

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Ucraina Magna

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. S. Hrushevs'ky Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies

UCRAINA MAGNA

Volumen I

**Ukrainian political emigration in the twentieth century:
the experience of cultural and communal self-presenting
and self-statement in the Western world**

To the 130th anniversary of Olgerd Bochkovsky

Kyiv – 2016

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

UCRAINA MAGNA

Volumen I

**Українська політична еміграція у XX столітті:
досвід культурно-спільнотного себепредставлення
і самоутвердження в Західному світі**

До 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського

Київ – 2016

УДК: 930.2:304.44:[-054.72(4=161.2)]”19”

ББК

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 4 від 21 квітня 2016 року)*

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Валентина Піскун (голова); д. іст. н. Георгій Папакін;
к. іст. н. Олександр Маврін; д. іст. н., проф. Надія Миронець; д. і. н.,
проф., Алла Атаманенко; д. іст. н. Ігор Гирич; д. іст. н. Ярослав Федорук;
д. іст. н. Вячеслав Корнієнко; д. іст. н. Георгій Мамулія (м. Париж, Франція);
д-р. Богдан Зілинський (м. Прага, Чехія); д-р, проф. Рафал Ковальчик (м. Лодзь, Польща);
к. іст. н. Юлія Горбач; к. іст. н. Ірина Каневська; к. іст. н. Валентин Кавунник;
к. іст. н. Дмитро Гордієнко (відповідальний секретар).

Ucraina magna. – К., 2016. –

ISBN 978-966-02-7903-2

Vol. I: Українська політична еміграція у XX столітті: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження в Західному світі. До 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського / За заг. ред. В. Піскун; упоряд. Д. Гордієнко та І. Каневська. – К., 2016. – 448 с.

ISBN 978-966-02-7904-9

Збірка наукових праць присвячена широкому колу питань історії української еміграції XX ст. Тематично збірка складається з двох блоків праць. У першому опубліковані праці, присвячені життю і творчості видатного українського громадського діяча і науковця Ольгерда Бочковського, та републіковано деякі наукові праці вченого. У другому блоці представлено дослідження, що стосуються наукового, культурного, політичного та громадського життя української еміграції XX ст. Низка статей має і джерелознавче значення.

Видання призначене для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться українською історією та культурою.

Упорядники

Дмитро Гордієнко та Ірина Каневська

УДК: 930.2:304.44:[-054.72(4=161.2)]”19”

ББК

ISBN 978-966-02-7903-2 (серія)

ISBN 978-966-02-7904-9 (вип. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2016

© В. М. Піскун, 2016

© Д. С. Гордієнко, 2016

© І. О. Каневська, 2016

© Автори статей

ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ОЛЬГЕРДА БОЧКОВСЬКОГО



Ольгерд Іполит Бочковський (світлина 1923 р.)

Народився Ольгерд Іполит Бочковський І (13) березня 1885 р. на станції Долинська Херсонської губернії (сучасна – Кіровоградська область), у родині службовця залізниці. Батько Аполлон Бочковський мав польські корені, мати Ганна Раєцька походила з литовського роду. Сім'я дотримувалася римсько-католицького віросповідання.

1903 р. О. Бочковський закінчив Єлисаветградське реальне училище. У 1904–1905 рр. навчався на економічному відділенні Петроградської Політехніки та Лісного інституту Санкт-Петербурга. Протягом 1906–1909 рр. відвідував студії та лекції на філософському факультеті Карлового університету (Прага). 1923 р., як стипендіат Фонду президента доктора Т. Г. Масарика при Українському вільному університеті у Празі, був табілітований на доцента соціології.

1924 р. почав працювати доцентом кафедри соціології та теорії нації Української господарської академії в Подєбрадах. З 1932 р. викладач Українського технічно-господарського інституту.

Свою наукову кар'єру О. Бочковський розпочав з публіцистичної та журналістської діяльності у чеському часописі “Slovanský Přehled”. Починаючи з 1908 р. його матеріали виходили під власним прізвищем у польському варіанті написання *Woczkowski H[ipolyt]* та пізніше чеському – *Bočkovskij O[lgerd] I[polit]*), під псевдонімом О. Gozdawa і криптонімами Н. В., В., О. Б., І. Б., Н. В-ј, Н. В-кий, –z–, cz, –ov, ski. (рідше –b–, –h–). Його статті та матеріали виходили у чеських журналах, що торкалися східноєвропейських справ та українських зокрема, а саме: “Slovanský Přehled”, “Naša Doba”, “Volna myšlenka”, “Pravo Lidu”, “Čas”. Був кореспондентом київської газети “Рада” та львівського часопису “Економіст”, газети “Діло”; паризького часопису “Тризуб”, журналу “Украинская жизнь”, що редагувався С. Петлюрою; з польських – краківського “Krytyka” та “Myśl niepodległa”, “Biuletyn Polsko-Ukrainski” тощо.

Як дослідник національного питання дебютував у 1910 р. із працею чеською мовою “Українське питання” (“Ukrajinská otázka”). На початку Першої світової війни 9 серпня 1914 р. О. Бочковського, як підданого Росії, було заарештовано австрійською поліцією та інтерновано на німецько-чеському кордоні фактично до кінця 1918 р.

З 1919 р. став одним із організаторів роботи Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Празі (під керівництвом М. Славінського), працював керівником пресового відділу, а згодом – аташе, обов'язки якого виконував до 1 жовтня 1922 р. У 1920-ті роки очолював подєбрадський осередок “Закордонної делегації” УСДРП. У своїх політичних поглядах притримувався ідеї активної боротьби українського народу

за створення власної держави, наполягав на тому, що лише власними зусиллями та без втручання зовні можна досягти поставлених завдань; незмінною залишалася громадянська позиція неприйняття радянського та нацистського режимів.

У 1933 р. взяв участь у роботі Громадського комітету порятунку України в Празі (з філією у Братиславі), започаткував і був редактором часопису чеською мовою “Hlad na Ukrajině”. Автор “Одвертого листа” до голови французького сенату Едуарда Ерріо від 5 вересня 1933 р. О. Бочковський визначив голод як “плановий і послідовний метод боротьби більшовиків з українським населенням”, “спосіб винищення селянства”.

З 1934 р. очолював Товариство прихильників Української господарської академії (ТПУГА), що під гаслом “Народ Собі!” на практиці реалізовувало завдання “спільними силами українських організацій, установ, і т. п. та поодиноких активних і свідомих громадян утримувати власними коштами свою Національну Політехніку”.

Після затьяжної хвороби 9 листопада 1939 р. вчений помер у шпиталі Червоного Хреста у Празі. Чеські дослідники Т. Беднарждова та Ф. Янчик визначили місце поховання Ольгерда Іполита Бочковського на Ольшанському цвинтарі (м. Прага).

Основні опубліковані праці: “Українське питання” (1910 р.), “Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування” (1916 р.), “Національна справа: статті про національне питання в зв’язку з сучасною війною” (1918 р.), “Націологія і націографія” (1923 р.), “Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)” (1931), “Боротьба народів за національне визволення” (1932 р.), “Вступ до націології” (1934 р.), “Основи журналізму: нарис теорії журналістики” (1937 р.), “Наука про націю та її життя” (1939 р.).

З вересня 2010 р. у м. Долинська Кіровоградської області урочище відкрито меморіальну дошку-барельєф на честь 125-річчя Ольгерда Іполита Бочковського. Дошку встановлено на будівлі музею історії Долинського району. Ініціатива та організація увічнення пам’яті вченого належить завідувачу фондами музею В. Маруценко, якого підтримала місцева громада та допомогла зібрати кошти. Автор дошки – відомий на Кіровоградщині скульптор В. Френчко.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОБИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ОЛЬГЕРДА БОЧКОВСЬКОГО

Ольгерд Бочковський належить до когорти тих українських діячів першої половини ХХ ст., які, хоча й не були етнічними українцями, проте, народившись в Україні, все своє життя запов'язали з її національно-визвольним рухом. Понад 30 років життя О. Бочковського (з 1905 і до смерті 9 листопада 1939 р.) припадає на Чехословаччину, де він навчався, викладав в українських вищих навчальних закладах, був на державній службі УНР (працював спочатку керівником пресового відділу, а потім секретарем Української дипломатичної місії у Празі (1919–1923 рр.)). Як і інші українські політичні емігранти вважав територію УНР окупованою російськими більшовиками і підтримував уряд УНР в еміграції.

Свій особистий досвід журналіста і науковця він виклав у підготовленому курсі лекцій “Основи журналізму (Нариз теорії журналістики)”, “Структура часопису (Нарис архітектоніки часопису)”¹, що пізніше були видані у доопрацьованій С. Сірополком редакції під назвою “Українська журналістика на тлі доби”. Написане в ній узагальнення щодо ролі преси стосується і самого О. Бочковського, як автора, який з появи перших наукових праць (у 1908 р. вийшла стаття “Росія, політичні партії і гуртки”) й до самої смерті працював як журналіст, і був автором блискучих за стилем та актуальних статей, брошур, наукових праць. Отже, за його впевненим переконанням, преса – “має бути дзеркалом сучасности, відбиваючи все, що діється в людському макрокосмі. Бути тонким хронікером поточної історії та речовим її коментарем на послугах загалу”². В “Основах журналізму” О. Бочковський, слідуючи за провідними журналістськими школами того часу, випрацював логічну вервечку взаємопов'язання і взаємозалежності: *преса – читач – особа журналіста*. Для нього важливим є саме поняття часопису. “Часопис реєструє факти історії в процесі її творення. Він віддзеркалює життя у всіх різноманітних його проявах”. Особливо ж

¹ Ці курси лекцій поширювалися на правах рукопису в різний час: Іп. Бочковський, *Основи журналізму (Нариз теорії журналістики)*, Регенсбург; Франкфурт, 1946, 100 с.; І. Бочковський, *Структура часопису (Нарис архітектоніки часопису)*, Подєбради, 1938, 35 с.

² О. Бочковський, С. Сірополко, *Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання)*, за ред. К. Костева, Г. Комаринського, Мюнхен, 1993, с. 13.

часопис модерний, для якого не існують жодні технічні перепони, який перемиг і час, і простір”³. А, отже, з метою належної комунікації з читачем і відповідно всебічного його інформування О. Бочковський відстоює свободу слова. “Свобода це політичний кисень преси, без якої вона не може нормально існувати і належно виконувати свою громадську функцію”⁴. Писалися ці слова в складних умовах європейської дійсності: після Мюнхенської змови і перед початком Другої світової війни, в умовах еміграції, проте, людиною, сповненою віри в правоту своїх тверджень. Бо для О. Бочковського часопис не просто листки в палітурці, а він є, з одного боку, “постійним інформатором загалу, а з другого – впливовим носієм і творцем громадської opinii. Часопис та преса взагалі витворює ту громадську атмосферу, без якої суспільне життя було б розпорошеним, а міжгромадські взаємини не мали б постійного зв’язку, що в свою чергу є передумовиною не лише поширення, але й поглиблення національного та соціального поступу”⁵. Важливими складовими часопису як такого є його актуальність і вірогідність, тобто достовірність подаваної інформації. Сам О. Бочковський дуже прискіпливо ставився до всіх своїх публікацій як інформаційного характеру, так і наукових розвідок, в яких він обов’язково посилався на здобутки в тій чи іншій сфері своїх попередників.

Значні вимоги ставить О. Бочковський перед особою журналіста. Окрім суто професійних навичок, журналіст має пам’ятати і ніколи про це не забувати, “що для нього часопис в жодному разі не сміє бути “бізнесом”, цебто тільки грошовим підприємством як того б хотіли видавці. Ідейна та громадська місія часопису все мусить існувати в душі відповідального журналіста.

З цим в’яжеється одна з найголовніших ознак журналіста: він мусить мати певний хребет, цебто характер. Без цього журналіст є тільки повією пера, що проститує цей шляхетний фах”⁶. Особливо Бочковський наголошує на тому, що кожен журналіст повинен мати свій стиль, “мусить знати свою мову взагалі” та володіти іноземними мовами. Найбільш вживаним словом у назвах праць О. Бочковського є прикметник “національний”. Наприклад: “*Поневолені народи царської імперії: їх національне відродження та автономічні прямування*”

³ О. Бочковський, С. Сірополко, *Op. cit.*, с. 9.

⁴ *Ibid.*, с. 12.

⁵ *Ibid.*, с. 13.

⁶ *Ibid.*, с. 20.

В. Пісчун, Актуальні питання доби...

(1916), “Національна справа: Статті про національне питання в зв’язку з сучасною війною” (1918), “Національне пробудження, відродження, самоозначення” (1931), “Т. Г. Масарик, національна проблема і українське питання” (1930), “Боротьба народів за національне визволення” (1932). Тобто, можна з упевненістю стверджувати, що О. Бочковський у журналістиці був творцем націопростору, його популяризатором та тим, хто намагався утверджувати націю (зокрема, українську), виводячи її з меж спільнотного єднання у світовий простір діяння націй. Окрім того, його журналістському перу був притаманний мовно-етосний європеїзм. Застосовуючи для викладу своїх думок різні мови, питання, що він їх порушував, неодмінно були запов’язані з Україною, її народом, який боровся за своє національне визволення, й був частиною змінюваного європейського світу. І цим своїм підкресленням “націостилем” О. Бочковський виділявся з-поміж інших авторів. Окрім того, він був першим, хто теоретично осмислював сутність журналістики й часописознавства. Значна частина його узагальнень у журналістиці є актуальними й нині.

Дослідження постаті О. Бочковського триває вже майже століття. Проте, найбільш вагомий внесок у вивчення його біографії, наукової спадщини здійснено в незалежній Україні. З-поміж дослідників, які зосередили свою увагу на вивченні біографії вченого, його наукового здобутку слід зазначити Ірину Каневську⁷, а серед популяризаторів творчості – словацького журналіста, історика Івана Гватя, літературознавця Володимира Панченка⁸. Національні питання в творчості О. Бочковського так чи інакше розглядаються в підручниках і посібниках, монографіях та наукових статтях⁹. Джерелами для роботи над зазначеною проблемою є, передовсім, праці О. Бочковського, матеріали архівів, пов’язані з його діяльністю як урядовця, тогочасна преса.

⁷ І. Каневська, *Громадсько-політична та наукова діяльність Ольгерда Бочковського в еміграції (1905–1939 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02, К., 2009, 225 арк.; І. Каневська, *Ольгерд Іполит Бочковський (1885–1939) – чесько-український науковець, публіцист, громадсько-політичний діяч*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 21, К., 2010, с. 391–411.

⁸ І. Гватя, *Прозріння Ольгерда Бочковського*, День, 2009, 18 грудня; Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/profile/ivan-gvat>; І. Гватя, *Український політолог Ольгерд І. Бочковський (1885–1939)*: Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1873419.htm>; В. Є. Панченко, *Націологія за Ольгердом Бочковським*, День, №205, 2002, 8 листопада.

⁹ Див.: наприклад: Т.В. Коломієць, *Націологічні погляди О. Бочковського: детермінанти і характеристика*, Нова парадигма: [журнал наукових праць] / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; Творче об’єднання “Нова парадигма”, гол. ред. В. П. Бех, вип. 71, К., 2007, с. 10–18.

У своїй понад тридцятирічній публіцистичній і науковій діяльності О. Бочковський досліджував актуальні в той час проблеми: боротьбу поневолених народів за своє національне визволення; українське питання як проблему утвердження української нації й держави поміж інших народів. Слідом за своїм учителем Т. Масариком низку праць присвятив вивченню теоретичних питань націєтворення, і, навіть, запровадив термін “націологія”; українське питання не випало з його поля зору ні на мить (пов’язавши свою долю з українським національно-визвольним рухом, О. Бочковський до останніх днів свого життя не лише підтримував концепцію УНР, вважав територію України окупованою більшовиками, а й був її постійним популяризатором на міжнародній арені, друкуючи різними мовами статті з українського питання).

Як відомо, О. Бочковський перебрався з російського Петербурга, де навчався, до Європи у 1906 році, тобто, після революційних подій 1905 року. У цей час він продовжує навчання в Карловому університеті в Празі, знайомиться з чеським діячем, професором Т. Масариком та його науковими працями, і розпочинає свою журналістську діяльність. Під впливом Т. Масарика у О. Бочковського сформувалося коло наукових інтересів, зокрема, зацікавлення національним питанням. Про це сам він так писав: “Пригадую собі, що відомий виступ проф. Масарика з приводу української справи у травні 1908 року у віденському парламенті уперше звернув мою увагу на його відношення до українського питання. Власне ще більше: ця його промова зацікавила мене своєрідним і незвичним розумінням у нього істоти української національної проблеми. Маю на думці – його суто соціологічний підхід до цього питання та рішуче заперечення лінгвістично-філологічного способу, яким до того воно звичайно трактувалося”¹⁰. Відтоді Ольгерд Бочковський постійно спостерігав за науковими здобутками Масарика, і головно в тій сфері, яка його цікавила найбільше – ставленні чеського політичного діяча до українського питання, еволюцію його поглядів щодо цієї проблеми. З цією метою у 1913 р. Бочковський опублікував першу (з цієї теми) працю “Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе”¹¹; у 1921 р. у Відні було видано

¹⁰ І. Бочковський, *Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)*, Подєбради, 1930, с. 5.

¹¹ І. Бочковський, *Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе*, Украинская жизнь, ч. 4 (1913) 17–21.

В. Пісчун, Актуальні питання доби...

брошуру “Життя і світогляд Т. Г. Масарика”, де була поміщена стаття О. Бочковського “Масарик про Україну”¹²; у 1922 р. про цього діяча, хоча й опосередковано, йшлося в статті “Каменярі чеського національного відродження про самостійність українського народу та мови (Думки з цього приводу Ф. Паляцького, Л. Рігера та К. Гавлічека)” у видаваному М. Шаповалом празькому щомісячнику “Нова Україна”¹³. І, зрештою, 1930 року вийшла в світ об’ємна монографія “Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)”.

Зауважуючи загальний підхід до розгляду питання ставлення Т. Масарика до України й українців, О. Бочковський зі всією ретельністю констатує: “Річ в тім, що належно і річево можна зрозуміти як слід відношення Т. Г. Масарика до українського питання тільки на широкому тлі його погляду на розуміння Славянства взагалі, а зокрема його конкретного становища щодо Росії і Польщі.

Окрім цього, міродайним тут є його розуміння національного питання у цілому, а передовсім – його погляд та ідеологія проблеми поневоленого народу, що сформульовано ним, як “problém národního národu”.

Далі, для характеристики його ставлення до України у 1914–1918 рр., звичайно, засадниче значіння має його *концепція всесвітньої війни*, а отже і програма політичної перебудови Європи. Врешті, і у цьому відношенні чималий вплив має трактування української справи в чеських політичних і наукових колах, а також і Масариком *per analogiam* зі словацьким питанням”¹⁴. Варто зазначити і ті фактори, що безпосередньо впливали на сприйняття Масариком українського питання, як то – петербурзькі зустрічі з визначними діячами українського національно-визвольного руху (О. Лотоцьким, П. Стебницьким, М. Славінським), особистий досвід перебування в Україні в

¹² У 1999 р. в незалежній Україні цю статтю було передруковано в альманасі “Хроніка-2000”, що був присвячений українсько-чеським взаєминам. Див.: Хроніка-2000, вип. 29–30 (1999), с. 37–46.

¹³ До речі, аналізуючи думки попередників Т. Г. Масарика з українського національного питання, О. Бочковський писав: “Каменярі чеського відпряження добре розуміли основну підвалину української національної проблеми; признавали безпідставність національного анексіонізму супроти них з боку Москви і Варшави; безглуздість провокаторських наклепів про начебто зовнішній винахід і вміле виплекання українського національного руху”. Див.: О. Бочковський, *Каменярі чеського національного відродження про самостійність українського народу та мови (Думки з цього приводу Ф. Паляцького, Л. Рігера та К. Гавлічека)*, Нова доба, ч. 2 (1922) 4.

¹⁴ О. Бочковський. *Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання...*, с. 11.

1917 р., спілкування з провідними українськими політичними діячами (М. Грушевським, В. Винниченком, М. Шаповалом та ін.); входження частини української території (Підкарпатська Україна) до складу ЧСР і політика чехізації українського населення у 1920-х – 1930-х рр.; перебування української політичної еміграції в ЧСР та урядова політика щодо них.

О. Бочковський дав досить влучну характеристику Т. Масаріку “слов’янофіл, реаліст”, який діяв відповідно до ситуації. Окрім того, він підкреслює, повторюваний Масаріком вислів: “Для того, щоб любити власний нарід, не треба нам ненавидіти інший нарід” і наголошує, що той безжалісно поборював слов’янську історичну романтику. Словак за походженням, він відстоював ідею чехословацької єдності. “Чехословацька угода є для Масаріка фундаментом його національно-політичного кредо”¹⁵.

Першим практичним досвідом зв’язку з українським національно-визвольним рухом для О. Бочковського була діяльність у Союзі Визволення України, що постав у серпні 1914 р. Пропагандистська робота, що він її вів, давала свій результат – ознайомлення все ширших європейських кіл з українським питанням. Варто наголосити, що Бочковський відгукувався статтями в часописах на всі актуальні події часу. Так у 1918 р. він відгукнувся статтею “Справа миру і національна проблема”¹⁶, в якій йшлося про переговори та укладання миру в Парижі. Тоді ж розпочав написання обсягової праці “Національна справа (про національне питання в зв’язку з сучасною війною)” (Відень, 1920, 188 с.). Головною проблемою сучасності О. Бочковський вважав розв’язання національного питання. “Всесвітня війна поставила національну справу, так сказати, рубом у всій її гостроті та складності. Національна справа – поруч соціальної належить до найтяжчих проблем нової доби. Особливо з огляду на культурно-національне відродження т. зв. “неісторичних народів”, себто поневолених і недержавних”. Він сподівався, що “Україні пощастить вийти з теперішнього європейського хаосу вільною і незалежною”¹⁷.

Із моменту призначення М. Славінського послом УНР у ЧСР О. І. Бочковський став секретарем дипломатичної місії. Виконував

¹⁵ О. Бочковський, *Т. Г. Масарік. Національна проблема та українське питання...*, с. 203.

¹⁶ Іп. Бочковський, *Справа миру і національна проблема*, Вістник політики, літератури й життя, ч. 1–2 (11 січня 1918) 8–10.

¹⁷ Іп. Бочковський, *Національна справа (про національне питання в зв’язку з сучасною війною)*, Відень, 1920, с. 5, 184.

В. Піскун, Актуальні питання доби...

обов'язки до часу її остаточної ліквідації у 1923 р. Ще перед першою світовою війною Бочковський вступив до празької групи Української соціал-демократичної робітничої партії й у подальшому поділяв ідеї соціал-демократії та перебував у тісній співпраці з Урядом УНР в еміграції, надавав всіляку допомогу. У серпні 1920 р. уряд УНР збирав документи щодо розробки Конституції УНР та звертався до посольств України в європейських країнах надіслати до Міністерства закордонних справ УНР примірники сучасних конституцій. Як відомо, 20 лютого 1920 р. Національні збори проголосували за прийняття конституції Чехословаччини, і О. Бочковський з Праги дав відповідь про те, що конституція перекладається українською мовою і буде надіслана уряду¹⁸. Що й було виконано. О. І. Бочковський у 1920-х – 1930-х роках брав активну участь у різних заходах, що їх проводили українські політичні емігранти. Так, наприклад, на “XVIII світовому конгресі “Свобідної думки” в Празі 1920 р. була українська делегація в складі: Іп. Бочковського, Др. Ф. Домбчевського, Ін. Федіва й инш.”¹⁹. Із нагоди 10-ліття початку Української революції О. Бочковський виголосив 20.III.1927 р. доповідь на спеціальних зборах у Подебрадах. Згодом на основі цієї доповіді він у “Тризубі” опублікував статтю “Європа та українське питання”. Передовсім, слід зазначити, що, оскільки Бочковський вільно володів декількома мовами, то він розпочав аналіз стану освідомлення українським питанням у європейській науковій думці. Зокрема зазначав, що “перед війною Європа була мало ознайоmlена з українським питанням”²⁰ і причиною було те, що лише поодинокі праці друкувалися та й то українською мовою. Тут же він і перераховує ті поодинокі праці іноземними мовами, в яких йшлося про сутність українського питання. Бочковський наголошує, що “безсумнівно, що українська національна революція та вислід її у повстанню Ц. Р. та діяльності цієї установи викликали певну й чималу ревізію у відношенні Європи до України. Треба було визнати *політичний* характер укр. питання, й до того ще у міжнароднім навіть масштабі”²¹. Проте, як виявилось, Європа не готова була визнати Україну як самостійну державу, бо для тогочасних європейських

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 25, арк. 91.

¹⁹ С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої*, К., 1999, с. 74.

²⁰ О. Бочковський, *Європа та українське питання (З нагоди 10-х роковин Центральної Ради)*, Тризуб, ч. 26–27 (84–85) (1927) 5.

²¹ *Ibid.*, с. 7.

політиків російське і німецьке питання виявилися значно важливішими в контексті розвитку їхніх власних держав.

О. Бочковський брав активну участь в українському громадсько-культурному житті у Празі та Подебрадах. Із 1923 до 1932 рр. був доцентом Української Господарської Академії у Подебрадах, а коли чеський уряд припинив фінансування цієї української освітньої установи, то він став ініціатором збору коштів для продовження її існування. Окрім того, він допомагав працевлаштуватися випускникам закладу на західноукраїнських землях, що в той час перебували під Польщею. Про це дізнаємося із листування О. Бочковського з В. Старосольським. Так 21 серпня 1927 р. він писав В. Старосольському у Львів “Дорогий товаришу. Дуже і сердечно Вам дякую за листа та добрі звістки у ньому. Дякую й від імені двох клієнтів, справа яких Вашими заходами вже полагоджена та які незабаром особисто Вас подякують, бо тепер сидять тут як турецькі святі, себто без гроша.

Залучаю через Вас їх заяви для “Революційного Союзу”. Річ у тому, що польську візу можна одержати лише тоді, коли в консуляті представити повідомлення з краю, що ця особа має там посаду та практику. Це формальність. Але її вимагають. Думаю, що вистачить звичайної листівки від Союзу до цих двох кандидатів прислати на адресу Академії”²².

Як науковець О. Бочковський 20–24 березня 1932 р. представляв УГА на II Українському науковому з’їзді в Празі²³. Був також членом Союзу українських журналістів і письменників на чужині (Прага).

У міжвоєнний період проводив значну просвітницьку роботу. Читав лекції в різних країнах світу. Так 29 листопада 1936 р. Бочковський виступив з викладами в Англо-Українському Комітеті (створений у 1935 р. в Лондоні)²⁴, у 1937 р. в Бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі читав лекцію “Про національну проблему українців в Канаді” та прочитав низку лекцій у різних містах Франції, де діяли українські громади.

Із другої половини 1920-х років О. Бочковський брав активну участь у прометеївському русі, що зародився і поширився як рух поневолених Москвою народів. Він був переконаний у тому, що “Пробудження та відродження кожного народу, навіть найменшого, є

²² ЦДА у Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 484, арк. 4.

²³ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 226, арк. 2.

²⁴ С. Наріжний, *Op. cit.*, с. 128.

В. Піскун, Актуальні питання доби...

збагаченням скарбниці вселюдської культури, бо кожна нація має щось власного і питомого, і є, отже, якщо не окремим кольором, то бодай своєрідним відтінком у спектрі культурних змагань і надбань людства. Національна індивідуалізація народів історією приспаних чи забутих, це – природний коректив проти механічного унітаризму і шабляонованого універсалізму нашої доби. Це запорака і надія майбутнього культурного ренесансу і заперечення “занепаду західного світу”²⁵.

Дбаючи про повоєнне облаштування Європи, О. Бочковський долучився і до підтримки паневропейського руху як такого, що ставив за мету створити нові умови життя європейських країн на демократичних вільних засадах єднання народів²⁶. У жовтні 1926 р. О. Бочковського було обрано на перший паневропейський конгрес у Відні, проте він не зміг поїхати через проблеми з візою. Натомість у підбродському тижневику “Українське життя” він оприлюднив статтю “Пан-Європа”, а також у “Тризубі”. Відстоюючи українське бачення майбутнього Європи писав: “Україна мусить культурно й політично орієнтуватися на захід, себто на Європу. Тому вона не сміє бути по-за межами Пан-Європи і реально Пан-Європа не мислима без України, хоч по первісному плану географічно мала поширюватись лише від Португалії до Польщі включно, бо, на думку Куденгове, Європа на схід сягає так далеко як її демократична система.

До цього первісного проекту Пан-Європи українці мусять, очевидно, зайняти критичне становище і переконати паневропейських ідеологів, що демократія, яка положена в основу цього проекту, зовсім не кінчається у Варшаві, як гадає автор Пан-Європи, але що Київ віддавна був її авангардом на Сході Європи”²⁷.

Отже, О. І. Бочковський був повсякчас на “вістрі часу”. Як журналіст виступав у пресі з найбільш актуалізованих тем. Поділяючи демократичні погляди на розвиток європейських країн, прогностично вважав, що майбутнє за об’єднаною Європою, у складі якої неодмінно буде Україна.

²⁵ О. Бочковський. *Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання...*, с. 235.

²⁶ Ініціатором паневропейського руху був міністр закордонних справ Франції А. Бріан. У середині 1920-х років виник Паневропейський союз, заснований австрійським філософом Ріхардом Куденгове-Калергі у Відні. Завданням його було об’єднання Європи перед загрозою нової війни, економічною гегемонією США та експансією Радянського Союзу. З 1924 р. Союз видавав регулярний журнал “Пан-Європа”.

²⁷ О. Бочковський, *Пан-Європа*, Тризуб, ч. 1–2 (107–108) (1928) 22–23.

ОЛЬГЕРД ШОЛИТ БОЧКОВСЬКИЙ: ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ЕМІГРАЦІЇ

Загальноприйнятою є думка, що процес формування національної ідентичності особистості має певні закономірності та проходить низку фаз у своєму розвитку. У спрощеному варіанті її пробудження починається у дитячому віці під впливом сімейного середовища, друзів, знайомих, ровесників; згодом до цього процесу долучаються навчальні заклади, як осередки соціалізації та реалізації програми виховання громадянина національної держави, тощо. У результаті “Я-образ” особистості наповнюється національною складовою. Таким чином, важливу роль для самоідентифікації людини мають етнічний та політичний чинники, а також, як показують події останніх років, не послаблює своїх позицій і релігія.

Предметом нашого дослідження став процес становлення світогляду Ольгерда Бочковського та його самоідентифікація як українця. Етнічна та політична складові взято за основні для осмислення. Увесь процес самовизначення розглядається з позиції філософії екзистенціалізму, оскільки саме цей напрям дає можливість найкраще розкрити особистісно-психологічні моменти теми. До джерельної бази включено джерела особового походження – реєстраційні книги, паспорти, особисті анкети тощо, спогади Ольгерда Бочковського та його сучасників, епістолярій, праці вченого, а також тогочасну періодику.

Історіографію теми складають, насамперед, праці науковців, в яких розглядаються загальнотеоретичні аспекти національної ідентифікації та еміграції. Інтерес до осмислення цієї проблематики зберігається протягом значного періоду часу, тому й літературний масив є чималим. У статті відзначимо лише дослідження, на які автором робилися посилання. Значну цінність для розуміння теми мають праці Т. Цимбал¹, в яких обґрунтовано концепцію буттєвісного укорінення людини та представлено екзистенційне розуміння феномену еміграції з акцентом на суб’єктивній складовій. Досягнуті Т. Цимбал результати дали можливість об’єднати в єдине полотно розрізнені факти з біографії О. Бочковського та допомогли певною мірою “пояснити” мотивацію вчинків науковця. Комплексне дослідження особливостей вияву

¹ Т. Цимбал, *Людина у пошуках ґрунту: монографія*, К.; Кривий Ріг, 2010, с. 284; Т. Цимбал, *Феномен еміграції: досвід філософської рефлексії*, Кривий Ріг, 2012, с. 396.

І. Каневська, Ольгерд Іполит Бочковський...

громадянської позиції лідерів української політичної еміграції 20-х рр. ХХ ст. В. Піскун² допомогло прослідити важливі моменти особистого вибору у процесі натуралізації та соціальної адаптації вченого в умовах кардинальних суспільних змін. Значний масив інформації для статті міститься у працях дослідників громадсько-політичної та наукової діяльності вченого³. Констатуємо також факт, що останнім часом збільшилась і кількість досліджень, присвячених науковим поглядам О. Бочковського⁴.

Перше, що привертає увагу в процесі самоідентифікації О. Бочковського,



О. Бочковський, 1935 р.

– порушення вищезазначеної традиційної схеми. Якщо говорити про етнічну складову, то слід одразу ж зауважити на відсутності українського контексту в родинному вихованні. Батьки (тато Аполлон Бочковський був польського, а мати Анна Раєцька – литовського походження) представляли у мультинаціональній Російській імперії національні меншини, до яких застосовувався режим особливого правового регулювання (з 1864 р.) та політика агресивної русифікації.

Згадок або спогадів про традиції і звичаї своєї родини О. Бочковський не залишив, тому важко оцінити сімейне виховання з точки зору його

² В. Піскун, *Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття): монографія*, К., 2006, 672 с.

³ С. Шевченко, *Письменники-поляки – уродженці Єлисаветградщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)*, Архіви України, 4 (2005) 164; В. Zilynskyj, *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945(1994)*, Praha, 1995, 129 s.; P. Hlaváček, M. Fesenko, *(Ne)šťastná Ukrajina. Osobnosti Ukrajinské svobodné university v Praze 1921–1945*, Praha, 2015, с. 88–91, тощо.

⁴ Т. Коломієць, *Етнонаціональна проблематика у поглядах представників української діаспори*, ВІСНИК НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право, 2 (2009) 1–9; Я. Турчин, *Інституційні механізми захисту прав національних меншин у політологічній концепції О. Бочковського*, Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, 25 (2013) 44–49; Т. Бойко, *Націологічний суб’єктивізм Ольгерда Бочковського* (довідь на Міжнародній науковій конференції до 130-річчя від дня народження О. Бочковського, Київ, 21 квітня 2015), тощо.

впливу на майбутню самоідентифікацію вченого чи присутність елементів польської або/і литовської культури на побутовому рівні. Однак достеменно відомо, що родина притримувалася римо-католицького віросповідання і була невеликого достатку. Аргументом на користь першого твердження стали “Книги реєстрації актів про народження римсько-католицької церкви. Костел м. Єлисаветград. 1877–1893 рр.”, в яких під записами 14 і 15 за 1885 р. та 49 за 1887 р. офіційно зареєстровані діти родини Бочковських⁵. До того ж, молодший брат науковця – Тадеуш – згодом став католицьким священиком⁶. Варто відмітити імена хлопчиків – Іполит, Матуеш, Тадуеш, – які говорять про польське коріння родини. Таким чином, твердження Панаса Феденка⁷, що О. Бочковський виростав як поляк, мають певне підґрунтя.

Щодо матеріальної частини життя – родина мала службове житло, що отримав батько як працівник залізниці. Про скромність у фінансах свідчить також архівний лист-звернення Іполита до педагогічної ради Єлисаветградського реального училища, в якому він навчався, з проханням дозволити йому репетиторство у молодших класах⁸. Згодом, за відмінне навчання був звільнений від оплати⁹. Молодий та амбітний інтелектуал (на державних іспитах з усіх предметів, крім “російської мови”, отримав “5” балів і став одним із чотирьох учнів, кого було нагороджено книгою “Путешествие Его Императорского Величества Наследника Цесаревича”) О. Бочковський планував здобути вищу освіту, а тому 1903 р. переїхав до столиці Російської імперії для продовження навчання.

Санкт-Петербург на початку ХХ століття був економічним та культурним центром країни і найбільшим містом Росії за кількістю населення. “Самый конец XIX века и первые два десятилетия XX представляют собой необыкновенное явление исключительного подъема интеллектуальной деятельности в России, и в Петербурге особенно... Все историки культуры называют этот промежуток времени “веком” и даже определяют его как “серебряный век русской культуры”... Поток творческой энергии захватил всех без исключения. В рабочей среде пользовались огромной популярностью народные уни-

⁵ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. 408, оп. 2, спр. 1, арк. 74, 96зв.

⁶ С. Шевченко, *Op. cit.*, с. 164.

⁷ П. Феденко, *Исаак Мазепа*, Лондон, 1954, с. 134.

⁸ ДАКО, ф. 60, оп. 1, спр. 172, арк. 282.

⁹ ДАКО, ф. 60, оп. 1, спр. 140, арк. 33, 46, 57.

І. Каневська, Ольгерд Іполит Бочковський...

верситеты. Без конца открывались все новые и новые театры для рабочих, мещан и мелких торговцев... Петербург во всех направлениях культурной жизни носил отпечаток “столичности”¹⁰. Усе це не могло не вплинути на світогляд молодого людини з провінційного міста. Тут починається новий етап у житті О. Бочковського: залучення його до студентського руху та знайомство з соціал-демократичними ідеями.

Що ж стало в житті науковця “граничною ситуацією”¹¹, яка підштовхнула його до прийняття рішення про еміграцію? На нашу думку, відповідь на це питання слід шукати у 2 вимірах – об’єктивному (незалежному від волі людини) та суб’єктивному.

Як слушно зазначає Т. Цимбал, еміграція завжди є дією вимушеною, оскільки рішення про виїзд завжди приймається під тиском зовнішніх обставин¹². Значною мірою реакція царизму на революцію 1905–1907 рр. стала каталізатором активних дій. Під особливий контроль уряду потрапили студенти як одна з рушійних сил протестів. Зокрема, у другому семестрі 1904–1905 навчального року у Лісовому інституті, студентом якого був О. Бочковський, було припинено навчання на невизначений термін та зачинено гуртожитки в навчальних приміщеннях¹³, розпочалися фізичні розправи й арешти учасників маніфестацій.

Панас Феденко, згадуючи свого друга та однодумця, писав про політичний виступ Ольгерда на студентському віче та переслідування поліції¹⁴. Однак, на нашу думку, не варто переоцінювати громадсько-політичну діяльність О. Бочковського у цей період. Найбільше можемо говорити про громадську активність, що була обмежена студентськими колами його навчального закладу, адже не набула широкого розголосу і не відображена в документах тієї доби. Проте, все ж таки могла, враховуючи його прихильність до модних на початку ХХ століття соціалістичних ідей, викликати зацікавлення поліції. Тому й певним перебільшенням є залучення С. Наріжним О. Бочковського до представників політичної еміграції з Наддніпрянщини, що складалася

¹⁰ Д. Лихачев, *О петербургской культуре начала XX века*, Петербург. Художественная жизнь. 1900–1916. Фотолетопись, Санкт-Петербург, 2001, с. 5–9.

¹¹ Поняття за Т. Цимбал, *Феномен еміграції...*, 191.

¹² Т. Цимбал, *Феномен еміграції...*, с. 29.

¹³ *Санкт-Петербургская государственная лесотехническая академия. Страницы истории – 200 лет. (1803–2003 гг.)*, Санкт-Петербург, 2003, с. 207, 214

¹⁴ П. Феденко, *Op. cit.*, с. 134.

з членів новозаснованих соціал-демократичної та соціал-революційної партій¹⁵.

З іншого боку, остаточне рішення про від'їзд людина приймає особисто. Не останню роль у цьому відіграв “феномен свободи”. Особисте незадоволення обставинами життя, небажання жити під тиском, розчарування і чітке усвідомлення обмеженості самореалізації у системі царської Росії та неможливості змінити ситуацію, зважаючи на жорстку політику щодо національних меншин, остаточно визначили перевагу на користь від'їзду за кордон. У своїх спогадах О. Бочковський своє рішення емігрувати аргументував кількома яскравими реченнями: “Європа від молодих років була моєю духовною батьківщиною. Я ніколи не поділяв ні слов'янського, ні революційного месіанізму Росії. З московської в'язниці царату я тікав у Європу немов додому”¹⁶.

Отже, еміграція для науковця була обумовлена як зовнішньою, так і внутрішньою необхідністю. При чому, на нашу думку, необхідність самореалізації та свободи, яка б дозволяла зберегти свою особистість та не підлаштовуватися під державну систему, мали для науковця вирішальне значення. Виходячи з цього твердження, відносимо вченого до інтелектуальної еміграції початку ХХ століття, а саме до категорії, яку сучасні дослідники визначають як “brain waist” – “розтрата мізків”. До цієї групи зараховують висококваліфіковану робочу силу, а також талановиту молодь (студентів, аспірантів тощо).

Пошук європейського дому тривав недовго: з України О. Бочковський виїхав восени 1905 р. до Кракова, а вже в січні 1906 р. на решту свого життя оселився у Празі¹⁷. Можемо лише припустити, що польсько-австрійський Краків цього періоду не вразив молодого ідеаліста, який планував жити у Парижі, за його словами, “тодішньої революційної Мекки для всіх тих, хто мусів тікати від безпросвітньої столипінської реакції”¹⁸.

Перші роки у новій країні стали своєрідним викликом для молодого емігранта: нова культурна спільнота, відсутність чітких перспек-

¹⁵ С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, Прага, 1942, с. 11.

¹⁶ О. Бочковський, *Из спогадів про Т. Г. Масарика*, Кур'єр Кривбасу, 236–237 (2009) 294.

¹⁷ *Národní archiv ČR (далі – NACR)*, f. Evidence obyvatelstva, Policejna přihláška na jmeno Vočkovskij Hipolit.

¹⁸ О. Бочковський, *Из спогадів про Т. Г. Масарика*, Тризуб, 29–30 (1930) 21.

І. Каневська, Ольгерд Іполит Бочковський...

тив і роботи, незакінчена освіта і, нарешті, незнання мови. “Як і всі, хто покінчили російські школи, про чехів я дуже мало знав. Крім Івана Гуса – і то з Шевченка – мабуть нічого; зрештою, це була для мене Австрія”¹⁹, – відзначав він у спогадах. Слід у той же час відмітити і переваги, які мав О. Бочковський у своєму “нульовому стані”²⁰. Насамперед, вік. На момент оселення у Празі йому 21, що дозволяло продовжити навчання та відносно швидко і легко вивчити чеську тощо. У силу молодості був відкритий до всього нового. До того ж, він не мав сім’ї, що уможливило витрату часу на самопошук. І, нарешті, для нього була характерна висока психологічна мотивація до адаптації у новому суспільстві. “Австрія тоді, під впливом революційних подій у Росії, політично “відмоложувалася”. Велася саме рішуча боротьба за реформу виборчого закону до віденського парламенту. Відбувалися часто політичні віча, а навесні і робітничі маніфестації. Все це на тлі жакливого реакції у царській Росії – приємно вражало, рятувало перед невчасним песимізмом після революційного дебаклю;”²¹ – з ентузіазмом відзначав науковець у своїх спогадах. Ці позитивні риси стали висхідною точкою для творчості та діяльності вченого, а чеська мова й освіта стали для підданого Російської імперії основними засобами інтегрування до тогочасного австрійсько-чеського суспільства на початку еміграційного життя.

Як П. Феденко, так і краєзнавець С. Шевченко відзначають перевагу польського середовища у перші роки проживання О. Бочковського у Празі²². Проте у жодній з публікацій не наводяться назви організацій чи імена людей, з якими науковець підтримував контакти. У той же час чеський історик і україніст Б. Зілинський у своєму дослідженні²³ включає О. Бочковського до української студентської громади чеського університету Карла-Фердинанда. Ця група виділялася своєю прихильністю до соціал-демократичного руху та поряд з навчанням займалася громадсько-політичною діяльністю. Аргументи на користь українського фактору знаходимо і в спогадах самого науковця. Йдеться про “чеську лекцію професора Вергуна”, згадка про яку

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Поняття за Т. Цимбал, *Феномен еміграції...*, с. 49.

²¹ О. Бочковський, *Из спомодів про Т. Г. Масарика*, Тризуб, 29–30 (1930) 21.

²² П. Феденко, *Op. cit.*, с. 134.; С. Шевченко, *Op. cit.*, с. 164.

²³ В. Zilynskij, *Op. cit.*, s. 130.

міститься також у тогочасній періодиці, зокрема, на шпальтах української газети “Рада”²⁴.

“Десь за рік після мого приїзда до чехів у Празі з’явився з лекцією про Росію відомий галицький ренегат – теперішній російський професор, д-р Вергун. Мене сповістив про цю лекцію в останній мент Л. Ганкевич. Було наперед відомо, що вона буде чорносотенна, хоч влаштовували її кола, близько стоячі до національної соціалістичної партії В. Клофача. Вдалося на швидку змобілізувати все, що було революційного у Празі з під царату, на цей виклад. Ми не помилялися, промова д-ра Вергуна була суто чорносотенна і виявляла повне ігноранство у внутрішні політичних справах Росії. Головним його джерелом було відоме “Новое время”. Ми, опоненти, з місяця реплікували на його капітальні дурниці що-до жовтневої революції. Він наразі був збентежений, бо не сподівався опозиції, відтак титулував нас “бомбометателями” і нацьковував проти нас аудиторію, яка і так була вороже настроєна що-до нас. Мало що не дійшло до бійки. Нам не дали слова і ледве що не вигнали силою із залі. Студентська молодь поступова, присутня на цих зборах, потім виявилось, що це були головне “масариковці” – влаштувала ad hoc нове віче в “Академічному Домі” і закликала на нього д-ра Вергуна для дискусії. Там Л. Ганкевич і я поклали москвофільського референта про Росію на обидві лопатки і примусили його прилюдно заявити, що він нічого не тямить у революційних справах на Сході Європи”²⁵.

Таким чином, виступ на лекції восени 1907 р. став своєрідним стартом для О. Бочковського у громадсько-політичному середовищі австрійської Чехії. Протестна акція, організована ним разом з Л. Ганкевичем, збурила інтерес до діяльності української громади та сприяла налагодженню співпраці з чеськими виданнями: часописом “Pravo Lidu” та газетою “Čas”. Тоді ж науковець налагодив особисті контакти з К. Душеком, одним із близьких соратників Т. Масарика, доктором Я. Гербенем, головним редактором видання “Čas”, тощо. Вже за півроку О. Бочковський активно включається у громадське життя Праги, наприклад, виконував обов’язки секретаря на молодіжному демо-

²⁴ Н. В., *Спомини про одну гастроль Д. Вергуна у Празі*, Рада, 30 (1913) 1–2.

²⁵ О. Бочковський, *Из спогодів про Т. Г. Масарика*, Кур’єр Кривбасу, 236–237 (2009) 291.

І. Каневська, Ольгерд Іполит Бочковський...

кратичному з'їзді (червень 1908 р.), протектором і головою якого виступив А. Черни²⁶. Крім того, розпочалася багатолітня співпраця з празьким часописом “Slovanský Přehled” і, власне, з цього видання починається продуктивна журналістська діяльність молодого емігранта.

Дослідниця В. Піскун слушно відзначає, що закорінене поняття “Росії-батьківщини” багатьом підданим Російської імперії ускладнило та уповільнило процес національної самоідентифікації²⁷. Це можна пояснити, насамперед, державно-політичним устроєм країни народження. Первинна етнічна ідентифікація людини проходить у дитинстві й поліетнічне середовище, особливо у випадках приналежності особи до меншості, що піддається дискримінації, сприяє ідентифікуванню себе з домінантною групою населення, і лише згодом відбувається свідоме залучення людиною культурних цінностей і переконань та процес ідентифікації стає керованим²⁸. Власне, це й можна простежити в біографії О. Бочковського. Як відзначалося раніше, родина вченого входила до числа тих, що підпадали під режим особливого правового регулювання, і сам науковець довгий час зберігав своє російське підданство і тому був заарештований австрійською поліцією у серпні 1914 р. у зв'язку із початком війни. Загалом же фактично до кінця першого десятиліття ХХ ст. його громадсько-політична активність не мала чітко вираженої національної приналежності та мала переважно антиросійський, точніше антиімперський характер. Усвідомлення ж ним себе як представника конкретної національної спільноти розпочалося вже у Празі. Самовизначення мало поступовий виважений характер та ймовірно відбувалося протягом 1907–1910 рр. На цей період у житті науковця припадають відвідування лекцій у чеському університеті Карла-Фердинанда, участь у громадських заходах студентської громади, початок журналістської діяльності та робота над першими власними науковими розвідками і перекладами українських літературних творів. Слід зауважити, що важливу роль відіграло спілкування з професором Т. Г. Масариком, який був учителем, старшим другом і зразком для наслідування.

У тому, що О. Бочковський визначив себе українцем, на нашу думку, певну роль відіграв випадок. Як зазначалося вище, науковець

²⁶ До складу української групи входили, зокрема, професор О. Колесса та доктор К. Трильовський.

²⁷ В. Піскун, *Op. cit.*, с. 101.

²⁸ Т. Цимбал, *Феномен еміграції...*, с. 174–175.

одразу ж по еміграції зблизився з українською студентською спільнотою та долучився до її громадсько-політичної діяльності, а це привело до побудови нових соціальних зв'язків у “чужому” середовищі. Саме відкритість і активність українських студентів, їх боротьба за національні права, можливість творчого самоздійснення в їх лавах сприяли пошуку позитивної національної ідентичності в українстві. А власне ідентитет “Україна-Батьківщина” сформувався у нього під впливом історіософської концепції М. Грушевського, з якою О. Бочковський познайомився під час роботи над своєю дебютною працею чеською мовою “Ukrajinská otázka”²⁹.

Особливе місце науковець виділяв мовному питанню. Більшість біографів говорять про понад 20 мов, якими він володів. Російська, латина, грецька, німецька та французька вивчалися у реальному училищі, польська і, можливо, литовська лунали вдома, чеську вивчав вже у Празі, але тільки з українською у вченого склалися виїмкові стосунки. Знайомство з літературними творами М. Коцюбинського викликало у науковця бажання зробити їх чеський переклад. Листування з письменником і власне переклад вимагали знання української мови. Свій перший лист до письменника від 23 листопада 1909 р. О. Бочковський закінчує вибаченням “за дуже негарну українську мову, але **я сам не українець** та недавно лише пізнав Вашу мову”³⁰. На нашу думку, “занурення” в українську мову стало вирішальним чинником для науковця. Пізніше у своїх працях з націології він відводив їй центральне місце в об'єднанні та кристалізації нації в суцільну громадянську спільноту. “Мова поглиблює народотворчий процес. Через мову нація об'єднується та кристалізується в суцільну громадську спільноту. Рідна мова – це міцна зброя поневоленого народу в його визвольній боротьбі”³¹.

Українська тематика захопила О. Бочковського, що простежується у назвах статей і наукових розвідок, також вчений починає співпрацювати з українськими газетами “Рада” та “Економіст”. Варто також зазначити, що більшість наукових праць та статей науковця написані українською. Ним же було зроблено переклади українською багатьох робіт іноземних авторів, наприклад, творів чеського вченого Т. Г Ма-

²⁹ H. Boczkowski, *Ukrajinská otázka*, Praha, 1910 та 1915, с. 68: Історична частина наукової розвідки насичена посиланнями на праці М. Грушевського.

³⁰ *Листи до М. Коцюбинського*. У 4-ох т., Ніжин, 2002, т. 1, с. 87.

³¹ О. Бочковський, *Вступ до націології*, Прага, 1934.

І. Каневська, Ольгерд Іполит Бочковський...

сарика, датського дослідника А. В. Крауса тощо. Таким чином, освіта і мова, як українська, так і чеська, для вченого стали засобами самоактуалізації та створили перспективи подальшого розвитку журналістських і наукових здібностей, допомогли визначити сферу зацікавлень.

Згодом О. Бочковський свідомо обирає українську мову, як рідну, Україна стала, хоча й певними чином заочно, його Батьківщиною, а решту свого життя пов'язав з українською емігрантською спільнотою і, незважаючи на прожиті понад 10 років у Празі до створення Чехо-Словацької Республіки (жовтень, 1918), не претендував на громадянство новоствореної держави. Одним зі свідчень прояву та відстоювання своєї українськості, на нашу думку, є також принциповий запис у паспортах науковця за 1920–30-ті роки: у графі “přislušnost” та пізніше “národnost” вказана “ukrajinská”³².

Незважаючи на те, що вибір еміграції як стратегії життя, на думку деяких дослідників, породжений кризою ідентичності³³, для О. Бочковського еміграція стала прагненням та проявом діяльності. Він максимально відповідально ставився до свого життя, був самоспрямованим на власні можливості та повноцінну самореалізацію в новому суспільстві. Його спроби включитися у контекст чеської культури не були марними, про що свідчить його журналістська і наукова діяльність. Крім того, еміграція актуалізувала для науковця важливість рідної культури. Активна життєва позиція Українця була трансформована у реальну практичну діяльність на користь української справи, популяризацію її в європейському й американському політико-культурному просторі, налагодження чесько-українських відносин тощо. На підтвердження висновку про успішність інтеграції О. Бочковського до чеського суспільства варто навести уривок зі спогадів Б. Мартоса щодо історії заснування Української господарської академії в Подєбрадах: “Тоді чехи в своїй більшості були завзятими русофілами... Тому прагнення українців до створення власної держави були їм незрозумілі. Більше того, вони не хотіли визнати навіть культурної та етнографічної окремішності українського народу. На цім ґрунті між українськими професорами й студентами, з одного боку, та подєбрідським громадянством, з другого, могли виникнути зайві непорозуміння. Щоб уникнути їх, сенат УГА доручив мені організувати ряд

³² NACR, f. Evidence obyvatelstva, krabice č. 866, fólii č. B2206/3.

³³ Т. Цимбал, *Феномен еміграції...*, с. 173.

публічних лекцій чеською мовою, освітлюючи місцевому громадянству українські проблеми. Якщо я впорався з цим завданням успішно, то тільки завдяки допомозі доц. О. Бочковського. Будучи секретарем Місії УНР, живучи в Празі багато років і досконало володіючи чеською мовою, він мав широкі знайомства серед чеських літераторів і політичних діячів. Він сам прочитав декілька лекцій чеською мовою, а також допоміг мені запросити кількох видатних чеських літераторів. Відбувся цілий ряд цікавих публічних викладів...»³⁴.

Отже, у процесі самоідентифікації Ольгерда Бочковського як українця виразно переважає політична складова. Активна громадська діяльність дозволила йому за відносно короткий термін – близько року – інтегруватися до нового культурного світу Австро-Угорської імперії, віднайти своє місце в нових обставинах життя. Прогресивні, як для початку ХХ століття, політичні погляди стали основою для цілеспрямованого самовираження, а власні політичні орієнтації зрештою підштовхнули до пошуку свого національного коріння.

³⁴ Б. Мартос, *Заснування Української Господарської Академії*, Хроніка-2000, 29–30 (1999) 205.

НАРІД СОБИ
(Шляхами національної самопомоги
серед різних народів)*

I. Національна самопоміч у життю народів

“Нарід собі” – це гасло, як провідну девізу, поклато “Товариство Прихильників Української Господарської Академії” в основу своєї діяльності з метою зберегти на будуче Українську Господарську Академію – цю першу українську політехніку. Товариство має на меті утримувати її від нині *власними коштами самого українського громадянства*, беручи на увагу загально-національне значіння та потребу під цей час самостійної та *вільної* української високої технічної школи.

Але український нарід, а передовсім його інтелігенція все ще мало призвичаєні до основної засади англо-саксонської суспільної практики, – себто *громадської самопомоги* (self-help). Зокрема не вірить наша інтелігенція, що цим шляхом нарід поневолений може будувати підвалини свого *культурного* та *господарського* життя, перебуваючи навіть в ярмі чужої та ворожої державности, що програмово гальмує його громадський розвиток та поступ. Ще більше зневір’я й майже гамлетівського скептицизму доводиться чути, коли йде мова про якусь українську спробу розпочати ту чи іншу культурну акцію та поставити її на власну фінансову базу. Мовляв, український нарід бідний; маси мало ще свідомі та дисципліновані, а головне – невиховані до жертвенности на національні потреби. Правда, одночасно багато говориться і пишеться про засаду “*власними силами*”: на жаль, здебільшого це робиться у порядку патріотичної деклямації та з нагоди того чи іншого національного свята. Зрештою, непохитно вірять тільки в державний протекторат, субвенції, кредити, стипендії тощо. Допомога зовні вважається неминучою фінансовою передумовиною та запорукою успіху будь-якої національно-просвітньої або господарської акції.

Проте, досвід історії та практика національно-визвольних рухів інших народів непохитно доводять, що найкращі культурні та господарські досягнення поневолені народи здобули шляхом власної національної допомоги, мовляв, своєрідної національної фінансової коопе-

* Вперше опубліковано окремою брошурою: Прага; Подєбради 1932.

рації. І що є ще більш цікаво та повчаюче (як це буде зілюстровано далі на кількох яскравих прикладах) – почин до таких акцій та їх найбільший грошовий успіх припадав звичайно не на часи матеріального добробуту чи громадського спокою у життю цих народів, але здебільшого власне на добу критичних потрясень, стихійних катастроф, тяжкого політичного утиску, господарських злиднів, які стимулювали приспану національну енергію поневолених народів, розпалювали їхню волю до самостійности, кидали їх на шлях героїчної самопосвяти та жертвености.

Зокрема в історії чеського національного відродження можна знайти чудові зразки та приклади такої національної кооперації. Чехи також найкраще висловили провідну засаду національної самопомоги. З їхньої історії запозичена як девіза “Товариства Прихильників УГА”, так і заголовок цієї брошури. Майже всі поневолені народи послуговувалися у своїм національнім будівництві цією чудовою девізою “*Нарід – собі*”. Чехи та фіни, каталанці та бретонці, ісландці та естонці, флямандці та лужичане, жиди і т. д. – всі вони у більшій чи меншій мірі, залежно від свого загального положення та громадської свідомости, – будували свою національну культуру, клали фундаменти під своє господарське самоозначення своїми власними коштами, здійснюючи таким чином національно конструктивне гасло – “*Нарід собі*”.

Про те, як це робилося, скільки творчого захоплення та героїчної відданости для рідної справи у цьому виявилось – можна було б написати велику книгу, без сумніву одну з найцікавіших для характеристики новочасного національного ренесансу.

Завдання цієї невеликої брошури – більш скромне і лише, так би мовити, *демонстраційне*, а саме: показати на низці зокрема маркантних прикладів з історії ріжних поневолених народів, як вони користувалися цим гаслом – “*Нарід собі*”, та чого досягли. Показати отже, скільки прихованої енергії та можливостей заховано в лоні кожного поневоленого народу.

Врешті, завданням цієї брошури – є переконати невіруючих хомів з табору української інтелігенції, що немає жадних підстав для зневір’я щодо українського народу. Уміле та доцільне застосування засади “*Нарід собі*” – також серед нього, без сумніву, знайде живий та вдячний ґрунт; розбудить і розворушить приспану його енергію та національну свідомість; викличе збільшену самопосвяту та жертве-

О. Бочковський, *Нарід собі*

ність, витворюючи сприятливий ґрунт для переведення цілої низки культурно-господарських акцій, що у свою чергу наблизять український нарід до здобуття ним свого повного національного самоозначення, як неминучої передумови його самостійности.

II. Ісландські селяне та староскандинавські “сагі”

Засада “*Нарід собі*” – не потребує якогось теоретичного обґрунтування. Бож це властиво одна з аксіом громадського життя взагалі, а національного зокрема. Цікава лише *практика* користування нею. Через це доцільним буде зілюструвати це гасло *фактами* з історії культурних та визвольних змагань деяких народів. Згадаю тут цікавий епізод з історії одного з найменших народів, а саме *ісландського*.

На межі XVIII та XIX ст.ст. ісландці переживали дуже тяжку добу своєї історії. Саме були зліквідовані рештки політичної ісландської автономії. Одночасно це була доба господарського закріпачення цієї країни Данією, що, звичайно, мало від’ємний вплив також на культурний стан ісландського народу. Проте, власне у цій добі загального занепаду починається серед ісландської молоді, яка студіювала у копенгазькій університеті, новоісландський рух з метою “розворушити життя серед (власного) народу й втримати його бадьорість та піднести його освіту”.

Заходами цих ентузіястів, що незабаром здобули признання в данській науці, як чудові знавці не лише рідної, але скандинавської старовини взагалі, – в 1824–25 р.р. в Копенгазі було закладене “*Королівське Товариство скандинавського письменства*”. Свою діяльність ця установа розпочала видавництвом староісландських “сагі”. Першою публікувалася серія “*Förnmannasögur*”, де було багато сагі, що відносилися до первісної історії Ісланду, коли ця країна була ще самостійною та енергійно боролася проти норвезького й данського наїздів. В цій серії мало вийти 12 томів пам’яток староісландського письменства. Було оголошено передплату на це видання не лише в Данії, але й на Ісланді. На сьогоднішні валютів відносини ця передплата виносилася около 15 доларів. Ісланд у той час мав всього 50.000 душ населення. Отже цікавим є факт, що ця країна “льоду та вогню” дуже живо відгукнулася на заклик видавців “Староісландських Сагі”. Зголошилося і заплатило повну передплату 1000 ісландських абонентів. Серед них понад половину були *селяне*, незаможні хуторяне, служниці та прості парубки.

Багато національних рухів починалося від археологічної романтики. В цім випадку це археологічне видавництво відіграло дійсно революційну роль в новочасній історії Ісланду. Воно було вихідною точкою новоісландського національного ренесансу. Воно відновило серед ісландських мас знання клясичної старої ісландської мови, дуже попсованої столітнею неволею; а головню розбудило їхню приспану громадську свідомість яскравими візіями колишньої волі та слави.

III. Засада “Нарід – собі” у фінським відродженню

Візьмім інший приклад – з історії *фінського народу*. Цей нарід на протязі минулого століття мусив вибороти свою національну справу на двох ворожих фронтах. Спочатку в середині XIX ст. – скинути з себе історичне *шведське* ярмо та відстояти свою національно-культурну самобутність. Це була відома боротьба т. зв. “*фіноманів*” проти т. зв. “*шведоманів*”. Відтак і куди тяжче довелося фінам боротися проти царського *московського наїзду*. Ця боротьба припала головню на кінець минулого* й початок цього століття**. Обидві ці боротьби фіни виграли врешті дуже успішно. Цю перемогу вони завдячують культурному високому рівневі та не менш високому ступню національної свідомости фінських народніх мас, що у свою чергу було природним вислідом плянкової просвітної акції серед фінського селянства з боку фінської молоді та інтелігенції в дусі засади “*Нарід – собі*”, себто, дуже вміле та доцільне використання ідеї самопомоги у справах загально-національного значіння.

Цікаво, що початки цих заходів зв’язані з катастрофічним голодом у Фінляндії в 1867 р. Е. Молтенсен, авторка цікавої “Книги про фінів”, – пишучи про цю катастрофу та вплив її на пізніший громадський рух у Фінляндії, зауважує, між іншим, що “не завжди під сонцем щастя народжуються та виростають великі річі; навпаки, дуже часто тяжкі часи мають у собі зарідок непереможного успіху. У зв’язку з катастрофою 1867 р. почалися збори грошей на голодуючих. “Можна було б припускати, – каже цитована авторка, – що все заощаджене тоді пішло на закуп хліба: але саме тоді з незвичайним успіхом поширюється селянський університет. Бож всі нараз побачили, що коли у цій бідолашній країні треба жити з якимсь почуттям певности, то у

* XIX ст. – *І. К.*

** XX ст. – *І. К.*

О. Бочковський, *Нарід собі*

першу чергу потрібно розчищати ґрунт у пустелях безпросвітної темряви та байдужості. Найвірнішим шляхом до покращання ситуації була визнана народня просвіта”.

Звідси був вже один крок до ідеї “селянського університету”, що незадовго перед тим виринула та була здійснена в Данії. Пропагаторами та організаторами культурно-господарської самопомоги, зокрема на селі, було фінське студентство, яке взагалі відіграло дуже активну роль в історії національного відродження свого народу. Воно було організоване по територіяльному принципу, отже на зразок колишніх російських “землячеств”. Кожен край мав свою студентську організацію, яка систематично та програмово працювала над культурним і господарським розвитком своєї провінції взагалі, а села передовсім. Ця акція фінансувалася після засади – “*Нарід – собі*”. В 1892–1900 р.р. студенти почали збирати спеціальний фонд, влаштовуючи для цієї мети лотерії, забави, урочисті збори тощо. Протягом одного року склалася таким чином значна квота (85.000 фін. мар.), яка уможливила закладення селянського університету у кожній провінції. Ці “вільні університети” були чудовою школою національного виховання широких мас фінського загалу. Вони сприяли також культурному та господарському його поступу взагалі. Фінляндські селянські університети утримувалися спеціальним товариством прихильників народньої просвіти та переважно коштами самого народу. Кажу переважно, бо згодом вони почали отримувати субвенції від держави та громад, проте, не більше 25% загального бюджету.

У фінляндським громадським житті “селянські університети” не є єдиною акцією, де так успішно виявилася засада – “*Нарід собі*”. Властиво весь фінський національний рух, зокрема в кінці минулого* й на початку цього століття** базувався на цій засаді. У самостійній Фінляндії ця націотворча засада діє далі. Ось один дуже яскравий приклад новітнього її використання в країні “тисячі озер”. Болючим питанням Фінляндії від середини XIX ст. була боротьба за націоналізацію гельсінгфорського університету та політехніки, де викладовою мовою була шведська; шляхом мовної утравкізації*** прямувала Фінляндія до цієї мети. Ще й досі**** цей процес не закінчився. Обидві

* XIX ст. – I. К.

** XX ст. – I. К.

*** Двомовність в освіті. – I. К.

**** На початок 1930-х рр. – I. К.

фінляндські високі школи утраквістичні, хоч і з абсолютною перевагою фінської викладової мови в них. Звичайно, такий стан не задовольняв жадного з двох національних таборів. Головно шведи були незадоволені тим, уважаючи фінізацію гельсінгфорського університету та політехніки замахом на свій історичний та культурний “стан посідання”. Через це, коли повсталася самостійна фінляндська держава, вони рішили закласти власними коштами приватний шведський університет. Протягом кількох місяців шляхом закладення спеціальних фондів на цю мету й головно влаштуванням спеціальних збірок – їм вдалося зібрати 14 мільйонів ф. марок. З осені 1919 р. вони заклали в Обо (Abo), де від 1640 і до 1827 р. містився теперішній гельсінгфорський університет, свій приватний університет. Це було приводом, щоб і фіні пішли цим шляхом та заклали там же свій приватний університет, зібравши на нього 24 міл. ф. марок. Таким чином, країна, населення якої числило у той час 3.364.807 душ (з чого 340.903 шведів), має 3 університети, з яких два утримував кожен нарід своїми власними коштами.

Але це ще не кінець цієї свого роду казки фінляндського громадського Self-help.

В 1910 р. вийшов перший фінський енциклопедичний словник, т. зв. “Tietosanakirja”. Публікація зразкова, де зокрема добре опрацьовані були всі фінляндські справи. Це було досить дороге видання. На теперішні гроші коштувало 1200 фін. марок. Вийшло воно в накладі 21.000 примірників і було вичерпане на протязі кількох місяців. Нове його видання вийшло у 1925 р. в накладі – 40.000 і також було вичерпано шляхом попередньої передплати, заки ще появилася з друку.

Фінський нарід має вже своїх меценатів із народа, що теж можна уважати доказом високої національної його свідомости. В 1917 р. трагічно загинув *Альфред Корделін*, фінський торговець і землевласник, який самотужки здобув широку освіту та став одним з найбагатших людей у Фінляндії, хоча розпочав свою кар’єру в дитинстві, як поводитар якогось мудрого сліпця-жебрака. Отже цей Ал. Корделін залишив своєму народові 50 міл. фін. марок для закладення спеціального фонду його імені з метою підтримки *культури та поступу*. Крім цього основного фонду в 50 міл. ф. марок заповіт А. Корделіна передбачає закладення дальшого резервного фонду у такій самій квоті для забезпечення цієї установи.

ІV. З ірландської практики національної самопомоги

В нарисі про засаду – “Нарід – собі” – не можна оминати *заокеанської еміграції* поневолених європейських народів. Не раз доводиться чути лихі закиди на її адресу. Мовляв, вона винародовлюється, а під національним оглядом – це мертве тіло. В дійсності це не так. Без долярів американських емігрантів іноді тяжко собі уявити існування та розвиток культурних і господарських установ у краю, не згадуючи вже про політично-визвольну боротьбу багатьох європейських поневолених народів. Який з цих народів не користувався допомогою своєї американської еміграції? Литовці, чехи, поляки, югославяне, жиди, каталанці, українці і т. д. – кожен з цих народів має з Америки більшу чи меншу долярову підтримку для полегчення свого культурного та господарського розвитку в Євролі.

Зупинюсь тут коротенько на однім дуже яскравім прикладі такої заокеанської допомоги. Маю на думці *Ірландію*, цей “ізмарагдовий острів”, нарід якого пройшов хрестовим шляхом національного мученництва, заки виборов свою державну незалежність. Зупиняюсь саме на Ірландії через те, що в Америці живе більше ірландців, ніж у батьківщині та що ця ірландська еміграція відіграла велику ролю у визвольній протианглійській боротьбі свого народу.

Американська статистика нарахувала в 1910 р. 4.504.360 ірландців у Півн[ічно]-Амер[иканських] Сполуч[ених] Штатах. Самі ірландці обстоюють значно вище число своїх земляків в Америці, бо кругло – 13 мільйонів. Л. Трегіз – автор джерельної французької книги – “Ірландія у світовій кризі” (1917) гадає, що остання цифра коли й перебільшена, проте дає “точнішу уяву про моральне значіння ірландців в американській республіці”... Фактом лишається, що найбільшим ірландським містом є Бостон, а не Дублін і що ірландці уважали Америку “новим островом” (an t’Oileán), з якого вони зробили свою “обіцяну землю” (Tír Tairgúire). Для американських емігрантів з Ірландії і зокрема для їхніх дітей – “ізмарагдовий острів” все був містичною батьківщиною, доля якої дуже їх хвилювала.

Хто не знає безприкладної трагедії Ірландії в середині ХІХ ст., коли голод і пошесті децимували* населення цього краю та тисячами виганяли за-океан у вільну Америку! Проте, головно завдяки своїй американській еміграції, Ірландія, економічно зруйнована, культур-

* Зменшили в десять разів – І. К.

но занепала й політично безоглядно поневолена – могла здійснювати гасло “*Нарід – собі*”, прямуючи так до свого національного відродження та політичного визволення. Докладно з’ясувати тут цей бік ірландського питання – виходить за межі нашого нарису. Через це наводжу лише кілька загальних чисел для ілюстрації жертвености ірландської еміграції в Америці. Перші вже емігранти почали допомагати своїм землякам, що мали виемігрувати з Ірландії. Вони кинули бойове гасло проти Англії. “Не просіть нічого у цієї злої мачухи, – переказували вони на “ізмарагдовий острів” – і коли вас чуюмо цькують з рідного краю, тікайте до Нью-Йорку, а не до Ліверпуля!”. За цим братнім закликм ішов чин. Ці ірландські емігранти на власні кошти зорганізували перевіз своїх земляків з батьківщини до Нового Світу. За даними американського еміграційного уряду, на цю мету було зібрано ірландцями на протязі 1848–1862 рр. (через банки на торговельні установи) – 12.642.000 фунт. стерл., – а крім цього приватними та принагідними збірками ще 6 мільйонів, отже разом майже 20 міл. ф. ст. Чеський публіцист *К. Тума*, автор ірландофільської книги “*Поневолений Нарід*” (1882), зауважує з цього приводу: “І це посилали... ірландці, з яких багато приїхало до Америки справжніми жебраками, не маючи нічого крім своїх працездатних рук”. Відомий ірландський часопис у Нью-Йорку – “*Irish World*” – зібрав на протязі 40 років – 200.000 долярів. За гроші американської еміграції була в 1879 р. закладена в Ірландії славетна “*Земельна Ліга*” (*Land Liga*), що під проводом *Дж. С. Парнеля* у перше розвинула в повнім масштабі палку та болочу аграрну справу. Американська подорож цього “некоронованого короля” Ірландії була не лише тріюмфальним походом Парнелля, але й першим прилюдним ознайомленням цілого культурного світу із жахливим положенням ірландського народу та недопустимим англійським режимом у цій країні. Ця подорож мала успіх не лише як засіб пропаганди. “Її фінансовий ефект, – пише відомий німецький кельтолог проф. *Й. Покорни* у своїй книзі “*Ірландія*” (1916), – був такий великий, що “*Земельна Ліга*” здобула у свої руки все парламентське представництво від Ірландії, бо згідно з англійськими виборчими законами лише заможна людина може заризикувати виборчу кампанію, а серед ірландців не було таких багато”.

Згодом ірландці почали в краю справу свого відродження із площини виключно політичної боротьби переводити на шлях *господарського* самоозначення. Вони поставили цю акцію на певну базу

О. Бочковський, *Нарід собі*

національної самопомоги. Ініціатором її був відомий ірландський діяч – *Сер Г. Плонкет*, який в 1889 р., в порозумінню з іншими діячами, розпочав пропаганду з метою “переконати хліборобське населення Ірландії, що воно куди більше має у своїх руках свій добробут, ніж про це загально відомо”... Основним гаслом цієї пропаганди була засада – “Self-help” (самопомога), – отже англійський переклад гасла “*Нарід – собі*”, про яке тут мова. Практичним вислідом цієї пропаганди було “Ірландське Хліборобське Товариство” (I. A. O. S.), що повстало в 1894 р. За 20 років воно мало 1023 ріжного роду сільсько-господарських спілок, з 106.301 членами та 92 мільйонів франків обороту.

Свою працю “I. X. T.” розпочало влітку 1895 р. від спеціального агрикультурного дослідження Ірландії фаховим “*Вакаційним Комітетом*” (Recess Committee). Цей Комітет складений з 22 ірландських фахівців, представників всієї Ірландії, незалежно від їхнього політичного напрямку, вивчав причини господарського занепаду Ірландії та засоби сільсько-господарського її відродження. “За короткий час – так була оцінена їхня праця – ці люди фактично здобули Home Rule і дякуючи цьому вони за пів року зробили для Ірландії кращу працю, ніж яка була зроблена тут від двох століть”. В 1899 р. парламент прийняв висновки цього комітету під увагу та видав закон про заснування ірландського “Відділу Сільсько-господарського та технічного навчання” (Department of Agriculture and Technical Instruction for Ireland).

“Замість безвідповідальних урядів (boards), які адміністрували в Ірландії на підставі помилок столітньої рутини, – каже Трегіз, – та які стільки спричинилися до занепаду господарського життя цього краю, уперше тут мали державний автономний відділ, де панували модерні думки та практичний дух. Навіть більше: бо цей відділ мусив бути в контакті з громадською опінією заінтересованих шарів за посередництвом “Дорадчого Комітету представників інженерів, хліборобів та промисловців”, щоби таким чином “ці верстви користалися впливом на частину адміністрації”. Так була заведена зовсім нова засада – каже цитований автор – в ірландським урядуванні: співпраця підвладних, що могли відтак дати почути свій голос адміністрації, поставленій на службу загалу”.

Такі були далекосяглі наслідки застосування засади “*Нарід – собі*” ірландськими патріотами для піднесення сільсько-господарського стану їхньої батьківщини.

V. Муніципальні шляхи громадської самопомочі в Каталонії

Оригінально та дуже вміло використали засаду – “*Нарід – собі*” – каталанці. Вони її, такби мовити, *змуціпалізували*, себто, поставили на можливо найширшу фінансову базу.

Маю на думці – каталанське муніципальне об’єднання, т. зв. “*Mancomunitat*”, що повстало в 1912 р. та проіснувало до 1923 р., коли диктатура ген. Примо де Рівера скасувала цю установу й завісила діяльність просвітніх установ, які були закладені цим об’єднанням.

Каталанці взагалі виявили багато організаційного хисту та вміння у використанню найменших політичних можливостей старо-еспанського ладу для найбільших національних надбань культурного й господарського характеру. Зокрема, вони звернули увагу на націоналізацію дуже занедбаної в Каталонії просвітньо-шкільної справи. Вже в 1907 р. власними заходами та коштами вони заклали “*Інститут каталанських дослідів*” (*Institut d’Estudis Catalans*), фактично каталанську Академію Наук, де також зосереджена була вся приватна каталанська просвітньо-шкільна акція. Треба зазначити, що каталанці та еспанці належать з психологічного боку до цілком різних національних типів. Еспанці це – Дон Кіхоти. Каталанці – нарід суто-практичний. Через це еспанський тип школи з нахилом до абстрактности й метафізики, не кажучи вже про мову, був абсолютно чужим для каталанського загалу. На це звернув особливу увагу вже в 1892 р. (на історичнім каталанським з’їзді у Манресі) *Х. Пуїт-і-Кадафалч*, пізніший організатор “*Mancomunitat*”. Зрозуміло отже, що це об’єднання у першу чергу взялося за справу загальної освіти. Воно мусіло вирішити питання про фахово-просвітне вишколення каталанського дорослого населення. Під цим оглядом на допомогу йому прийшла традиція старо-каталанської “ремісничої робітні” з доби Ренесансу, яка була добрим зразком практичної фахової школи. З неї організатори “*Mancomunitat*’у” сконструювали свій тип “*Елементарної школи праці*”, завданням якої було “дати можливість робітникові того чи іншого спеціального фаху технічного удосконалення, а одночасно придбання теж загально-наукового знання”. В 1913 р. повстала перша така школа; вона мала 286 учнів. В 1922 р., отже напередодні свого розв’язання диктатурою, число її слухачів збільшилося до 1300.

Поруч з цим закладалися згаданим муніципальним об’єднанням різні фахові школи суто спеціального характеру, як напр.: хемічна школа, інститут механіки та практичної електротехніки; школа декоратив-

О. Бочковський, Нарід собі

ного мистецтва, а зокрема чудово поставлена школа сільського господарства. Закладалися також школи ще більш спеціального типу, як напр.: школа текстильної промисловости, або навіть школа чинбарства.

Ця своєрідна каталанська система шкільництва мала на увазі виховання власних фахівців для потреб свого краю. Так заздалегідь підготовлялися в Каталонії кадри кваліфікованих робітників і працівників для майбутньої каталанської держави. Під цим оглядом окремої уваги заслуговують такі зовсім спеціальні школи, як напр.: Інститут для підготовки урядовців і службовців; школа для виховання керівників промислових підприємств; школа комівояжерів, бібліотекарів тощо. Не занедбувалася й жіноча освіта, доказом чого може бути професійна школа жіночих фахів.

А над усім цим домінував барселонський “Промисловий Університет”, або т. зв. “Університет Праці” – зі своїми лябораторіями, робітнями, викладовими салями, садками... Від ранку до пізнього вечора йшла тут на протязі 1914–1924 років справді муравлина робота: коло семої години вечора мінялися лише слухачі: замість звичайних студентів сходилося барселонське робітництво, щоб доповнювати свою загальну освіту та фахове вишколення. Диктатура знищила й цей головний осередок просвітніх заходів “Mancomunitat’и”.

Звичайно, що згадане каталанське об’єднання дбало також і про нормальне середнє та високе шкільництво, будуючи його на нових засадах модерних педагогічних досягнень та узглядноючи практичні вимоги реального життя. З високошкільних установ, закладених “Mancomunitat’ою” слід згадати бодай: Інститут фізіології; Лябораторію дослідчої психології, відтак – т. зв. Монографічні Курси з обсягу ріжних галузів знання.

Каталанське об’єднання, крім справ шкільно-просвітнього характеру, поширило свою компетенцію одночасно на цілу низку інших питань з обсягу громадського самоврядування, а саме з царини *народнього здоровля та суспільної гігієни*, а передовсім із області краєвої комунікації, дуже занедбаной до того в Каталонії. В кожній з цих галузів національного будівництва каталанська “Mancomunitat” досягла значних надбань, промощуючи таким чином певний шлях до політичного визволення свого народу.

Звичайно, всі ці реформи вимагали мільйонових коштів, які значно перевищували межі приватно-громадської можливости. Лише муніципальним шляхом можна було їх придбати та зосередити, влучно вико-

ристовуючи прогалини еспанського державного централізму. Історична заслуга організаторів “Mancomunitat’и” і полягає власне в тім, що вони, не виходячи за межі легальної політики та реальних даних, змогли перевести на протязі 10–15 років таку величезну громадсько-конструктивну працю, яка на весні 1931 р. забезпечила успіх і перемогу Каталонії в еспанській революції.

VI. Як чехи збудували свій “Національний Театр” та взагалі користувалися засадою “Нарід – собі”

Іншими шляхами переводили свою національну культурно-громадську програму чехи під Австрією. Щодо техніки та організації самопомогової акції можна їх уважати *клясиками* національного відродження. Чехи були авторами провідних кличів національної кооперації, які відтак перейняли від них інші поневолені народи. Гасло “Svůj k svému” (Свій до свого) розпочало їхню дуже успішну акцію в напрямі господарського самоозначення, скріплюючи економічну силу чехів. Цікаво, що тепер під впливом світової кризи схилилася перед цим кличем могутня англійська держава, клясична країна вільної торгівлі, проклямуючи свій клич: “Buy english goods!” (Купуйте англійські товари). В культурній царині чехи є авторами гасла “Národ – sobě”. Цей клич чехи кинули у зв’язку з акцією для збудування власного Національного Театру (Národního divadla) в Празі, над сценою якого й уміщено цей зворушуючий напис: “Národ – sobě”.

У перше цей проект виринув в 1865 р. Кошти на збудування власного театру обчислювалися первісно й кругло у 500.000 австр. золотих (гульденів). Почалося збирання грошей на цю мету, для чого було закладено спеціальне товариство з річною членською вкладкою 10 золотих. Відразу це товариство мало 300 членів. Відтак воно було зреформовано через заведення паїв трьох категорій: по 500, 200 та 20 золотих річно. Протягом чотирьох років було зібрано стільки грошей, що можна було розпочинати будову театру. Але у цей саме час почався політичний розкол в чеськім, досі суцільнім, національнім таборі. Цей конфлікт між *старо-* та *молодочехами* мав від’ємний вплив на грошові збірки національного театру. Тому в 1877 р. була влаштована льотерея на цю мету, яка мала великий успіх, збільшивши театральний фонд на 170.000 золотих. Реформа товариства прихильників національного театру, про яку згадувалося попереду, на протязі трьох місяців – дала 200.000 золотих. В 1881 р. чеський Національний

О. Бочковський, *Нарід собі*

Театр був збудований та в червні провізорно відкритий. Але 12 серпня цього-ж року він через нещасливий випадок згорів. Це була одна із найтрагічніших подій в історії чеського національного відродження. Проте, вона не зломила чеський нарід. Навпаки, спонукала його до виявлення надзвичайного активізму та масової жертвенности. Тоді саме був кинений цей історичний клич: “Národ – sobě”, на який дійсно відгукнувся весь чеський нарід. Протягом *одного* місяця був зібраний на відбудову пожаром знищеного театру – 1 мільйон золотих. Цим разом вкладки мали масовий характер. Можна сказати, що новий Національний Театр повстав із дрібних вкладок якнайширших чеських мас: робітників, селян, службовців... В цьому мільйоні золотих переважали крейцари незаможних жертводавців. Зимою 1882 року було відкрите теперішнє пражке “Národní divadlo”. Не знаю, чи є десь на світі якась національна будова, що з більшим правом могла б вмістити на своєму фронтіві гасло “*Нарід – собі*”, ніж цей чеський Національний Театр, який може бути золотим прикладом всенаціональної жертвенности та допомоги.

Збудовання Національного Театру є одним із найяскравіших зразків чеської національної допомоги, проте, не єдиним. “Чеський нарід, – констатував під час світової війни *А. Сейферт*, голова Чеської Національної Ради, – дає, мовляв, всесвітньо-клясичний доказ того, чого може досягти витривала праця та самопоміч”. Під Австрією чехи все були під загрозою стихійної германізації, яка немов залізними кліщами обхоплювала цей нарід на північному та на південному заході. 3.000.000 чеського населення жило в стані сталої боротьби проти цієї небезпеки винародовлення. Ця загроза зокрема гостро виявилася під час австрійського перепису населення в 1880 р. Відтоді саме датується чеська допомогова акція на захист чеських меншостей. Ця акція подивугідна як з організаційного боку, так і щодо техніки її переведення та фінансування з власних коштів чеського загалу. Зміст, характер і поширення цієї акції яскраво змальовує цитований вже тут голова Ч. Н. Р., кажучи: “Бодай загально згадаю тут про систематичну опіку захистних організацій – централей та філій – над чеськими громадянами, що починалась боротьбою за мову при видаванні метрики після хрестин, а кінчалась протестом проти німецьких шиканів під час похорону або з приводу чеських написів на цвинтарі; була це далі опіка над захоронками та початковою школою, над закладанням чеських шкіл, що тривало цілі роки та мало супроводом злобні інтриги або

дикунський бойкот з боку ворога; відтак це були щорічні бої під час шкільних вписів, коли чеські батьки та діти мусли бути захищені від зводницьких підлещувань ворога; сюди відноситься також опіка над школами доповнюючої освіти та професійними; придбання шкільних приладів, влаштування різдвяної ялинки та придбання різних допомог і стипендій для школярів; передплата часописів, закладення читалень, книгозбірень; організація шляхотних розваг, театральних вистав, концертів, викладів, міських екскурсій та відвідин молоддю Праги з виховавчою метою, також опіка над чеським робітником та ремісником, торговцем, чоловіками та жінками: посередництво при шуканню ними заробітку, захисту їхнього існування проти бойкоту або усування з праці, видалення з хати чи з громади; опіка над чеським лікарем, адвокатом, урядовцем; здобування концесій для чеських реставрацій і готелів, потреба яких викликала протичеською поведінкою відповідних німецьких підприємств; допомога правнича та фінансова; вишукування чеських інтересентів для справ, що торкалися змін власників реального майна або підприємств; заходи в справах мовної рівноправності в урядуванні й в громадському життї; опіка над національним фактичним станом посідання взагалі тощо”...

Звичайно, що таке всебічне поширення чеської допомогової захистної національної акції вимагало, з одного боку, належної її диференціяції та децентралізації, а з другого – відповідного зосередження й об’єднання. Це тяжке завдання чехи також вирішили доцільно та вміло.

Ця акція була передовсім диференційована під *географічним* оглядом в залежності від загрози та небезпеки винародовлення для поодиноких частин чеської національної території. Одною з перших (в 1885 р.) повсталала “Národní jednota severočeská” для захисту чеської меншости у так зв. “Deutsch-Boehmen”. Її доповнювала на півдні: “Národní jednota rošumavská” (1894). Також Морава мала дві такі “jednoty” (спілки): південно-західню (1886) та східню (1885). На Шлезьку працювало два захистні товариства. Від 1910 р. у Празі діяла “Národní jednota slezská”, фактично “Шлезький Консулят”. Не забувалося про словаків, що жили по той бік Ляйти в мадярськїм ярмі. Їхні інтереси захищала – “Československá jednota” в Празі (1896). Велика чеська меншість у Долин. Австрії, головно у Відні, мала свою допомогову установу – товариство “Komenský” (1872). Над цими спілками спеціально красвого призначення домінувала загальна національно-просвітна централа – “Ústřední matice školská” (1880), що утри-

О. Бочковський, Нарід собі

мувала широку мережу чеських приватних шкіл. Загострення чесько-німецької боротьби наприкінці минулого століття, коли великонімецька пропаганда повела безоглядну протичеську акцію (з цього часу датується ганебний виступ відомого німецького історика *Момзена*, який закликав своїх земляків до разбивання “чеських черепів”), примусило чехів зосередити свою національно-допомогову акцію в одній установі. Так у 1900 р. в Празі повстала – “Národní rada česká”, “як найвище організаційне національне об’єднання... для вирішення чеського питання в цілому”. Справу національного захисту від самого початку ставили на практичний ґрунт *національного самооподаткування*. Воно переводилося, мовляв, плебісцитним шляхом, себто систематичними збірками щовечора у всіх прилюдних льокалях до спеціально призначених карнавок, або принагідно й масово під час ріжних національних урочистостей. Напередодні світової війни це давало річно коло 3 мільйонів золотих корон. Такий приблизно був загальний бюджет чеської нац. допомогової акції в той час. Лише бюджет “Ústřední matice školská” виносив річно понад 2 міл. корон. Її коштами утримувалося 85 шкіл, 70 дитячих притулків, разом 95.000 чеських дітей в загрожених районах.

Як чехи всебічно й докладно трактували національно-допомогову акцію видно з того, що в 1912 р. вони заклали в Празі спеціальне “Menšínové museum”, а на весні 1912 р. почали видавати кварталник “Sborník menšínový”, часопис виключно присвячений з’ясуванню справ національних меншостей.

Чехо-словацька *визвольна акція* під час світової війни також і засадничо фінансувалася власними коштами. Маємо про це цікаву програмову заяву ч[ехо]-сл[овацького] революційного проводу з 25.I.1917 р. “Наша політична акція, – говорить в ній, – вимагає, звичайно, великих фінансових жертв, але ці жертви приносимо ми самі, чехи. Національна Рада не взяла від жадного союзного уряду ані сотика..., фінансова незалежність нашої політичної акції та цілковита її непідкупність була основною частиною нашої програми. Діючий фонд складається з внесків, які контролює Голова Національної Ради... Ось чому ми з натиском повторюємо, що політична чеська акція є фінансово абсолютно незалежна. *Свою політичну самостійність ми не вижебруємо, але будуємо власними силами*”.

У своїх спогадах (“Світова Революція”) *Т. Г. Масарик* робить підсумок цієї фінансової акції, головним джерелом якої була ч[ехо]-

сл[овацька] еміграція в Америці. Отже, на протязі часу 1914/15–1917/18 роках американська ч[ехо]-сл[овацька] колонія дала на визвольну акцію 1.374.885 доларів. Цікаво, що й після війни в самостійній чехословацькій республіці відчувається потреба такої культурної самопомочі, бо ця молода держава не встані ще задовольнити всіх потреб у цій ділянці. Таким чином довоєнна “Ústřední matice školská” існує та функціонує далі. З останнього її звіту (за 1931 р.) видно, що тепер річний її бюджет виносить 12.880.132 кч., себто, знову досяг передвоєнної висоти (1912). Під цей час “Ú.M.Š.” утримує своїм коштом: 3 середні та 6 фахових жіночих шкіл; далі, 137 дитячих притулків; 86 шкіл доповнюючої освіти, 24 курсів чужих мов та 5 музичних шкіл.

Майже неімовірно, проте факт, то на шлях грошової самопомоги стає й одна чеська висока школа, а саме Гірнична Академія в Пшибрамі. Роками вже вона домагається перенесення до Праги. З фінансових причин ч[ехо]-сл[овацька] самостійна держава не може ще позитивно вирішити цього питання. Через це воно все відкладається, мовляв, *ad calendas graecas*. Це примусило згадану школу заініціювати акцію на зразок нашого “Товариства Прихильників УГА”, правда, фінансово закроєну на ширшу скалю. Дозволяю собі зацитувати уступ промови ректора цієї школи на традиційнім шахтарським святі, що відбулося в грудні 1931 р. Висловлюючи сумнів з того приводу, що влада ледви чи зможе прискорити полагодження домагання Г. В. Ш. про перенесення до Праги, він далі казав: “Ми хочемо отже піти шляхом самопомоги та самі збудувати цю школу. Три мільйони ми вже маємо до диспозиції, решту ми хочемо придбати шляхом всіляких збірок. Я знаю, що положення нашої індустрії тяжке, але я гадаю, що коли кожне гірничє підприємство захоче скласти на цю мету – 5.000, 10.000 або 20.000 кч. річно, ми матимемо за пару років потрібні гроші”...

VII. Чого досягли сіоністи в Палестині власними силами?

Не можна тут оминати ще один не менш клясичний приклад національної самопомочі. Маю на думці фінансування власними коштами *жидівського* загалу *сіоністичної акції в Палестині*. Сіонізм взагалі це яскравий приклад здійснення найбільш фантастичної утопії, яку знає історія. Це доказ, що нарід може воскреснути й після двох тисяч років національної анабіози, не дивлячись на те, що він розпошений по цілому світу та незважаючи на жажливі переслідування зо

О. Бочковський. Нарід собі

всіх боків. В 1896 р. Т. Герцль кинув революційну та безвиглядну на перший погляд думку “жидівської держави”. Спонукали його до цього відома афера Дрейфуса та зневірення у фактичну можливість засимільовання жидів у діяспорі. В 1897 р. відбувся в Базелі І Сіоністичний конгрес, всупереч масовим протестам рабинів, які рішуче засудили проєкт Герцля, як наявну ересь. Це, зрештою, нормальне явище. Кожна добра національна акція мусить спершу пробитися через мур патріотичних забобонів та наклепів. Зовсім зрозуміло, що сіоністи зупинили свою увагу на старожидівській батьківщині – Палестині (Ерец Израель), звідки чекали відновлення та відродження свого народу. Світова війна допомогла їм під цим оглядом. Відомою декларацією Бальфура (з 2.XI.1917 р.) Англія визнала змагання сіоністів за жидівську національну домівку в Палестині.

Фактично сіоністичний рух триває 30 років. Торік (1931) святкувався ювілей одної з головніших його організацій “Керен Каємет Леїзраель” (Жидівського національного фонду). Сіоністичний рух майже від самого початку став на шлях грошової самопомоги, числячи на активну фінансову підтримку якнайширших кол жидівського загалу. Т. Герцль, що наразі думав зреалізувати свій сіоністичний плян з допомогою багатих меценатів, швидко переконався, що в цьому його проєкті утопією була тільки ця надія на багатих і “сильних цього світу”. Здоровий та живий національний рух може базуватися лише на підтримці *всього загалу*, а не на випадкових і мало певних меценатах. Також сіоністичний рух утримується здебільшого за рахунок незаможної жидівської маси, а не з меценатських дарунків жидівських мільонерів.

Сіоністи поставили собі велике й тяжке завдання: колонізацію старо-нової батьківщини та відродження жидівського національного організму шляхом виплекання у ньому бракуючого селянського стану. Звідци клич *земля*, як провідний мотив палестинської акції. За висловом відомого сіоністичного діяча Усішкіна, земля – це, мовляв, Архімедова точка сіоністичної програми. Річ ясна, що здійснення її вимагало багато грошей на купівлю землі. Ось через що одним із перших актів сіоністичної політики після війни було заложення у 1920 р. “Палестинського Земельного Фонду” (Керен Гаєсод) з метою зібрати протягом 5 років квоту 25.000.000 фунт. стерлінгів, потрібну для здійснення колонізаційного пляну. Ці гроші гадалося одержати шляхом оподаткування всіх палестинофілів традиційним податком “*ма-асер*”, себто, відрахуванням 1/10 від їхнього майна та доходів на

протязі згаданого часу. Незабаром виявилось, однак, що ця палестинська “пятилітка” реально нездійснима в первісному плянуванні. Вже в 1921 р. треба було стати на реальний ґрунт щорічного бюджету, прелімінованого наразі квотою 1½ міл. ф. ст. В дійсності ж і така сума була зависока. Пересічно збиралося одну третину і найбільше половину її: напр. в 1923 р. – 531.000; в 1925 р. – 600.000; в 1927 р. – 540.000, а в 1929 р. – 750.000 ф. ст. Проте, ці гроші уможливили започаткування та поширення колонізаційної акції, про що свідчать оці дані: на протязі 1922–1931 років на цей фонд було зібрано 2.121.300 ф. ст. За цей час було набуто 239.100 дунам (1 дунам = 900 м²) землі та повстало 49 селянських колоній. В 1922 р. обробляло землю 17.262 жидівських колоністів; в 1931 р. 42.000. За цей час збільшилося жидівського населення Палестини з 60.000 до 180.000 душ; 24% його активно працює на землі, творючи основу майбутнього жидівського селянства. Сюди ж треба віднести акцію *заліснювання* Палестини та закладання плантацій, головно помаранчових. На протязі попереднього зазначеного часу було посаджено 722.300 дерев. Площа помаранчових садків збільшилася на 53.000 дунам. Доцільно буде подати тут докладну статистику прибутків і видатків “П. З. Ф.” за останнє десятиріччя (1920–1930).

Прибутки за час I.VII. 1920 – 30. VI. 1930

Назва країн	Число жидів	У фунт. стерлінг.	У ч.-сл. коронах по теперіш. курсу	На 1 душу населення кч.	% від усіх прибутків
1. Спол. Ам. Шт.	3.600.000	2.251.600	371.519.000	103	53,5
2. Півден. Африка	62.000	316.602	52.239.000	843	7,5
3. Німеччина	550.000	207.628	34.259.000	62	4,9
4. Вел. Румунія	835.000	185.712	30.643.000	37	4,4
5. Англія	285.000	185.261	30.568.000	107	4,4
6. Польща (з Гал.)	2.830.000	182.095	30.046.000	11	4,3
7. Канада	125.000	163.164	26.922.000	217	3,9
8. Аргентина	100.000	96.731	15.961.000	160	2,3
9. Чехословаччина	350.000	86.600	14.289.000	41	2,1
10. Голяндія	115.000	83.680	14.027.000	122	2,0
11. Палестина	160.000	42.865	7.073.000	44	1,1

О. Бочковський, Нарід собі

12. Інші країни	4.988.000	407.063	67.165.000	44	9,7
Разом	14.000.000	4.209.031	694.490.000	50	100

Видатки за цей самий час

	В ф. ст.	В ч.-сл. к.	%
1. Сіл. господ. колонізація	1.287.832	212.500.530	32,1
2. Освіта	760.882	125.545.530	19,0
3. Еміграція	377.383	62.268.195	9,4
4. Публічні роботи	514.949	84.966.585	12,8
5. Здоровля	272.018	44.882.970	6,8
6. Інвестиції	217.472	35.882.880	5,4
7. Адміністрація (Палестин. Екзекутива)	194.796	32.141.340	4,9
8. Національні установи	148.464	24.496.560	3,7
9. Релігійні установи	81.821	13.500.465	2,0
10. Міська колонізація	65.658	10.833.570	1,7
11. Ріжні	55.894	9.222.510	1,4
12. Керен Каємет Леїзраель	32.761	5.405.565	0,8
Разом	4.009.980	661.646.700	100

Крім згаданого саме спеціального “Керен Гаєсод”-фонду, палестинська акція має до розпорядження ще загальний “Жидівський Національний Фонд” (Керен Каємет Леїзраель) з метою притягнення до фінансування відбудови власної “домівки” (Ерец Ізраель) у Палестині якнайширших кол жидівського народу. Ця установа повстала перед 30 роками з почину гайдельберзького професора *Шаніра* й може уважатися грошовою централею сіоністичної акції. К. К. Л. фонд, організований на засаді особистого податку т. зв. “шекел”, що його мусить платити кожен сіоніст. Організаційна форма “Ж. Н. Ф.” дуже проста: в основі – місцеві групи, союз яких творить красву спілку; органом цієї є щорічний делегатський з’їзд, який обирає управу та встановлює напрями найближчої діяльності цієї установи. Кожен член, що вносить свій “шекел”, – у 18 років має активне, а у 24 роки також і пасивне виборче право до сіоністичних світових конгресів, що є найвищою установою жидівського національного руху. Тепер вже багато-мільйоновий Ж. Н. фонд повстав у 1901 р. з першої вкладки в 10 фунт. стерл. Але в 1902 р. з Галичини вийшла думка заведення для збирання грошей на цю мету відомих блакитних сіоністичних карнавок. Тепер їх функціонує 700.000. Щоденними вкладками по 20 сотиків вони річно дають мільйонові суми. Коли їх було

500.000, то вони давали 36 мільйонів кч. В 1931 р. в ЧСР було зібрано таким чином – 392.000 кч., які фактично склалися з 1 кч. пожертв, беручи на увагу, що в цій державі є 350.000 жидівського населення. Ж. Н. Ф. випрацював детальну й досить ріжноманітну техніку збирання грошей; отже: особистий податок (шекел), згадані карнавки, далі малі кишенькові карнавки, “золота книга”, куди вписується ім’я жертводавця, що вніс одноразово 3000 кч. Саме начався п’ятий том цієї “З. К.”. Цікавим є спосіб внесків через жертвування на палестинське “деревце”: 1 деревце коштує 50 кч.; 100 дерев – це садок, а 1000 – це вже ліс. В 1921 р. – Ж. Н. Ф. мав свої філії в 53 країнах. В 1927 р. жидівська молодь у Канаді, під впливом подорожи Усішкіна, зобов’язалася виплатити на цей фонд 1 мільйон доларів. В 1930 р. Південна Африка приобіцяла на протязі трьох років зібрати 75.000 ф. ст. на колонізаційну мету. Підчас світової війни з цього фонду було видано 1.300.000 зол. фр. на сіоністичну акцію в Палестині. Лише ч.-сл. жиди (350.000) зібрали на цю мету протягом 1919–1931 рр.: – 15.830.173 кч. Ж. Н. Ф. – це зразковий приклад плянової фінансової акції шляхом самопомочі. Без нього неможливо собі уявити колосальну сіоністичну працю, зроблену в Палестині, де жидівський піонер – “халуцім” – будує шляхи, школи, робітничі доми, шпиталі; закладає нові міста й села, плянтації та ліси; збудував власну політехніку й університет. Словом, вперто й невпинно перетворює Палестину – цю на протязі 2000 років забуту і немов долею прокляту землю – в модерну, культурну країну. Жиди сіоністи можуть бути зразком того, як слід здійснювати на ділі модерну засаду *національної соборности*.

VIII. Пересторога естонського прикладу

Мабуть немає жадного поневоленого народу, що для тої чи іншої національної мети не послуговувався в більшій або в меншій мірі засадою “*Нарід – собі*”. Правда, не скрізь і не завжди це робиться зовсім доцільно. Не раз у таких самопомогових акціях буває чимало помилок, спричинених здебільшого відсутністю систематичности в них або їхньою технічною недосконалістю. Іноді та часто неуспіх таких заходів є вислідом психологічних причин та дезорганізованости громадського життя. Зрозуміло, що й з такими прикладами, де не було досягнуто поставленої мети, слід також ознайомитися, бо вони можуть бути пересторогою. Маючи це на увазі, хочу тут зупинитися на дуже

О. Бочковський, Нарід собі

повчаючій історії проекту збудовання власними коштами в середині XIX ст. *першої національної естонської школи*.

Цей проект по ідеї дуже нагадає історію празького “Національного Театру”, про яку тут вже була мова. Його остаточний неуспіх був викликаний причинами громадського характеру, які не можна уважати специфічно естонськими, через що цей приклад заслуговує загальної уваги.

Національні відносини в балтійських провінціях б[увшої] царської імперії були на початку XIX ст. дуже своєрідні. Тубільне естонське та латишське населення почало саме національно пробуджуватися. Воно майже виключно належало до селянства й творило в краю абсолютну більшість. Проти нього непримиримо стояла пануюча німецька меншість. По істоті цей антагонізм був суто суспільного характеру. Балтійські німці уважали плянову германізацію латишів та естонців передумовиною утримання свого “стану посідання” в цих країнах, бо популяційно вони могли існувати там лише за рахунок засимільованих тубільців. Через це німці були проти середньої освіти в рідній мові для обох цих народів, а високу освіту взагалі виключали, уважаючи естонців та латишів зовсім нездатними до самостійного культурного розвитку. Коли в 1861 р. у Росії була скасована панщина, поневолені народи царської імперії зітхнули вільніше. Серед естонців у той час була вже молода власна інтелігенція, яка мріяла про національно-культурне самоозначення свого народу. Дехто вирішив отже використати акт 1861 р. для переведення більшої національної акції та закласти з цієї нагоди естонську школу середнього типу, але одночасно фахового характеру. З тактичних міркувань, щоб одержати дозвіл на неї від царського уряду вона мала називатися Естонською школою ім. Олександра (*Eesti Aleksandri kool*), мовляв, для вшанування “царя-освободителя”. Цікаво, що ініціатива збудовання цієї школи власними коштами вийшла від кількох *селян*, а підтримало її естонське студентство, яке студіювало здебільшого в дорпатському університеті. Коли царська влада дала дозвіл на цю школу, в 1871 р. повстав “Комітет фундаторів школи ім. Олександра” (*Aleksandri kooli asutajate komitee*) з метою перевести всенародню грошову збірку для здійснення цього пляну. 1 грудня цей Комітет оголосив в естонському щоденнику відповідний заклик до естонського народу. Ця відозва знайшла незвичайно живий відгомін по цілій Естонії. Негайно почали закладатися філії цього товариства у провінції та збиралися гроші. На

протязі року згаданий Комітет мав 72 філії. Відгукнувся також братній фінський нарід. Грошовий чистий прибуток за цей перший рік виносив – 9.739 карб. 7 коп. Естонців було тоді щойно $\frac{1}{2}$ мільйона.

Цей успіх спровокував бальтійських німців до рішучої контр-акції. Почали її пастори, використовуючи церкву для контрпропаганди. Вони доводили, що естонці – селяне й через це вони не потребують ані середніх, ані вищих шкіл. Німці казали: “естонський нарід замалий, та через це не має права на існування”. Голова Естонського Комітету й відомий каменярь естонського відродження *Гурт* у звіті за перший рік діяльності цієї установи не лише рішуче заперечив всі ці ворожі аргументи, але при цій нагоді розвинув програму естонських національно-культурних змагань. Звичайно, доводи Гурта не переконали балтійських німців, але примусили їх лише до зміни тактики. Відтак свою руїницьку роботу вони переводили вже естонськими руками. Кожен нарід і зокрема поневолений – має своїх яничарів-руїнників. Це або перевертні та ренегати, або ніжні маніяки, тощо, які нераз в ім'я бажання кращого свідомо чи несвідомо нищать добре. Коли Остзейські німці побачили, що їхня ворожа пропаганда в пресі та на зборах не досягає мети, а навпаки ще підбадьорує та об'єднує естонський національний табір, тоді вони знайшли естонського селянина *П'ярта Суїю*, людину майже неграмотну, від імені якого велася далі полеміка в пресі проти власної естонської школи. Цей *Pärt Suija* доводив своїм землякам, що естонським селянам не потрібна жадна вища освіта й що вони можуть користуватися добрими німецькими школами. Естонське селянство стихійно на зреагувало на цю нахабну провокацію. До часописів рясно посипались протести села. Багато з них протестувало дуже символічно, посилаючи гроші для Е. О. К. – з приміткою: “Замість відповіді П'ярту Суїяві”.

Тоді було зроблено спробу зруйнувати цей комітет із середини. Ця спроба була більш успішною. Вона була скерована проти голови Комітету – Гурта. Знайшовся такий фанатик – Якобсон, якому успіх Гурта не давав слати, бо він сам претендував на провідника народу. Отже він взяв на себе ролю “голосу народу”. Почалися полеміки, напасти та запідозрювання “самозванного” Комітету; була переведена у 1878 р. (тоді капітал Комітету виносив 33.247 карб. 65 коп.) – ревізія, що лише ствердила бездоганність праці Комітету; відтак пішли зголошення окремих думок; розпочалася конкуренційна сепаратистична та ворожа акція і, врешті, жалюгідний розлад в лоні самого товариства,

О. Бочковський, *Нарід собі*

через що, на радість німців, все проволікалося здійснення його головної мети.

За браком місця неможливо тут зупинитися на всіх перепетях цього трагічного розладу, де політичні інтриги пошкодили загальнонаціональну справу. Зверну увагу ще на роллю естонського жіноцтва в цій національній акції. Естонки заклали для цієї мети свій жіночий комітет, який для здобуття грошей влаштував три спеціальні “базари”, що відбулися з великим фінансовим успіхом, давши 3.115 руб. 19½ коп. чистого прибутку. Врешті, комітет мав понад 30.000 карб. й землю під будинок, але школа, проте, не будувалася, бо продовжувалися старі та виникали нові сварки політичного або персонального характеру. Не було згоди й щодо типу самої школи. Одні хотіли, щоб це була фахова агрономічна школа, другі гадали, що це має бути реальна школа. В 1882 р. переміг цей останній проєкт, але внутрішній розлад продовжувався далі. В 1883 р. прихильники Якобсона, користуючись від’їздом Гурта до Петрограду, скинули його з головування. Це ще більше загострило конфлікт між більшістю та опозицією. Тоді встряв у цю справу царський уряд, що скликав загальні збори, які були фактично останніми, бо їхні ухвали влада відкинула, а саму організацію розв’язала. Зібрані гроші було передано до державної скарбниці, а в будинку школи в Карлгофі (біля Оберпален), призначенім для приміщення першої естонської середньої школи, згодом (в 1888 р.) була відкрита урядом *московська* міська школа ім. царя Олександра, яка утримувалася з відсотків на естонський національний фонд, складений на свою рідну школу.

ІХ. Молодо-бретонський активізм стає на шлях національної самопомочі

Народи, що століттями були приспані й здавалося засуджені вже історією на вічну поталу, прокидаючись під впливом бурхливих подій світової війни та революції, відразу ж, немов інстинктивно стають на шлях національної самопомочі, під прапором засади “*Нарід – собі*”. Ось один новітній, цікавий приклад з післявоєнної доби. Маю на думці культурно-національну акцію *молодо-бретонських* активістів, скупчених біля бретонського кварталника “Gwalarn” (Північ – Захід), що існує від 1925 р. На протязі століть Франція марно намагалася денационалізувати Бретань, яка добровільно з нею злучилася. Від часів революції французький державний централізм особливо дошкульно веде

кампанію проти своїх “окраїн” та “народів”. Проте, непримирима та непіддайна Бретань живе. Винародовилися лише бретонські міста, але села заховали свою національну відрубність та свою рідну мову. Бретонське селянство, – це ядро одномільйонного бретонського народу – мали на увазі провідники часопису “Gwalarn”, поставивши своїм завданням поширення просвіти серед свого народу в рідній мові та боротьбу проти культурного занепаду батьківщини, спричиненого паризьким централізмом. Для цього треба було витворити модерну національно-свідому бретонську інтелігенцію, щоб вона відтак пішла в нарід та будила його.

Це робить і в цім напрямі багато вже зробив “Gwalarn”. Його заходами був зреформований бретонський правопис; модернізована літературно-бретонська мова, для чого були видані добрі словники. Цей рух подарував бретонському народові десятки творів красного письменства та популярно-наукового змісту, як питомих, так і перекладних, а передовсім гарно видані й чудово ілюстровані книжечки для дітей, які знайшли великий попит не тільки серед школярів, але й серед старшого покоління.

Бретонці не мають рідної школи. Париж у 1925 р. заборонив послуговуватися бретонською мовою в школах, навіть як допомоговою. Отже “Gwalarn” мусив книжкою заповнити цю прогалину. Для цього його заходами виходить бретонознавча секція публікацій: “Ar skol brezoneg” (Бретонська школа); а попри цього під гаслом “Brezoneg ar Vugale” (Бретонська мова для дітей) був закладений спеціальний фонд, з якого набуваються дитячі книжки, що даруються немаєтній дітворі. Акція ця, як вкладки жертводавців, так і список розданих книжок, публікується у звітах на сторінках часопису “Gwalarn”.

Заходами цього часопису був переведений приватний національний перепис бретонського населення, висліди якого з відповідними мапами вийшли окремою брошурою: “Enklask diwarbenn stad ar brezoneg en 1928” (Огляд положення бретонської мови в 1928 р.). Вислід його дуже цікавий, бо красномовно доводить, що переважна більшість бретонського народу не винародовилася. Вся ця бретонська акція переводиться за *власні кошти*. Фінансово вона не є ще навіть якось усистематизована та базується дише на симпатіях і добрій волі свідомих бретонців. В першій звіті “Gwalarn” говориться про це так: “ці жертви ми отримуємо переважно від бідних людей – десять франків, п’ять франків, лише іноді сто, придбаний тяжким шляхом ошадно-

О. Бочковський, *Нарід собі*

стей. Врешті, співробітники “Gwalarn” несуть найтяжчий тягар. Вони не тільки що задурно працюють, але мусять ще регулярно додавати до своєї праці частину, іноді половину, свого заробітку взагалі”.

Такі тяжкі бувають початки кожної акції, що базується на zasadі “*Нарід – собі*”. Але це не мусить лякати, як не боятися цього прихильники новобретонського активізму, що працюючи в малосприятливих обставинах, за п’ять років зробили більше, ніж перед ними було зроблено протягом сотні років; вони вже сьогодні констатують моральну перемогу “Gwalarn”, а десь за 10–20 років зможуть констатувати і фінансову перемогу націотворчої zasadі “*Нарід – собі*”.

Х. Боротьба американських муринів за людське самоозначення

“*Нарід – собі*” має прихильників і серед *кольорового людства*. Наведу один дуже яскравий приклад з історії *американських негрів*. Тяжко собі уявити щось більш імпозантного, з одного боку, та більш трагічного – з другого, ніж доля культурних змагань чорного населення в країні зоряного прапору. Ціла доля американських негрів взагалі – це жахливе мучеництво. Перед 1863 р. – отже перед скасуванням невільництва негрів в Америці – їхнє життя було справжнім пеклом на землі. Культурний світ довідався про це з документально жахливої відомої книги Бічер Стоу: “Хатинка дядька Хоми” (1852). Адже негрів білі пани не уважали тоді за людей. Єпископ Ч. Каролль видав проти них працю, символічно надписану: “*Негр – це худоба*”; в ній логічною методою та цитатами з Біблії автор доводив, що Бог не був негром та не створив це плем’я, через що воно не належить до людей, але до худоби. В цей час невільництва закони Південних Штатів карали просвітню працю серед муринів, як протидержавний злочин. Коли з ініціативи президента Лінкольна та після т. зв. “сецесійної війни” між Північчю і Півднем Сполучених Штатів невільництво негрів було врешті формально скасоване, фактичне їхнє положення залишилося тяжким. Традиційна расова ворожнеча до них з боку місцевого білого населення стихійно лютує й надалі. Американська негрофобія – це щось гіршого за європейський антисемітизм. Культурні змагання муринів злочинно саботуються білим населенням. Існує від 1866 року спеціальна організація, славетний “*Ku-Klux-Klan*”, що пляново влаштовує погроми негрів та руйнує їхню працю: підпалює школи та церкви, самосудно вбиває або живцем спалює негрів. 4000

людей впало жертвою таких “лінчів” за останні 40 років. Я не згадую тут про численні заборони, якими принижується людська гідність негрів; для них заведені, напр., спеціальні вагони в потягах, окремі відділи в трамваях; їм невільно увійти до жадної прилюдної установи для білого населення, отже до церкви, бібліотек, шпиталю, ресторану, театру, кіна тощо; у 20 штатах заборонені мішані подружжя; у 18 дозволено лише нижче навчання чорного населення. Фактично американські негри живуть під перманентним бойкотом своїх білих земляків. В. Б. Сміт, автор відомої праці “Кольоровий кордон” (*The Color-Line*), гадає, що для білого населення Америки “вогонь, повінь, пропасниця, голод і війна, а навіть неосвіченність та лайдацтво... менш небезпечні, ніж ближчий зв’язок з неграми”.

Проте, негри мають приятелів і прихильників серед білого населення, особливо північних штатів. Підтримують їхні культурні змагання Карнеджі та Дж. Д. Рокфеллер; цей останній заклав в 1902 р. Загальний Шкільний Відділ “*General Education Board*” для підтримки чорного шкільництва, призначивши на цю мету 50.000.000 дол. Існують також і інші подібні фонди, як напр. “*John F. Slater Fund*”, або “*Anna T. Jeans Foundation*” і особливо фонд ім. Дж. Розенвальда, заходами якого від 1914 р. було збудовано понад 700 шкіл для муринів.

Ріжні християнські церкви, особливо протестанські, а передовсім “*American Missionary Society*” багато зробили для поширення освіти серед муринів. Їхніми заходами повстали перші високі школи для муринів у південних штатах, як *Atlanta University* (Georgia), *Fisk University* (Tennessee), *Institut of Hampton* (Virginie), або славетний “*Institut of Tuskegee*” (Alabama).

Звичайно, цієї допомоги з боку білих приятелів було все замало. Негри незабаром мусили стати на шлях фінансової самопомоги. Піонером цього діла був заслужений національний “будитель” негрів небіжчик *Буккер Т. Вашингтон*. В дитинстві ще невільник, свідок “сецесійної війни” за визволення свого народу, відтак захоплений самоук і врешті провідник чорного племені в Америці, що шляхом масової освіти та господарсько-технічного вишколення хотів привести його до “обіцяної землі” власної свободи – ось головні етапи подивугідного життя цього чорного Т. Шевченка, так чудово описаного ним у знаменитій його “Автобіографії”. Ніколи не забуду, з яким палким захопленням Буккер Вашингтон у 1910 р. старим дідусем, мовляв, на порозі вічності, з’ясовував і захищав справу американських муринів у Празі.

О. Бочковський, Нарід собі

З іменням його зв'язана одна з найбільших культурних установ в Америці, сьогодні на цілий світ славетний Institut of Tuskegee (Alabama), фактично чорна технічно-господарська Академія. Заклав її Буккер Вашингтон в 1881 р. майже з голими руками, маючи до диспозиції від штату 2000 дол. та репрезентуючи у своїй особі цілу професорську колегію цієї школи. В 1901 р. ця школа уявляла із себе мале “університетське місто”. Вона мала 50 будинків, з яких 47 збудували власними руками (тільки під керівництвом фахівців) її слухачі. Взагалі в цій муриньській Інституті обов'язує засада: *“не тільки за власні гроші, але й своєю працею”*. “Для центральної будівлі – пише Ж. Фіно, автор відомої монографії *“Забобони Раси”* (1921) – було вжито 800.000 цеглин, зроблених руками учнів Чюскеджі”. Взагалі всі ремісничі праці, зв'язані з розбудованням цієї установи, також електро-технічні та навіть інсталяція великих машин (125 HP) – все це зробили власними руками самі слухачі, оплачуючи таким чином такси (приблизно 80 дол. на рік) за право навчання. Через це і незможна молодь може студіювати в цій Інституті. Сьогодні “Чюскеджі Інститут” міститься вже у 120 будинках: має 2000 акрів досвідних полей; 200 членів лекторського персоналу та 2000 слухачів. Все це за власні гроші та власними руками. Все це виключно муриньська праця. “Хоч негри дуже вбогі, – каже Фр. Л. Шель, автор французької книги *“Муринське питання в Сполучених Штатах”* (1923), вони все жертвують своєю працею та гроші, коли йде про виховання своїх дітей. Мільйонами долярів обчислюються суми зібрані серед них, чи то просто, чи за посередництвом церкви, або шляхом податку на шкільні справи”. До світової війни вони склали на цю мету кругло 10 міль. дол.

Історія не знає прикладу більш швидкого та масового поширення просвіти, ніж серед американських негрів після скасування невольництва. На протязі перших п'яти років “воли” вони мали 1329 початкових шкіл з 9307 учителями та 200.000 школярами. В 1924 р. було у муриньських початкових школах 2.149.584 школярів на 10.500.000 чорного населення, себто 60% дітей шкільного віку. Тепер щорічно закінчує високі школи 2000 муринів-абсолютів. Негри велику увагу звертають і на освіту дівчат. Є кілька сот муриньських жінок з високою освітою. Муринки дуже свідомі та енергійно підтримують своє власне шкільництво, зокрема ж *“Спелмен-Коледж”* для дівчат, бож *“це муринський коледж”*, як це спеціально підкреслює одна мати-муринка в заклик до чорного жіноцтва.

Не лише в ділянці просвіти, але також і на полі господарським та в інших проявах національного самоозначення американські негри досягли всього здебільшого *власними силами*, коштами та працею. Національне пробудження та самоозначування американських негрів, це один з найцікавіших проявів сучасного національного відродження взагалі.

XI. Гасло “Нарід – собі” національним наказом українського громадського життя

Звичайно, наведені тут приклади користування засадою “*Нарід – собі*” серед різних націй – не вичерпують цієї теми, але тільки ілюструють її на більш типових і своєрідних зразках. Зовсім природно, що на цей шлях національної самодопомоги став в середині XIX ст. також український нарід. “*Рідна Школа*”, “*Просвіта*” – це загально відомі та найбільш популярні прояви здійснення цього гасла на українським ґрунті. Чимала грошова допомога американської еміграції на культурні та господарські потреби, а після світової війни також на визвольну українську боротьбу – це не менш яскраві прояви цієї самої ідеї. Коли зробити підсумок всіх грошей, що таким чином український нарід на протязі кількох десятків років дав на свої національні змагання та потреби – з цього склався-б не один мільйон. Проте, виникає питання, чи все зроблено під цим оглядом? Чи використані всі можливості? Якщо, відповідаючи на це запитання, брати на увагу досвід та досягнення в цім напрямі інших народів, то доведеться визнати, що, на жаль, не все ще зроблено й не всі можливості були вичерпані, помимо тяжких та несприятливих обставин, в яких перебуває український нарід. Чехи, фіни, ісланді, або негри організували свою національну самодопомогу також у малосприятливих і тяжких умовинах, проте відносно зі значно більшим успіхом.

Засаду “*Нарід – собі*” поклато в основу своєї діяльності молоде “*Товариство Прихильників Укр. Госп. Академії*”, виходючи із тих мотивів, що шлях до господарського відродження поневоленого народу є одною з головних передумовин національного його визволення та що господарське відродження народу неможливе без господарсько-технічної освіти широких мас його населення. Для здійснення цього домагання – власне, своя політехніка є *conditio sine qua non*, бож лише вона зможе виховати не тільки модерних інженерів-*фахівців*, але й добрих *українських інженерів-суспільників*, які знатимуть господарське положення й потреби рідного краю та народу й вмітимуть тех-

О. Бочковський, *Нарід собі*

нічно працювати для господарського їхнього відродження та поступу. Через це “Т-во Прихильників УГА” уважає справу заховання цієї *єдиної* української політехніки справою *всенаціонального* характеру та значіння. Через це воно програмово кинуло гасло “*Нарід – собі*”. Що цю справу доводиться здійснювати на *чужині*, це лише неминучий вислід тяжкого політичного закріпачення батьківщини. Не треба проте лякатися тих скрутних господарських та інших умовин, серед яких ця акція почалася та переводиться. Аджеж ми бачили, що майже всі поневолені народи будували самотужки свою культуру здебільшого в малосприятливих обставинах. В історії українського народу є чимало фактів, які виправдують віру в його національну непереможність у біді та скруті. Один дуже цікавий доказ, що може бути чудовою ілюстрацією нашої теми, згадує “*Діло*” (1931. ч. 279). В Сяноці в 1550 р. на розказ польською короля Жигмонта українцям мала бути відібрана їхня стародавня церква в замку. Одночасно давався їм дозвіл збудувати нову – на протязі трьох днів. Інакше українці позбавлялися права, мати свою церкву в місті. Сяноцькі “прості хлопи сідольники – кожемяки – виграла цю національну справу. В недалекім селі Ясенці вони купили деревляну церкву й на протязі трьох день перевезли та поставили її в Сяноці. На таке чудо спромоглися сяноцькі міщани та ремісники майже перед 400 роками. Гадаємо, що свідомий український загал у ХХ ст. зрозуміє потребу своєї національної політехніки як всенаціонального обов’язку та відгукнеться на наш заклик “*Нарід собі*” з таким самим завзяттям, як сяноцькі міщане в 1550 році.

Прага. Січень 1932.

Із Статуту Товариства Прихильників Української Господарської Академії в ЧСР.

§ 1. Товариство носить назву: Товариство Прихильників Української Господарської Академії в ЧСР і має місце осідку в Празі.

Товариство не шукає жадних вигід для своїх членів. Його мета є добродійна: матеріально підтримувати Українську Господарську Академію в ЧСР, щоб тим послужити українській культурі.

§ 7. Звичайні члени вносять щорічно до каси Товариства 10 амер. доларів або 330 кч.

§ 10. Звичайні члени можуть вносити свої внески місячними ратами.

§ 11. Члени протектори вносять не менше 100 ам. дол. річно, або одноразово 1000 ам. дол. і користуються правами звичайних членів.

В справах Т-ва Прихильників УГА писати на адресу: Špolečnost přátel Ukrajinské hospodářské akademie, Praha – Dejvice, 1506. Гроші посилати наkonto Е. Wуgowuj, Živnostenská banka, Praha, або наkonto Т-ва Прихильн. УГА, Земельний Банк Гіпотечний, Львів.

Публікація та редагування Ірини Каневської

САМООЗНАЧЕННЯ НАРОДІВ Й ОСВІТА*

I

Самоозначення народів, цебто перетворення етнографічної маси в свідому модерну націю, є дуже складним громадотворчим процесом. Звичайно, в ньому звертають увагу головню на політичний бік народотворення. А в тім, політична фаза, цебто самоозначення народу в напрямі державної самостійности це вже останній завершальний етап повстання модерної нації. Першою й надзвичайно важною добою цього процесу є культурне самоозначення народу, що здійснюється шляхом масового поширення рідної освіти серед народніх верств; дальшою, також рішального значіння фазою, є господарське самоозначення народу, без чого політичне його визволення було б завішеним у повітря, мовляв, без певного й трівогок ґрунту під ногами.

Слідуючі сторінки цього нарису мають на увазі саме культурне самоозначення народу; інакше кажучи ролю й значіння рідної освіти, як народотворчого чиннику. З цього боку дуже повчаючим є досвід ріжних давніше поневолених народів, котрим пощастило під час недавніх подій скинути ярмо чужого панування та здобути державну самостійність. Цікаво, що лише ті з поневолених народів зуміли втримати свою самостійність, котрі перед світовою війною й революцією культурно були вже самоозначилися, з господарського боку збудували міцні підвалини для своєї політичної незалежности. Отже й передусім фіни та чехи, естонці та латвійці, ірляндці; відтак баски, литовці, алянум, зглядно – флямандці, котрі дуже успішно борються за своє політичне самоозначення.

Особливість і своєрідність модерної нації передовсім виявляється в її власній культурі. Через культуру нарід здобуває свою особовість та стає діяльним і творчим членом людства. Культура поширюється шляхом освіти. Так освіта стає в новітній добі дуже впливовим чинником національного самоозначення. Розуміється, що ця освіта має плекатися в національному вигляді. Передовсім у рідній мові. Це є певником новочасної педагогіки. Під цим оглядом велике значіння мали

* *Центральний державний історичний архів (далі – ЦДА) України у м. Львові, ф. 309. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, м. Львів, оп. 1, спр. 1121, стаття О. Бочковського “Самовизначення народу і освіта” (1936), 16 арк.*

писання славетного чеського мислителя – А. Коменського, що триста років тому (на вигнання в чужині після занепаду чеської державної самостійності в XVII ст.) переконувуючо відстоював право рідної мови як головного знаряддя національної освіти. Він непохитно вірив у непереможну силу освіти й тому навчав, що “освіченому народові підлягають усі живла світу” та що навіть “надра землі не можуть затаїти перед ними своїх покладів”.

Ці думки А. Коменського знайшли живий відгомін у Чехах на початку XIX ст. в добі національного пробудження та відродження чеського народу. Перші чеські “будителі” були свідомими культурниками, спрямовуючи свою національну працю в бік поширення рідної освіти серед приспаних мас свого народу.

К. Гавлічек-Боровський – каменяр національного визволення чеського народу – мав на думці закладення “Об’єднання ім. Коменського”, завданням якого було б розповсюдження шляхом освіти національної свідомості серед усіх шарів чеського народу. Славетний чеський історик Ф. Паляцький заклав цілу низку установ і товариств національно-освітнього призначення, як наприклад “Чеську матнюю” та “Промислове об’єднання”, або чеський “Національний музей”, що видавав свій щомісячник. Коли А. Коменський в добі панування латинської мови, як світової й літературної в той час, почав писати свої наукові статті в рідній мові, щоб, мовляв, “чеський нарід не плазував позаду іншими народами, але прямував перед ними свідомо шляхом уселюдського поступу...”, то Ф. Палацький у своїй “Історії чеського народу” поставив своїм завданням подати “справжній малюнок його минувшини, в якому немов у дзеркалі він пізнав самого себе й пригадав собі усе, чого потребує...” Дійсно, цей твір багато спричинився до національного усвідомлення чеського народу, приспаного двохсотліттям тяжкою неволею.

К. Гавлічек – навчав, що “внутрішня сила народу полягає в його освіченості, потужності, працьовитості, моральності й певності...” Він був непримиримим ворогом тодішньої романтичної революційності, що справу визволення народу нерозлучно зв’язувала виключно з барикадами та терористичним радикалізмом. Натомість К. Гавлічек, як всі чільні тодішні чеські “будителі” – в основу національного самоозначення клали масову освіту. Гаслом цієї доби чеського національно-визвольного руху було: “Шляхом освіти до волі!”.

О. Бочковський, Самоозначення народів...

Зокрема, як ми вже чули, Ф. Палацький був у цьому питанні послідовним і переконаним просвітянцем. По його думці, “істота чеського життя має полягати у весняному захопленні для ідеї, моральної поведенки та вищої освіти”. У своєму заповіті він на порозі смерти нагадує своїм землякам, що найголовнішою справою є, щоб чехи “здобували освіту й поводитися в згоді з освіченим розумом”. З цією метою він склав між іншим програму першої чеської Енциклопедії, що почала виходити в 1860 р. під гаслом: “В праці та знанню наше спасення”.

Весь розвиток чеського національного руху перед світовою війною йшов у цьому напрямі. Чехи були майстрами в організації культурно-просвітніх установ і товариств найрізноманітніших типів. Весь чеський нарід був вкритий густою мережею всіляких “Besed”, “Jednot”, “Spolku”, “Svazů”, “Ústředí”, “Družster” і т. д., цебто “Громад”, “Об’єднань”, “Товариств”, “Союзів”, “Централей”, “Спілок” тощо. А кожна з цих організаційних форм, навіть коли це були застанови спеціального призначення, отже господарські, професійні, рахункові чи щось подібного, то вони завжди й передовсім мали на увазі розповсюдження національної освіти, зокрема по селах або в прикордонній смузі, zagrożеній небезпекою насування германізації.

Що відтак характеризує оці чеські національно-освітні змагання, це їхній свідомий та програмовий культурний демократизм. Наприкінці світової війни вони видали свою знамениту “Народню читанку”. Це справді національно-визвольна енциклопедія, складена на порозі національного визволення, але ще в сутінку віденської цензури, яка лютьним оком дивилася на “лояльно-зрадницьку” Прагу. В цій “Національній читанці”, яка коротко й стисло трактує всі питання чеського національного життя (це досить грубий фоліант, що числить 571 стор. більшого формату та зміст якого складається із 140 статей), знаходимо наприкінці дуже цікаву розвідку покійного чеського педагога й філософа, проф. Ф. Дртіни на тему про “Національну освіту”. В ній автор підкреслює саме потребу культурного демократизму як одного з головних чинників національно-визвольного розвитку та поступу.

“Справжня істота внутрішньої політики – каже він, – що запевнює нації самостійність й самоуправу є культурна політика, котра в чеському народі означає змагання спільне всім нашим політичним партіям і станам до того аби скрізь, де існує чеський нарід, люди були здорові фізично сильні, господарськи самодостатні, духовно й культурно добре

освічені, котрі б всією своєю душею тяглися до гарної батьківщини, своїми думками та працею намагаючись піднести її красу”.

Як слід розуміти національну освіту, автор з'ясує далі так: Освіта в цьому розумінні “означає, звичайно, виплекання фізичних і духовних здатностей людини, щоб вона могла бути активним діячем у господарському, суспільному, культурному життю свого народу й своєї доби. Справжня освіта має на увазі голову людей й руки: освічує розум, ушляхетнює життя й підсилює волю, а в праці знаходить сенс свого буття...”

Демократизація освіти сприяє розповсюдженню почування суспільних взаємин між усіма верствами, з яких складається нарід. Таким чином вона є головною передумовиною національної соборности в найістотнішому її розумінні. Це значить, що “справжня демократична освіта мусить усунути різницю між низчими і вищими клясами; різницю між інтелігенцією й народом. Освіту слід розповсюджувати серед як найширших шарів...”, бо “тільки нарід, усі поодинокі члени якого освічені, може виконувати своє призначення та придбати почесне місце у славетному Пантеоні людства” (Ф. Дртіна).

Так загально уявляється справа національного самоозначення з культурного боку. Але після світової війни, сьогодні, коли сучасний реакційний націоналізм відкидає (зглядно калічить) етичні й культурні вартости громадського життя, згадана попереду ідеологія могла б видаватися нереальною, а в кожному разі – вже перестарілою. Тому слід перевірити її на історичному досвіді, щоб побачити й переконатися чи виправдала вона себе чи ні?

II.

Значіння культури як національного чинника найкраще зрозуміли скандинавські народи. В Данії, Норвегії, Швеції та Фінляндії освіта справді була здемократизована та спопуляризована. Скандинавія витворила свій новий тип масового поширення освіти на послугах духовного піднесення нації. Маю на увазі т. зв. “селянській університет”, що в середині минулого століття повстав в Данії. Каменярем цього просвітнього руху був данський реформатор – Грунтвіг, що хотів цим шляхом виховати селянські маси в дусі свого національно-патріотичного світогляду.

У своїй істоті цей світогляд був традиційно-скандинавським. Скрізь – в релігії, історії, письменстві, побуті й звичаях – Грунтвіг

О. Бочковський. Самоозначення народів...

підкреслював живу скандинавську традицію. Відтак його світогляд був оптимістичний. В ньому бриніла віра в життя й в кращу майбутність данського народу. Після поразки Данії в 1867 р. у війні з Прусією та втрати шлезвїку, це ґрунтіанство – стало животворчою силою, що врятувало Данію перед духовним занепадом і сприяло національному відродженню данського народу. “Селянський університет”, який практично поширював світогляд Ґрунтіа, найбільше спричинився до цього. Селянська молодь, вишколена в ньому, стала будівничим Молодої Данії. Ця школа, де молодь знайомилася з історією і краєзнавством Данії, виховувалася в душі нового християнства, живого й творчого, просякненого соціальними змаганнями, в якій раз-у-раз лунала бадьора рідна пісня, звертала велику увагу також на практичний вишкіл слухачів. Тут плекана була модерна агрономія, зокрема творилися нові вищі форми селянського спілчанства, завдяки чому Данія незабаром стала на чолі надбань і досягнень у ділянці сільської кооперації. Поруч і в наслідок просвітнього поступу Данії зростав також добробут її населення, підносився безупинно рівень господарського її життя.

З Данії “селянські університети” під впливом Б. Б’єрсона поширилися в Норвегії, де стали дуже впливовим чинником у боротьбі цього краю за його національне самоозначення. Носієм національно-самостійницького руху тут було селянство, зорганізоване заслугою Б. Б’єрсона в радикально-селянську партію. Також у Швеції – ці селянські “високі школи” багато сприяли демократизації та модернізації цієї держави, традиційно дуже аристократичної. Національне відродження Фінляндії – найбільше завдячає свій успіх цим “селянським університетам”.

Але вплив їх географічно не обмежувався тільки скандинавськими країнами. Він поширювався на схід до Латвії та Естонії, що свій національний вишкіл у великій мірі завдячують їм. Також чеське селянство модернізувалося, виховуючись у душі освітніх і господарських прямувань данських сільських “високих шкіл”, куди воно їздило на науку та за порадою.

Цікаво, що в цих країнах на передодні світової війни процес національного самоозначення досяг свого вершку. В 1918 р. деякі з них державно усамостійнилися (Чехословаччина, Латвія, Естонія, Фінляндія). Інші (Данія, Швеція, Норвегія) – остаточно здемократизувалися. Заслугове на увагу, що саме ці країни виявили значний опір

проти політичним й особливо господарським недугам післявоєнної доби. Зокрема Данія, Норвегія, Швеція та Чехословаччина, де демократія залишалася непохитною всупереч большевистським замахам зліва й фашистським справа. Освічені широкі маси не пішли тут на вудочку політичної демагогії цих руїницьких ідеологій. Але, що ще цікавіше, Данія, Швеція й Норвегія, де селянська освіта має стару традицію, де маси заздалегідь були вишколені до господарської самодіяльності, де соціалізм перебрав державну керму в свої руки, – першими подужили лихоліття світової кризи, успішно ліквідують безробіття, оживили свою виробничість, заховали високий життєвий рівень свого населення. На мапі сучасної Європи, густо вкритою чорною краскою політичної реакції, Скандинавія – це ясний острів триумфу живої демократії, творчого соціалізму й правдивої людяности.

III.

Також успіх чеського визвольного руху головно обумовлений був попереднім культурним самоозначенням цього народу. Чехи можуть бути класичним прикладом і зразком того, що нац[іональна] освіта проложує шлях до національної свідомости. Коли вибухла світова війна, чеський робітник і селянин відразу ж заняли виразне противастрійське становище. Масарик згадує у своїй “Світовій революції”, що страчення австрійською юстицією перших чеських вояків, що виявили непослух до Відня, морально примусив його стати на шлях революційного поборення габсбургської монархії. Я пригадаю, як у 1917 р., коли лютувала протичеська нагінка австрійської полії, мене дивувала національна свідомість чеських селян, що не таючись виявляли свої симпатії до закордонної акції проф. Масарика, солідаризувалися з нею й були непохитно переконані в розгромі центральних держав. Вже 17 жовтня 1918 чеське робітництво проголосило державну незалежність Чех. Його саботаж Відня, зокрема на залізниці, спаралізував господарський жив Австрії й був прольогом до великого акту 28 жовтня 1918 р., коли повсталала формально Чехословацька Республіка. Що цей проголос пройшов дійсно безкровно та заколоту, заслугу в цьому має знову масова свідомість чеського люду, завдяки якій легко можно було опанувати весь адміністративний апарат молоді ч[ехо]-с[ловацької] держави. Також успішна дальша її розбудова, вміння оминати всі підводні скелі розборханого післявоєнного життя, повіль-

О. Бочковський, Самоозначення народів...

не, але невпинне її скріплювання та внутрішнє зрівноваження, все це в першу чергу є вислідом просвітнього рівня чеського загалу. Масове поширення чеської преси, величезні її накладі (десятки й навіть сотки тисяч) – цього доказом.

III.

У зв'язку з темою, що тут порушена, надзвичайно цікавим і повчаючим є приклад каталаянської просвітньої практики. Без перебільшення можна сказати, що визвольна боротьба каталаянців була оперта головню на культурному та господарському самоозначенню цього народу. Абсолютизм і централізм монархічної Еспанії виключав можливість ширшої політичної акції. Практичні каталаянці вмילו використали прогалини еспанської конституції, щоб легалізувати громадську працю в напрямі внутрішньої розбудови своєї нації, цебто – на просвітньому в першу чергу її відтінкові. В 1912 р. вони перевели красеве об'єднання всієї Каталаянії, т. зв. “mancomunitat”, яке користувалося правом самоуправи у справах просвітніх, суспільного опікування й здоровля, краєвих фінансів і господарських справ (спілчанство, будівля шляхів, громадських будинків тощо).

Головна увага була звернена згаданим муніципальним об'єднанням на організацію масової освіти серед каталаянського загалу. Дві мети при цьому малися на увазі: національне усвідомлення каталаянського народу, що від початку XVIII ст. опинився у безпросвітньому поневоленню з боку мадридської влади, та практичний його вишкіл у всіх галузях громадської самодіяльності. Вже від 1907 р. існував у Барселоні – “Інститут каталаянських дослідів”, що фактично був національною Академією систематичного каталаянознавства та склав докладний плян націотехнічної й господарської освіти всіх степенів, а передовсім популярного типу, призначеного для вишколу каталаянського селянства і робітництва, культурно дуже занедбаного в наслідок довголітньої політичної неволі. Каталаянці були ініціаторами своєрідної “трудової школи” наступах самоозначення нації. Це т. зв. їх “Елементарна школа праці”, що мала своєю метою “уможливлення робітникові того або іншого фаху спеціального технічний кращій вишкіл, а поруч з тим і придбання також загально-наукового знання”. В 1913 р. повсталала перша школа цього типу. Вона мала зразу ж – 286 слухачів. За десять років на передодні диктатури Прімо де-Рівери, що в першу чергу була спрямована проти цих національно визвольних

прямувань Каталанії, число їх слухачів зросло до 1300. Слід пам'ятати, що каталанці – це числово невеликий нарід, котрий всього нараховує 4 ½ млн. душ і що діяльність “manscomunitat” була поширена тільки на т. зв. історичну Каталанію, цебто – чотири провінції навкруги Барселони, де живе 2 ½ млн. каталанського населення.

Крім цієї загальної “Елементарної школи праці” заходами каталанської самоуправи була заснована ціла низка фахових шкіл суто практичного характеру, як напр. – хемічна, електро-технічна, керамічна, мистецького ремісництва, гончарства, сільського господарства, текстильної промисловости, чинбарства тощо. Таким чином молода Каталанія на порозі свого виступу за політичне осамостійнення, вишколювала кадрі своїх робітників у всіх ділянках національного життя. Але вона не забувала також і про виховання власного адміністративного апарату, потрібного для ведення своєї держави. З цією метою й був закладений напр. Інститут для вишколу урядовців та службовців, фахово ознайомих з державною, краєвою, громадською й приватною адміністрацією. Відтак – існував спеціальний Інститут, де виховувалися керівники промислових установ і підприємств; школа – бібліотекарів, комівояжерів і т. д. Не занедбувалася теж жіноча освіта, як про це свідчить зразкова професійна школа жіночих фахів.

А над цією широкою мережею спеціальних і загально-практичного призначення панував знаменитий барселонський “університет праці” (т. зв. “Промисловий університет”), що впродовж 1914–1924 рр. виховав сотки каталанських селян і робітників, даючи їм основи високої фахової освіти, послідовно узляднюючи та підкреслюючи в ній вимоги національного характеру.

Так крок за кроком переводилася внутрішня розбудова й скріплення каталанської нації. Диктатура, що найбільш дошкульно вдарила саме Каталонію, не змогла вже зруйнувати великі надбання цієї програмової та систематичної праці. Завдяки неї, каталанці також політично були найкраще усвідомлені та зорганізовані. Вони підготували весняну революцію 1931 року. Барселона – була головним осередком запіренейського республіканізму. Звідти вийшов плян перебудови нової Іспанії у вільну спілку іберійських народів і країн. Каталанія перша здобула автономний статус. Мадридська реакція й централізм люто ненавиділи це вогнище політичного поступу в Іспанії. Староеспанське назадництво кровю залило й задушило національ-

ну революцію, що восени 1934 р. вибухла в Барселоні, з метою повного державного осамостійнення Каталонії. Цей тріумф мадридської реакції лише дочасний, незабаром він мине. Каталонія знову здобуде свою волю й національну самоуправу. Завдячимо це вона головню своїй пляновій і програмовій просвітній праці, котра підготувала культурне самоозначення каталонського населення.

IV.

Можна б було навести безліч ще різних інших прикладів на ствердження тези про значіння масової освіти як дуже впливого націовизвольного чинника. Обмежуся тут ще одною цікавою ілюстрацією.

В історії визвольної боротьби ірландського народу звичайно й передовсім звертається увага на політичний її бік. Ірландія вважається майже клясичною країною революційно-терористичної тактики. А проте Ірландія – щодо мови масово винародовлена й англізована, національно врятувалася та воскресла завдяки систематичній просвітницькій роботі, до якої згодом приєдналася плянова праця над господарським її самоозначенням. Отже в середині минулого століття молоді ірландські патріоти зрозуміли, що без відновлення знання рідної мови ірландці незабаром загинуть як окрема нація. Ватажок молоді Ірландії – Т. Девіс настирливо переконував своїх земляків, головню ж винародовлену майже зовсім ірландську інтелігенцію, що “нарід без своєї мови це лише половина нації. Нація мусить втримати свою мову більше, ніж територію – це найпевніша борієра й важніший кордон за ліси й річки... Втратити рідну мову й вивчити чужу це щось гіршого, ніж бути завойованим; бо це закувати свою душу в кайдани”.

Щойно наприкінці XIX ст. ці ірландські змагання були короновані успіхом. В 1893 р. повсталала знаменита “Гаельська Ліга”, яка найбільше спричинилася до національного відродження Ірландії шляхом відновлення й оживлення старобулої її гаельської мови. Коли вона починала свою працю було вже тільки – 64 000 ірландців, що ще не забули своєї рідної мови, цебто заледве $\frac{1}{7}$ всього її населення. Але швидко філії “Гаельської Ліги”, вкрили майже в цілій Ізмарагдовий Острів: 400 їх було в краю, 25 – за кордоном, головню за океаном – в Америці. Наприкінці світової війни згадана Ліга утримувала власними коштами 1785 початкових шкіл, які відвідували 125 000 дітей. Крім цього її заходами було засновано 16 середніх ірландських шкіл. Знання рідної мови, а поруч з тим і національна свідомість швидко поши-

рювалися серед ірландського загалу. Говорити по-гаельськи було доказом доброго виховання і тону так само як давніше – ознакою мужицького походження та культурної меншовартости. Врешті гаельська мова здобула поступово й новий національний університет Ірландії. І вона стала мовою краєвою й державною, ступнево й скрізь усуваючи англійську мову чужого панування та наїзду. Своє національне воскресіння нова Ірландія завдячує отже передовсім невпинній праці “Гаельської Ліги”, значіння й ролю якої ірландському національному русі добре оцінює цей уступ з одної програмової її відозви.

“Ірландська (цебто гаельська *Б.*) мова це наймаркатніша ознака нашої національності й найвпливовіший засіб пробудження та заохочення справжнього національного почування. Це могутній двигун також у господарському відродженню сучасної доби. Вивчення мови розвиває почування зовсім ірландські, що впливають на самодіяльність членів цієї ліги, навіть у найзвичайніших справах. Лігісти підтримують ірландські вироби... Гаельська Ліга виплекує в ірландському народі дух ініціативи та віри в себе. Вона зосереджує його думки та його енергію навколо рідного краю та національних інтересів”. Як бачимо, своє національне визволення ірландський нарід у великій мірі завдячує Гаельській Лізі, що поклала багато праці для його культурного самоозначення просвітнім шляхом.

V.

Не має потреби наводити дальших прикладів на доказ твердження, що рідна освіта є однією з найголовніших передумовин національного самоозначення кожного народу, а зокрема – поневоленого. Вимовно й переконуючо про це свідчить уся історія сучасного національного ренесансу. Також кольорове людство, переживаючи час саме свого національного відродження йде цим шляхом культурного самоозначення. Молода Туреччина під енергійним проводом Ататюрка швидко надолужує своє страшенне занедбання й відсталість на культурному відтінкові, поширюючи масово рідну освіту серед турецького селянства. Новий Іран (Персія), – маючи на чолі освіченого володаря Різа-хана, за останні 15 років найбільше придбала саме на полі культурних змагань, ідучи за прикладом Європи, але водночас плекаючи свою національну відрубність. Американські мурина, відчуваючи на собі безоглядний расовий бойкот з боку білих сусідів, всі свої зусилля спрямовували в бік просвіти, осягнувши в цій ділянці справді подиву

О. Бочковський, Самоозначення народів...

гідних вислідів: впродовж двох поколінь вони власними силами й коштами з безпросвітньої темряви піднялися на просвітній рівень загальної освіти й під цим оглядом перевищують навіть деякі старі європейські народи.

Одним словом, рідна освіта – це вугільний камінь національного самоозначення й певний шлях до національного визволення.

Прага 15.II.1936 р.

Публікація та редагування Ірини Каневської

БЕЗХРЕБЕТНА ЕВРОПА

(Europa Invertebrata)*

Звичайно, мене цікавить тут **Європа** не як певне географічне, історичне, а навіть культурне поняття; ні – я маю на увазі Європу, як певну **громадсько-моральну спільноту** та як певний ідеал еманципаційних змагань освіченого людства.

Таким поняттям для означення вищої мети людського поступу була Європа перед війною, коли справді існувало **європейське сумління**, до якого могли відкликуватися всі покривдені та поневолені. Жодні географічні чи політичні кордони не існували тоді для прилюдного протесту Європи проти замаху на людські права.

Я міг би навести безліч фактів на доказ цього твердження, та згадаю лише кілька найяскравіших.

Стихійний протест усієї Європи в 1899 р. проти замаху царського уряду на автономію Фінляндії. Масовий її протест у справі безвинно засудженого Дрейфуса. Загальний засуд Австро-Угорщини, яка 1909 р. аранжувала у Загребі відомий, провокаційний процес проти сербохорватської коаліції. Обурення, з яким європейська громадська думка zareагувала на розстріл Фр. Фервера в Барселоні, що безвинно загинув, як жертва клерикального фанатизму старої Іспанії. Кривди й утиски українського народу також знаходили відгук і симпатії в тодішній Європі, яку найкраще з морального боку характеризує славетне “*Raccuse!*” (Я оскаржую!) **Е. Золі** та живим втіленням якої була незабутня постать норвезького барда – **Б. Бернсона**...

Ця Європа, як символ моральної та культурної солідарності, як авангард духового панєвропейзму – розпалася в жахливій пожежі світової війни. Трагічним свідком її агонії був **Р. Ролян**, що залитий кров'ю білий прапор цієї Європи героїчно тримав “*au dessous de la mèle*” (понад сутичками) на неутральному ґрунті Швейцарії.

Нова Європа, на якій тяжить страшна амора кривавого всесвітнього божевілля 1914–1918 років, чимало розгубила з духової спадщини своєї довоєнної попередниці. А передовсім, і помімо панєвропейських змагань свого політичного ранку, вона не має всеєвропей-

* За Україну 1–2 (1933) 11–12.

О. Бочковський. Безхребетна Європа

ського морального патосу й солідаризму зперед 1914 року. Етика й сумління Нової Європи є, так би мовити, політично партикуляризовані: залежать від державних кордонів і політичних систем. Злочини, несправедливість, кривди розцінюються нею з погляду **політичного утилітаризму** та конюнктури. Нова Європа не вміє ще стихійно й безпосередньо обурюватися й протестувати, як це робила довоєнна її попередниця. Давніше Європа реагувала на те, **що й як** сталося. Тепер її цікавить передовсім, **де й у кого** щось трапилося. Залежно від цього, вона або мовчить, або реагує. Злочин перестає бути злочином, кривда кривдою, утиск утиском, насильство насильством у зв'язку з тим, чи вони сталися напр. у Москві, або в Берліні, по цей, чи по той бік совітського кордону.

Ніщо мабуть не може краще потвердити цю мою думку, як сучасне **совітофільтство** та **гітлерофобія** Європи. Слід отже на цьому зупинитися зокрема.

Про **більшевізм**, як суспільну й політичну систему, можна, звичайно, бути ріжних думок. Можна його приймати або відкидати. Можна ним захоплюватися або обурюватися. А інша річ **совітська держава**, як спроба практичного здійснення большевицької доктрини, а особливо **заходи й способи**, якими червона Москва реалізувала та реалізує науку Леніна. **Аморалізм** цієї політики є безприкладний в історії, бодай у новітній. Моральний її нігілізм є наявний. Відома езуїтська засада – “мета виправдовує засоби” – знайшла в большевицькій політиці своє найкраще втілення. **Провокація** – була та є найголовнішим засобом совітської соціотехніки. Людожерчий масовий терор став побутовим явищем у ССРСР. Ніколи й ніде людська гідність не були так принижені та збезчещені, як у сутінку большевицької **ГПУ**. Ніде мабуть людські найелементарніші права не порушувалися з більшим глумом і цинізмом, ніж під совітською диктатурою, де особиста й громадська воля є лише мітичним спогадом, де відновлено кріпацтво, де легалізовано примусову працю, де 9/10 населення є фактично поза законом узагалі. А проте європейське сумління **масово й стихійно** ані разу не запротестувало проти дикунства та бузувірства большевицької політики. Європейська наука, література, мистецтво не спромоглися на **солідарний** протибольшевицький виступ, що морально осуджував би злочинства совітської Москви. Не знайшлося в Європі нікого, хто слідами Е. Золі кинув би в обличчя большевицьким катам своє грізне:

“Я обвинувачую!”. Мовчала вперто “Ліга оборони прав громадянина й людини”, яка не проминула ані одного випадку, коли треба було захистити когось із європейських комуністів, що опинилися під загрозою смерті. Мовчав також Р. Ролян, забувши свою засаду “au dessus de la mêlée” та отверто став на бік совітської диктатури. А з ним майже вся поступова, демократична та соціалістична Європа. Проти московського більшевизму виступила тільки європейська **правиця**, протест якої саме з **політичних** причин не міг мати значного масового авторитету і в кожному разі не був голосом **усієї** Європи. Через це саме й протест Ватикану не був висловом усеєвропейського сумління, але голосом католицької церкви, що осуджував передовсім воюючий протирелігійний атеїзм червоної Москви. Був, правда, час, коли Європа погрожувала більшевизмові **мілітарною інтервенцією**. Але до цього її спонукали, з одного боку, страх перед світовою революцією, яку пропагував III московський інтернаціонал, а з другого – мотиви **кон'юнктурно-політичного**, а не **морального** порядку.

Назагал отже позиція нової Європи до більшевизму була: “Моя хата з краю”, що на політично-дипломатичному жаргоні облудно називалося **засадою неутральности**. Окремі мужні виступи декого з чільних європейців із моральним засудом більшевицьких душоубств – це виїмки, що тільки стверджують попередню тезу. Таксамо, як доводить це чимала совітофільська європейська література, особливо ж різних очевидців і політичних туристів. Для них совітська держава – це свого роду соціальна лабораторія, де більшевики масово переводять свій суспільний досвід нового громадського ладу. Європейські совітомани, що з обуренням відкидають саму думку про можливість подібного політичного експерименту в себе, над своїм народом і над рідною країною, з майже цинічною байдужістю дивляться на нечувану жорстокість і нелюдськість більшевицької соціотехніки. Для них ця “соціальна вівісекція” в ССРСР – це неминуче лихо, зовсім зрозуміле на тлі, мовляв, епохального революційного досвіду більшевиків. Їм імпонують совітські планетарні пляни та їх промислові гіганти або хліборобські колхози. Вони захоплюються тим соціальним раєм, що має бути в ССРСР. за 50 або 100 років, і не бачать того жахливого пекла, в якому тепер загивають і вмирають мільйони совітського населення. Вертаючися звідти, побачивши ССРСР, з вікон міжнародних експресів або на кількох зразкових комунах чи установах, вони, як напр. геніяльний безхребетник Б. Шоу – вихваляють у Європі нечувані досягнення

О. Бочковський, *Безхребетна Європа*

большевизму. СРСР для них – це Мекка майбутнього відновленого людства. Одним словом, супроти большевизму сучасна Європа не спромоглася піднятися до моральних висот всеєвропейського солідаризму. Що більше! Вона не змогла просто по-людськи відчувати кривавий жах радянської дійсності та по-старому запротестувати проти радянського терору стихійним – **“Не можна мовчати”!!!**

Звичайно, цю моральну прострацію Нової Європи можна вважати за вислід (*Першої – І. К.*) світової війни, що приспала найкращі людські почування й розбудила найгірші атавістичні інстинкти людини. Через це Нова Європа морально є, мовляв, безхребетною. До певної міри таке припущення оправдане, але не зовсім. Бо й **безхребетною** сучасна Європа є також лише **кон'юнктурно**. Вона мовчала на радянські душогубства, але стихійно відгукнулася на методи німецького **гітлеризму**. В цьому власне й найстрашніша моральна її депривація. Бож ті самі люди, що ухилялися від протестів проти большевиків, або навіть виявляли своє совітофільство, тепер стали на чолі міжнародної акції проти гітлеризму, як напр. славний проф. Айнштайн, що свого часу взяв назад свій підпис згід протесту європейських учених проти провокаційного монстр-процесу у Москві, де безвинно засуджені були на смерть наукові спеціалісти. Я питаю, як це можливо й через що так сталося?! Адже політичні методи гітлеризму нічим не відрізняються від радянських.

І нараз Європа, що 15 років мовчанкою реагувала на радянські дикунства й криваве божевілья, тепер стихійно й масово повстала проти методів гітлерівського правління. Гітлерівській Німеччині оголошено господарський й культурний бойкот. По цілому світу відбуваються віча протесту, скеровані проти сучасного Берліну. Вся світова преса таврує політичні методи цього режиму. Величезна протестаційна антигітлерівська література появилася вже на всіх культурних мовах. Повстав міжнародний комітет із метою боротьби проти гітлеризму. Видано оце саме “брунатну книгу”, що є актом обвинувачення проти влади гахендовців. Незабаром має відбутися міжнародний суд у справі підпалу німецького парламенту. Світова наука, література, політика, словом, уся еліта культурного людства, спонтанно й солідарно опинилася на одному антигітлерівському фронті.

Але 15 років це саме робили й роблять московські більшовики. Питаю, через що Європа з цього приводу міжнародньо мовчала, або в кращому випадку десь по закутках нишком протестувала?! Питаю, чому європейська еліта все демонстративно трималася осторонь від цих протестів?!

Чи може гітлеризм розбудив приспане її сумління? Може таким чином сучасна Європа знайшла врешті свій моральний хребет? Тоді протест її має бути спрямований не тільки проти **Берліну**, але й проти **Москви**. Адже ж там існують Соловки та заслання, а ГПУ, яку з таким захопленням оце саме похвалив **М. Горький**, як найкращу школу перевиховання неслухняного совітського громадянства, – снує далі своє провокаційне павутіння. Аджеж тим голодом виморюють мільйони селян, а чесних людей розстрілюють, висилають, саджають у тюрми або доводять до самогубства!!!

Ще **не запізно** протестувати проти більшовицького терору. Європа мусить надолжити те, що злочинно досі прогавила. Протестуючи проти диктатури Гітлера, мусить протестувати також проти диктатури Сталіна. Лиш тоді її протест не буде кон'юктурним, але досягне вершин морального патосу, на вислів людяности й засуду насильства взагалі.

Прага, 5.IX.1933.

Публікація та редагування Ірини Каневської

БІБЛОГРАФІЯ ПРАЦЬ О. БОЧКОВСЬКОГО

Псевдоніми та криптоніми О. Бочковського:

Wozzkowski H[ipolyt], Wočkovskuj O[lgerd] I[polit], O. Gozdawa, H. B., B., O. B., I. B., H. B-j, H. B-кий, -cz-, cz, -ov, ski., -b-, -h-.

Рукописи, що зберігаються у фондах архівів:

1. *Основи журналізму*, ЦДАВО України, ф. 3879, оп. 2, спр. 1, 245 арк.
2. *Структура часопису*, ЦДАВО України, ф. 3879, оп. 2, спр. 2, 189 арк.
3. *Націологія*, ЦДАВО України, ф. 3879, оп. 2, спр. 5, 224 арк.
4. *Про національні рухи в Росії*. 1915–1918 рр., ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 83, 103 арк.
5. *Франсек Масія – Президент Каталонії, Національна справа*. 1920–1931 рр., ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 419, 237 арк.
6. *Боротьба народів за національне визволення*. *Рукопис*. 1931 р., ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 420, 636 арк.
7. *Європейський расизм (1938)*, ЦДІА України у м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 1120, 20 арк.
8. *Самовизначення народу і освіта (1936)*, ЦДІА України у м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 1121, 16 арк.

Праці, що вийшли окремими виданнями:

9. *Ukrajinska otázka*, Praha, 1910, 38 s.
10. *Finska otázka*, Praha, 1911, 50 s.
11. *Герцен і соціалізм*, s. l., 1911, 35 c.
12. *Trest smrti v popravu a soudobém Rusku*, Praha, 1911, 56 s.
13. *Про слов'янські взаємовідносини*, Прага, 1912, 29 c.
14. *Černa Kniha ruski vlady*, Praha, 1914, 64 s.
15. *Ukrajina a ukrajinska otázka (J přehlednou národopisnou mapou Ukrajini)*, Praha, 1915, 62 s.
16. *Ukrajina a ukrajinska otázka*, Praha, 1915, 59 s.
17. *Польське питання і соціалізм*, s. l., 1915, 25 c.
18. *Литовці і литовське питання*, s. l., 1915, 15 c.
19. *Білорусини і їх народне пробудження*, s. l., 1916, 20 c.
20. *Лотиши і лотиське питання*, s. l., 1916, 16 c.
21. *Фінляндія та фінське питання*, Відень, 1916, 104 c.
22. *Поневолені народи царської імперії. Їх національне відродження та автономічні прямування (до національної справи в Росії)*, s. l., 1916, 223 c.
23. *Revoluční Rusko*, Praha, 1917, 75 s.
24. *Про демократизацію сучасної дипломатії*, s. l., 1917.

25. *Національна справа: Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною*, Відень, 1918, 187 с.
26. *Uherzka Ukrajina*, Praha, 1919, 45 s.
27. *Z dějin Ukrajiny a ukrajinského obrození*, K.; Praha, 1919, 36 s.
28. *Ukrajina a Ukrajinci (s národopisnou mapou)*, K.; Praha, 1919, 34 s.
29. *Національна справа (Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною)*, Відень, 1920, 254 с.
30. *До української проблеми*, s. 1., 1921.
31. *Життя і світогляд Т. Г. Масарика. Масарик про Україну*, Відень; К., 1921, 39 с.
32. *Націологія і націографія*, s. 1., 1923, 35 с.
33. *Проблема національних меншостей*, s. 1., 1923.
34. *Націологія та націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації*, Подебради, 1927, 27 с.
35. *Кара на смерть до війни*, s. 1., 1929, 68 с.
36. *Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)*, Подебради, 1930, 244 с.
37. *Probuzení, odrození a sedeuřet narodu*, Poдеbrady, 1931, 46 s.
38. *Боротьба народів за національне визволення. Націологічні нариси*, Подебради, 1932, 256 с.
39. *Нарід собі (Шляхами національної самопомогли серед різних народів)*, Прага; Подебради, 1932, 44 с.
40. *Вступ до націології: курс лекцій*, ч. 87, Подебради, 1934, 201 с.
41. *Абіссинія й абіссинська справа*, Л., 1935, 71 с.
42. *Вступ до націології*, Подебради, 1937, 198 с.
43. *Grundlagen des Nationalproblems: Einführung in die Natiologie*, Praha, 1937, 99 p.
44. *Народження нації. Наука про націю та її життя*, Л., 1939, 31 с.
45. *Життя нації. Наука про націю та її життя*, Л., 1939, 32 с.
46. *Б. Б'єрнсон – поневолені народи та українська справа*, Вінніпег, 1939, 51 с.
47. *Основи журналізму: нарис теорії журналістики*, ч. 61, s. 1. (УТГІ), 1946, 100 с.
48. *Структура часопису: Нарис архітекτονіки часопису: курс лекцій*, ч. 64, s. 1. (УТГІ), 1947, 40 с.
49. *Вступ до націології: курс лекцій*, ч. 87, s. 1. (УТГІ), 1947, 135 с.
50. *Наука про націю та її життя*, Нью-Йорк (Говерля), 1958, 79 с.
51. *Вступ до націології*, Мюнхен, 1991–1992, 338 с.

Бібліографія праць О. Бочковського

52. *Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання)*, Мюнхен, 1993, 204 с. – Співавтор: С. Сірополко.
53. *Вступ до націології*, К. (Генеца), 1998, 144 с.

Праці, що були упорядковані та перекладені О. Бочковським:

54. *Господарство Чехословаччини. Практичний справочник з мапою, діаграмами та ілюстраціями*, упорядники І. Бочковський, В. Королів-Старий, Прага, 1923, ч. 1, 243 с.
55. А. Краус, *Про данських хліборобів*. З дозволу автора пер. та передмову написав О. Бочковський, Подебради (Кооперативний фонд ім. В. Доманицького), 1926, 28 с.

Часопис “Slovanský Přehled” (далі – SP), м. Прага:

Рубрика “Článek”:

56. *Ruské politické strany a skupiny*, 4 (1908) 161–168; 5 (1908) 204–211; 6 (1908) 252–257; 7 (1908) 313–321.
57. *L. N. Tolstoj*, 2 (1908) 57–61; 3 (1908) 119–123; 4 (1908) 168–170.
58. *Z dějin varšavské university*, 7–10 (1909) 399–415.
59. *Ukrajinská otázka*, 2–3 (1909) 77–84; 4–6 (1910) 212–222; 10 (1910) 437–444; 1 (1911) 18–22; 2 (1911) 56–59; 4–6 (1911) 197–208.
60. *Alexander Ivanovič Herzen*, 7–8 (1912) 328–341; 9–10 (1912) 429–443.
61. *Rusko ve světě statistiky*, 9 (1913) 391–399; 10 (1913) 458–462.
62. *Ukrajinsko-běloruské metamorfósy prof. A. L. Pogodina*, 1 (1913) 31–33.
63. *Polská vzpomínková literatura o Sibiři*, 3 (1913) 111–117; 4–6 (1914) 225–233.
64. *Ukrajinský problém (1914–1924)*, (1924) 282–292.
65. *Poznámky k otázce ukrajinské*, 9–10 (1925) 604–608.
66. *Rozloha ukrajinského území a počet Ukrajinců podle S. Rudnyckého*, 10 (1926) 739–745.
67. *K sjezdu slovanského studentstva v Praze r. 1908*, 10 (1933) 281–285.
68. *Rusko-ukrajinský poměr Československé sjednocení*, 1 (1934) 4–8; 2–3 (1934) 42–49.

Рубрика “Rozhledy a zpravy”:

69. *Poláci*, 1 (1909) 34–38; 2–3 (1909) 116–120; 4–6 (1910) 269–274.
70. *H. Modrzejewska*, 7–10 (1909) 439–440.
71. *Ruska vláda v Polskem království*, 7–10 (1909) 440–442.
72. *Ruská*, 7–9 (1910) 421–423.

73. *Ukrajinci*, 7–9 (1910) 424–425; 3 (1912) 132–135; 9–10 (1912) 472–474; 1 (1913) 42–44.
74. *Demonstrace na krakovske universitě*, 3 (1911) 133–134.
75. *Všeobecné zpravy*, 3 (1911) 142.
76. *Ukrajinci*, 1 (1911) 45–47; 3 (1913) 143–145; 6–7 (1913) 328.
77. *Z Polska*, 1 (1911) 29–32.
78. *Poláci*, 2 (1911) 91–93; 3 (1911) 131–133; 4–6 (1911) 264–267; 1 (1912) 36–37; 2 (1912) 88–89; 3 (1912) 130; 4 (1912) 181–184; 6 (1912) 283–285; 7–8 (1912) 380–383; 9–10 (1912) 467–470; 1 (1913) 37–40; 3 (1913) 138–140; 4 (1913) 192–195; 5 (1913) 243–245; 6–7 (1913) 323–325; 8 (1913) 372–374; 9 (1913) 418–420; 10 (1913) 470–471; 1 (1913) 35–37; 2 (1913) 86–87; 3 (1913) 128–129; 4–6 (1914) 267–270; 7–8 (1914) 364–365; 9–10 (1914) 458–460.
79. *Ukrajinci*, 2 (1911) 94–95; 3 (1911) 138–139; 4–6 (1911) 269–270; 10 (1911) 466–468; 1 (1912) 42–43; 2 (1912) 92–93; 4 (1912) 186–188; 5 (1912) 243–245; 6 (1912) 287–289; 8 (1913) 377–378; 9 (1913) 422–423; 10 (1913) 472–473; 1 (1913) 40; 2 (1913) 90–91; 3 (1913) 131–133; 4–6 (1914) 272–274; 7–8 (1914) 367–369; 9–10 (1914) 462–464.
80. *Rusové*, 3 (1911) 134–136; 4–6 (1911) 267–269; 10 (1911) 464–466; 1 (1912) 37–42; 2 (1912) 90–92; 6 (1912) 285–287; 7–8 (1912) 384–390; 9–10 (1912) 470–472; 1 (1913) 40–42; 4 (1913) 195–196.
81. *Ukrajinci*, 7–8 (1912) 390–393.
82. *Z Polska*, 2 (1913) 83–85.
83. *Z Ukrajiny*, 2 (1913) 89–92; 4 (1913) 196–197.
84. *Rusové*, 3 (1913) 140–143; 5 (1913) 245–246.
85. *Z Ruské Ukrajiny*, 6–7 (1913) 314–317.
86. *Rusové*, 6–7 (1913) 325–327; 8 (1913) 374–377; 9 (1913) 420–422; 10 (1913) 471–472; 1 (1913) 37–39; 2 (1913) 88–89; 3 (1913) 129–131; 7–8 (1914) 365–367; 9–10 (1914) 460–462.
- Рецензії рубірику “Literatura, umění”, згодом “Referaty a zpravy. Knihy o věcech slovanských”:***
87. *Władysław Mickiewicz: Emigracja Polska (1860–1890), Krakow, 1908*, 2–3 (1910) 133.
88. *Erazm Piltz: Polityka rosyjska w Polsce, Warszawa, 1909*, 2–3 (1910) 133–134.
89. *Leopold Bylski: Rzut oka na kwestye polska w dobie obecnej, Krakow, 1910*, 2–3 (1910) 134–135.

Бібліографія праць О. Бочковського

90. Leon Wasilewski: *Współczesna Słowiańszczyzna*, Warszawa, 1910, 7–9 (1909) 428–429.
91. С. Єфремов: *З громадського життя на Україні*, К., 1909, 7–9 (1910) 429.
92. *Студія з поля суспільних наук і статистики*. Під ред. М. Грушевського. Львов, 1909, 10 (1910) 478–479.
93. *Czterdzieści lat prześladowania Unii na Podlasiu*, Krakow, 1909, 10 (1910) 480.
94. Dr. Jan Stella-Sawski: *Galicja w powstaniu styczniowym*, Lvov, 1909, 1 (1911) 50–51.
95. Лавров П. А.: *Анексія Боснії і Герцеговини і отношение к ней славянства*, Petrograd, 1909, 3 (1911) 144.
96. Mieczysław Jarosz: *Ślask Cieszyński*, Krakow, 1909, 4–6 (1911) 274–276.
97. Ludwik Kulczycki: *Současný anarchismus*, Praha, 1910, 4–6 (1911) 287–288.
98. *Polonus: Psychologia obecnego sejmu galicyjskiego*, Krakow, 1910, 4–6 (1911) 288–289.
99. J. P. Juvačev: *Ruská Bastila*, Praha, 1909, 4–6 (1911) 292.
100. I. Grabiec: *Współczesna Polska w cyfrach i faktach*, Krakow, 1911, 1 (1912) 48–49.
101. Konni Zilliacus: *Revoluční Rusko*, Praha, 1909, 1 (1912) 49.
102. *Твори Івана Котляревського*. Під ред. С. Єфремова. К., 1909, 1 (1912) 49–50.
103. Bolesław Limanowski: *Odrodzenie i rozwój narodowości polskiej na Śląsku*, Warszawa, 1911, 1 (1912) 51.
104. С. Єфремов: *Исторія українського письменства*, К., 1911, 2 (1912) 95–96.
105. Romuald Minkiewicz: *Młodzież a uniwersytet*. Krakow, 1911, 2 (1911) 98.
106. *Literatura, umění*, 2 (1912) 97–98.
107. L. Wasalewski: *Ukrajina i sprawa ukrajinska*. Krakow, 1911, 4 (1912) 194–195.
108. *Словар української мови*. Упор. Б. Грінченко. К., 1908–1909, 2 (1913) 99–100.
109. Wilhelm Feldman: *Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porozbiorowym*. Krakow, 1914, 9–10 (1914) 467–469.

110. *Національне питання на сході Європи (Матеріали і документи). Під ред. Н. Григорієва. Praha, 1925, 4 (1925) 307.*
111. *Є. Чикаленко: Спогади (1861–1907). Ч. I і II. Lvov, 1925, 2 (1927) 145.*
112. *W. Swystun: Ukraine – the sorest spot of Europe. Canada – Winnipeg, 1931, 3–4 (1933) 104.*
113. *Лько Борщак: Великий Мазепинець – Григор Орлик, генерал-поручик Людовика XV-го (1742–1759). Львів, 1932, 5–6 (1933) 261.*
114. *“Рідна мова”: науково-популярний місячник присвячений вивченню української мови. Головний редактор і видавець Ів. Огієнко, 9–8 (1933) 262.*
115. *О. Лотоцький: Сторінки минулого. Т. II. Warszawa, 1933, 4–5 (1934) 132.*
116. *О. Лотоцький: Сторінки минулого. Т. III. Warszawa, 1933, 9 (1934) 281.*
117. *Walter Geisler: Die Sprachen- und Nationalitätenverhältnisse an den deutschen Ostgrenzen. Perthes, Gotha, 1933, 2 (1935) 74–75.*
118. *Leon Wasilewski: Kwestja ukrainska jako zagadnienie miedzynarodowe. Warszawa, 1934, 2 (1935) 75–76.*

Рубрика “Časopisy”:

119. *Časopisy, 4–6 (1909) 286–287.*
120. *Z časopisu, 7–9 (1910) 429–430.*
121. *Časopisy, 3 (1911) 144; 4–6 (1911) 292; 6 (1912) 299.*
122. *Časopisy, 3 (1911) 145.*
123. *Časopisy, 8 (1913) 384.*
124. *Biuletyn Polsko-Ukrainski, 3–4 (1933) 107–108.*
125. *Украино-българские вестн, 5 (1935) 211–212.*

Рубрика “Slovanské rovy”:

126. *Slovanské rovy, 7–9 (1910) 437.*
127. *В. М. Доманицький, 1 (1911) 52.*
128. *Marja Kopornicka, 2 (1911) 100.*
129. *S. P. Muromcev, 2 (1911) 100.*
130. *Roman Plenkewicz, 3 (1911) 148.*
131. *Slovanské rovy, 4–6 (1911) 294.*
132. *Slovanské rovy, 4–6 (1911) 294.*
133. *Slovanské rovy, 4–6 (1911) 294.*
134. *Slovanské rovy, 10 (1911) 480.*
135. *Hanna Barvinok, 1 (1912) 52.*

Бібліографія праць О. Бочковського

136. *Slovanské rovy*, 7–8 (1912) 403–404.
137. *A. S. Suvorin*, 1 (1913) 52.
138. *Mykola Lysenko (1842–1912)*, 3 (1913) 147–148.
140. *Anat. Leroy-Beaulieu*, 4 (1913) 204.
141. *Stanislaw Krzeminski (1839–1912)*, 5 (1913) 256.
142. *Slovanské rovy*, 8 (1913) 384.
143. *Mychajlo Kocjubynsky*, 9 (1913) 432.
144. *Alexandr Jablonowski*, 1 (1913) 47–48.
145. *Antoni Malecki (1821–1913)*, 3 (1913) 144.
146. *P. A. Kulakovskij*, 7–8 (1914) 384.
147. *K. P. Michal'čuk (1840–1914)*, 9–10 (1914) 478.
148. *Jósef Chelmonsky*, 9–10 (1914) 478.
149. *Volodymyr Hnatjuk*, 8 (1926) 646–647.

Рубрика “Divadlo”:

150. *Divadlo*, 2 (1911) 98.
151. *Divadlo*, 4–6 (1911) 293.
152. *Divadlo*, 3 (1912) 145–147.
153. *Divadlo*, 9–10 (1912) 482–483.
154. *Divadlo*, 5 (1913) 254–255.
155. *Divadlo*, 6–7 (1913) 336.
156. *Divadlo*, 9 (1913) 429.

Рубрика “Jubilea”:

157. *Prof. Smal-Stockyj*, 2 (1911) 99.
158. *D. J. Bagalěj*, 3 (1911) 146–147.
159. *Markijan Šaškevyč*, 2 (1912) 99–100.
160. *M. V. Lomonosov*, 3 (1912) 143–144.
161. *Petr Aleksějevič Kropotkin*, 5 (1913) 256.
162. *Mychailo Pavlyk*, 3 (1913) 143–144.
163. “*Russkija Vědomosti*”, 3 (1913) 144.
164. *Prof. O. Lotočkyj (40-річчя наукової діяльності)*, 2 (1935) 84.

Рубрика “Dopisy”:

165. *Literarni zprávy*, 5 (1912) 251.
166. *Ke stykům Ukrajinců s hakatisty*, 4–6 (1914) 254–257.

Рубрика “Kulturní zprávy”:

167. *Deset let UHA v Poděbradech*, 8 (1932) 510–511.

Рубрика “Ustavy pro studium slovanstva”:

168. *Pět roků Ukrajinského Vědeckého ústavu ve Varšavě*, 4 (1935) 175–176.

Газета “Рада”, м. Київ:

169. *Сербсько-хорватська “зрада” (Од власного кореспондента)*, 39 (1909) 1–2.

170. *Загребський процес 53 (Од власного кореспондента)*, 51 (1909) 1.

171. *Листи з Праги*, 118 (1909) 1.

172. *Сільсько-господарські вистави у Празі (Лист з Праги)*, 129 (1909) 1–2.

173. *До побуту петербурзьких екскурсантів у Празі (Лист з Праги)*, 150 (1909) 1–2.

174. *З чеського життя (Лист з Праги)*, 158 (1909) 1–2.

174. *Антимілітаристичний процес у Празі (Лист з Праги)*, 172 (1909) 1.

175. *Під знаком шовінізму*, 184 (1909) 2.

176. *Проф. Л. Нідерле в справі русько-українського опору*, 250 (1909) 1.

177. *Україніса у “Славянському Пржегяді”*, 271 (1909) 1–2.

178. *Культурний скандал*, 284 (1909) 2.

179. *Після процесу Я. Боровської у Кракові*, 16 (1910) 1–2.

180. *Чеський історик, проф. Бідло, про українську справу*, 23 (1910) 1.

181. *Чеський сейм*, 33 (1910) 2.

182. *Т. Г. Масарик*, 69 (1910) 2–3.

183. *Прага (од власного кореспондента). Чеська лекція про українців*, 73 (1910) 1–2.

184. *Вищування про майбутній кінець Європи*, 93 (1910) 1–2.

185. *Молодокашубський рух*, 116 (1910) 2.

186. *Мад’ярські парламентські вибори*, 123 (1910) 1.

187. *Польська книга про сучасну Слов’яницину*, 136 (1910) 2.

188. *Чехи й українці*, 148 (1910) 1.

189. *З венгерського парламенту*, 161 (1910) 2.

190. *Національний конфлікт в австрійській соціальній демократії*, 180 (1910) 1–2.

191. *Словінські справи*, 187 (1910) 1–2.

192. *Копенгагенський соціалістичний з’їзд та чехи*, 194 (1910) 1–2.

193. *Чесько-німецький компроміс*, 211 (1910) 1.

194. *Повстання босенських кметів*, 236 (1910) 1.

195. *Після виборів до хорватського сейму*, 250 (1910) 1.

196. *Останки Івана Житки*, 269 (1910) 2.

Бібліографія праць О. Бочковського

197. Чехи та українці, 293 (1910) 2.
198. Лист з Чехії. З чеського життя, 8 (1911) 2.
199. Автентичність останків Яна Жижки у світлі науки (Лист з Праги), 112 (1911) 1–2.
200. Польська книжка про холмську справу, 25 (1911) 1.
201. Шевченкові роковини у чехів, 56 (1911) 1.
202. Процес чеських вільних мислителів (Лист з Праги), 71 (1911) 1.
203. Заборона викладу А. Нємоевського у Празі, 85 (1911) 2.
204. Чеський часопис про Росію, 93 (1911) 1–2.
205. Ще загребський процес, 114 (1911) 1–2.
206. Виборча боротьба в Чехах (Лист з Праги), 120 (1911) 1–2.
207. Пан Гавронський про історію України Русі проф. М. Грушевського, 124 (1911) 1.
208. Нова парламентська чеська делегація (Лист з Праги), 136 (1911) 1–2.
209. Новий процес австрійських вільнодумців, 152 (1911) 1.
210. Реформа поліцейського догляду за проститутками у Відню, 186 (1911) 1.
211. Перед новими чесько-німецькими народами, 198 (1911) 1–2.
212. Молода Україна на склоні революції, 200 (1911) 2–3.
213. Чеський сейм, 208 (1911) 2.
214. Іенський партейтаг, 209 (1911) 1–2.
215. Італійські соціалісти проти італійсько-турецької війни, 229 (1911) 2.
216. Національне питання і австрійська соц.-демократія, 239 (1911) 2.
217. Нова польська праця про українців, 250 (1911) 2–3.
218. Доктор Крамарж проти українців (Лист з Праги), 260 (1911) 1.
219. Чеський монстр-процес (Лист з Праги), 273 (1911) 1–2.
220. Українська вечірка у Празі, 275 (1911) 2.
221. Вибори до хорватського сейму, 277 (1911) 1–2.
222. Після виборів до хорватського сейму, 288 (1911) 1–2.
223. “*Národní Listy*” про українську справу в Росії, 293 (1911) 1–2.
224. “*Národní Listy*” про українську справу в делегаціях, 2 (1912) 2.
225. Нове французьке міністерство, 7 (1912) 2.
226. Новий хорватський бан, 17 (1912) 2.
227. Пражське віче у холмській справі (Лист з Праги), 18 (1912) 1–2.
228. Граф Еренталь, 32 (1912) 1.
229. Політичний кризіс у Хорвації, 51 (1912) 2.
230. Міністерський та парламентський кризіс в Венгрії, 73 (1912) 1–2.

231. *Абсолютизм у Хорватії*, 78 (1912) 2.
232. *Нова чеська справа про Славяницину*, 80 (1912) 1–2; 82 (1912) 1–2; 84 (1912) 2; 86 (1912) 1–2; 95 (1912) 2.
233. *Венгерський та хорватський політичний кризис*, 85 (1912) 1–2.
234. *Чеський голос про українську університетську справу*, 106 (1912) 1.
235. *Боротьба за виборчу реформу у Венгрії (Криваві події у Будапешті)*, 113 (1912) 1.
236. *Жінка – першим сеймовим послом у Чехії*, 135 (1912) 1.
237. *Всеславянський сокільський з'їзд у Празі*, 140 (1912) 2.
238. *Всесокільський здви́г у Празі*, 142 (1912) 2.
239. *Всесокільські пражські свята*, 146 (1912) 2.
240. *Фр. Палацький (1798–1876)*, 149 (1912) 2.
241. *Новий загребський процес*, 174 (1912) 1–2.
242. *Польська жіноча виставка у Празі (Лист з Праги)*, 176 (1912) 2.
243. *Присуд у справі Юкіча*, 179 (1912) 1–2.
244. *Хорватські справи*, 193 (1912) 1–2.
245. *Нова велика Австрія*, 199 (1912) 1–2.
246. *Ярослав Врхлицький (1853–1912)*, 204 (1912) 2.
247. *Бурхливі події у Венгрії*, 207 (1912) 1–2.
248. *Похорон Я. Врхлицького*, 207 (1912) 2.
249. *Клерикальний “парад” у Відні*, 218 (1912) 1–2.
250. *IV Міжнародний радіологічний з'їзд у Празі*, 224 (1912) 1–2.
251. *Національно-політичний канібалізм*, 229 (1912) 2.
252. *Культурний скандал (Лист з Праги)*, 232 (1912) 2.
253. *Познанські поляки та пруський уряд*, 239 (1912) 1–2.
254. *Балканський державний союз та європейські держави*, 251 (1912) 1–2.
255. *Чесько-німецька робітничка боротьба*, 254 (1912) 2.
256. *Проф. Масарик про балканську політику Австрії (Лист з Праги)*, 256 (1912) 1–2.
257. *Протест проти війни (Лист з Праги)*, 260 (1912) 1–2.
258. *Балканська війна та Сербія*, 263 (1912) 1–2.
259. *Далмація – Австрія – Балкан*, 277 (1912) 2.
260. *Німецький соціологічний конгрес про національну справу*, 294 (1912) 2–3.
261. *Державний проект венгерського виборчого закону*, 296 (1912) 2.
262. *Балканський півострів з погляду етнографії*, 15 (1913) 2.
263. *Проф. Мілюков у чеському часописі про російську політику*, 25 (1913) 1–2.

Бібліографія праць О. Бочковського

264. *Спомини про одну гастроль Д. Вергуна у Празі*, 30 (1913) 1–2.
265. *Шевченківське свято у Празі*, 40 (1913) 2.
266. *Південно-славянське питання в Австрії*, 50 (1913) 1–2.
267. *Проект федералізації австро-угорської держави*, 63 (1913) 2.
268. *Юго-славянська проблема*, 93 (1913) 2.
269. *Албанія та албанці*, 96 (1913) 1–2.
270. *Майське робітниче свято в чехів*, 100 (1913) 1–2.
271. *Політична ситуація в Чехії*, 112 (1913) 1–2.
272. *Хорватське питання та політичний кризис*, 125 (1913) 1–2.
273. *Політична ситуація в Венгрії*, 136 (1913) 1–2.
274. *Проф. Нідерле про сербсько-болгарські суперечки*, 151 (1913) 1–2.
275. *Чесько-польські суперечки на Шлезьку*, 156 (1913) 2.
276. *Політична ситуація в Чехах*, 161 (1913) 2–3.
277. *Абсолютистичний замах на автономію Чехії*, 163 (1913) 2.
278. *Абсолютизм в Чехії*, 165 (1913) 1.
279. *В справі жіночого мандату до чеського сейму*, 172 (1913) 2.
280. *Балканська політика Румунії*, 175 (1913) 1–2.
281. *Новий режим в Хорватії*, 181 (1913) 2.
282. *Протисловацька політика мадярського уряду*, 202 (1913) 2.
283. *Виступ чеських політиків в справі комісаріату*, 209 (1913) 1–2.
284. *Новий рецепт поладження чесько-німецького конфлікту*, 255 (1913) 1–2.
285. *Протест проти абсолютизму в Чехії*, 238 (1913) 1.
286. *Кризис конституціоналізму та парламентаризму в Австрії*, 251 (1913) 2.
287. *Чеська справа у віденському парламенті*, 257 (1913) 1–2.
288. *Болгарський державно-політичний кризис*, 264 (1913) 1–2.
289. *Черговий з'їзд чеської соціальної демократії*, 290 (1913) 2.
290. *Бувийший німецький канцлер про балканську політику Австрії*, 295 (1913) 2.
291. *Новий хорватський сейм*, 4 (1914) 3.
292. *З одної літературної анкети про чесько-німецьку згоду*, 9 (1914) 2.
293. *Болгарський державно-політичний кризис*, 11 (1914) 2.
294. *Новий тип злочинств та злочинів*, 13 (1914) 2.
295. *Мармарошський провокатор*, 15 (1914) 2–3.
296. *Проф. Масарик про українську справу (з приводу його праці “Rusland und Europa”)*, 19 (1914) 2.
297. *Чехи та українці*, 24 (1914) 2.
298. *Конституційний кризис у Швеції*, 35 (1914) 2.

299. *Чесьсько-німецькі переговори*, 37 (1914) 2.
300. *Українська секція у Празі*, 42 (1914) 2.
301. *Чеський Редль*, 54 (1914) 1–2.
302. *Політичний замах у Франції*, 57 (1914) 1–2.
303. *Шевченківське свято у Празі*, 59 (1914) 1.
304. *Афера чеського Редля та австрійський уряд*, 61 (1914) 2.
305. *Чеський протест проти мармарошського процесу*, 73 (1914) 2.
306. *І. Махар: письменник і людина*, 82 (1914) 2.
307. *Новоліризм і південно-словянська проблема*, 88 (1914) 1–2.
308. *До справи чеського Редля*, 189 (1914) 1–2.
309. *Балкани після війни*, 103 (1914) 2–3.
310. *Процес д-ра Швиги*, 104 (1914) 1–2.
311. *Нова Австрія*, 112 (1914) 2.
312. *Проф. Масарик про справу Швиги*, 123 (1914) 2.
313. *Нова політична партія в Угорщині*, 124 (1914) 2.
314. *Сербія та Австрія*, 129 (1914) 2.
315. *Сараївська трагедія*, 140 (1914) 2; 141 (1914) 2; 152 (1914) 2.
316. *З чеського політичного життя*, 143 (1914) 2.
317. *Міжнародний європейський журнал про національну справу*, 159 (1914) 2.

Журнал “Украинская жизнь”, м. Москва:

318. *Венгерский труд по национальному вопросу*, 1 (1913) 127–130.
319. *Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе*, 4 (1913) 42–53.

Збірник статей “Об’єднання (український скиталець)”, м. Відень:

320. *До соціології українського питання*, 1 (листопад, 1924) 8–11.

Часопис “Тризуб”, м. Париж:

321. *Ювілей професора О. О. Ейхельмана*, 40 (1926) 21–24.
322. *Видавничка справа на Україні*, 43 (1926) 16–20.
323. *Перший день Українського наукового з’їзду*, 51 (1926) 19–26.
324. *Останній день Українського наукового з’їзду*, 53 (1926) 11–12.
325. *Члени Українського наукового з’їзду в Подєбрадах*, 53 (1926) 12–17.
326. *Європа та українське питання*, 26–27 (1927) 2–10.
327. *Кара на смерть*, 38 (1927) 4–9.
328. *Панєвропа*, 1–2 (1928) 21–23; 3 (1928) 2–7; 6 (1928) 7–9.
329. *Ще з приводу чехо-українських взаємин*, 32 (1928) 14–17.
330. *Степан Радіч*, 32 (1928) 17–19.

Бібліографія праць О. Бочковського

331. З приводу чехо-українських взаємовідносин, 35 (1928) 20–22.
332. З приводу 10-річчя ЧСР, 44 (1928) 3–7.
333. Останні тижні життя і смерть Є. Х. Чикаленка, 29–30 (1929) 32–39.
334. Из спогадів про Т. Г. Масарика, 29–30 (1930) 20–26; 31–32 (1930) 24–28; 36 (1930) 9–14.
335. До п. Едварда Еріо, 33 (1933) 10–12.
336. Чесько-український парадокс, 29–30 (1939) 3–8.

Газета “Українське життя”, м. Подєбради:

337. З приводу гасла національної соборності, 1 (1926) 2.
338. Др. Л. Ригер про українську справу в р. 1849, 2 (1926) 2.
339. З приводу гасла національної соборності, 3 (1926) 2.
340. К. Гавлічек про українське питання, 3 (1926) 3.
341. Я. П. Коубек про Україну, 5 (1926) 2–3.
342. Т. Г. Масарик про більшовизм, 11 (1926) 2; 12 (1926) 2–3.

Часопис “Hlad na Ukrajině”, м. Прага:

343. Otevřený dopis prof. O.H. Vočkovského p. Ed. Herriotovi, 1–2 (1933) 26.

Журнал “За Україну”:

344. Безхребетна Европа (Europa Invertebrata), 1–2 (1933) 11–12.

Упоряд. І. Каневська

Надія Миронець

РЕАЛІЗОВАНІ Й НЕРЕАЛІЗОВАНІ В ЕМІГРАЦІЇ ВИДАВНИЧІ ПРОЕКТИ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Видавнича діяльність Володимира Винниченка може розглядатися в кількох аспектах: 1) участь у організації й діяльності видавництва “Дзвін” в Україні (1907–1918 рр. з перервами) і за кордоном (1918–1923 рр.); 2) редагування тижневика “Нова доба” (Відень, 1920–1921 рр.) та журналу “Нова Україна” (разом із М. Шаповалом, Прага; Берлін, 1923–1924 рр.); 3) турбота про видання власних творів в Україні рідною мовою; 4) організаційні заходи про видання власних творів у перекладах російською мовою; 5) видавничі проекти щодо видання власних творів за кордоном українською й іншими мовами.

Кожний із цих аспектів може бути предметом спеціального дослідження, деякі з них уже привертати увагу науковців¹. У цій розвідці зосередимо увагу на останньому питанні, оскільки саме реалізацією своїх проєктів в еміграції Винниченко прагнув інтегрувати українську культуру в Західному світі. Варто наголосити на тому, що В. Винниченко ще з юних років сприймав свою літературну творчість не лише як спосіб творчої самореалізації й матеріального забезпечення, але й як засіб служіння національній справі через творення високохудож-

¹ О. Мельник, *Видавниче товариство “Дзвін”: між Києвом та Віднем*, Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції, К., 2007, с. 137–159; І. Ткаченко, *Видавничий аспект листування В. Винниченка та Ю. Сірого*, Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки (літературознавство, мовознавство), вип. 62, Кіровоград, 2005, с. 183–189; І. Сахно, *Відображення громадсько-політичної діяльності В. Винниченка в його листуванні з Ю. Тищенком (Сірим)*, Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження), К., 2006, с. 236–244; Н. І. Миронець, *Питання розвитку української культури в листуванні Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським та Юрієм Тищенком (Сірим) (1908–1913 роки)*, Національна та історична пам’ять. Політика пам’яті у культурному просторі: Зб. наук. праць, вип. 8, К., 2013, с. 156–166; О. Сухобокова, *Часопис “Нова Україна” у Празі (1922–1928 рр.): до 90-ї річниці від заснування*, [Режим доступу] http://www.history.org.ua/JournALL/xxx/xxx_2013_18/28.pdf; С. Гальченко, М. Шудря, *“Нелегко відірвати себе від України...”*: Співпраця Володимира Винниченка з видавництвом “Рух” (На основі його листів 1926–1933 рр.), [в:] *Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії: зб. ст.*, [гол. ред. Д. Залеська-Онишкевич]: УВАН, Комісія дослідження життя і творчості Володимира Винниченка, Нью-Йорк, 2005, с. 182–193; Н. Крутікова, *В. К. Винниченко і товариство “Знання”*, *ibid.*, с. 144–153; Т. В. Маслянчук, *Проза Володимира Винниченка: проблеми текстології*, К., 2008, 184 с.; та ін.

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

ньої літератури і популяризацію її серед інших народів. “Я хочу собою возвеличити українське” – такою була його заповітна мрія. 28-річний В. Винниченко писав своєму “літературному хрещеному батькові”, щедрому меценатові й суворому критикові Євгенові Чикаленку: “Будьте певні, Євг[ене] Хар[лампійовичу], що поки я почуваю в собі сили, я постараюсь зробити все, щоб прислужитись нашій національній справі. Всякими путями, всякими способами, а ми мусимо стати нарівні з передовими націями. Це мета, для якої варто жити й працювати”².

Коли В. Винниченко не мав можливості друкувати в українських виданнях все написане і почав активно співпрацювати з російськими видавництвами (за що його багато хто в Україні різко критикував), то ставив обов’язкову умову, щоб було зазначено, що друкується переклад з української, хоч при цьому втрачав на гонорарах. Він дуже обурювався, коли видавці не дотримувалися поставленої ним умови. Так, коли це сталося при виданні оповідання “Талісман” в альманасі видавництва “Союз”³, В. Винниченко писав у листі до Ю. Тищенка: “Каналії упорядчики збірника “Союза”, – не одмітили, що це переклад з рукопису, як я дав їм. Я розумію, що їм не зручно було поміщати на чільному місці річ перекладну, але моє яке діло, – не беріть. А то ж умовлялись, що буде обов’язково позначено: сь укр[аїнського] переводь сь рукописи. – Ну, тепер буду обережніше”⁴.

Він повідомляв Ю. Тищенкові, що почав працювати над новим романом і хотів би, щоб його друкував “Вістник” як оригінал з одночасним друкуванням перекладу в якомусь російському журналі. Просив пояснити редакції, що робить цю пропозицію не з особистого інтересу, бо його інтерес у тому, щоб отримати великий гонорар і надрукувати твір якнайшвидше, не розриваючи на шматки. І такі умови йому вже пропонував російський збірник “Земля”. Він наголошував: “Я одмовляюсь од великого гонорару, згожуюсь частками випускати роботу тільки з громадсько-національного інтересу. Я хочу, щоб цей роман читався укр[аїнськими] читачами одночасно з рос[ійськими]. Дати тільки по-укр[аїнськи] я й не можу і не хочу. Не можу тому, що в цьому романі я даю відповідь на всю рос[ійську] критику моїх попередніх річей. Крім того, цей роман з життя сучасного українського

² В. Винниченко, *Лист до Є. Чикаленка від 21 січня 1908 р.*, [в:] Є. Чикаленко, В. Винниченко, *Листування. 1902–1929 роки*, упоряд. та вс. ст. Н. Миронець, К., 2010, с. 57.

³ В. Винниченко, *Талісман*, Первый альманах издательства “Союз”, Санкт-Петербург, 1913.

⁴ *ЦДАВО України*, ф. 3803, оп. 1, спр. 46, арк. 24.

громадянства зо всіма його течіями і інтересами (поскільки, звичайно, я знаю його)”⁵.

Таку позицію щодо видання своїх творів російською мовою В. Винниченко не раз пояснював при різних нагодах. Так, коли в 1922 р. у Берліні вийшло оповідання “Талісман” у перекладі російською мовою Розалії Винниченко⁶, Володимир Кирилович написав до нього “Вместо предисловия”, в якому розвінчував поширену серед російського громадянства легенду нібито він був російським письменником. Він рішуче заявив: “Русским писателем я никогда не был и быть не могу, ибо я – не русский, а украинец, и всегда писал и пишу только по-украински”. Далі В. Винниченко розповідає про своє ставлення до російської мови й культури, в якій він виховувався під знаком зневаги та погорди до всього, що нагадувало “хахлацкий, мужицкий, дурацкий, подлый и т. п. язык”. Він розповідає про початки своєї літературної діяльності й про відому справу з романом “Чесність з собою”, яка й дала привід росіянам зарахувати Винниченка до російського письменства. Закінчується передмова такими словами: “Конечно, быть одним из работников русской литературы, имеющей за собой мировую, вполне заслуженную славу, для всякого *русского* может быть только лестно и почетно. Но ничуть не лестно и не почетно считается участником этой славы, не имея на то никакого права, принадлежа и кровью, и воспитанием, и сознанием к другому народу и к другой литературе”⁷.

В. Винниченко в еміграції співпрацював з російськими видавництвами, які публікували його твори в перекладах з української, зокрема, зі згаданим видавництвом Є. Гутнова, яке в Берліні випустило збірник перекладів оповідань українських авторів під заголовком “Малый альманах современной украинской литературы” у видавничій серії “Иностранная литература”, з цікавою передмовою письменника Глеба Алексєєва. До збірника увійшов переклад оповідання В. Винниченка “Кумедія з Костем” під заголовком “Костев окурок”⁸. Берлін-

⁵ ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 46, арк. 24–25.

⁶ В. К. Винниченко, *Талісман*, перевод с украинского Р. Винниченко. *Вместо предисловия*, В. Винниченко. (Библиотека “Сполохи”), Берлін, 1922, 96 с.

⁷ В. К. Винниченко, *Талісман*, с. 7–11.

⁸ *Збірник українських письменників по-московськи*, Нова Україна, ч. 3 (1923, березень) 179. Це видання оповідання В. Винниченка не включено в найповнішу бібліографію його творів (Див.: *Володимир Винниченко. Анотована бібліографія*, упоряд. Вадим Стельмашенко, Едмонтон, 1989, 760 с.

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

ське видавництво Ольги Дякової випустило російською мовою твори В. Винниченка “Записки Кирпатого Мефистофеля” та “Чесність з собою”⁹. Однак, він завжди виступав із протестами, коли його називали російським письменником. Так, віденська газета “Neue Freie Presse” 31 січня 1921 р. надрукувала його спростування з приводу опублікованого в цій газеті 13 січня оголошення російської театральної трупи про виставу “руської” драми Винниченка “Чорна Пантера і Білий Ведмідь”. В. Винниченко писав: “Я ніколи не був руським і ніякої драми руською мовою не писав. Названий драматичний твір є українським і, перекладений на російську мову, буде виставлений згаданою трупою”¹⁰.

Опинившись у останній вимушеній еміграції, В. Винниченко докладав великих зусиль для видання своїх творів як українською, так і в перекладах іншими мовами, що було для нього і єдиним джерелом матеріального забезпечення, і засобом популяризації української літератури серед інших народів. У листі до Ю. Тищенка від 30 листопада 1920 р. він нагадує, що просив надіслати всі його п’єси, які той зможе знайти, в Берлін на адресу В. Сімовича, але той, очевидно, забув. Запитує, що чути про видання його творів німецькою мовою, повідомляє, що вже видано п’єсу “Брехня” і вона йтиме з початку 1921 р. на німецькій сцені, та з докором пише, що якби адресат вислав п’єси, “може, й друга пішла б”¹¹. 3 грудня він знову листовно запитує Ю. Тищенка: “Чи Ви вислали п’єси до Берліну, про які я Вас прохав півтора місяця тому і про які позавчора знову нагадав?”¹² А в листі від 10 грудня 1920 р., дякуючи за переслані в Берлін п’єси, пише: “Але дуже прохаю Вас: знайдіть де-небудь “Молоду кров” і пошліть. Там потребують конче цієї п’єси. Поспитайте у Жука або в кого-неб[удь] з українців. Адже справа не тільки моя особиста, але й національна”¹³.

На початку 1920-х років п’єси В. Винниченка друкувалися різними мовами і йшли в кількох театрах європейських країн. У журналі “Нова Україна” з посиланням на німецьку пресу повідомлялося, що

⁹ В. К. Винниченко, *Записки Курносого Мефистофеля. Роман*, авторизований переклад з українського Р. В., Берлін, 1922, 268 с.; В. К. Винниченко, *Честность с собой. Повесть*, Берлін, 1922, 349 с.

¹⁰ *Нова доба*, ч. 6 (Відень, 1921, 5 лютого) 6.

¹¹ Н. Миронець, *Листи Володимира Винниченка до Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1920 роки)*, Український археографічний щорічник. Нова серія, вип. 12 (К., 2007) 583.

¹² *Ibid.*, с. 584.

¹³ *Ibid.*, с. 585. Підкреслення мос. – Н. М.

Винниченкова п'єса “Брехня” “мала величезний успіх” у берлінських театрах. Крім Берліна, п'єсу ставили в Нюрнберзі, Лейпцігу, Мюнхені, а також у театрах Осло й Копенгагена. Підкреслювалося, що постановка “Брехні” в Христіані (Осло) “пройшла з таким незвичайним успіхом, що норвезькі кінотеатри, прочувши, що в Берліні є фільм другої п'єси того ж автора “Чорна Пантера”, замовили собі той фільм”¹⁴.

Вийшли друком і ставилися також у чеських театрах у перекладах чеською мовою п'єси Винниченка “Брехня” і “Чорна Пантера”, появився чеською мовою його роман “Чесність з собою”, готувався до друку переклад роману “Рівновага” і драми “Панна Мара”. П'єсу “Боротьба” переклав іспанською і каталонською мовами чех Рудольф Слабий, доцент слов'янських літератур у барселонському університеті¹⁵. П'єса “Брехня” була поставлена в кінці 1924 р. італійською мовою в Римі й, як повідомлялося в пресі, пройшла “з незвичайним успіхом”¹⁶. Про це писав В. Винниченкові Ю. Тищенко, і, знаючи позицію автора, радив йому написати до редакції спростування, “що Ви не є письменник московський, як це зазначено в рецензії” (лист від 18.XI.24).

Ставилися п'єси В. Винниченка й на Американському континенті, зокрема у Вінніпегу пройшла вистава “Чорної Пантери”¹⁷.

В. Винниченко намагався підтримувати й інші культурні заходи, як свої, так і інших культурних діячів, які сприяли б інтеграції українства у світовий культурний простір. Він захопився ідеєю створення разом із грузинським громадсько-політичним і культурним діячем Васо Думбадзе спільного підприємства “Українфільм”, яке мало б знімати українські й грузинські фільми. Почав працювати над сценарієм на тему “Сонячної машини”, замовив М. Грушевському сценарій фільму на історичну тему і той написав сценарій “Запорожці”. На жаль, цей проект залишився не реалізованим, бо “Українфільм” не мав потрібної матеріальної бази¹⁸. А коли в 1926 р. до нього звернулася відома українська культурна діячка в еміграції Наталка Геркен з ідеєю влаштувати в одній із відомих паризьких галерей виставку українських малярів і обов'язковою умовою було те, щоб ця подія мала виразний національ-

¹⁴ Винниченко на європейській сцені, Нова Україна, ч. 8/9 (Прага, 1922, 1 серпня) 62.

¹⁵ Н. В., Винниченко на чеській мові, Нова Україна, ч. 3 (Прага, 1922, 2 травня) 26–27.

¹⁶ Іван Калинович, Бібліографічні звістки, Культура, ч. 3 (Л., 1925, березень) 119.

¹⁷ Українські робітничі вісті, ч. 13 (Вінніпег, 1923, 14 лютого) 1.

¹⁸ Детальніше див.: Н. Миронець, “Українфільм” – нездійснена мрія Володимира Винниченка, Кіно – Театр, 2 (1996) 28–29.

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

ний характер, він готовий був сприяти її реалізації, але його турбувало те, що найталановитіші українські малярі, які тоді проживали в Парижі, – Іван Бабій і Микола Глущенко, – були, за його словами, “поганими українцями”. Він писав про них у щоденнику: “Політика їм чужа. Громадські й національні інтереси досить байдужі. (Їх називають у пресі руськими малярами, а вони навіть не пробують спростувати)”¹⁹. Тому з приводу виставки він записав у щоденнику такі свої роздуми: “...Коли б наші тюхтії спромоглися на певну енергію, слід було б показатися в Парижі. На жаль, Глущенко й Бабій погані українці й з національним характером у них нічого немає. Довелось би надолужувати працями киян, львів’ян та пражан. Але чи національний характер зможе бути гарантією талановитості. Щоб не осоромитись нам”²⁰.

Серед власних видавничих проєктів В. Винниченко особливого значення надавав написанню й виданню праці з історії української революції. Вперше про цей свій задум він повідомив Ю. Тищенкові в листі від 20 червня 1919 р. (ще раніше, ніж у щоденнику, де подібну думку зафіксував 23 червня). У листі ж писав: “Я хочу написати щось подібне до історії української революції. Власне, більше мемуари чи нариси з історії цих двох років. Хочу передати нашому громадянству всі події в їхній історичній послідовності і з тими поясненнями та подробицями, які ніякий пізніший дослідувач цих часів не зможе дати. Мені думається, що це є мій обов’язок, від виконання якого наше громадянство матиме певну користь”²¹. Коли ж ця праця (“Відродження нації”) була опублікована видавництвом “Дзвін”, В. Винниченко турбувався про те, щоб вона якнайшвидше дійшла до читачів не лише в Україні, але й за кордоном. У листах до Ю. Тищенка він просив надіслати цю працю посольствам, “особливо в Будапешт, Італію і Чехію”²², а також його пражьким друзям Я. Нечасу та О. Бадану²³.

Наступним великим проєктом, яким Винниченко сподівався повернути увагу європейського читача до української літератури, був роман-утопія “Сонячна машина”, над яким він працював з перервами з 1921 по 1924 рік. Письменник докладав великих зусиль, щоб опублі-

¹⁹ В. Винниченко, *Щоденник, т. 3. 1926–1928*, К.: Едмонтон; Нью-Йорк, 2010, с. 226.

²⁰ *Ibid.*, с. 249.

²¹ Н. Миронець, *Листи Володимира Винниченка до Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1920 роки)*, с. 578.

²² *Ibid.*, с. 581.

²³ *Ibid.*, с. 584.

кувати його як українською, так і в перекладах іншими мовами. Коли чотирирічна робота над романом добігала кінця, і в цей час соратники наполягали на його переїзді з Берліна до Праги, а він, хоч і з неохотою, допускав таку можливість і писав дружині з Праги 30 січня 1924 р.: “От тільки б мені закінчити “Сон[ячну] Маш[ину]”. Приїду й засяду за закінчення. Видавати по-укр[аїнськи], по-чеш[ськи], а, може, й по-нім[ецьки] будемо тут”. А в листі від 3 лютого 1924 р. читаємо: “Кампанію за “С[онячну] М[ашину]” треба повести з усією енергією. Це – наше чергове завдання. Мусимо обробити якнайкраще. Будь якнайсуворіша до кожного рядка, до кожної сцени, до кожної думки. Роби нотатки. Пам’ятай, що з цією працею я маю виступити перед європ[ейською] аудиторією. Поруч з політичною роботою кампанія за “С[онячну] М[ашину]” повинна стати центром нашої уваги”²⁴. У тому самому листі він запитував Розалію Яківну, чи довідався М. Віленський, його юридичний радник, про перекладачів, і висловлював побажання, щоб до німецького видання “Сонячної машини” здобути передмову якогось видатного німецького літератора, Г. Гауптмана або К. Каутського, і добре було б дати перечитати Георгу Брандесу або Анатолію Франсу. “Треба буде з цим порухатись, – наголошував він, – не можна так просто пустити цю роботу в світ”. Коли М. Шаповал після ознайомлення з романом дав йому високу оцінку і радив “з національної гордості” не давати передмов ні Брандеса, ні Гауптмана, то В. Винниченко, записуючи про це в щоденнику, зазначив: “Але для поліпшення і пропаганди українства і самої речі треба”²⁵.

Як тільки завершувалася робота над перекладом роману, В. Винниченко звернувся 25 вересня 1924 р. з листом до Микити Шаповала, щоб той негайно підготував листа до Брандеса від українських громадських організацій з проханням написати вступну статтю до німецького видання “Сонячної машини”. Він наполягав на тому, щоб якнайшвидше відправити до Брандеса посланця з цим листом і рукописом роману ще до того, як він буде відредагований В. Сімовичем, щоб зекономити час, аби роман вийшов до кінця сезону і не втрачати рік.

12 листопада 1924 р. В. Винниченко записав у щоденнику: “Згода Брандеса читати “Сонячну машину” і дати передмову (Приїзд д-ра

²⁴ *Архів-музей імені Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. (Далі – Архів УВАН), Фонд Володимира Винниченка (№ 138). – Тека 34. Тому що архів не описаний, далі при посиланні на цей архів, вказуємо лише його скорочену назву, а в тексті – дату написання листа.*

²⁵ В. Винниченко, *Щоденник, т. 2. 1921–1925*, Едмонтон; Нью-Йорк, 1983, с. 401.

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

Левицького з Копенгагену)”. І далі описує подробиці зустрічі Левицького з Брандесом. “Візита Левицького. Розповідь про прийом Брандесом. Старий, 83 років, сивогривастий. Спочатку не хотів прийняти, потім, прийнявши, сердився, не хотів читати листа від УГК, хотів швидше позбавитись. До 90 листів щодня має читати. А таки просидів з Левицьким дві години в зацікавленій розмові. Поважно і серйозно обіцяв прочитати річ і написати передмову”²⁶.

27 грудня 1924 р. В. Винниченко зафіксував, що в цей день “Левицький має передати “Сонячну машину” Брандесу. Що то скаже старий?”²⁷ Та сподівання на статтю Брандеса виявилися марними. Вже в щоденниковому запису від 29 грудня читаємо: “Крах надій на Брандеса: хворий, нездатний до праці, загальний занепад сил, справа, очевидно, йде в нього до смерті. Розуміється, прочитати таку кучугуру не може. Ну, що ж, “Сонячна машина” повинна сама за себе відповідати, без усякої допомоги і підтримки”²⁸.

Проте, В. Винниченко все-таки не полишав надії на підтримку авторитетного зарубіжного автора, тим більше, що, на думку деяких дослідників, мав намір цим романом номінуватися на Нобелівську премію²⁹. Отже, був зацікавлений у тому, щоб вступну статтю до “Сонячної машини” написав Ромен Роллан, який був лауреатом Нобелівської премії (1915), а лауреати мали право висувати кандидатів на премію в галузі літератури. Як свідчать щоденникові записи В. Винниченка, він клопотався тим, щоб передати рукопис і лист від УГК Ромену Роллану, і з нетерпінням чекав відповіді, яка, однак, його розчарувала. 28 жовтня 1928 р. він записав у щоденнику, що Ромен Роллан не може дати передмови тому, що “Сонячна машина” не виявляє українського національного життя, що для Європи треба дати такі праці, як “Голота”, “Хочу”. “Про саму “Соняшну машину” пише, що це – блискучий твір, захоплюючий і т. д. Одне слово, стара, знайома історія: українці повинні писати етнографічні речі. Колись руський уряд забороняв писати з життя інтелігенції та на теми ширшого характеру. Тепер Роллян і, очевидно, європейська критика забороняє писати на теми європейські. І тоді, і тепер – тільки етнографія наша

²⁶ В. Винниченко, *Щоденник, т. 2. 1921–1925*, с. 440.

²⁷ *Ibid.*, с. 466.

²⁸ *Ibid.*, с. 467.

²⁹ Див.: М. Сулима, *Володимир Винниченко й Нобелівська премія*, Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки (українське літературознавство), вип. 27, Кіровоград, 2000, с. 3–8.

може бути допущена. Я все ж таки гадаю, що ми можемо собі дозволити писати так, як дозволяє наш розвиток і потреби”³⁰.

Однак, зарубіжні видавництва з різних причин відмовлялися друкувати “Сонячну машину”. Німецьке видавництво відверто відповіло, що не погоджується з поглядами автора. Представник французького видавництва, як зазначив В. Винниченко в щоденнику, “манірнічає й говорить не зовсім ясно”, і автор висловлює здогад, що причина також у його світогляді, висловленому в романі, який не поділяв француз. “Неповага твору до абсолютів його світогляду, глузування з усіх його святощів і кумирів, виставляння інших цінностей, гідних пошани? Чи не це?” – ставить В. Винниченко риторичне запитання про причини відмови французького видавництва³¹. І ще одну причину називає сам автор, записавши в щоденнику 3 березня 1926 р.: “У можливість видання “Соняшної машини” французькою мовою не вірю, – утопія, занадто велика річ. Хто схоче її видавати? Хто купуватиме за 30 франків книжку, коли є богом встановлена норма в 7.50 – максимум 10 франків?”³² Як би там не було, але жодне зарубіжне видавництво не видало “Сонячної машини” не лише іншими мовами, але й українською, незважаючи на всі старання директора видавництва “Дзвін” і давнього приятеля В. Винниченка Ю. Тищенка (Сірого).

Натомість в Україні роман з 1928 по 1930 рік витримав три перевидання у видавництвах “Рух” і в Державному видавництві України (ДВУ), вийшов він також російською мовою в авторизованому перекладі Розалії Винниченко (Харків, ДВУ, 1928). Роман мав великий успіх серед читачів, хоч тогочасна українська критика поставилась до нього по-різному (О. Білецький та М. Зеров – прихильно, С. Єфремов – негативно).

Слід відзначити, що найрезультативнішими в плані реалізації видавничих проєктів В. Винниченка як в Україні, так і за кордоном, були 1920-ті роки. У 1930-х роках ситуація змінилася. В Україні почала згортатися українізація, розпочалися політичні репресії, й про видання творів “ворога народу” не могло бути й мови. В Європі також обстановка для книговидання була не найкращою. Про ситуацію, в якій опинилися видавничі проєкти В. Винниченка, свідчить його листування

³⁰ В. Винниченко, *Щоденник, т. 3. 1926–1928*, с. 224.

³¹ *Ibid.*, с. 150.

³² *Ibid.*, с. 66.

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

з Ю. Тищенком (Сірим). 20 березня 1933 р. він звернувся до давнього приятеля з листом, у якому писав, що хотів би видати деякі свої книги, які ще ніде не друкувалися, і просив написати, скільки книг може розійтися в Галичині, де дешевше видавати, в Парижі чи в Празі, і чи не міг би Ю. Тищенко взятися за видання й реалізацію книг³³. На це Ю. Тищенко відповів, що “думка видавати за кордоном нові, не друковані твори дуже гарна, цю думку і я завжди ношу в голові, але... Оце прокляте але завжди і стояло на перешкоді”. Він детально відповів В. Винниченкові на його запитання, а про свої можливості писав, що перебуває в дуже складному становищі, бо крім боргів, нічого фактично не має. Купив книгарню в борг, видав векселі, і тепер працює виключно на те, щоб сплачувати колишньому власникові книгарні, та й то з великими клопотами. Криза найгірше відбилась на книгах, писав він, і це призвело до того, що його торгівля не дає можливості навіть сплачувати оренду. Але він сподівається, що “не вічно це буде, може справи покращають”, і далі пише: “Коли хочете і дозволите, я зроблю заходи чи не найду серед чехів заможних людей, які могли б пуститись на видавництво. Все ж, дуже прошу Вас напишіть мені, що саме Ви хотіли би видати, які великі річі й в якому накладі. Я постараюсь списатись з усім книжковим миром і дам Вам вичерпну відповідь” (Лист від 30 березня 1933 р.).

У листі-відповіді Володимир Кирилович писав: “Ви питаєте, що саме я хотів би видати. Отут у мене й є заковика. Я хотів би видати ту мою працю, яку дуже трудно взагалі видати. Я вже при нагоді писав про неї іншим і повторю Вам те саме: один видатний комуністичний французький письменник, що читав її в перекладі, написав мені про неї: “Це така революційна книга, що у Франції на неї буде дуже важко знайти видавця”. Та так воно й є. Я не знаю, чи та особа, що хотіла б допомогти видати, чи вона згодиться видавати цю книгу через її зміст. Це, Юрію Пилиповичу, так би сказати, філософія нового життя, філософія щастя, засобом досягнення якого є переустрій всього теперешнього життя. Почасти це є резюме всього життєвого досвіду і синтеза всього писаного мною. Так само це є філософія комунізму, викладена в приступній формі. Але, не зважаючи на це, вона в країні комунізму не дозволена до видання. Так, Юрію Пилиповичу, як це не дивно й не неймовірно, ця книга в СРСР до видання не допущена. От уже третій рік як вона там лежить, от уже третій рік як я домагаюсь у

³³ ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 46, арк. 211.

листах, щоб мені сказали принаймні причину, через що її не дозволяють до видання, і нічого, навіть якої-будь відповіді не можу добитися. Тільки один раз на всі мої листи мені відповів Скрипник у таких словах: “Ваші “Листи до юнака (“Щастя”) на мою особисту думку, вельми цікаві й вони відіграватимуть свою роллю... Хутко повідомляю Вас про друкування їх...”. Оце була єдина відповідь. Це було два роки тому. Але з того часу більше ні слова на всі мої листи, на всі нагади. І, розуміється, ніякого видання книги.

Яка причина цього, я точно не знаю, мені, повторюю, про це нічого не хочуть сказати. Але стоїть у зв’язку з тим, що взагалі мої нові праці, незалежно від їх змісту (який є й не може не бути комуністичний) до видання не дозволяються. Вже таким чином не допущено: два великих романи, одна п’єса, і оця велика праця “Щастя”. Та про белетристичні праці я не так турбуюся. Може, коли-небудь вони все-таки будуть видані. Але боюсь за “Щастя”, що воно взагалі ніколи і нігде світу не побачить”³⁴.

Згаданий у цьому листі французький письменник – це Анрі Барбюс. У своїх щоденникових записках В. Винниченко зазначав, що надіслав йому в перекладі французькою мовою рукопис “Щастя”, а 23 березня 1932 р. занотував: “Лист від Барбюса. (Дуже схвальна відповідь і обіцянка зайнятися “Щастям”, як тільки звільниться від деяких зобов’язань, що в рукопис вже заглянув, бо переконаний, що “така дуже революційна книга нелегко знайде собі видавця”³⁵. А в запису 25 червня читаємо: “Лист від Барбюса. (Прочитав “Щ[астя]” з найвищим інтересом. Книга, яка може служити вихованню нової людини. Два дефекти теж виявив: довга, а не роман. Треба або розбивати на два томи, або давати в одному, дуже товстому. Боїться, що участь у видатках по виданню заведе мене занадто далеко”³⁶.

Життя підтвердило прогнози і автора, і Анрі Барбюса щодо долі цього твору. Він так і не побачив світу. Але закладені в ньому ідеї В. Винниченко розвинув у праці “Конкордизм”, видання якої вважав справою свого життя. Пропагувати ідеї конкордизму він розпочав ще з 1930-х років і займався цим до кінця своїх днів.

Захопившись конкордизмом, Винниченко намагався слідувати цій теорії у власному житті, займався самовдосконаленням, відмовлявся

³⁴ ЦДАВО України, ф. 3803, оп.1, спр. 46, арк. 213–214.

³⁵ Щоденник Володимира Винниченка, Слово і Час, 9 (2000) 52.

³⁶ *Ibid.*, с. 53.

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

від шкідливих звичок, пропагував конкордизм усіма засобами і щиро обурювався тим, що мало хто поділяв його погляди. 28 жовтня 1937 р. писав дружині: “Листів ніяких. Прага мовчить. Америка мовчить. Конкордизм їм заціпив уста. Бідні, жалюгідні людці, – воліють бути жалюгідними, дохлими, скиглями, але не віддавати своїх крихітних, жалюгідних звичок. Якби виступити у Франції з конкордизмом, якби здобути трибуну! Та коли б ще А. Г. (Андре Жід. – Н. М.) згодився прочистити дорогу. От тоді й наші скиглія пройнялися б пошаною й, може, набралися сили не тільки на словах згожуватись, але й дієво, активно”³⁷.

Всі сили докладав В. Винниченко до того, щоб опублікувати “Конкордизм”. Але це було пов’язано з великими труднощами, й автор не виключав, що, можливо, доведеться видавати його власним коштом. А для цього треба було продати будинок у Парижі (Винниченки у той час жили в Мужені). Та це також виявилось справою складною. Влітку 1947 р. Розалія Яківна кілька місяців жила в Парижі, намагаючись продати будинок і знайти видавництво, а Володимир Кирилович, займаючись господарськими справами, майже щодня писав їй великі листи, описуючи свої повсякденні турботи і даючи детальні поради, як вона має діяти. Так, 5 липня 1947 р. писав: “Справу з рукописом так само, любонько, продовжуй. Треба дати якомусь видавництву, не стільки для видання ним самим, як для оцінки. А яке саме є те ліве видавництво, що тобі його порадили? Чи не большевизанське? Коли так, то безпотрібно давати йому і оцінка його – нічого не варта. – А чи ти збіраєш дані про видання самим автором? 1) Скільки може коштувати таке видання? 2) Чи можна обійтись без якого-будь видавництва <...>? 3) Коли так, то чи можна мати папер і як його здобувати? 4) Коли не можна самому авторові або дуже важко і складно, то на яких умовах якесь видавництво приймає в себе до видання на кошт автора? 5) Які є засоби і способи контролю такого видавництва? 6) Що таке вид[авницт]во повинно наперед ознайомитись з книгою, яка має видаватися в його самим автором, це – зрозуміле. Але скільки часу треба на ознайомлення? 7) І коли б ти знайшла таке вид[авницт]во і дала йому рукопис, то які були б далі заходи наші на випадок згоди чи незгоди вид[авницт]ва видавати в себе”³⁸.

³⁷ *Архів УВАН.*

³⁸ *Ibid.*

Він просить її спробувати розвідати у Г. Довженка і С. Созонтіва, які співробітничали з “Франко-українським видавництвом”, чи не могло б це видавництво опублікувати “Конкордизм” і на яких умовах.

А в листі від 14 червня 1947 р. читаємо: “...Ще раз і ще раз, любий товаришу мій: мусимо добитися свого в справі видання “Конкордизму”. Наша акція все ж таки, не зважаючи на всі “шишки”, які валяться на нас, лишається у нас не захитаною. Обставини можуть їх гальмувати, різні паскудні генії можуть кидати нам колоди під ноги, це може затримати нас на якийсь мент, але наша мета лишається нашою метою. Продаж “Верж[ена]” є один (і то, здається, найбільший) із наших засобів початкового здійснення тої мети і його треба добиватися всіма силами”³⁹.

Але видати “Конкордизм” так і не вдалося. 17 липня 1948 р. В. Винниченко записав у щоденнику: “Якщо коли-небудь конкордизм проб’є собі дорогу до людей і вони матимуть од його яку-небудь користь, то в найменшій мірі ті люди будуть дякувати за це українській еміграції. Все, що вона могла зробити, щоб прибити цей рух, щоб одбити в мене всяку охоту до шукання, всяку творчу конструктивну енергію, всяке бажання “лізти” в світову культуру з українським голосом, вона зробила з усією приступною їй тупістю, ворожістю, заздрістю. Еміграція? Ні, не еміграція, не ті сотні тисяч забитих життям, традиціями, спадщиною, колізіями людей, а ті, які цією забитістю живуть, живляться, панують, командують, «вождіюють»”⁴⁰.

Не були видані за життя письменника і його романи, написані після 1930 р. (крім опублікованого в 1949 р. французькою, а в 1950 р. українською в Новому Ульмі роману “Нова заповідь”), у яких він виражав свої ідеї колектократії й конкордизму. Юрій Шерех (Ю. Шельвельов) про “Нову заповідь”, яку він назвав “ідеологічним романом”, писав: “Тут конфлікт комунізму й капіталізму і шукання третьої сили між ними розгорнені в широких, хоч часом наївних партіях, але самі ці партії вплетені в гостру схему напруженого сюжету”⁴¹.

Першу редакцію цього роману Винниченко закінчив ще в 1932 р., але спроба видати тоді “Нову заповідь” в Україні навіть без гонорару лише з надією, що її зможуть читати українці, не увінчалась успіхом. Повертаючись значно пізніше до цих подій, письменник намагався розі-

³⁹ *Архів УВАН.*

⁴⁰ *Щоденники Володимира Винниченка (1948), Слово і Час, 12 (2000) 64.*

⁴¹ *Цит. за: Володимир Винниченко. Анотована бібліографія, с. 319.*

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

братися в причині відмови українського видавництва “Рух” друкувати роман. Він так її пояснював: “Заборона ця не впливала з загального тодішнього ставлення до мене українського уряду. У 1932 році український комунізм ще мав деяку силу на Україні, інші мої праці ще дозволялися до видання і навіть не заборонялося видавництвам висилати мені закордон мій заробіток за ці праці. Ні, цей роман був заборонений з настійності московської агентури на Україні і тільки за його зміст”. На думку автора, читачі, порівнявши ідеї, настрої книги та факти, викладені в ній, з ідеями та настроями радянської дійсності, неодмінно мають зрозуміти, через що в СРСР забороняють не тільки такі книги, “а й таких людей, які в ній грають головну роль, через що отакі люди, отакі комуністи не можуть жити під владою сталінізму, через що він їх “забороняє”, засилаючи на Сибір, на Соловки, на той світ”⁴².

Не був тоді роман виданий і за кордоном. Над другою редакцією роману, що була пов’язана зі зміною світоглядних настанов В. Винниченка, він працював уже після завершення Другої світової війни у передчутті можливого спалаху нової війни, яка мала б катастрофічні наслідки для всієї землі. Роман, за задумом письменника, мав “прислужитися справі миру на землі, або ж хоч кращого виявлення обличчя московського зла”. У листі до відомого українського літературознавця і громадського діяча І. Кошелівця В. Винниченко писав 29 квітня 1949 р.: “Цією працею я хотів і хочу виступити перед світом як порт паролі українства, цю працю я хочу представити як витвір української культури, нею звернути увагу на українське питання, нею показати світові, що українство може цікавитись світовими питаннями і, може, навіть бути корисним усьому людству”⁴³.

А в щоденнику він так записав про мету роботи, яка коштувала йому великих фізичних і психологічних зусиль: “Скажу вголос нарешті все, що думав і думаю про кремлівських героїв. Нехай Найродрада* наражає себе на великі прикрощі, на неуспіх, неудачу, пригнічення і на лють комуністів, але вона матиме і радість свідомости одверто голосно сказаної правди про злочинців”⁴⁴.

⁴² Цит. за: Т. Масляничук, *Op. cit.*, с. 107.

⁴³ Цит. за: Т. Масляничук, *Op. cit.*, с. 145.

* Найродрада – Найвища Родина Рада, так Винниченко називав їхню родину. – Н. М.

⁴⁴ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВРФТ ІЛ), ф. 171 (В. Винниченка), од. зб. 77 (Щоденник. 1-І. – 31-ХІІ 1947. Ксерокопія автографа), с. 178.

“Нова заповідь” отримала високе визнання французької критики і була відзначена популярним французьким товариством Arts-Sciences-Lettes почесним дипломом і срібною медаллю. Українські критики відзначали, що В. Винниченко став першим українським письменником після Т. Шевченка і Марка Вовчка, удостоєним високої нагороди французів.

“Нову заповідь” В. Винниченко називав “чудною дисертацією у формі роману”. Так можна назвати й усі інші романи В. Винниченка, написані у Франції: “Вічний імператив”, “Лепрозорій” (“Прокажельня”), “Слово за тобою, Сталіне!”), бо були вони, по суті, романізованим втіленням Винниченкової етико-філософської програми – конкордизму, колектократії, концепції реформи людства.

Одним із основних своїх завдань в останні роки життя В. Винниченко вважав викриття сталінізму, боротьбу із цим злом, яке загрожувало всьому людству, хоч це було небезпечно навіть для його життя. Працюючи в грудні 1947 р. над перекладом праці “Демісія сталінізму”, В. Винниченко фіксував у щоденнику свої роздуми з приводу можливості і форми її видання. “Статтею в газеті – трудно (завелика) та й не вигідно для пропаганди. Треба видавати брошурою. Але де знайти такого видавця? Як сховати авторство моє?”⁴⁵. Способи конспірації вони неодноразово обмірковували з дружиною, думали, з ким би порадитись з цього приводу, до кого звернутися за допомогою, бо вважали, що досить проговоритися кому-небудь по виході брошури, “і можна ждати “аргументації” МВД у себе. Треба бути надзвичайно обережними. Але як ту обережність зберегти?”⁴⁶ Іншою проблемою було: де взяти грошей на видання? В. Винниченко готовий був видати брошуру за власний кошт, якби вдалося продати будинок у Парижі. Коли появилася надія на продаж будинку, В. Винниченко записав у щоденнику 24 грудня 1947 р.: “... Невже нарешті будинок продасться і настане кінець скруті, а головне, можливість зразу ж видати “Демісію сталінізма” на різних мовах, нанести йому хоч маленький удар? Коли б же ж він був, як не смертельний, то хоч у малесенькій мірі помічний його смерті!”⁴⁷

Підготувавши статтю до друку, В. Винниченко завершив її так: “Ми не подаємо своїх підписів. Не маючи права перед своїми роди-

⁴⁵ ВРФТ ІЛ, ф. 171, од. зб. 77, с. 185.

⁴⁶ *Ibid.*, с. 188.

⁴⁷ *Ibid.*, с. 186.

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

нами стягати на себе аргументацію сталінських комуністів (ніж, кулю, бомбу), а з другого боку вважаючи, що важне не імена, а ідеї, ми підписуємось: Група соціалістів центра Франції”⁴⁸.

Проте і цей проект Володимиру Кириловичу реалізувати не вдалося⁴⁹. Але символічно, що останнім романом, який він написав, був твір “Слово за тобою, Сталіне!” Після його закінчення письменник прожив усього вісім місяців і вісім днів, виходу в світ роману він так і не дочекався, бо чотири французькі видавництва, яким був переданий його переклад, відмовилися друкувати. Роман “Слово за тобою, Сталіне!” був уперше опублікований у 1971 р., через 20 років після смерті автора, у видавництві УВАН за редакцією Г. Костюка і з його вступною статтею.

Варто відзначити, що В. Винниченко дбав не лише про видання своїх творів, а намагався допомогти й іншим українським письменникам. Так, ознайомившись із романом Івана Багряного “Сад Гетсиманський”, він докладав чималих зусиль, щоб організувати переклад і видання цієї, за його словами, “високоцінної книги”: шукав перекладачів, видавців, радив авторові, з метою економії часу, підготувати зміст книги з доданням уривків, і заявив про свою готовність разом з дружиною зробити їх переклад, “щоб уникнути Вам зайвих видатків на гонорар перекладачеві за переклад змісту і виривків”⁵⁰. Про це В. Винниченко писав І. Багряному 12 грудня 1950 р. І це в той час, коли родина Винниченків жила в страшних злиднях, а Володимир Кирилович був уже тяжко хворий. І. Багрянний високо оцінив цей вчинок В. Винниченка. У листі до Івана Дубинця він писав 24 листопада 1952 р.: “Небіжчик В. Винниченко так був захопився ідеєю видання “С[аду] Г[етсиманського]” по-французьки, що бомбардував мене листами на цю тему й сам заходився було цю справу організувати – переклад і видання. І я вірю, що це єдина людина, яка би замір здійснила, та – втрутилася смерть, на жаль, на превеликий жаль”⁵¹.

І ще одним видавничим проектом захопився В. Винниченко у післявоєнний період. З листа до дружини від червня 1947 р. дізна-

⁴⁸ Володимир Винниченко, *Публіцистика*, упоряд. і ред. Віктор Бурбела, Нью-Йорк; К., 2002, с. 287.

⁴⁹ В Україні стаття опублікована за архівною машинописною копією. Див.: Володимир Винниченко, *Публіцистика*, с. 267–287.

⁵⁰ Іван Багрянний, *Листування. 1946–1963*, т. I, упоряд. Олексій Коновал, К., 2002, с. 172.

⁵¹ *Ibid.*, с. 488.

смося, що він мав намір переїхати із “Закутка” в Париж або під Париж, займатися літературною працею, видавати журнал. Він розробив такий проект організації й напряду журналу, який, сподівався, мав би найбільше шансів купуватися і читатися всіма емігрантами від крайніх лівих до крайніх правих, турбувався про те, щоб знайти засоби для видання такого журналу і в Європі, і в Америці. Детально ідею видання журналу він пояснив у листі до дружини від 12 липня 1947 р.: “...Ідея мого журналу така: вона міститься в його назві: “Парламент Вільної України”. Це має бути, дійсно, парламент, в якому матимуть право слова всі, без ніякого винятку, течії укр[аїнського] суспільства в еміграції. Монархисти, фашисти, нацисти, демократи, соціалісти-революціонери, соціал-демократи, радикали, комуністи, анархісти, конкордисти і всяка інша течія, яка схоче висловитись. Ніякого обмеження слова (звичайно, для всіх буде обмеження технікою, браком місця, браком часу, так би мовити). Кожному “ораторові” буде даватися певний розмір, певна кількість сторінок чи, може, навіть рядків.

Я гадаю, що до такого журналу-парламенту повинні поставитись усі з увагою і, може навіть дехто з прихильністю”.

В. Винниченко вважав, що “такий «Наш Парламент» мав би велике виховне значення. Він би готував людей до справжньої демократії, до справжньої свободи слова, до справжнього колективного обговорення питань”⁵².

Він підготував “Заклик” до усіх українських громад в Європі і в Америці підтримати ідею видання журналу, створити “Організаційний Комітет Парламенту Вільної України” і звернувся з листом до С. Созонтіва, засновника Франко-Українського видавництва “Громада”, у якому просив посприяти реалізації цього проекту, для початку розмножити й розіслати його “Заклик”. Не одержавши від С. Созонтіва відповіді, В. Винниченко звернувся 18 серпня 1947 р. з листом до його співробітника Г. Довженка з проханням довідатися про ставлення до його ідеї і повідомляв, що одержав звістку від української громади з Америки, де його “Заклик” “сприйнято з великою прихильністю”⁵³, і що там готові закласти у себе “Організаційний Комітет Парламенту

⁵² *Архів УВАН.*

⁵³ Підготовлений В. Винниченко “Заклик” був опублікований в Америці в газеті “Українська громадська пора” (Детройт, 1947, 14 серпня, ч. 33, с. 3) під заголовком: “До всіх українських груп і громадських течій в еміграції суцільний ЗАКЛИК групи українських конкордистів”. В Україні опубл.: Володимир Винниченко, *Публіцистика*, с. 288–291.

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

Вільної України” як тільки такий Комітет закладеться в Європі. Він просив Г. Довженка взяти на себе ініціативу створення такого комітету і запевняв, що сам готовий усунутися від ближчої участі в керівництві “Парламенту”, просив сказати про це “категорично всім, хто тої участі боїться чи просто не хоче. Мене цікавить сама ідея та її реалізація”⁵⁴.

З листа-відповіді Г. Довженка від 29 серпня 1947 р. дізнаємося, що “Заклик” Винниченка не розмножували й не розсилали, сам же він до нього ставився прихильно, говорив про нього в Культурно-освітній комісії IV конференції Допомогових Комітетів, яка відбулася напередодні. По змісту заклику ухвалено було резолюцію: “14. ... Висловлює побажання щоби при майбутнім науковим осередку було створено «інститут вільної української думки»”. “Оцей “інститут”, – писав Г. Довженко, – і має бути тим редакційним центром, який мав би редагувати й вести “«Парламент»”. Далі Довженко писав, що всі, з ким він говорив про “парламент”, “поставились до ідеї і потреби прихильно. Тільки паризькі жевжики-недоумки уперто стояли на своєму: “він не наш – а тому всі його пропозиції – теж не наші”. Важне, – продовжував він, – чи спроможеться наша Допомогова всесвітньо-укр[аїнська] центральна перевести в життя ухвали останньої конференції”⁵⁵.

Коментуючи цей лист у щоденниковому запису 2 вересня 1947 р., Винниченко згадав свій недавній виступ з ідеєю “Парламенту Вільної України” в Парижі в Українському домі перед націоналістами, які відкинули цю ідею, за його словами, “без всяких фігових листків” і мотивували: “він не наш, отже його пропозиції не наші”, а конференція, про яку писав Г. Довженко, складалася на 60% з римокатоликів, а на 40% з православних, отже, з іронією зазначав Винниченко, “на всі 100% мої щирі однодумці і прихильники”, чим він і пояснював “поховання «Парламенту». І далі записав: “Бандерівцям, петлюрівцям, фашистам, сталіністам, католикам і православним я – “не їхній”. Чи багато лишається в еміграції тих, яким я можу бути “іхній”? І де їх шукати? І чи не корисніше зовсім їх не шукати, а працювати для тих “своїх”, які колись таки ж настануть навіть серед нашої бідної, убогої упослідженої нації?”⁵⁶

⁵⁴ *Архів УВАН*. Копію надала Валентина Хархун.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *ВРФТ ІІІ*, ф. 171, од. зб. 77, с. 128.

Але В. Винниченко не відмовився остаточно від своєї ідеї, він пропонував І. Багряному реалізувати її. 4 липня 1950 р. записав у щоденнику: “Лист до Багряного. [Пропозиція видавати “Парламент Вільної України”]⁵⁷. Проте і цей видавничий проект В. Винниченка не був здійснений.

Влітку 1947 р. у В. Винниченка виникла ще одна ідея: зібрати матеріал для майбутньої великої праці з історії української революції й післяреволюційної еміграції. 8 липня 1947 р. він послав дружині копію листа, з яким мав намір звернутися до всіх відомих українців-емігрантів у Франції й Німеччині. (На жаль, текст звернення у листі відсутній і виявити його поки що не вдалося). Очевидно, він просив впливових емігрантських діячів відповісти на питання про свою участь у важливих політичних подіях, про ставлення до них, і сподівався, що на основі цих відповідей у нього може вийти “цікава праця, яка знайде і видавця, і читача. Тільки її треба зробити совісно, об’єктивно, уважно, ну, й з максимальною для мене художньою та логічною правдивістю”⁵⁸. Ця робота, на його думку, мала б стати немов би IV частиною “Відродження нації”. А коли буде достатньо матеріалу, то могла б бути й V частина “про рух на Україні від 1919 до наших часів”.

У цей самий день Винниченко записав у щоденнику: “Лист до О. Шульгина, Піснячевського, Созонтіва. [Звернення за допомогою у виконанні доручення певних груп укр[аїнського] громадянства в еміграції та власного бажання “писати Хроніку укр[аїнської] еміграції”.

Розуміється, ні Шульгин, ні всякі Мазепи, Феденки, Чикаленки не відгукнуться, щоб вони ще згодились помагати своєму ворогові! Коли посилаю до них Звернення з цією свідомістю, коли злобність їхня вужча за громадський інтерес, то хай же принаймні попотерпають, покоряться, знаючи, що про них буде писано...”⁵⁹.

В оприлюднених джерелах не виявлено інформації про те, чи відгукнувся хто на це звернення В. Винниченка, однак зрозуміло, що й цей його проект не був реалізований.

Військове протистояння між СРСР і США після Другої світової війни, катастрофічні перспективи можливої атомної війни викликали велику стурбованість В. Винниченка. Він шукає виходу для людства із

⁵⁷ Володимир Винниченко, *Щоденники (1950–1951)*, вступ. ст., підготовка текстів, коментарі Галини Сиваченко, Слово і Час, 2 (2001) 81.

⁵⁸ *Архів УВАН*.

⁵⁹ *ВРФТ ІІ*, ф. 171, од. зб. 77, с. 99.

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

загрози тотального знищення і пропонує прийняти його концепцію трудової або колектократії, відому з роману “Нова заповідь”. У січні 1950 р. він написав відозву до громадськості всіх народів під назвою “Світовий мир без бомб і барикад” (фр. “La paix mondiale”), переклав французькою мовою, розіслав своїм французьким приятелям і в редакції газет. 25 січня він записав у щоденнику: “Гадаємо, чи надрукують фр[анцузькі] газети цю відозву? Чи не візьмуть її за рекламу книги? Невже всі газети відмовляться? Що деякі не помістять у себе цієї “наївності”, то так, але не все?”⁶⁰ Очевидно, так і сталося, бо стаття опублікована не була, та й автор сам сумнівався, що його зусилля в популяризації власних ідей дадуть відчутний результат. У щоденниковому запису 15 серпня 1950 р. читаємо: “Що далі, то виразніше стає видно наївність і справжню утопічність у думці, що проповідь трудової колектократії може хоч на мент звернути на себе увагу тих чинників, що готують війну, руїну, самознищення або панування над світом. Ці чинники є продукт великих історичних, соціальних і нац[іональних] процесів. Як же можна змінити їхній розвиток думкою і крихітним зусиллям одної людини!..”⁶¹

У січні 1951 р. В. Винниченко передав згадану статтю Іванові Майстренкові з проханням довести її до відома української еміграції. У своїй статті-спогаді про цей епізод, опублікованій після смерті В. Винниченка, І. Майстренко назвав передану йому В. Винниченком статтю “Світовий мир без війни – ні гарячої, ні холодної”, але не повідомив, чи він виконав прохання автора і чи передана йому стаття була опублікована⁶². Відомостей про її публікацію за кордоном не маємо, вона за кордоном опублікована не була, а в незалежній Україні оприлюднена за машинописною копією, яка зберігається в архіві автора⁶³.

Отже, як бачимо, більшість видавничих проєктів В. Винниченка “муженського періоду” не було реалізовано. Підводячи підсумок, варто звернути увагу на динаміку публікацій творів В. Винниченка за кордоном упродовж 1919 – початку 1951 р., яка відображена в наведеній таблиці. Таблиця складена на основі “Анотованої бібліографії” Володимира Винниченка. Враховувалися лише публікації за межами

⁶⁰ Володимир Винниченко, *Щоденники (1950–1951)*, Слово і Час, 2 (2001) 79.

⁶¹ *Ibid.*, с. 83.

⁶² Див.: Володимир Винниченко. *Анотована бібліографія*, с. 302.

⁶³ Світовий мир без війни, ні гарячої ні холодної (Концепція трудової колектократії (лабрократична) [в:] Володимир Винниченко, *Публіцистика*, с. 345–356, 385–386.

СРСР, а також публікації видавництва “Дзвін” за 1919 р., місцем видання яких значиться Київ, бо фактично вони опубліковані у Відні.

Кількість публікацій творів В. Винниченка в еміграції (1919–1951 роки)

Рік	Проза укр. мовою	Проза перекл.	Драма укр. мовою	Драма перекл.	Публіц. укр. мовою	Публіц. перекл.	Всього
1919	8		1		1		10
1920	5		2	1	51	1	60
1921					8	1	9
1922		5		4		1	10
1923	2	1	3		6		12
1924	1				1		2
1925			2		1		3
1926		2	1	1	2		6
1927	1						1
1928					5		5
1929	1	1					2
1930		1				1	2
1931		1					1
1932							0
1933					1		1
1934					1		1
1935					1		1
1936					2		2
1937					5		5
1938					4		4
1939					1		1
1940							0
1941							0
1942							0
1943							0
1944							0
1945					1		1
1946	1						1
1947					2		2
1948					8		8
1949		1					1
1950	2	1			2		5
1951					1		1
Всього	21	13	9	6	104	4	157

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

Як видно з таблиці, найбільше публікацій творів В. Винниченка різних жанрів як українською мовою, так і в перекладах, припадає на 1919–1929 рр. Найбільше вийшло його публіцистичних творів у 1920 р. (52). Це було пов'язано з невдалою місією В. Винниченка – переговорами з радянським урядом і критикою його політики після повернення за кордон. Сприяло активній публікаторській діяльності В. Винниченка у цей рік і те, що він мав трибуну – тижневик Закордонної групи УКП “Нова доба”, який виходив у 1920–1921 рр. у Відні за його редакцією. Із 51 публікації українською мовою 32 вийшло саме в “Новій добі”.

Порівняно активно публікувалися в 1920-х роках і прозові та драматургічні твори письменника. На початку ще діяло видавництво “Дзвін”, яке випускало в основному його твори, виходили вони й у російських та інших зарубіжних видавництвах. Усього за 1919–1929 рр. було 120 публікацій.

Докорінно змінилася ситуація у 1930-х роках. Видавництво “Дзвін” припинило діяльність, загострилися протиріччя В. Винниченка з українськими емігрантськими групами, зокрема й через його позицію на процесі Шварцбарда, різкі виступи проти С. Петлюри. Несприятливими були й міжнародні чинники: економічна криза, зближення великих держав з СРСР, для якого В. Винниченко був “ворогом народу”, не сприяли виданню його творів. За 1930–1939 рр. зафіксовано всього 18 публікацій.

У роки Друга світової війни про видання книг не могло бути й мови. А після її завершення, коли почалася холодна війна, нависла загроза нової світової війни, французькі політики побоювалися можливого вторгнення СРСР в їхню державу, що також не сприяло реалізації видавничих проєктів В. Винниченка. У листі до І. Багряного від 27 грудня 1950 р. він писав: “Інтернаціональна ситуація тепер така, що, як мені пишуть із Парижа в іншій видавничій справі (очевидно, йшлося про його власні видавничі проєкти. – Н. М.) майже всі видавці припинили видання, а надто книг, які зачіпають Москву, – бояться окупанта, задалегідь готуються до “неутралітету”, себто до покори”⁶⁴.

Та все ж за 6 років і 3 місяці післявоєнного періоду було здійснено 19 публікацій творів В. Винниченка. Цьому сприяла поява нової української еміграції, представники якої, переважно письменники й

⁶⁴ Іван Багрянний, *Листування. 1946–1963*, т. 1, с. 172.

культурні діячі із Східної України, почали писати В. Винниченкові теплі листи, в яких високо цінували його політичну діяльність і літературну творчість, надали йому можливість друкуватися в заснованих ними виданнях. Так, із 19 видань 8 було в газеті “Українські вісті”, органі Української революційно-демократичної партії, що виходила в той час у Новому Ульмі (Німеччина) за редакцією І. Багряного.

Отже, незважаючи на всі перепони, за досліджуваній період було здійснено в еміграції 157 видань творів В. Винниченка, при чому, творів було опубліковано набагато більше, бо за підрахунок у таблиці бралася позиція в покажчику, де могла бути зафіксована як газетна стаття, так і том у публікації Творів письменника, куди входило кілька праць.

Можна по-різному ставитися до політичних поглядів і діяльності В. Винниченка-політика, по-різному оцінювати його світоглядні, морально-етичні засади, але не можна не подивуватися його феноменальній працездатності. Адже працював усе життя, до кінця своїх днів з величезним напруженням усіх фізичних сил, часто не маючи надії, що колись його праця побачить світ і принесе яку-небудь користь. 12 липня 1949 р. записав у щоденнику: “Пишу мій «Заповіт борцям»⁶⁵ та й посміхаюсь: кому він тут потрібен. “Винниченко – не наш і пропозиції його не наші”. І то правда. Для чого ж пишу: для того, здається, щоб закінчити те, що вже почав й на що витратив стільки часу і сили. Правда, іноді думається: а може все ж таки кому-небудь мої поради й стануть у пригоді, може комусь якась буде користь? Так чи сяк, а треба закінчити, закінчивши, розішлю рукопис організаціям, – коли всі відкинуть, сховаю в шухляду, до “Конкордизму”, до “Нової Заповіді”, до тих речей, які цій малесенькій частині нації непотрібні. Чи будуть вони коли-небудь потрібні всій нації?”⁶⁶

А в запису 18 травня 1950 р. читаємо: “Робота забирає весь час. Годин по 14 доводиться працювати. Місяць уже не виходив з обійстя. Нічого не читаю. Треба кінчити переклад до I. VI. Голова інколи горить од інтелект[уального] напруження, писання рукою, стукання на машинці години по три–чотири, ні разу не вставав з стільця”⁶⁷.

⁶⁵ Ідеться про працю “Заповіт борцям за визволення”, яка за кордоном після смерті автора публікувалася в уривках і викликала гостру дискусію. В Україні опублікована за копією, яка збереглася в архіві КДБ (Див.: В. Винниченко, *Заповіт борцям за визволення*, К., 1991, 128 с.

⁶⁶ Володимир Винниченко, *Щоденники (1950–1951)*, Слово і Час, 1 (2001) 72.

⁶⁷ *Ibid.*, с. 80.

Н. Миронець, Реалізовані й нереалізовані...

Не маємо підстави сумніватися також у широті прагнень В. Винниченка “собойо возвеличить українське” і знайти ключ для щасливого майбутнього України і всього людства. Він передбачав, що рано чи пізно, чи зовнішніми, чи внутрішніми силами більшовизм буде знищено, Радянський Союз зруйновано, і постане цілком незалежна, національна українська держава без будь-якого державного зв’язку з Росією. Про це свідчить написана в 1948 р. його стаття з символічною назвою “Була, є й буде!”⁶⁸, багато висловлених у ній думок актуальні й нині.

⁶⁸ Див.: Володимир Винниченко, *Публіцистика*, с. 292–302.

ЛИСТУВАННЯ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Листування є цінним просопографічним джерелом і містить велику кількість цінної інформації про його авторів та адресатів. В. Винниченко більшу частину свого життя провів за межами батьківщини, до його найближчого оточення і кола кореспондентів входили українські діячі, які також змушені були жити в еміграції. Таким чином, його листування є цінним джерелом для дослідження різних аспектів діяльності та умов життя української еміграції.

Листування дозволяє доповнити і уточнити деякі факти життя, творчості та громадсько-політичної діяльності В. Винниченка в еміграції ще в дореволюційний період, зокрема його роль у створенні Української громади в Парижі. В літературі зустрічаємо дані про те, що її утворили в 1908 р. (без уточнення, коли саме) Ярослав Мазуренко та Віталій Муретов і В. Винниченко входив до її керівного осередку¹. Л. Лозинська, покликаючись на агентурні дані, які поступили з Парижа до Київського охоронного відділення у квітні 1909 р., приходить до висновку, що Українська громада в Парижі була заснована в кінці 1908 – на початку 1909 р.². Однак з листування видно, що вона діяла вже восени 1908 р. й В. Винниченко був одним з ініціаторів її створення. 11 вересня 1908 р. він писав Є. Чикаленкові, що в нього є думка в Парижі “заснувати Український Клуб чи Громаду” і просить висилати для неї “Раду” і “Вістник”³. 15 жовтня 1908 р. він писав тому самому адресату: “Про громаду ж нашу вже йдуть чутки по Парижу і “землячки” заявляються все більш і більш”⁴. Висловлює сподівання, що через два–три тижні громада буде функціонувати і найпершим її заходом буде влаштування вистави на користь пам’ятника Т. Шевченку. У наступних листах до Є. Чикаленка він просить організувати через “Раду” збір книжок для бібліотеки громади, костюмів для вистав, серед найважливіших планів громади бачить популяризацію українства за

¹ С. Кульчицький, В. Солдатенко, *Володимир Винниченко*, К., 2005, с. 48.

² Л. О. Лозинська, *Громадсько-політична діяльність В. К. Винниченка в дореволюційний період*, К., 1999, с. 15–16.

³ Є. Чикаленко, В. Винниченко, *Листування. 1902–1929 роки*, К., 2010, с. 110–111.

⁴ *Ibid.*, с. 117.

І. Сахно, Листування Володимира Винниченка

кордоном, вплив на російськомовних земляків і формування з них свідомих українців, залучення нових членів громади тощо⁵.

Одним з аспектів еміграційного життя В. Винниченка є видавнича діяльність. Чимало відомостей біографічного характеру міститься в листуванні В. Винниченка з Ю. Тищенком (Сірим), його близьким приятелем. Основною темою листування були видавничі справи, зокрема діяльність видавництва “Дзвін”, оскільки вони були його організаторами. Початковий період діяльності видавництва знайшов відображення в листах Ю. Тищенка до В. Винниченка за 1909–1914 рр. (листів Винниченка до Сірого цього періоду, на жаль, виявити не вдалося). Ю. Тищенко писав про ідею створення видавництва, висловлював свої роздуми щодо назви (“Дзвін” чи “Кресало”)⁶. В. Панченко звернув увагу на те, що саме лист В. Винниченка до К. Голіцинської від 17 липня 1907 р. дозволяє точно датувати час заснування видавництва, бо в цьому листі В. Винниченко писав, що воно було засновано тиждень тому, і зауважив, що М. Коцюбинський та Леся Українка згодилися співпрацювати зі “Дзвоном”⁷. Крім публікації праць В. Винниченка, у листах ішла мова про видання творів провідних українських письменників: Лесі Українки, М. Вороного⁸, С. Черкасенка, О. Олесея, книжки політичного змісту⁹. У листуванні обговорювалися справи місячника “Дзвін”, літературний матеріал для нього¹⁰. Справи видавництва, очевидно, йшли добре: “Як я прикинув оком, то бачу, що з Дзвоном поки що не зле. За се півріччя продано таку суму, що майже одкидаюсь з боргами по виданню”¹¹, – писав Ю. Тищенко В. Винниченку.

Як видно з листування, “Дзвін” продовжував функціонувати і під час революційних подій в Україні, друкував підручники, художню літературу та ін. Про діяльність видавництва у роки революції, а потім в еміграції, дізнаємося з масиву листування В. Винниченка з Ю. Тищенком за 1919–1934 рр.

⁵ Є. Чикаленко, В. Винниченко, *Op. cit.*, с. 120–122, 132, 141.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (далі – ЦДАВО України), ф. 1823, оп. 1, спр. 36, арк. 11.

⁷ В. Панченко, *Володимир Винниченко: парадокси долі й творчості: Книга розвідок і мандрівок*, К., 2004, с. 54.

⁸ ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 36, арк. 36.

⁹ *Ibid.*, арк. 52.

¹⁰ *Ibid.*, арк. 75.

¹¹ *Ibid.*, арк. 80.

Клопоту від видавництва було багато, а грошей мало, пересилка книг до українського читача ставала все більш проблемною. Проблем, пов'язаних з існуванням “Дзвону”, дедалі більшало, фінансово підприємство було збитковим, сенс його існування полягав лише в допомозі українській справі. У лютому 1922 р. В. Винниченко писав Ю. Тищенку, що другий рік книги не видаються і не продаються, функція адміністрації полягає лише в добуванні грошей і, взагалі, треба дивитися правді в очі і, якщо треба, закрити “Дзвін”. Варіант злиття з іншим видавництвом йому не дуже подобався, хоча матеріально це було вигідно, бо це буде “не той “Дзвін”, трохи подумавши він додав, що злиття можливе, за умови, що “ідейний напрям в наших руках”, і наголошував на тому, що жодна книжка не мала бути видана без його згоди¹². Слід сказати, що це була дуже болісна ситуація для В. Винниченка та, мабуть, і для інших видавців, багато років праці було пов'язано з видавництвом, на нього покладалися великі надії у справі національного відродження. Ще кілька років “Дзвін” продовжував існувати, але вже в листах 1927 р. знову мовиться про борги “Дзвону”, ліквідацію його, розпродаж книжок¹³.

До 1920 р. для доставки книг в Україну видавці переважно мали справу з Дніпросоюзом – центральним союзом кооперативних споживчих союзів, який поряд з господарчо-торговою діяльністю займався освітньо-культурною: видання книжок, підручників, організація бібліотек, читалень. Заснований він був у 1917 р., в 1920 р. замінений більшовиками на Вукоспілку в Харкові. Видавництво у Відні продовжувало діяльність у 1919–21 рр. Відносини з Дніпросоюзом не були безхмарними. З одного боку, Винниченко згадує прихильне ставлення до нього членів Дніпросоюзу в Україні, які пропонували йому високі посади, непогану платню¹⁴, з другого – починаючи з 1919 року, тривав конфлікт із закордонними дніпросоюзівцями. За словами Винниченка, вони не повернули йому гроші, які були винні.

У наступні роки тривали стосунки з Вукоспілкою, наступницею Дніпросоюзу, що мала схожі функції, припинилися вони на початку 1930-х років через розгортання масових репресій.

Під час тривалих стосунків з Держвидавком на території України було видано багато Винниченкових творів. Довгою і сповненою пере-

¹² ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 36, арк. 62.

¹³ *Ibid.*, арк. 175.

¹⁴ *Ibid.*, арк. 13.

І. Сахно, Листування Володимира Винниченка

шкод була історія видання роману В. Винниченка “Сонячна Машина”. Він написаний у 1922–1924 рр. і вважається першим в українській літературі фантастичним романом-утопією, в якому соціалістичні гасла переплітаються з ідеєю наукового винаходу, що врятує світ. Звичайно, Винниченко хотів, щоб видання готував рідний “Дзвін”, але не вдалося – не вистачило коштів. З’являлися ідеї чеських видавництв, російського в Парижі, переговори велися навіть з американцями, але автор обов’язково хотів, щоб насамперед український читач ознайомився з книгою. У березні 1925 р. торгове представництво Держвидаву в Чехії і Винниченко нібито дійшли згоди, збереглася розписка про прийняття рукопису до друку¹⁵. Але вже в квітні В. Винниченко, як видно з його листа до Ю. Тищенка, відмовляється від друку, причиною стала неприємна рецензія представника видавництва Дехтярьова, який, до речі, сам же і вів переговори з автором¹⁶. Винниченко із властивою йому емоційністю відніс цю рецензію на рахунок всього колективу Держвидаву, а не одного Дехтярьова, вважав, що це “свідомий, організований і потрібний їм глум”, і рецензія була написана для того, щоб розповсюдити у пресі, “що Винниченко знав зарані про неї, але прохав видати його річ, бо, мовляв, чує де сила”¹⁷. Продовжувати справу з видавництвом він став лише після того, коли отримав листа від А. Приходька, представника посольства СРСР в Чехословаччині, організатора видавничої справи, з яким у Винниченка зав’язалося листування, із запевненнями, що видавництво не має відношення до рецензії. Не без перешкод технічного характеру роман вийшов у світ у видавництвах “Рух” і Держвидав, російською і українською мовами. До речі, політичні опоненти іноді закидали письменнику літературну співпрацю з радянською владою, не всі емігранти схвально сприйняли видання “Сонячної Мащини” в Радянській Україні.

З листування дізнаємося і про інші громадські справи Винниченка. У листі до Ю. Тищенка від 25 травня 1921 р. він розповідає про плани створити театральні студії, при чому питання поширення саме української культури було принциповим, лише в російську, хоча б і “високохудожню” студію він вкладати гроші не хотів. Ця ідея відразу виглядала нереальною з багатьох боків, тому швидко відпала. Задум

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 36, арк. 100.

¹⁶ *Ibid.*, арк. 107.

¹⁷ *Ibid.*, арк. 109.

зняти український фільм був більш привабливим¹⁸. Але, як завжди, не вистачало грошей, Винниченко намагався позичити гроші під заставу своєї частини “Дзвону”, розуміючи всю ризикованість заходу. “Той факт, що по всіх частинах землі пройде фільма з написом “Українфільм”¹⁹, мав велике значення для української справи, цю ідею Володимир Кирилович не полишав дуже довго, незважаючи на ризик, на чисельні клопоти і відмови, що виникали під час пошуку позики. Також, про ідею створення “Українфільму” В. Винниченко згадував і в листах до В. Левінського від 13 грудня 1921 р.²⁰ та від 10 листопада 1922 р.²¹. На жаль, цей задум не був втілений у життя²².

Хоча на еміграції В. Винниченко дещо відійшов від політики і займався переважно літературою, його листи засвідчують, що зовсім політичних справ він не полишав. Довгий час В. Винниченко разом з М. Шаповалом, М. Галаганом і Н. Григорієвим виношували плани об’єднання соціалістично-демократичних сил створенням їх коаліції – Робітничо-Демократичного Союзу (РДС). Друкованим органом цієї організації мав стати журнал “Нова Україна”, що видавався в Празі в 1922–1928 рр., засновником і головним редактором був М. Шаповал. У 1923–1924 рр. співредактором працював В. Винниченко, про поточні справи журналу він часто згадує в листуванні, зокрема скаржиться на брак літературного матеріалу²³.

В. Винниченко здійснює заходи щодо організації РДС, їздить у Прагу і зустрічається з різними особами в Українському Громадському Комітеті²⁴. Але справа не клеїлася, мабуть, не останньою причиною були сутички між В. Винниченком та іншими організаторами, зокрема М. Шаповалом. Розпочалися вони через дрібні конфлікти під час праці над “Новою Україною”, далі ситуація загострилася і привела до остаточного розриву, основною причиною, певно, став особистий конфлікт між ними, амбітними лідерами за природою.

З листування видно, що ще одним фактором, який вплинув на занепад РДС, був конфлікт між групами есерів. Виокремилася група

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 36, арк. 40.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 49.

²⁰ ВР ІЛШ, ф. 171, спр. 157.

²¹ *Ibid.*, спр. 169.

²² Див. про це: Н. Миронець, “Українфільм” – нездійснена мрія Володимира Винниченка, Кіно-Театр, 2 (1996) 28–29.

²³ ЦДАВО України, ф. 3803с, оп. 1, спр. 46, арк. 98.

²⁴ В. Винниченко, *Щоденник. 1921–1925*, т. 2, Едмонтон; Нью-Йорк, 1983, с. 497.

І. Сахно, Листування Володимира Винниченка

Д. Ісаєвича, що протестувала проти прихильників М. Шаповала. Такий конфлікт гальмував справу створення Союзу, бо не зрозуміло було, приймати ці групи разом чи як окремі організації. В. Винниченко переймався цією проблемою, навіть писав листа до Д. Ісаєвича 22 лютого 1925 р., в якому викладав свій погляд на шлях вирішення проблеми – призначення арбітра, просив уникати публічного розголошення конфлікту в пресі²⁵. Потім він відмовився від ідеї суду. Слід додати, що все це не покращило стосунків з М. Шаповалом: той висловив незадоволення втручанням В. Винниченка, який, у свою чергу, не зміг втриматися від критики стилю спілкування з товаришами та керівництва ними, що був властивий М. Шаповалу²⁶.

20 червня 1925 р. Винниченко пише обуреного листа “трійці”, як він називав М. Шаповала, М. Галагана і Н. Григорієва, з якого ясно видно, що Союз не склався²⁷.

Як видно з листування, В. Винниченко в 1925–1926 рр. роздумував про повернення в Україну, обговорював це з А. Приходьком, радянським дипломатом у Чехословаччині, але він бачив себе в Україні лише тоді, якщо зможе діяти виключно з власних переконань²⁸. Хід переговорів висвітлюють листи до А. Приходька²⁹. На щастя, повернення в Україну не відбулося, бо Винниченко, певно, став би однією з перших жертв репресій. Володимир Кирилович дуже страждав від того, що радянська влада не приймає його, щирого соціаліста і патріота, українські ж емігрантські кола не приймали його через комуністичні погляди.

Перебуваючи закордоном, Володимир Кирилович піклувався про українську справу, звертався до Є. Чикаленка з приводу грошей, що потрібні були для створення українського розділу у всесвітньо відомому журналі “*Courrier Européen*”³⁰, намагався зібрати бібліотеку для Української Громади в Парижі³¹.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 3803с, оп. 1, спр. 46, арк. 97.

²⁶ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 23 лютого 1925 р., ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 152, арк. 62.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3803с, оп. 1, спр. 46, арк. 113.

²⁸ *Ibid.*, арк. 148.

²⁹ Листи до А. Г. Приходька від 10 та 19 жовтня 1925 р., вступна стаття Р. Міщука, Слово і час, 2 (1990) 28–33.

³⁰ Н. Миронець, “Історія наша се... боротьба за національне існування...” (Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком), Пам’ять століть, 6 (2002) 141.

³¹ Лист від В. Винниченка до Є. Чикаленка від 29 жовтня 1908 р., [в:] Н. Миронець, “Історія наша се... боротьба за національне існування...”., с. 26.

Життя революціонера вимагало від В. Винниченка конспірації, тому листи часто надходили на ім'я якогось його знайомого або замість імені був один з псевдонімів В. Винниченка. Наприклад, К. Голіцинська писала під час його перебування у в'язниці на ім'я Адольфа Мусіяновича³². Також, у листуванні згадуються псевдоніми В. Дедевич³³, Никифор Павлович Гірняк³⁴, В. Старосольський³⁵. Два останні були реальними особами.

Листи В. Винниченка слугують незамінним джерелом інформації про місце його перебування у той чи інший час та численні переїзди. Більшу частину свого життя він провів закордоном, у Франції, Німеччині, Швейцарії, Італії. Листування проливає світло на обставини переїзду з одного місця в інше, зміну тимчасового житла, мандрівки, поїздки в Україну.

Постійного власного помешкання В. Винниченко не мав до 1934 р. У листах він розповів і про цей, останній, етап свого життя – проживання у маленькому провансальському містечку Мужен і захоплення натуризмом, тобто способом життя, наближеним до природи. У листі від 19 жовтня 1934 р. В. Винниченко писав Ю. Тищенко: “Маємо гектар майже порожньої землі й стару-старезну селянську провансальську хату”³⁶. Цю хату подружжя придбало за кошти, отримані завдяки виданню “Сонячної машини”. Там і провело решту життя подружжя В. Винниченків, харчуючись тим, що виростили на власному городі. У цей період Володимир Кирилович сповідував філософію конкордизму, що також знайшло відображення в листуванні.

Таким чином, ми бачимо, що листування дозволяє детально відтворити еміграційне життя Володимира Винниченка та його найближчого оточення, є складовою частиною джерельної бази для дослідження історії української еміграції і дає змогу скласти уявлення про різні аспекти життя та діяльності українських діячів.

³² Лист від 19 жовтня 1906 р., ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 27, арк. 41.

³³ ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 24, арк. 143а.

³⁴ *Ibid.*, арк. 123.

³⁵ Євген Чикаленко, Володимир Винниченко, *Листування. 1902–1929 роки*, упоряд. та вс. ст. Н. Миронець, К., 2010, с. 50.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3803с, оп. 1, спр. 46, арк. 256–257.

ЗАРУЧНИК ІДЕОЛОГЕМ: МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ У СПРИЙНЯТТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ*

Несподівано самогубство М. Хвильового 13 травня 1933 р. стало його другим народженням: смерть письменника дала поштовх до народження міфу Хвильового як у Радянському Союзі, так і за кордоном. Той факт, що М. Хвильовий був членом комуністичної партії з 1919 р., здається, не забули не тільки його критики, а й його послідовники. Таким чином, після 1933 р. вивчення творчості чи дослідження еволюції ідей письменника поступилося обговоренню його політичних орієнтацій, засудження чи виправдання яких у свою чергу означили існування двох різних ідеологічних таборів у межах української еміграції.

У цій статті буде зроблена спроба проаналізувати різні ідеологічні передумови до творення того чи іншого образу українського письменника. Таким чином, у цій розвідці основна увага буде приділена не постаті самого М. Хвильового (за виключенням кількох штрихів до образу письменника і комуніста, з особливим наголосом на найбільш дискусійних моментах його біографії), а міфів письменника, створеного потугами представників української діаспори. Також буде прослідковано, як західні наративи вплинули на сприйняття письменника в Україні після здобуття країною незалежності.

“Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше?”¹

Найбільшою складністю вивчення біографії М. Хвильового є недостатність достовірних джерел. Саме тому, багато з того, що уже написано про письменника, грішить надмірним авторським суб’єктивізмом. Із доступних джерел, за допомогою яких можна було б прослідкувати становлення письменника, варто згадати віднайдені у архівах у кінці 1980 р. уривки з автобіографії письменника² і коротку біографію, написану у 1924 р.³, у яких Хвильовий описав своє революційне становлення. Незважаючи на те, що цей текст було написано

* Робота над публікацією була здійснена за фінансової підтримки Британської Асоціації славистичних і східноєвропейських досліджень (BASEES).

¹ М. Хвильовий, *Я (Романтика)*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, Г. Костюк (ред.), Нью-Йорк; Балтімор; Торонто, 1978–1986, т. 2 (1980), с. 40 (тут і далі усі твори Хвильового цитуються зі вказаного видання).

² М. Хвильовий, *Уривок з автобіографії*, Вітчизна, 12 (1987) 106–108.

³ М. Хвильовий, *Краткая биография*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: У 2 т.*, К., 1990, т. 2, с. 830–837.

під час чергової партійної чистки і за своїм призначенням мав би служити засобом очищення імені партійця від можливих закидів членів “трійки”, цей документ, вперше опублікований у 1991 р., містить важливу інформацію про еволюцію поглядів М. Хвильового і його ідеологічні пошуки у першій половині 1920-х рр.

Революційна “кар’єра” Хвильового розпочалася ще з часів його ранньої юності, коли, як згадував сам автор у автобіографії, за його погляди та приналежність до “українського революційного гуртка”⁴ його було взято на облік Охтирською жандармерією. Хвильовий покинув навчання не закінчивши й чотирьох класів; його “жене в бунт”⁵, він опиняється на Донбасі, де після років поневірянь і невдалих спроб налагодити “ідейну роботу” серед робітників, він опиняється на фронті. “Фронт зробив з мене більшовика”, – згодом напише Хвильовий⁶. Незважаючи на таку констатацію, він ще довгий час залишався “безпартійним мрійником”⁷, агітуючи проти наступальних операцій та “за війну проти свого тилу”⁸. Під час такої антивоєнної пропаганди Хвильовий зіткнувся із армійською українською радою, під впливом якої він “став призадумуватися над вольностями України”⁹. І все ж, Хвильовий зробив свій вибір на користь більшовицької партії і у квітні 1919 року після успішного проходження кандидатського стажу став членом КП(б)У.

Такий вибір все ж не був випадковим. Він був частково обумовлений як особистими міркуваннями (його молодший брат Олександр уже був партійним), так і вдалим позиціонуванням більшовицької партії серед українських революціонерів. Більшовицька влада презентувала себе у той час не лише як “децентралізована влада рад” (як її бачив Хвильовий¹⁰), але й як поборник справи української незалежності. Як відомо, національна програма більшовиків ґрунтувалася на ще довоєнних закликах Леніна про право націй на самовизначення аж до відокремлення, закріпленим Декларацією прав народів Росії, одним із перших документів нової радянської влади від 2 (15) листопада 1917 р. Відповідно, офіційно задекларовані позиції партії більшовиків не супе-

⁴ М. Хвильовий, *Краткая биография*, с. 830.

⁵ М. Хвильовий, *Уривок з автобіографії*, с. 106.

⁶ *Ibid.*, с. 107.

⁷ М. Хвильовий, *Краткая биография*, с. 832.

⁸ М. Хвильовий, *Уривок з автобіографії*, с. 107.

⁹ М. Хвильовий, *Краткая биография*, с. 832.

¹⁰ *Ibid.*, с. 832

О. Палько, Заручник ідеологем: Микола Хвильовий

речили ідеям і прагненням значної частини українських соціалістів і комуністів. Своє бажання бути українським більшовиком Хвильовий виразив символічно: як член армійської ради у Румунії він пришпилював до грудей червону та жовто-блакитну стрічку. Саме таке ідейне поєднання, соціалістичне у своїй формі й українське по суті, Хвильовий відстоював упродовж усієї своєї політичної й партійної кар'єри.

Окремих зауваг також потребує еволюція поглядів Хвильового, відображена у його художній прозі. М. Хвильовий з'явився на літературному олімпі у 1921 р., коли він із провінційного Богодухова переїхав до столичного Харкова і приєднався до групи українських письменників, що гуртувалися навколо газети Вісті ВУЦВК, очолюваної боротьбистом В. Елланом-Блакитним. Уже перші збірки новел “Блакитні етюди” (1923) і “Осінь” (1924) принесли Хвильовому славу та визнання. Літературний критик В. Коряк у рецензії зауважив “Істинно: Хвильовий. Сам хвилюється й нас усіх хвилює, п'янить і непокоїть, дратує, знесилоє й полонить”¹¹. Хвильового було однозначно визнано майстром й предтечею нової революційної прози.

І все ж, новели Хвильового, окрім возвеличення Революції (яка спочатку сприймалася більше як необхідність радикальних суспільних змін, протест проти буденності, обіцянка нового і вагомого¹²), сповнені розчарування, сум'яття й розгубленості, усієї неоднозначності пореволюційної епохи. Його твори уособлюють собою намагання пореволюційного покоління дати відповіді й пояснення щодо кардинальних соціальних змін періоду НЕПу, які для багатьох революціонерів сприймалися як зрада і відступ від революційних ідеалів. Основними мотивами його новел стали зубожіння ідеї, пристосуванство, перетворення партії у бюрократичну машину, знецінення особистості, централізація влади, – усі ті перегиби, які революція була покликана знищити, а натомість лише загострила, оголоючи непримиренні відмінності між гуманістичною ідеєю й візією революції й її насильницьким застосуванням.

Хвильовий підсумовує: “мабуть, прийшов кінець. З'їли сукини сини революцію”¹³. Така сама доля чекала його омріяну “блакитну

¹¹ Цит. за: А. Лейтес, М. Яшек, *Десять років української літератури (1917–1927): у 2-х т., X.*, 1928–1930, т. I: Біобібліографічний, с. 526.

¹² Див.: І. М. Дзюба, *Микола Хвильовий: “азіатський ренесанс” і “психологічна Європа”*: інвагураційна лекція почес. проф. Нац. ун-ту “Києво-Могилянська академія”. 1 верес. 2005 р., К., 2005, 48 с.

¹³ М. Хвильовий, *На глухій шляху*, т. 1, с. 183.

комуни”: “Де ви її бачите? Просто – тоска. Просто – харя непереможного хама”¹⁴. Найстрашніші перетворення сталися із комуністичною партією, з тим авангардом революції й пролетарської боротьби, що “потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі ‘собираателя землі руської’ і спускається так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середняка”¹⁵.

Не дарма Хвильовий, оголосивши, що “моім арабескам – *finis*”¹⁶, переходить від художньої прози до політичних памфлетів. Його памфлети, написані під час так званої літературної дискусії 1925–28 рр., мали на меті критику того шляху, яким Україна почала рухатися у 1920-х, а саме залежність від “російського диригента”, епігонство, масовизацію літератури й мистецтва, егалітаризацію суспільства і його дегуманізацію. Усі ці негативні проявлення були уособлені у “червоній просвіті”, терміні, запозиченому більшовицькими ідеологами для означення культурно-виховної і пропагандистської діяльності серед українських робітників і селян. Первісно створені для боротьби з неписьменністю, ці культурно-виховні центри у руках більшовицьких парторгів і їхніх підслужників з числа українських письменників (особливо С. Пелипенка, лідера Спілки селянських письменників Плуг, створеної у 1922 р.), за аргументацією Хвильового, стали розсадниками провінціалізму, обмеженості, поверховості, халтурництва, сурогатного мистецтва і масової культури.

Можливість побороти ці явища і дати поштовх до розвитку справжньої елітарної української літератури розглядалися Хвильовим у контексті психологічної переорієнтації національного мистецтва на європейські традиції. Ця переорієнтація стосувалася насамперед цивілізаційного вибору новоствореної української держави. Хвильовий розглядав європейську цивілізацію як сукупність ознак і характеристик, необхідних для України, щоб вирватися з вічного кола епігонства та культурного позадництва. Такими рисами були ідеали “громадянської людини” з її активним ставленням до дійсності, “європейський інтелект” і “допитливий людський дух”, втілений у образі “чорнокнижника із Вюртемберга” доктора Фауста¹⁷.

Одним із основних посилів памфлетів Хвильового була необхідність протистояти напівколоніальному статусу України. Втрата суве-

¹⁴ М. Хвильовий, *Блакитний листопад*, т. 1, с. 226.

¹⁵ М. Хвильовий, *Вальдшнепи*, т. 3, с. 352.

¹⁶ М. Хвильовий, *Арабески*, т. 1, с. 414.

¹⁷ М. Хвильовий, *Думки проти течії*, т. 3, с. 141–239.

ренітету у другій половині 1920-х рр. стала можливою не лише з огляду на зміцнення більшовицької влади і реалізації їхніх планів щодо перетворення уявної федерації у централізовану державу, а й через численних квазі-інтелігентів і письменників, які, завдяки своїй антиінтелектуальній позиції, лише грали на руку московським правителям у боротьбі за Україну.

Свої погляди на державний статус України, Хвильовий сформулював у памфлеті “Україна чи Малоросія”, наголошуючи, що “самостійна Україна [повинна бути] не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів, тому, що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні. Коли якась нація (про це вже давно й не раз писалось) виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей природний процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого – вносять елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес”¹⁸.

Отже, лише централізація влади з боку більшовиків, яка розпочалася з середини 1920-х рр., перетворила Хвильового і його однодумців з українських комуністів у “буржуазних націоналістів”, у своєрідних “ухильників” від основ ленінського вчення, а насправді противників централізації й консолідації більшовицької влади на території України. Саме така опозиційність зробила М. Хвильового предметом широкого обговорення: у той час, коли на батьківщині М. Хвильовий став ворогом народу, серед української політичної еміграції його політичні висловлювання стали своєрідними маніфестаціями можливого опору більшовицькому тоталітаризму з середини.

“Хвильовізм – модерний націоналізм 1930-х рр.”

М. Хвильовий потрапив у пастку конфліктних інтерпретацій ще з середини 1920-х рр. Це було зумовлено як складною ідеологічною еволюцією позиції автора, так і змінами у наголосах більшовицької політики щодо України упродовж попередніх років: у той час, як письменник намагався знайти відповіді на питання про причини виродження революційного ідеалізму у політиканство і пристосуванство, комуністична влада шукала власних способів укріплення лідерства у республіці. Це передбачало створення нової системи ідентифікації “своїх” та “чужих”, яка більше не залежала від комуні-

¹⁸ М. Хвильовий, *Твори: у 2 т.*, К., 1990, т. 2, с. 590–591.

стичного світогляду чи партійного стажу. Основним критерієм у новій системі координат стали лояльність і безсумнівна готовність слідувати партійній програмі дій. Саме з огляду на такі зміни, ім'я Хвильового із “відомого комуніста”¹⁹ перейшло до категорії зрадників і відступників.

Образ слабкого комуніста і віровідступника було зацементовано у радянському наративі після самогубства письменника у травні 1933 р. Основний посил виступів партійних лідерів на похороні письменника звучав як засудження комуніста Хвильового, якому не вистачило революційного гарту “в момент, коли робітничі, колгоспні маси країни ентузіастично з успіхом борються на всіх ділянках соціалістичного будівництва”²⁰. Промови партійних промовців містили також осуд, “осуд цього кінця, що не має нічого спільного із званням члена комуністичної партії”²¹. Таке ставлення до самогубства комуніста Хвильового поєдналося із засудженням його літературної і громадської діяльності, коли “хвильовізм”, штучно створений термін на означення антикомуністичних поглядів письменника, був впроваджений до радянського лексикону. Його твори було заборонено і перенесено до спецфондів, а “хвильовізм” ще довго використовувався для означення небезпечного ухилу у КП(б)У і шельмування “класових ворогів” радянської держави.

У той час, коли в Радянській Україні почалася кампанія проти Хвильового, для багатьох українців за кордоном його непримиренна позиція під час літературної дискусії ознаменувала можливість опору радянському централізму, його самогубство піднесло його до рангу борця з комунізмом, а його вчення оголосили “модерним націоналізмом 30 років”²². Такої думки щодо діяльності українських націонал-комуністів у цілому дотримувалися як представники української політичної еміграції (наприклад, В. Винниченко), так і закордонні українські націоналісти (особливо Д. Донцов).

В. Винниченко, один з тих українських лівих інтелектуалів і політиків, що розглядали можливість співпраці з більшовиками і повернення до України на початку 1920-х рр., гостро відреагував на само-

¹⁹ Так було названо М. Хвильового у листі Й. Сталіна до Л. Кагановича та інших членів Політбюро ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926.

²⁰ *Повідомлення про смерть М. Хвильового від Комісії по похорону М. Хвильового*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, т. 5, с. 130.

²¹ І. Микитенко, *Наша відповідь – сміливіше йти вперед*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, т. 5, с. 138.

²² П. Дума, *Децо про Миколу Хвильового*, [в:] Д. Донцов, *Микола Хвильовий*, S. 1., 1947, с. II.

О. Палько, Заручник ідеологем: Микола Хвильовий

губства у 1933 р. видатних українських комуністів М. Хвильового і М. Скрипника. У своєму щоденниковому записі від 12 липня 1933 р. він зауважив, що винними у цих смертях були “ті умови життя, та обстановка, той суспільний лад, що загнали їх у домовину”, а ці комуністи заслуговують “хвали за мужність та довготерпіння”²³. Ці смерті стали приводом для Винниченка переоцінити ті зміни в Україні, які ще нещодавно видавалися позитивними тенденціями розвитку радянської республіки. Подібну думку В. Винниченко висловив у своєму листі до Політбюро ЦК КП(б)У від 15 серпня 1933 р., у якому самогубства українських комуністів були тісно поєднані із суперечністю і непослідовністю радянської політики з національного питання²⁴.

1933 р. також позначився остаточним згортання політики українізації, впровадження якої для багатьох соціалістів за кордоном означало можливість одночасного вирішення для України національного і соціального питання. З огляду на те, що згортання українізації співпало у часі із самогубством тих видатних українських комуністів, що відстоювали необхідність і відповідали за впровадження цієї політики в життя, зробили з них поборників українського суверенітету і борців проти більшовицького авторитаризму. У результаті, українські комуністи для української еміграції набули особливого, навіть героїчного статусу.

У схожий спосіб така діяльність українських комуністів у справі оборони національних інтересів отримали схвалення серед закордонних націоналістів. Письменницька діяльність і публічна позиція Хвильового, висловлена у 1925–26 рр., широко обговорювалися на сторінках редагованого Д. Донцовим “Літературно-Наукового Вісника”. Після самогубства письменника, Д. Донцов у своїй статті “Микола Хвильовий”, опублікованій у 7–8 ч. “Вісника” за 1933 р., висловив свої думки щодо ролі й значення Хвильового для розвитку національної справи. На його думку, М. Хвильовий був одним із тих націонал-комуністів “з роздвоєними душами, які не всілі впоратися з проблемою: якою

²³ В. Винниченко, *Із щоденникових нотаток про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, т. 5, с. 219.

²⁴ Лист В. Винниченка Політбюро ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) і Й. Сталіну з критикою національної політики більшовиків в Україні та застереженням щодо необхідної консолідації всіх демократичних сил на випадок фашистської агресії, Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали, упор. Ю. А. Левенець, В. А. Смолій, К., 2008, с. 484–485.

мірою вони українці, а якою вони всеросійські піддані”²⁵. Для Донцова Хвильовий опуканий романтик, “який між фізичною і моральною смертю вибрав першу, як менш страшну”²⁶. Співзвучну з Донцовим оцінку ідеологічній еволюції Хвильового дав С. Николишин у написаній у 1939 р. праці “Культурна політика більшовиків і український культурний процес (Публіцистичні рефлексії)”. Автор стверджував, що “Хвильовий пішов у революцію як більшевик, – революція його ж зробила націоналістом. Хвильовий був переродженець, тринадцятий апостол”²⁷.

Смерть Хвильового стала приводом для української інтелігенції за кордоном висловитися щодо суспільних та культурних процесів, що відбувалися в Україні. Для Є. Маланюка це самогубство стало символом перемоги “шарварногопачної громади політичних сліпців і калік”, тієї “всеукраїнської Енківщини”²⁸, проти якої настирливо боровся Хвильовий у власній художній творчості, полемічних виступах, у щоденному житті і навіть шляхом вибору власної смерті. “Енко” переміг за посередництва більшовицької партії, яка, позірно пропагуючи українську мову та культуру у 1920-х рр., породила масовізм та призвела до тріумфу культурного позадництва і комплексу хронічного колоніального рабства, того “незнищеного Гоголевого Миргорода, де стоїть вічна калюжа, [...] де лет історії ніби назавжди зупиняється...”²⁹.

Трагічним “отрезвлінням” від “духняної романтики” революції пояснює переорієнтацію Хвильового на інтереси національної революції у 1925 р. О. Теліга. Самогубство стало його протестом проти “чергового тріумфу партачів життя”, проти того лицемірства, коли “на червоних тронах, за червоними прапорами і кокардами опинилися ті, які в жодну революцію ніколи не вірили, за неї не змагалися і думали лише про теплі посади”³⁰. Згідно з О. Телігою, куля Хвильового стала вистрілом проти “безвольної нерішучості і рабської покірності, що дала сили не згинуті і не зігнутися багатьом однодумцям Хвильового”³¹.

²⁵ Р. Рахманний, *Дмитро Донцов і Микола Хвильовий 1923–1933*, Лондон, 1984, с. 23.

²⁶ Д. Донцов, *Микола Хвильовий*, с. 2.

²⁷ С. Николишин, *Культурна політика більшовиків і український культурний процес: Публіцистичні рефлексії*, с. 1., 1947, с. 23.

²⁸ Є. Маланюк, *13 травня 1933*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, т. 5, с. 470–471.

²⁹ *Ibid.*, с. 471.

³⁰ О. Теліга, *Партачі життя*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, т. 5, с. 472–74.

³¹ *Ibid.*

Теза про Хвильового як трагічного адепта революції, що у своїх поглядах еволюціонував до націоналізму і очолив боротьбу з більшовицькою партією, до середини 1940-х рр. залишалася панівною серед української еміграції. За такої інтерпретації, його самогубство стало закликком до “свідомої національної дії”³² для усіх тих обманутих більшовиками українських комуністів, для яких Хвильовий став поводитирем і лідером. І все ж, така оцінка Хвильового і українського націонал-комунізму в цілому досить швидко поступилася іншій крайнощі – тотальному запереченню значення М. Хвильового для української літератури, культури і загалом української справи, яка стала панівною серед української діаспори після Другої світової війни. Такі зміни стали наслідком ідеологічного “повороту вправо”³³ серед діаспори, яка тепер значною мірою складалася із тих українців, які безпосередньо зазнали більшовицького терору після окупації Західної України у 1939 р. і тієї частини інтелігенції з радянської України, яка відступила на Захід разом із німцями у 1944 р.

“Культурне відродження чи виродження?”

Антитеза “українське відродження чи виродження” стала назвою для серії публіцистичних праць і літературознавчих досліджень, заснованої у Торонто у 1970-х рр. Опубліковані у цій серії праці мали за мету подати іншу оцінку подій 1920-х рр. на протигагу загальнопоширеному підходу вважати десятиріччя часів українізації за період найвищого культурного відродження в Україні. Однією з найбільш згадуваних постатей у цій дискусії став М. Хвильовий. Основними точками різночитань стали письменницька співпраця з більшовицькою партією. Для одного табору, партійництво Хвильового було вимушеним, що все ж уможливило його подальшу літературну і публіцистичну діяльність³⁴. Для інших, його членство у КП(б)У з 1919 р. автоматично означало зраду і колаборацію з ворогом³⁵. Такі протилежні інтерпретації ідеологічної позиції Хвильового заклали підвалини до формування двох наративів щодо оцінки 1920-х рр. в українській

³² П. Дума, *Десять про Миколу Хвильового*, [в:] Д. Донцов, *Микола Хвильовий*, с. П.

³³ Щодо ідеологічного розвитку української еміграції у міжвоєнний період див.: Alexander J. Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*, Boulder, Colo: East European quarterly, New York, 1980.

³⁴ Як, наприклад, у Николишина: “Хвильовий був член компартії. Це давало йому можливість, бодай спершу, легально почати говорити”: С. Николишин, *Op. cit.*, с. 24.

³⁵ Особливо у Романа Задеснянського, див.: Р. Задеснянський, *Що нам дав Микола Хвильовий?* Торонто, 1979, 152 с. (Укр. відродження і виродження 1920-их і 1930-их років).

історії і культурі, означених як дихотомія українського відродження чи виродження.

По-перше, як уже було зауважено, ідеологічні настрої серед української діаспори, що стали панівними з 1950-х рр., значно відрізнялися від підходів українських закордонних симпатиків соціалізму. На думку національно-орієнтованої частини закордонного українства, ідея незалежної суверенної держави була найвищою метою визвольної боротьби, а тому усі спроби відходу від такого бачення чи спроба запропонувати альтернативні пропозиції щодо українського державотворення, особливо з присмаком лівої ідеології, однозначно засуджувалися як зрадницькі. Як наслідок, стверджувалося, що більшовики з самого початку згубно впливали на український культурний процес, і 1920-ті рр. стали періодом поступового виродження національної культури³⁶.

З іншого боку, з кінця 1940-х рр. набував все більшого поширення підхід, що з кінця 1950-х рр. отримав символічну назву “розстріляного відродження”. Позицію оцінки 1920-х як періоду унікального культурного розквіту, насильницьки зупиненого в часи сталінського терору, було чи не вперше запропоновано В. Петровим (псевдонім Віктор Домонтович) у його розвідці “Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору”, вперше опублікованій у 1949 р.³⁷. Ця парадигма набула подальшого розвитку завдяки Ю. Лавріненку та його однойменній антології, вперше надрукованій у Парижі у 1959 р.

За парадигмою “розстріляного відродження” відбулася автоматична героїзація усіх тих письменників і громадських діячів, яких було знищено радянською тоталітарною машиною. Таке моральне навантаження багато у чому обумовлювалося походженням і досвідом безпосередніх творців цієї парадигми. Наприклад, Ю. Лавріненко і Г. Костюк отримали освіту і сформувалися як науковці і літературні критики (останній був учнем М. Зерова) під час українських 1920-х і пройшли через ув'язнення і табори у другій половині 1930-х. У еміграції ці автори, серед яких також варто згадати Ю. Шевельова і Й. Гірняка, репродукували свій власний досвід українського культурного життя, героїзуючи власних вчителів і наставників.

Остаточню парадигму “розстріляного відродження” було вписано до західної історіографії у 1956 р. після публікації монографії Ю. Луць-

³⁶ Див.: *Від Видавництва*, [Передмова до:] Р. Задеснянський, *Що нам дав Микола Хвильовий?* с. 3–6.

³⁷ В. Петров, *Українські культурні діячі УРСР 1920–1940 – жертви більшовицького терору*, Нью-Йорк, 1956, 79 с.

О. Палько, Заручник ідеологем: Микола Хвильовий

кого “Літературна політика в радянській Україні, 1917–1934”³⁸, яка базувалася на його докторській дисертації, захищеній у 1953 р. у Колумбійському університеті. Ця праця упродовж десятиліть були чи не єдиним вичерпним дослідженням про культурну політику більшовиків в Україні. За умов відсутності потрібних джерел, Ю. Луцький здебільшого послуговувався спогадами і дослідженнями представників української еміграції – творців цієї парадигми: Г. Костюком, Ю. Лавріненком, Ю. Шевельовим, І. Майстренком, останній з яких ще й був членом Української Комуністичної Партії (боротьбистів). Зрозуміло, дослідник значним чином перейняв ідейні позиції своїх наставників у презентації цього періоду радянської історії. Його учень, професор М. Шкандрій в опублікованій у 1992 р. монографії “Модерністи, марксисты і нація: українська літературна дискусія 1920-х рр.”³⁹ надав подальшого поширення цій парадигмі, а переклад вищезгаданих праць українською мовою закріпив центральність цього підходу в українській історіографії і літературознавстві⁴⁰.

Прихильність дослідника чи критика до одного з двох вище означених таборів обумовила його підхід до аналізу як окремих діячів культури чи мистецтва, так і головних подій цього періоду, наприклад, успіхів політики українізації, значення літературної дискусії 1925–28 рр., оцінки масштабів і часових рамок сталінського терору щодо української інтелігенції тощо. Таким чином, оцінка значення Хвильового для українського культурного розвитку прямо залежала від ідеологічної орієнтації критика. Якщо для Ю. Лавріненка Хвильовий “загальнонаціональна і міжнародна постать”, чий памфлети “висловили загальний настрій нації – від академіка починаючи і студентами та сільськими вчителями закінчуючи”⁴¹, то для діаспорного публіциста Р. Рахманного, для прикладу, Хвильовий – “культурно-літературна категорія української людини російської сфери володіння, людини, що зламалася в зіткненні з незмінною російською дійсністю [...], [що] щойно 1925 року наблизився до позицій 3-го Універсалу УЦРади, але ніколи не дозріла до змісту принципів 4-го Універсалу з 22 січня 1918 року”⁴².

³⁸ George S.N. Luckyj, *Literary politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934*, New York, 1991.

³⁹ Myroslav Shkandrij, *Modernists, Marxists and the Nation*, Edmonton, 1992.

⁴⁰ Ю. Луцький, *Літературна політика в радянській Україні 1917–1934*, перекл. з англ., К., 2000, 242 с.; М. Шкандрій, *Модерністи, марксисты і нація: українська літературна дискусія 1920-х років*, пер. з англ. М. Климчук, К., 2006, 384 с.

⁴¹ Ю. Лавріненко, *Микола Хвильовий (Літературна сільвета)*, Розстріляне Відродження. Антологія 1917–1933, упоряд. Ю. Лавріненко (1959, перевид. 2004), К., 2004, с. 407–408.

⁴² Р. Рахманний, *Op. cit.*, с. 22.

З різних позицій були сприйняті також і памфлети Хвильового, з перенесенням оцінки на значення літературної дискусії 1920-х рр. у цілому. Наприклад Ю. Шевельов, хоча й зауважував, що думки Хвильового все ж втратили частину своєї революційності (розвідка “Про памфлети Миколи Хвильового” була написана у 1977 р.), погоджувався з оцінкою сучасників, що враження від памфлетів було таке, що “в кімнаті, де було так душно, що дихати ставало важко, раптом відчинено вікна, і легені разом відчули свіже повітря”⁴³. Подібної оцінки дотримується і професор Торонтського університету Ю. Луцький, вказуючи, що діяльність Хвильового була “настільки революційною і вибуховою, що спромоглася спровокувати велику дискусію [...] і тим самим накликати на себе гнів і покарання Комуністичної партії”⁴⁴. З іншого табору, все ж, доносилися засудження вказуючи, що саме Хвильовий був тим, “хто тоді, коли згущання атмосфери досягло такого ступня, що навіть та українська інтелігенція, яка витримала задуху московської ‘в’язниці народів’ часів царату, почала задихатися [...], свідомо, виконуючи доручення окупантів, ‘відчинив квартиру’, щоб агенти окупаційної влади могли бачити, хто перший кинеться до неї вхопити ковток свіжого повітря”⁴⁵.

І все ж, обидва погляди мають право на існування, хоча б через те, що боротьба тут іде не за Хвильового чи його твори, а за його міфологічний образ, який, саме через багатогранність особистості і полісемантичність творчості, легко використовується для виправдання тієї чи іншої ідеологічної позиції. Вагомість цих двох ідеологічних критеріїв у оцінці української культури 1920-х рр. можна визначити не за обсягом написаних матеріалів чи наявністю відомих імен у тому чи іншому таборі, а за значенням, якого той чи інший підхід набув для творення національного міфу про М. Хвильового.

Після здобуття незалежності у 1991 р. парадигма “розстріляного відродження” була некритично перейнята і набула вагомого значення для української історіографії й літературної критики⁴⁶. Такий емоційно забарвлений погляд на події і особистості 1920-х рр. співпав із процесом націоналізації української історії, за якого національні діячі

⁴³ Ю. Шевельов, *Про памфлети Миколи Хвильового*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т., т. 4*, с. 9.

⁴⁴ George S. N. Luckyi, *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934*, p. 62.

⁴⁵ Р. Задеснянський, *Op. cit.*, с. 159–160.

⁴⁶ Див.: Олена Галета, “Розстріляне Відродження”: від історії метафори до метафори історії, *Слово і час*, 8 (2012) 58–65.

О. Палько, Заручник ідеологем: Микола Хвильовий

культури чи політики радянського періоду презентуються як частина уявлення про споконвічний опір українського народу комуністичному режиму. Перепис інтелектуальної і політичної історії України було зроблено таким чином, щоб зробити націоналістів та сепаратистів з майже кожного відомого українця радянського періоду.

Така телеологічна складова національної історії обумовлює новий підхід, за якого уся історія України розглядається як боротьба за побудову незалежної і об'єднаної держави, що у свою чергу виносить за дужки будь-які альтернативні підходи до історіописання чи оцінки минулого. Національна історія таким чином набула нового ідеологічного підґрунтя: обґрунтування першочергової ролі держави у ролі розбудови української нації. Як наслідок (на що неодноразово вказували як українські, так і західні історики), підходи до тлумачення національної історії стали мало чим відрізнятися від марксистського лінійного розуміння соціального прогресу, адже на зміну однієї догми прийшла інша: на зміну класовій боротьбі прийшла ідея національної боротьби за самовизначення⁴⁷.

Одним із наслідків такого перефарбовування історії стало цементування національного міфу про національного комуніста Миколу Хвильового, цього “трагічного адепта революції”, чия “фатальна амбівалентність” і романтична натура спочатку призвели до захоплення революційними ідеями і до наївної орієнтації на більшовиків у їхньому проекті вирішення національних протиріч у країні, до поступового розчарування у їхній політиці і розробці основних постулатів антикомуністичної боротьби аж до самогубства, цього останнього символічного жесту опору проти партії і радянської системи⁴⁸.

Нарешті, образ Хвильового як борця з комуністичною диктатурою і радянською централізацією було закріплено у п'ятитомному виданні художніх і полемічних творів М. Хвильового. Цей п'ятитомник, виданий Українським Видавництвом “Смолоскип” (Нью-Йорк, Балтімор, Торонто) у 1982 р. за редакцією того ж Г. Костюка, вклю-

⁴⁷ Mark von Hagen, *Does Ukraine have a history?* Slavic Review, vol. 54, no. 3 (Autumn, 1995) 658–673, Г. Касьянов, *Написання історії в Україні*, [Ел. ресурс] Режим доступу: <http://sites.utoronto.ca/jacuk/files/kasianov.ukrainian.pdf>

⁴⁸ Див.: Ю. Шаповал, *Фатальна амбівалентність (Микола Хвильовий у світлі документів ГПУ)*, Полювання на “Вальдшнепа”. Розсекречений Микола Хвильовий, К., 2009. Цікава рецензія щодо подібного підходу в українській історіографії див.: Mayhill C. Fowler, *Review on Poliuvannia na “Val'dshnepa”*. *Rozsekrechenyi Mykola Khvyl'ovyi*, Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, volume 13, 2, Spring 2012 (New Series).

чав також доступні документи, літературознавчі праці і спогади про Хвильового і його добу. Той факт, що це видання (із очевидними ідеологічними перегинами) все ще залишається найповнішим виданням творів письменника свідчить про те, що таке тлумачення письменника і опозиціонера Хвильового залишається зручним і прийнятним у межах сучасної української історії.

Переоцінка канону “розстріляного відродження”.

У 2005 р. була зроблена чи не перша спроба підважити загальноприйняте уявлення про покоління 1920-х рр. У статті головного редактора Гарвардських українських студій Г. Гринь “Переосмислення парадигми розстріляного відродження” (“The Executed Renaissance Paradigm Revisited”) зроблено спробу переоцінки періоду 1920-х рр. зі вказівками на очевидні обмеження парадигми розстріляного відродження. Також було запропоновано нові неортодоксальні підходи до аналізу творчості українських письменників того часу, зокрема М. Хвильового, і відкрито нові горизонти для вивчення літературної дискусії 1920-х рр.

Серед обмежень парадигми “розстріляного відродження” авторка називає передовсім його мартирологічне підґрунтя, коли національні і моральні критерії превалюють у оцінках авторів і їхнього літературного доробку⁴⁹. Тобто, той факт, що відродження було “розстріляним”, урівнює усіх страчених чи примушених до мовчання діячів культури без аналізу і критичної оцінки їхнього фактичного значення для розвитку національної літератури і культури. За такого підходу, покоління 1920-х оцінюється не за заслугами кожного, а узагальнюється за роком смерті (тобто М. Куліш чи Л. Курбас можуть мати таке ж значення як літературні критики і більшовики А. Хвиля чи В. Коряк, однаково засуджених за “буржуазний націоналізм” та страчених у радянських таборах).

Більше того, якщо погодитися на парадигму “розстріляного відродження”, виходить, що ті українські письменники, які у той чи інший спосіб пережили роки сталінського терору і продовжили свою літературну діяльність у радянські часи можуть засуджуватися як “відомі московські висулужники” і “орденоносці”⁵⁰. Відомими прикладами тут

⁴⁹ Halyna Hryn, *The ‘Executed Renaissance’ Paradigm Revisited*, Harvard Ukrainian Studies, 27 (2004–5) 67–96.

⁵⁰ Див.: *Від Видавництва*, [Передмова до:] Р. Задеснянський, *Що нам дав Микола Хвильовий?* с. 4.

О. Палько, Заручник ідеологем: Микола Хвильовий

можуть бути П. Тичина чи М. Рильський, чия “корисна для національної справи” діяльність закінчилася з їхнім остаточним підкоренням партії. За межами узгодженого героїчного образу 1920-х рр. також залишаються (можливо й до сьогодні) українські футуристи – авангардистський напрям в українській літературі і мистецтві 1910–30-х рр., що упродовж свого існування зазнав нищівної критики як з боку їхніх колег-письменників пролетарської орієнтації, так і партії⁵¹.

Парадигма “розстріляного відродження” також значним чином звужує хронологічні межі саме української культури. Зосередження уваги на поколінні 1920-х, яке, варто зауважити, значною мірою складалося із так званих “попутників” соціалістичного ідеології і більшовицького соціального проекту, звужує теоретичні і світоглядні пошуки української культури до категорії їхніх естетичних програм і маніфестів із панівними пролетарськими ідеями і революційними захопленнями. Зайве нагадувати, що більшість українських письменників, окрім групи неокласиків, пройшли інституційний шлях Гарт – ВАПЛІТЕ – Пролітфронт – ВУСПП – Спілка Письменників України. У межах цієї парадигми літературна організація Хвильового ВАПЛІТЕ також набуває чи не сакрального значення, отримавши ексклюзивне право на уособлення найвищих досягнень літературного життя України. У той самий час, український модернізм, з якого бере початок український футуризм, виноситься поза дужки. Тобто, українська література 1920-х рр. із відчутним пролетарським присмаком і відірваністю від традиції певним чином протиставляється українському модернізмові із його органічним зв’язком із усією історією української літератури XVIII–XIX ст.

Парадигма “розстріляного відродження” має ще один дуже важливий компонент: неодмінна політизація цього періоду. Невдалу спробу вивчення Хвильового “без політики”, без примітивних “дискусій про те, чи Хвильовий був комуністом, чи націоналістом, чи зрадником України” зробив Ю. Шерех у своєму есеє 1950-х рр. “Хвильовий без політики”⁵². Проте, навіть Шерех змушений був констатувати факт, що “позаполітична сторона творчості Хвильового і його кола мала величезне політичне значення”. Для дослідника політичний бік покоління 1920-х рр. полягав у тому, що це коло виводило “українську

⁵¹ О. Ільницький, *Український футуризм (1914–1930)*, переклад з англійської Р. Тхорук, Л., 2003, 367 с.

⁵² Ю. Шевельов, *Вибрані праці. Книга II: Літературознавство*, К., 2009, с. 274.

літературу і українську людину з провінційности і ставило її віч-на-віч зі світом як вічного партнера”⁵³.

Якщо ж дивитися на проблему політизації цього періоду з точки зору політичної історії, очевидним є те, що генерація 1920-х рр. і стала “розстріляним відродженням” саме в силу їхнього необхідного зіткнення зі сферою політичного, коли письменники, незалежно від їхньої ідеологічної орієнтації, були втягнуті у площину політичної боротьби за владу між центром (Москвою) і периферією (у нашому випадку, Харковом), у боротьбу еліти всесоюдної (читай: російської) і республіканської (української) за визначальне право у прийнятті політичних рішень і можливої економічної самостійности. Саме жертвами цієї політичної боротьби стали спочатку українські комуністи, а згодом і значна частина української культурної і наукової інтелігенції.

Зайве стверджувати, що переосмислення парадигми “розстріляного відродження” може бути здійснене лише паралельно до перегляду підходів до аналізу української історії перших десятиліть радянської влади. Дивним чином, в українській історіографії ці процеси залишаються відірваними один від одного. У той час, коли з’являється все більше історичних публікацій, у яких на основі розсекречених документів пропонуються нові підходи до аналізу соціального і культурного розвитку України у період НЕП (включно з антирелігійною боротьбою, репресіями проти української інтелігенції, запровадженням цензури, знищенням традиційної соціальної структури України (не лише боротьба із опозицією селян, а й поступове і успішне створення нової лояльної радянської інтелігенції через систему численних культурно-просвітницьких організацій, радянізацію початкової освіти й адаптовану до потреб індустріалізації систему середньої і вищої освіти), все ж непорушним залишається пантеон українського “розстріляного відродження”⁵⁴.

Висновок: Чи є місце українським радянським письменникам?

У той час, коли в Україні все ще актуальними залишаються спроби розібратися, скільки комуністичного, а скільки національного було у творчості і діяльності М. Хвильового поряд із поступками на виправдання його комуністичного минулого, серед західних українців з’являються підходи до примирення цих двох іпостасей пись-

⁵³ Ю. Шевельов, *Вибрані праці. Книга II*, с. 286.

⁵⁴ Наприклад, усі презентації нової антології творів покоління “розстріляного відродження” (К. (Основи), 2015) відбувалися саме в такому мартирологічно-героїчному дусі.

О. Палько, Заручник ідеологем: Микола Хвильовий

менника⁵⁵. Як не дивно, синтеза цих протилежностей має у підсумку підхід, якого так пристрасно намагається уникнути національна модель історії. Погляд на Хвильового як на українського радянського письменника насправді не забирає нічого від його особистості, розглянутої у контексті доби і його власної ідеологічної еволюції. А все ж, таке співставлення непеєднуваного для національної моделі історії має грандіозне значення, адже ідея того, що український письменник може служити ідеї радянської держави підважує національний державоцентричний наратив, суперечить зручному і роками розробленому міфowi Хвильового національного героя, опозиціонера і борця проти всевладності Москви.

Замість образу Хвильового борця за незалежну Україну, такий синтетичний підхід пропонує образ письменника-прихильника Української Соціалістичної Радянської Республіки за зразком перших років радянської влади, того проекту, який так пристрасно відстоював М. Скрипник й інші українські комуністи. Таким чином, Хвильового варто розглядати не ретроспективно, беручи за початок для оцінки його трагічне самогубство 1933 р., а з точки зору еволюції його поглядів на комунізм і українську радянську владу, як на боротьбу двох альтернатив: українського комунізму і російського більшовизму, у якій, все ж, перемогу отримав московський проект централізації.

Ретроспективним, на жаль, є підхід до розгляду всього періоду 1920-х рр. За такої позиції, створюється враження, що усі культурні, соціальні й політичні зміни в українській державі після воєнної поразки національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. з самого початку були приречені на трагічне завершення: голодомор 1932–33 рр. і політичні репресії 1937–38 рр. І все ж, українська політична думка початку 1920-х рр. запропонувала і упродовж певного періоду навіть реалізовувала проект побудови держави на засадах націонал-комунізму. Складність оцінки будь-якого явища у межах сімдесяти років радянської історії полягає у панівному ретроспективному підході, коли моральні і емоційні складові й образи переважають будь-які спроби оцінки певного явища у межах його власної еволюції, а не з точки зору усього спадку радянського терору.

⁵⁵ Mayhill C. Fowler, *Op. cit.*

РЕАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ЛИСТУВАННІ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА З ЄВМЕНОМ ЛУКАСЕВИЧЕМ (1920–1928 роки)

Євген Чикаленко в еміграційне десятиліття свого життя (1919–1929 роки) підтримував активну епістолярну комунікацію з відомими українськими політиками, письменниками, громадськими діячами, представниками власної родини. Масив отриманих ним листів за зазначений період становить понад 600 одиниць. Він зберігся в особовому фондї Є. Чикаленка архіву-музею ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США. Більшість епістолярних джерел має добрий стан збереженості та систематизована за алфавітним принципом. За змістом листи наповнені переважно громадськими темами, містять цінну історичну інформацію, тому Є. Чикаленко включив їх до свого “Щоденника” еміграційного періоду, в окремих випадках, як доповнення до власних розповідей, а частіше – як важливий джерельний матеріал. У текстовій структурі “Щоденника” після 1921 р. епістолярій переважає над авторськими записами Є. Чикаленка, додаючи їм інформаційної повноти, різноманіття мовних стилів, світоглядних бачень ключових проблем української та міжнародної політики 1920-х рр., тощо. У більшості листів відклалась важлива, а часом і непересічна біографічна інформація про життєві обставини відомих українців на чужині: місця їхнього проживання, переміщень, заняття, участь у формуванні громадсько-політичного й культурного життя української еміграції, настрої та бачення перспектив історичного розвитку України.

Кореспонденції до Є. Чикаленка 1920-х рр. різні за своїми кількісними та інформаційними вимірами: окремі становлять від одного–двох листів того або іншого автора, інші ж до кількох десятків. В одних відбилась конкретна й лаконічна інформація, в інших інформація переплітається з глибокими авторськими роздумами, інтерпретаціями, прогнозами, оцінками тощо. Подібні епістолярні свідчення відомих українців мають особливе значення та заслуговують на окремі публікації, як історичні джерела про бурхливу добу та її відомих творців.

Серед виявленого масиву епістолярію в архіві Є. Чикаленка переважають односторонні кореспонденції до нього різних авторів. Проте у ході пошукової роботи нам вдалось натрапити на кілька виняткових епізодів: збережені відповіді Є. Чикаленка на окремі листи, або масиви.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

Очевидно, адресати Є. Чикаленка, або їхні діти передали ці відповіді нащадкам Євгена Харлампійовича і таким шляхом вони й потрапили у зазначений архів. Таких знахідок виявлено небагато, проте вони мають особливе значення, бо фактично формують корпуси взаємного листування відомих особистостей, або їхні епістолярні діалоги. Так, в архіві виявлені автографи листів Є. Чикаленка до відомого громадського діяча, публіциста та лікаря Мартирія Галина, дочки Ганни Чикаленко-Келлер, сина Левка Чикаленка, кілька листів до редактора тижневика “Український голос” (Перемишль) Д. Греголинського та до давнього приятеля, громадського діяча й лікаря Євмена Лукасевича, який також проживав в еміграції (у Тарнові та Варшаві) і протягом тривалого часу став детальним інформатором Є. Чикаленка про тамтешнє політичне й громадське життя. На нашу думку, листи Є. Чикаленка до Є. Лукасевича могли потрапити в його архів таким шляхом: їх передав дітям Є. Чикаленка – Ганні або Левку син Лукасевича – Левку.

Серед зазначених масивів взаємного листування епістолярний діалог Є. Чикаленка з Є. Лукасевичем є найповнішим (за хронологічним та інформаційним вимірами), найтривалішим, найрегулярнішим та насиченим історичними сюжетами. Безперечно, він заслуговує на уведення до наукового обігу та актуалізацію його джерельного потенціалу. Ця розвідка стане першим кроком у зазначеному напрямі. У ній поставлені завдання:

1) презентувати зазначений корпус епістолярних джерел у його кількісних та джерельних вимірах;

2) визначити провідні теми та сюжети джерел, їх значення для ідентифікації біографічних фактів про відомих авторів, їхнього ставлення до історичних подій, політичних сил, центрів та провідників української еміграції, їхніх доленосних політичних рішень, акцій тощо. Таке дослідження проводиться вперше, хоча окремі листи із зазначеного корпусу вибірково публікувались раніше: так, 7 листів Є. Чикаленка до Є. Лукасевича за 1921 р. друкувались ще в 1991–1992 рр. С. Білоконем¹, листи Є. Лукасевича до Є. Чикаленка за 1920-ті рр. побачили світ на сторінках “Щоденника” за 1919–1929 рр.².

¹ С. Білокінь, *Роздуми монархіста: з листування Є. Чикаленка*, Індо-Європа, К., 1991, ч. 1, с. 87–96; 1992, ч. 2, кн. 1, с. 109–125.

² Є. Чикаленко, *Щоденник (1919–1920)*, упор. І. Старовойтенко, К., 2011, с. 476–477; 486–487; 549; 571–572; Євген Чикаленко, *Щоденник (1921)*, упор. І. Старовойтенко, К., 2015, с. 40–44; 62–63; 82–83; 132–133; 150–151; 183–184; 203–204; 232–234; 258–259; 321–322; Євген

Є. Чикаленко був знайомий з Є. Лукасевичем ще з початку 1900-х років, коли останній після отримання в Харкові підтвердження дійсності свого лікарського диплома (здобутого в Цюрихському університеті), оселився в Києві. Там знайшов посаду терапевта та епідеміолога і зійшовся, на ниві громадських справ, з відомими українцями міста. Окрім фахової праці, Є. Лукасевич цікавився науковою та громадською роботою, входив до Українського наукового товариства. У 1917 р. на Першому крайовому лікарсько-санітарному з'їзді був обраний заступником голови Всеукраїнської спілки українських лікарів і редактором журналу “Українські медичні вісті” (засновник видання – О. Корчак-Чепурківський). У квітні 1918 р. на установчому з'їзді Українського Червоного Хреста Є. Лукасевич був обраний його співголовою (разом з Б. Матюшенком та В. Наливайком). Із січня 1918 р. до квітня 1918 р. Є. Лукасевич займав посаду директора департаменту охорони здоров'я УНР. Наприкінці 1918 – на початку 1919 р. очолював надзвичайну дипломатичну місію Української Держави (згодом – Української Народної Республіки) у Берні (Швейцарія). Перебуваючи на дипломатичній службі, він доклав чимало зусиль для визнання України країнами Антанти. У 1920-х рр. Є. Лукасевич перебував на посаді міністра закордонних справ Державного центру УНР в еміграції. Жив у Варшаві, час від часу займався приватною лікарською справою. Співпрацював з газетою “Українська трибуна” (друкувалась у Варшаві з 1921 р.), працював над українською медичною термінологією. У 1926 р. вийшов друком складений ним “Українсько-латинський анатомічний словник”.

Є. Чикаленко з 1920 р. мешкав в еміграції: спочатку в Чехо-Словаччині (Карлсбаді), а потім – Австрії (Бадені, Рабенштайні, Відні), з 1925 р. знову в Чехо-Словаччині, у Подєбрадах. В еміграційний період життя він відійшов від активної громадської діяльності, хоча й спілкувався з провідними українськими політиками – С. Петлюрою, П. Скоропадським, В. Липинським, В. Прокоповичем, А. Ливицьким, Є. Петрушевичем, В. Андрієвським, В. Винниченком та ін. У 1921 р. Є. Чикаленко зблизився з В. Вишиваним (В. Габсбургом) та взяв участь у підготовці останнім політичної акції визволення України від більшо-

Чикаленко, *Щоденник (1922)*, К., 2015, с. 109; 134–135; 152; 165–166; 209–211; Є. Чикаленко, *Щоденник (1923–1924)*, К., 2015, с. 40–42; 65–66; 72–73; 106–108; 123–124; 140–141; 142–143; 152–153; 218–219; 230–231; 241–242; 244–245; 251–252; 265; 277–278; 333–335; Євген Чикаленко, *Щоденник (1925–1929)*, К., 2015, с. 56–57; 165–166; 174–176; 239–241.

І. Старовойтенко, *Реалії української еміграції у листуванні...*

вицької окупації та відновлення української державності у формі монархії. Є. Чикаленко уважно стежив за подіями в Україні, аналізував суспільні процеси, які вона переживала, будував і конкретні прогнози щодо її майбутнього. Окремі публіцистичні матеріали він друкував в українських виданнях, активно працював над своїми “Спогадами” та “Щоденниками”: перші готував до публікації (спочатку в газеті “Свобода” (Джерсі-Сіті), а потім до книжкового видання у Львові), другі ж регулярно записував, фіксуючи в них важливі факти як особистого, так і українського життя в еміграції. З переїздом до Подєбрадів у 1925 р. Є. Чикаленко стає штатним працівником тамтешньої Української господарської академії, очолює її Термінологічну комісію, працює над укладанням спеціалізованих словників, які побачили світ ще за його життя, коректує рукописи академічних видань, друкує в них і власні матеріали.

Важливою для Є. Чикаленка в еміграції залишається епістолярна комунікація, яка підтримувалась з українцями, що осіли як в європейських країнах (Польщі, Чехо-Словаччини, Болгарії, Австрії, Німеччині, Швейцарії), США, так і старими приятелями з України (С. Єфремовим, О. Волошиним, П. Саксаганським), синами Петром та Іваном. Окрім листування, комунікативний Чикаленко підтримує й живе спілкування: відновлює свої традиційні “понеділки”, на які сходились земляки для обміну думками, враженнями, обговорення гарячих політичних тем, підтримки один одного тощо.

З Є. Лукасевичем Є. Чикаленка поєднували спільне минуле, активна громадська позиція, інтерес до українського питання та його розв’язання в нових історичних умовах, підтримка Є. Лукасевичем Є. Чикаленка у складних життєвих ситуаціях. Саме Є. Лукасевич допоміг та взяв безпосередню участь у виїзді громадянської дружини Є. Чикаленка у 1920 р. з Києва до Карлсбаду, активно долучився до пошуку загублених рукописів щоденника Є. Чикаленка. Є. Лукасевич постійно й морально підтримував свого приятеля у життєвих труднощах, клопотався отриманням Чикаленками закордонних паспортів, давав поради й щодо постійного та найкращого місця проживання в еміграції (щоб недорого та поруч зі “своїми” людьми) тощо.

В еміграційний період листування залишалось єдиним способом комунікації двох відомих українців, адже Є. Лукасевич постійно мешкав у Польщі, а Є. Чикаленко – в Чехо-Словаччині та Австрії. Приятелі бачились у 1920 р., а потім аж у 1926 р., коли Є. Лукасевич від-

відав Прагу як делегат Всеукраїнського наукового з'їзду. У проміжку ж між тими далекими зустрічами пролягли десятки приятельських епістолярних послань, якими автори обмінювались ледь не щомісяця, інформуючи один одного про важливі події, підтримуючи один одного порадами та конкретними справами. Так, зі “Щоденника” Є. Чикаленка за 1920 р. стає відомо про ту важливу матеріальну місію, яку зіграв Є. Лукасевич у його житті на чужині. Про це Є. Чикаленко написав так: “Вчора я вернувся з Праги, куди їздив, аби скористуватись пропозицією д-ра Є. Лукасевича і позичити у нього грошей. Коли він ще за Гетьманщини їхав на чолі місії до Швейцарії, то продав в Києві свій дім і, перевівши гроші на швейцарську валюту, має тепер колосальний капітал, бо курс тоді був дуже добрий. Коли я тут, в Карлсбаді, висловлював йому свої песимістичні міркування щодо результатів петлюринсько-польського альянсу і обаву, що уряд далі не зможе видавати обіцяної мені пенсії, то він запропонував мені позичити у нього хоч і тисяч сто ч[еських] корон, тобто коло двох мільйонів (!) карбованців по теперішньому курсу. Я доводив йому, що коли большевизм запанує на Україні надовго, то я не дістану платні за маєтки і не зможу йому віддати позичених грошей, але він так певний був в успіхові польського наступу, що напосидався, аби я таки взяв у нього грошей. Я побоювся брати багато і попросив тільки 50 т[исяч] ч[еських] корон. Тепер, розмінявши франки на корони, він викликав мене до Праги. Я, будучи певний, що большевики візьмуть таки верх над поляками і я останусь без пенсії, поспішив поїхати і взяти ті гроші”³.

Кореспонденція Є. Лукасевича до Є. Чикаленка охоплює 1920–1928 рр. і становить 61 одиницю. Масив складається як з листів (іноді дуже розлогих), так і інформаційних листівок, що упорядковані в архіві за хронологічним принципом. На кожній із папок, підписаній роком, вказана кількість кореспонденцій, вкладених у них. Далі на окремому аркуші розписані дати листів, число їх сторінок та додаткові матеріали, що збереглись при них (наприклад, вирізки з газет, уривки з листів від інших людей, які пересилались Чикаленкові у машинописних копіях – наприклад, від співака Й. Давиденка, дружини П. Синицького з Києва, М. Левицького та ін.). При більшості кореспонденцій збереглись і конверти з адресами та штемпелями, за якими в окремих випадках можна було звірити їхні дати. У датуванні одного листа нами

³ Євген Чикаленко, *Щоденник (1921)*, с. 418–419.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

виявлена авторська помилка: Є. Лукасевич датував його груднем 1923 р., насправді ж написав роком раніше. Це вдалось встановити за штемпелем на конверті при листі та посиленням Є. Чикаленка на цей лист у “Щоденнику”. Усі листи написані чорнилом: темно або світло-фіолетовим, чорним або синім. Вони мають добрий стан збереженості та доступний почерк. Переважна більшість кореспонденцій датована, в окремих листах автор на початку листа писав і свою адресу. У кількох листах дату дописав власною рукою адресат (олівцем, або чорнилом).

Еміграційне листування Є. Чикаленка з Є. Лукасевичем закладається в 1920 р. Перший виявлений лист Є. Лукасевича датований 24 червнем 1920 р. та відправлений автором із Праги, де він зупинився після далекої подорожі з Києва. До Праги він привіз і Ю. Садик, громадянську дружину Є. Чикаленка. У цей короткий період свого перебування у Празі Є. Лукасевич надав Є. Чикаленкові і вказану вище грошову позику, про яку неодноразово позичальник із вдячністю згадував у своєму “Щоденнику”. У листі повідомляв і про приїзд до Праги з України відомого українського дипломата О. Шульгина, переказував його хвилюючі розповіді про ситуацію на батьківщині, про розбиття армії С. Будьонного під Новоград-Волинським.

У листі з Марієнбада (курортного містечка на заході Чехії) від 19 серпня 1920 р. Є. Лукасевич подавав цінну інформацію про перебування у місті відомих українців та постійне прибуття нових: Д. Левицького, Л. Бачинського, О. Олеса, В. Кушніра, Є. Коновальця, В. Короліва-Старого. Автор зазначав, що український поет О. Олесь помітно змінив свій попередній спосіб життя та взявся за творчу працю: віршування княжого періоду⁴. Проте стає відомо, що українці затримувались у Марієнбаді лише на короткий час і звідси кожен мандрував своїм окремишнім маршрутом: хто до Праги, хто до Берліну, Відня, Варшави, Софії і т. д. Сам Є. Лукасевич збирався також переїздити до Праги, а з розв’язкою російсько-польської війни перебратись до Польщі, де життя було значно дешевшим. Вже восени 1920 р. Лукасевичі переїхали до Польщі, зупинились у Варшаві, а потім Тарнові.

Свої листи Є. Лукасевич передавав Є. Чикаленкові двома способами – поштою (як правило це лаконічні листи, або листівки) та через спільних знайомих (як правило, це розлогі листи, з якими автор передавав і комплекти газет, або журналів). Є. Лукасевич писав, що отри-

⁴ Євген Чикаленко, *Щоденник (1921)*, с. 476–477.

мані листи Є. Чикаленка він давав читати їхнім спільним знайомим: А. Ніковському, В. Прокоповичу, В. Садовському і навіть С. Петлюрі та бентежився, що з-поміж українців лише В. Садовський підтримував епістолярну комунікацію з Є. Чикаленком.

Листи Є. Лукасевича до Є. Чикаленка тематично складаються з кількох інформаційних блоків: 1) розповідей про політичне життя української еміграції у Польщі, відомих політиків, їхні акції, організацію та діяльність таких структур, як Рада Республіки, Український Центральний комітет у Варшаві, Український Червоний Хрест; 2) важливих інформацій про життя в радянській Україні і зокрема в Києві: про розгортання там повстанського руху, про окремих його ватажків, долі спільних знайомих (С. Єфремова, Л. Старицької-Черняхівської, синів Є. Чикаленка – Івана та Петра, що з 1922 р. мешкали у Києві, тощо). Ці звістки Є. Лукасевич збирав від тих українців, які приїздили до Польщі на початку 1920-х рр. зі свіжими враженнями та новинами з радянської України; 3) розповідей автора про власні заняття: працю в редакції газети “Українська трибуна”, над укладанням словників медичної термінології, підготовкою статей для фахових часописів та доповідей на з’їзди, участь у роботі окремих наукових з’їздів, що проходили у Варшаві, Львові, Празі, про лікарську практику у Варшаві тощо.

Є. Лукасевич постійно інформував Є. Чикаленка і про спільних знайомих, яких зустрічав у Польщі: С. Петлюру та його родину, В. Прокоповича, А. Ніковського, О. Саліковського, С. Тимошенка, М. Шадлуна, Б. Матюшенка, А. Марголіна, А. Ніковського та ін., описав і зустріч із сином Євгена Харламповича – Левком. Відомо, що з кінця 1920 р. Тарнів стає одним із центрів української еміграції, місцем скупчення провідників української революції, екс-міністрів, урядовців, які в силу історичних обставин змушені були залишити Україну. Тут розпочалось організаційне формування української еміграції, закладення періодичних видань. Є. Лукасевич повідомляє Є. Чикаленкові про діяльність уряду УНР у Тарнові, його найвідповідніших представників, про початок діяльності і такої структури, як Рада Республіки, її призначення, склад, політичні наміри, ставлення до неї різних політичних сил. Є. Лукасевич розповідав і про працевлаштування в еміграції спільних знайомих: А. Ніковського, В. Прокоповича, В. Садовського, О. Саліковського та ін.

Автор звертав увагу на антипетлюрівські настрої серед вояків, що були інтерновані у польські табори. З листів Є. Лукасевича стає відомо,

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

що цей галичанин був одним з небагатьох, хто підтримував С. Петлюру, співчував його складному політичному становищу та вірив у його державницькі наміри. Саме Є. Лукасевич лікував С. Петлюру, рекомендував йому оздоровлення у Закопаному, постійно підтримував консультаціями і тяжко хвору дружину С. Петлюри – Ольгу Опанасівну.

Листи Є. Лукасевича відображають його окремі політичні погляди. Так, стає відомо, що він дуже критично ставився до української інтелігенції в еміграції. Його дратувала її амбітність, нездатність до організації та об'єднання навколо одного провідника, розпорошеність на партії та політичні течії, що ворогували між собою та іноді привертали до себе увагу європейських політиків. На протипагу цьому вищому прошарку суспільства Є. Лукасевич ставив неосвічених селян на батьківщині, у яких сучасники відзначали зростання національної свідомості, здатність до повстанської боротьби, безстрашну участь у рухові опору проти більшовицького окупанта. Подібні міркування Є. Лукасевич відверто викладав у листах до Є. Чикаленка, бо знаходив підтримку своїм поглядам в епістолярного співрозмовника.

Є. Лукасевич констатував слабкий політичний ресурс української еміграції, відсутність на тій хвилі національної боротьби відповідних працівників, орієнтації української еміграції на протилежні цінності. Є. Лукасевич писав про відомих політиків, оцінював рішення окремих. Зазначав і складне становище українців, що опинились на польських землях: скорочення польською владою фінансування українських урядових установ та таборів з інтернованими вояками. Разом з тим автор відзначав і позитивні зрушення у житті тамтешньої національної еміграції: пошквалення там культурного життя. Є. Лукасевич писав про відкриття народного університету у Ченстоховій, закладення лекторію за широкою тематичною програмою, заснування нових періодичних видань тощо.

Другою провідною темою листів Є. Лукасевича стала інформація про життя в радянській Україні. У 1921 р. автор писав про розгортання на батьківщині повстанського руху, про наміри окремих повстанців, селянські протибільшовицькі настрої, зростання на батьківщині симпатій до С. Петлюри. Важливою стала і його розповідь Є. Чикаленкові про зустріч у Тарнові з ватажком повстанського загону (лікарем Гелевим, сербом за походженням, він був одружений з українкою і мешкав на Київщині), що діяв на Катеринославщині, та його побратимами.

Повстанці розповідали у Тарнові про свої наміри вивести розрізнені повстанські сили на інший рівень: організації в Україні потужної повстанської армії із центральним проводом та дисципліною. Є. Лукасевич відзначив і приїзд до Польщі повстанського загону на чолі з М. Голубом, турне останнього українськими таборами та його незадоволення протипетлюрівськими настроями українських вояків.

Є. Лукасевич повідомляв у листах і про долі спільних знайомих: П. Стебницького, М. Василенка, О. Левицького, В. Дурдуківського, їхні бідкування на батьківщині в умовах більшовицької влади. Відзначав і зміну соціальної структури радянського суспільства: знищення в ньому заможних прошарків та помітне збідніння населення.

Як зазначалось, джерелом інформації про київське життя та долі спільних знайомих на батьківщині для Є. Лукасевича стали розповіді очевидців, які час від часу прибували з України до Польщі. Так, в одному з листів він писав про приїзд до Тарнова Ф. Зеленкевича, сина священика з родинного маєтку Є. Чикаленка (Перешорів на Херсонщині), його зустріч із Левком Чикаленком та обіцянку написати лист Євгенові Харламповичу про його рідне гніздо. У 1921 р. з Києва до Варшави прибула й дружина О. Саліковського, Ніна Олександрівна, з дітьми. Вона теж привезла свіжу інформацію про спільних знайомих, їхні життєві обставини в умовах нового радянського життя: про арешт та звільнення С. Єфремова, бідкування дітей А. Ніковського, які залишились на опікунстві старенької бабусі, їхній переїзд до Чикаленків у с. Кононівку, хворобу П. Стебницького, арешт В. Матушевської, І. Стешенка та ін. Деякі дані Є. Лукасевичу передали новоприбулі до Варшави влітку 1921 р. В. Коваль та Віктор Леонтович (син В. Леонтовича). Так, з розповідей останнього стало відомо, що Віктор побував у 1920 р. в маєтку Є. Чикаленка – с. Кононівці, там бачився з його синами, Петром та Іваном, розповів про їхні заняття, мешканців Кононівки, розграбування київського будинку Чикаленків, у т. ч. й родинної бібліотеки.

Як стає відомо з листів, Є. Лукасевич постійно підтримував Є. Чикаленка періодичними виданнями, які для останнього були важливим джерелом для ведення “Щоденника”: пересилав Євгенові Харлампійовичу як окремі числа газет з важливими матеріалами, так і комплекти газет. Завдяки цій приятельській послuzі, Є. Чикаленко мав можливість знайомитись з матеріалами галицьких газет (“Рідний край”, “Громадський вістник”, “Українська думка” (дві останні у певні роки

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

замішали щоденну львівську газету “Діло”, яка періодично закривалась польською владою), українських таборових видань (“Український сурмач”, “Український скиталець”), еміграційної періодики, що виходила у Польщі (“Трибуна України”, “Українська трибуна”, “Українська справа”, “Наш світ”, “Заграва”, “За свободу”) та ін. Окремі з найцікавіших та резонансних матеріалів зазначених видань Є. Чикаленко включив до свого “Щоденника” для відтворення окремих подій, підтвердження певних думок, прогнозів, інтерпретацій тощо. Є. Лукасевич вислав Є. Чикаленкові й окремі книжкові видання, які виходили у Польщі.

З листів Є. Лукасевича довідуємось як про обставини народження окремих українських еміграційних видань, так і про нереалізовані проекти. Він кілька разів повідомляв Є. Чикаленка, що В. Прокопович тривалий час збирав матеріали для календаря-альманаха, який мав попередню назву – “На чужині”. Редактор набрав чималий портфель цікавого для запроектованого видання, але свій задум так і не здійснив. Є. Лукасевич писав і про долю матеріалів, зібраних В. Прокоповичем: частина їх згодом була використана О. Саліковським для іншого часопису “Трибуна України”, що вийшов на початку 1923 р. у Варшаві⁵.

З епістолярію довідуємось і про причетність Є. Лукасевича до видання української газети у Варшаві – “Українська трибуна”. До цієї справи він долучився у червні 1921 р., після свого переїзду з Тарнова. Фактично Є. Лукасевич став одним із засновників газети, яку видавав разом із О. Саліковським, та її меценатом. Завдяки Є. Лукасевичу, “Українську трибуну” постійно читав і Є. Чикаленко, через неї детально знайомився з українським повстанським рухом, що вирував у радянській Україні. Є. Чикаленко кілька разів відзначав у “Щоденнику”, що з-поміж інших українських періодичних видань в еміграції, саме ця газети найширше і найоб’єктивніше інформувала читачів про той важливий історичний процес, подавала матеріали про конкретні повстання, їхніх ватажків, регіони найгарячіших виступів тощо. Завдяки такій детальній та важливій інформації, в Є. Чикаленка та інших його сучасників з’явилась надія на можливість повалення більшовизму як в Україні, так і в Росії.

У редакції “Української трибуни” доля звела Є. Лукасевича зі старшим сином Є. Чикаленка – Левом. Про його справи Є. Лукасевич

⁵ Є. Чикаленко, *Щоденник (1923–1924)*, с. 65.

часом інформував батька: зазначав публікації Л. Чикаленка в “Українській трибуні”, називав його псевдоніми, місця перебування, працю при Раді Республіки, відрядження у 1921 р. до табору в Пикуличі як уповноваженого Ради Республіки.

Є. Лукасевич у листах подавав цінні факти і про діяльність окремих українських структур та організацій. Наприклад, про заходи Українського Червоного Хреста у Варшаві, до керманічів якого належав, про діяльність Українського Центрального комітету (УЦК), в якому кілька років також займав провідну посаду: про його фінансове становище, призначення, основні напрямки роботи. Стає відомо, що восени 1922 р. УЦК організував кампанію на Волинь зі збору та заготовки с/г продукції для українських таборів, розташованих на території Польщі. Другим напрямком діяльності УЦК стала організація приватних університетських курсів за спеціальностями: історія української літератури, історія української церкви, історія українського руху ХХ ст., економіка, економічна географія та ін. Є. Лукасевич у листах часто називав лекторів курсів, серед яких значився і сам, відзначав окремі найцікавіші лекції, зміни в лекторському складі тощо⁶. Повідомляв і про інші наміри УЦК, наприклад, заснувати український клуб, відкрити книжковий склад у Варшаві, закласти видавництво “Живи, Україно” тощо. З листів довідуємось, що Є. Лукасевич підтримував УЦК не лише реальними справами, а й матеріально.

На підставі інформацій листів довідуємось, що в 1923 р. Є. Лукасевич вийшов із дирекції УЦК, його посаду зайняв відомий громадський діяч, видавець та редактор О. Саліковський. Тоді ж від комітету відійшли й інші його провідники та засновники – А. Лукашевич, А. Ніковський, П. Пилипчук. Після зазначеної реорганізації діяльність комітету фактично стала триматись на двох особах – О. Саліковському та П. Зайцеву (секретарі УЦК). Але останній у 1924 р. був арештований польською владою за підозрою у шпигунстві на користь більшовиків, що помітно підірвало довіру до УЦК і звузило його діяльність. Є. Лукасевич скептично оцінював і діяльність уряду УНР у Тарнові, з недовірою писав про його прем'єр-міністра А. Лівичького.

Із листів Є. Лукасевича довідуємось і про інші значні події, які переживала українська еміграція на теренах Польщі. Він повідомляв про заснування в таборах для інтернованих українських вояків у Польщі першого фахового медичного журналу – “Вістника спілки лікарських

⁶ Є. Чикаленко, *Щоденник (1923–1924)*, с. 107.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

помішників на еміграції в Польщі”. Із цим виданням співпрацював і сам Є. Лукасевич та ознайомив з ним і Є. Чикаленка. Завдяки збереженості журналу у Державній науковій архівній бібліотеці України (м. Києва), нам вдалось виявити надруковані в ньому матеріали Є. Лукасевича, які допомогли розкрити сюжети його окремих листів до Є. Чикаленка.

Є. Лукасевич повідомляв і про заснування лікарської спілки серед емігрантів у Польщі, її просвітницьку діяльність. Так, завдяки їй, був організований змістовний лекторій у таборах для інтернованих. Стає відомо, що потребами таборового життя переймався не лише Є. Лукасевич, а і його дружина – Стефанія Лукасевич: вона, в умовах фінансової скрути, збирала кошти для таборів.

Є. Лукасевич у 1923 р. відзначає помітні зміни, під впливом польської влади, в житті української еміграції. Їх ознакою стали: скорочення фінансування українських урядових та громадських структур, розформування українських таборів для інтернованих українських вояків. Зазначені заходи дали українцям зрозуміти, що кожен емігрант повинен був клопотатись про власне самозабезпечення, працевлаштування і постійний осідок. Це ставало їхньою проблемою, а не проблемою держав, які їх прийняли на свої землі та прихистили від небезпеки в умовах ведення бойових дій. У результаті зазначених змін тисячі українців із таборів почали повертатись у радянську Україну, інші – виїздити на роботи до Франції. Чимало українських урядовців, які мали при собі певні заощадження, виїхали до Чехо-Словаччини, де було більше шансів працевлаштуватись, принаймні, на викладацькі посади.

Є. Лукасевич й УЦК, на прохання Є. Чикаленка, опікувалися матеріальним становищем Серафими Пилькевич, вдови українського військового діяча О. Пилькевича, який раптово помер у 1921 р. від серцевого нападу. Самотня жінка опинилась у складному становищі: вона мешкала у таборі для інтернованих українських вояків, без будь-яких матеріальних засобів, але згодом знайшла підтримку від своїх людей.

Із листів стає відомо про ту важливу місію, яку зіграв Є. Лукасевич у пошукові рукописів праць Є. Чикаленка, які загубились на заплутаних стежках еміграції і тривалий час не могли потрапити до автора. Ця згуба дорогоцінних записів додавала Є. Чикаленкові чимало душевних переживань та викликала співчуття в його сучасників. Є. Лукасевич виявився саме тим приятелем Євгена Харлампійовича, який взявся допомогти розшукати його рукописи, бо, за даними сина

Петруся, вони мали осісти у Варшаві (він їх передав через українського кооператора І. Філіповича, який з Харкова приїздив до Варшави і служив у більшовицькій місії).

У Варшаві опинилась і частина рукописів Є. Чикаленка, написаних ним у 1920 р. у Перемишлі. Перебираючись звідти до Карлсбаду у травні 1920 р., Є. Чикаленко залишив рукописи на збереження у бібліотеці Українського Дівочого інституту під опікою Д. Грегोलінського. Прийнявши у 1923 р. рішення про видання “Спогадів”, автор починає збирати рукописи. Спочатку його папери із Перемишля потрапили до Варшави, звідти П. Чижевський мав їх перевезти до Праги. У тій пересилці, як видно з листів, брав участь і Є. Лукасевич. Далі він долучається і до складнішого пошуку рукописів, переданих до Варшави із Києва сином Петром. Із листів вимальовуються деталі усіх маршрутів пошуків, які були прокладені Лукасевичами у Варшаві і тривали майже півтора року. Спочатку на пошуки І. Філіповича, який дійсно приїздив до Варшави та працював у більшовицькій місії, Є. Лукасевич відправив свою дружину. Кілька разів вона навідувалась до більшовицької місії, проте безрезультатно. Згодом наполегливій жінці таки вдалось зустрітись з І. Філіповичем і з’ясувати, що рукописи Є. Чикаленка справді перебували у нього і він пообіцяв їх вислати дочці Є. Чикаленка, Ганні ще в червні 1923 р. С. Лукасевич передала І. Філіповичу адресу Г. Чикаленко-Келлер. Проте свою обіцянку І. Філіпович не виконав і пошуки рукописів стають темою листування Є. Лукасевича з Є. Чикаленком на цілий рік. Вони свідчать, що Є. Лукасевич щиро бажав допомогти своєму приятелеві і докладав чимало зусиль до того, що й привело його, нарешті, до знахідки.

Загадка із рукописами Є. Чикаленка була розв’язана у зв’язку з резонансною подією, яка сколихнула життя української еміграції у Варшаві: арештом секретаря УЦК, відомого літературознавця П. Зайцева за підозрою його в агентурній роботі на користь більшовиків. Після ув’язнення П. Зайцева та знайомства з його архівом, Є. Лукасевич довідався, що рукописи Є. Чикаленка, привезені І. Філіповичем до Варшави, опинились у П. Зайцева. Останній утаємничив цю інформацію, знаючи, що автор наполегливо розшукував свої папери, чим викликав проти себе ще бурхливішу хвилю невдоволення. Проте забрати рукописи Є. Чикаленка, виявлені у П. Зайцева, стало непростною справою, бо частину його архіву після арешту забрали приятелі Зайцевих – Якубовські. Саме у тій частині опинились і рукописи Є. Чика-

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

ленка. Є. Лукасевич не мав ніяких зв'язків з Якубовськими. Для переговорів з ними був відправлений відомий український розвідник М. Чеботарів, якого Є. Чикаленка знав особисто. Є. Лукасевич перебував у курсі переговорів М. Чеботаріва з Якубовськими, бо повідомляв 15 травня 1924 р. у листі до Є. Чикаленка⁷, що його рукописи Чеботарів нарешті забрав у Якубовської, показав їх Лукасевичу, але не віддав, пообіцявши переслати їх авторові самостійно.

Є. Лукасевич писав у листах і про власні заняття. Так, стає відомо, що у 1923 р. він майже відійшов від лікарської практики, лише лікував дружину С. Петлюри – Ольгу Опанасівну. В основному ж займався науково-публіцистичною працею: готував до друку словники (українсько-латинський анатомічний та латинсько-український), дописував до “Вістника спілки лікарських помішників на еміграції в Польщі”, готував підручник з педіатрії, відвідав лікарський з'їзд у Львові. Після подорожі на з'їзд ділився враженнями від Галичини: зростанням там національних настроїв, європейськими орієнтаціями земляків. Повідомляв і про складну ситуацію з українським університетом у Львові, про польські репресії проти українців, про виїзд зі Львова до Праги П. Холодного, із Ужгорода актора М. Садовського, про працевлаштування у Львові В. Садовського та ін.

У 1924 р. Є. Лукасевич повідомляв про появу в українській еміграції нового небезпечного явища: зміновіхівства. Воно з'явилося через проникнення більшовиків в українські громадські організації (наприклад, Український Громадський Комітет у Празі, УЦК у Варшаві), редакції періодичних видань, агітації українців до повернення на батьківщину, де розгорнулася українізація, що потребувала людського ресурсу. Стає відомо, що одним з перших до цієї агітації долучився В. Винниченко. Він приїхав з Німеччини до Праги з рефератами, якими переконував земляків у необхідності повернення в Україну. Зміновіхівство дуже схвилювало окремих українців. Так, К. Мацієвич, А. Лівіцький, В. Прокопович із самого початку оцінили цю агітацію як чергову пастку для довірливих українців.

Кореспонденція Є. Чикаленка до Є. Лукасевича становить 83 одиниці. Серед неї – листи та листівки з Карлсбада, Бадена, Рабенштайна, Відня, Праги, Подєбрадів. Усі вони – змістовні, відверті, наповнені політичними, громадськими та особистими сюжетами. У них автор

⁷ Є. Чикаленко, *Щоденник (1923–1924)*, с. 251–252.

також оцінював рішення та важливі акції українських політиків в еміграції, міркував про розв'язання українського питання в умовах більшовицької диктатури, уважно стежив за новими процесами та явищами, що відбувались на батьківщині, часто міркував над їхньою сутністю (наприклад, процесу українізації), багато писав і про власне життя (переїзди, облаштування у різних місцях, життєві обставини, недуги та лікування, переживання за синів, які залишились в Україні). З огляду на таку розмаїтість сюжетів листів Є. Чикаленка до Є. Лукасевича визначаємо їх як інформаційно-важливий та джерельно-значимий матеріал для історичних досліджень, що потребує введення до наукового обігу. Він засвідчує активну епістолярну комунікацію двох відомих сучасників, їхні теплі приятельські взаємини, бажання інформувати один одного про наболіле та важливе, обмінюватись враженнями та думками з приводу важливих подій та явищ. Такий інформаційний обмін та розлоге епістолярне спілкування стали одним зі способів адаптації українців в умовах емігрантського життя.

Кореспонденція Є. Чикаленка до Є. Лукасевича вкладає у конверт, підписаний простим олівцем: “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. Лукасевича. 1920–1928”, та розкладена у папки за хронологічним принципом. Під заголовками на кожній із папок зазначалась кількість кореспонденцій за той чи інший рік.

Перші виявлені листи Є. Чикаленка відправлені у жовтні 1920 р. З 1921 р. розпочалось активне і найцікавіше листування, в якому переважали політичні теми. Є. Чикаленко ділився враженнями від зустрічей з відомими політиками: у Празі із Г. Сидоренком, М. Васильком, С. Шелухиним, у Відні – з В. Липинським та Є. Петрушевичем. Зокрема, він висловив свою незгоду з державницькою концепцією В. Липинського: побудувати українську державу на чолі з українським монархом в особі гетьмана П. Скоропадського, базуючись на аристократичному класі українського суспільства. Її Є. Чикаленко називав утопічною і як альтернативу пропонував власну концепцію української держави, побудованої на компромісі протилежних соціальних груп українського суспільства (панів та селян). Є. Чикаленко вважав, що підвалиною державного будівництва України було політично правильне розв'язання аграрного питання та пропонував свою модель його вирішення. Великі землевласники залишали собі частину свого земельного фонду для збереження провідних галузей с/г виробництва та для забезпечення с/г продуктами міст. Іншу ж частину земель вони зобов'язані

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

були розпродати селянам, на вигідних для останніх умовах, щоб розв'язати питання земельного голоду, яке було найгострішим стержнем соціальних конфліктів в Україні. Ті ж селяни, що залишились без землі, мали трансформуватись в іншу соціальну групу – робітників, працівників промислового сектору. Їх Є. Чикаленко пропонує заохотити до переїзду в міста запровадженням кращих та демократичних умов праці на виробництві: 8-годинного робочого дня, соціального захисту, участі у націоналізації тощо.

Є. Чикаленко у 1921 р. продовжує стояти на державницьких позиціях, він не може змиритись із втратою Україною державності і вибудовує власну модель розв'язання українського питання. Поважний українець був упевнений у тому, що більшість українців, які пережили лихоліття червоно-більшовицького режиму, бажали національної влади, без російського втручання. Як і кожен народ, що прагнув національного визволення, він потребував власного провідника. У силу історичних обставин на той час ним став С. Петлюра. Саме йому повірили мільйони українців та тисячі повстанців, які під петлюрівськими гаслами вели непримиренну боротьбу з червоним окупантом. Цьому політикові повірив і Є. Чикаленко. Так, у листі до Є. Лукасевича від 3 березня 1921 р. він пише: “Я ніколи не був поклонником Петлюри, але чи він зумів, чи доля йому пощастила, а він став центром, коло якого тулиться надіями народ, той нам треба не принижати його, а йти разом з ним”⁸.

Стратегічною ідеєю Є. Чикаленка стала об'єднана ідея: згуртувати українців різних політичних світоглядів навколо імені С. Петлюри та підтримати політика єдиним фронтом. Є. Чикаленко веде переговори з представниками різних політичних сил – хліборобами-державниками (В. Липинським), галичанами (Є. Петрушевичем), самостійниками (В. Андрієвським), соціал-демократами (Б. Матюшенком), соціалістами-федералістами, соціалістами-революціонерами. Про це Є. Чикаленко пише Є. Лукасевичу за 1921 р. Так, у листі від 16 вересня 1921 р. зустрічаємо такі рядки: “Я всім кажу, що треба покинути партійні та особисті чвари і всім згуртуватись коло уряду У.Н.Р., на чолі якого доля поставила Петлюру і всім взятись за рятування України, бо коли пропустити цей момент, то хтозна – чи не буде “zu spat”, як у нас завжди бувало... Натурально, ні Винниченко, ні Грушевський, ні Ско-

⁸ *Українська вільна академія наук у США (далі – УВАН)*. Архів Є. Чикаленка (86), папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

ропадський не підуть на об'єднання фронту, а багато дрібніших людей напевне одумуються і до них треба поставитись не ворожо, а навіть піти їм назустріч з простягнутими руками”⁹.

Розв'язання українського питання в інтерпретації Є. Чикаленка складалось з двох етапів. Кожен з них мав свої завдання та виконавців, проте обидва були пов'язані спільною метою: побудувати українську державу. Перший етап Є. Чикаленко називав національно-визвольним. Він включав мобілізацію українських політичних сил в еміграції та підготовку ними визвольного походу на чолі із С. Петлюрою в Україну. Його результатом мала стати організація на батьківщині всенародного повстання для визволення її від більшовицької влади, яка не підійшла хліборобській Україні з її прив'язаністю до власних господарств та приватновласницькою психологією переважної більшості населення.

Ознакою загального невдоволення новою владою стало розгортання потужної хвилі народних повстань у 1920–1921 рр. у різних частинах України. Вони мали протибільшовицьку спрямованість, але були розрізненими й неорганізованими, а тому й приреченими на поразку. На думку Є. Чикаленка, усі повстанські сили, що народились в Україні на ґрунті невдоволення більшовизмом, потребували одного проводу. Такого народного провідника Є. Чикаленко бачив у С. Петлюрі, який виявився найпослідовнішим політиком революційної доби, бо непохитно тримався ідеї української самостійності. Завдяки цій послідовності, політик придбав популярність на батьківщині, особливо серед повстанців. Свої надії на визволення України вони пов'язували переважно з іменем С. Петлюри. На тому історичному етапі Є. Чикаленко не бачив іншого провідника повстанців, а тому покладав на С. Петлюру національно-визвольну місію.

Другий етап у концепції Є. Чикаленка – державно-будівничий. До його реалізації мали приступити вже інші виконавці, яким визволитель С. Петлюра мав передати свої повноваження. На цьому етапі провідну роль Є. Чикаленко відводив гіпотетичному “варягові”, який мав прийти в Україну з досвідом державного управління, своєю армією, управлінським апаратом та допомогти українцям у державному будівництві.

Є. Чикаленко неодноразово пояснював, чому відводив таку відповідальну місію саме європейському політикові, а не національному. Бо

⁹ УВАН. Архів Є. Чикаленка (86), папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

І. Старовойтенко, *Реалії української еміграції у листуванні...*

провідних українських політиків (М. Грушевського, П. Скоропадсько-го) він списав у тираж, як таких, що не виконали завдань, поставлених перед ними у відповідний історичний момент. Через цю свою неспроможність вони не мали права на політичну реабілітацію. Маючи симпатії до політичного світогляду С. Петлюри, Є. Чикаленко вважав, що він не мав достатнього досвіду та здібностей для державного будівництва, до того ж його неоднозначно сприймали й політичні сили України: одні обожнювали, інші ж всебічно критикували, або сприймали вороже. З огляду на ситуацію відсутності загальнонаціонального політичного лідера, Є. Чикаленко пропонує запросити в Україну чужоземного варяга, який мав професійні здібності будівничого держави.

Якою ж Є. Чикаленко бачить українську державу, передану С. Петлюрою “варягові”? На його думку, в тих історичних обставинах для неї найвідповіднішою була монархічна форма правління, бо до республіки Україна реально недотягувала: треба було належно підняти освітній рівень її населення, відбудувати різні виробничі галузі, навести порядок у всіх сферах суспільного життя. Такі завдання посильні були лише централізованій владі. До того ж населення, стомлене кількарічною революційною анархією, беззаконням та свавіллям різних влад, прагнуло сильного правителя, який би навів порядок у розореному краї та направив життя у конструктивне русло. Є. Чикаленко пропонує запровадити й контролюючий орган над монархом, на кшталт виборного Сойму (він обирався губернськими земствами). До губернських земств своїх представників висували повітові та міські земства. Така відкрита виборність забезпечувала знання репутації виборців та прокладала шлях у політику чесним та здібним українцям.

Є. Чикаленко вважав, що Україна не визволиться від більшовизму без зовнішньої підтримки. У разі ж нездійснення проекту самостійної державності прогнозував Україні федерацію з Росією. У листах до Є. Лукаsevича виразно вимальовується недовіра Є. Чикаленка до російських політиків усіх політичних напрямків, які у ставленні до українського питання не мали відмінностей: тримались централістичних поглядів і не бажали зрозуміти національних особливостей України та її прагнень до самостійності. Тому він брав під сумнів українські симпатії П. Врангеля, до якого потяглися окремі національні політики. Є. Чикаленко вважав, що будь-яка заміна більшовицької влади в Росії не принесе Україні ніякого полегшення із вказаної вище причини: централістичної налаштованості усіх російських політиків, які звину-

вачували українців у розвалі Російської імперії і, при кожній нагоді, продовжували критикувати український сепаратизм. Свої думки Є. Чикаленко підкріплював конкретними фактами та публікаціями часописів (наприклад, російських газет “Руль” та “День” у 1924 р.)¹⁰.

Модель розв’язання українського питання відобразилась у листах до близьких приятелів Є. Чикаленка, у тому числі й до Є. Лукасевича. Її ж узагальнений виклад був опублікований на сторінках віденського тижневика “Воля” у квітні 1921 р.¹¹ і викликав пошквалене обговорення та критику серед еміграції. В одному з листів до Є. Лукасевича Є. Чикаленко передавав реакцію на його виступ у “Волю” провідних українських політиків: у більшості вона викликала незадоволення. Вона обурила у першу чергу провідників української революції – М. Грушевського та В. Винниченка, яким Є. Чикаленко прогнозував політичну смерть. У результаті В. Винниченко перервав взаємини зі своїм багатолітнім благодійником, А. Ніковський надрукував критичну статтю в газеті “Українська трибуна”¹², а згодом написав Є. Чикаленкові різкого листа, в якому зізнався, що не бачив перспектив у їхньому подальшому спілкуванні¹³. Пропозиціями Є. Чикаленка були незадоволені й хлібороби-державники через відхилення ним у проєкті ролі П. Скоропадського, на якого вони робили основні ставки у своїх політичних намірах.

У листах Є. Чикаленка до Є. Лукасевича відклались і важливі біографічні факти про автора: його родинні справи, просопографічна інформація про його душевний та фізичний стани у різні роки життя та в різних місцях проживання. Так, у листі за 15 січня 1921 р. Є. Чикаленко просив Є. Лукасевича допомогти йому з дружиною оформити

¹⁰ Листівка Є. Чикаленка від 27 листопада 1924 р., УВАН. Архів Є. Чикаленка (86), папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

¹¹ Є. Чикаленко, *Де вихід?* Воля, Відень, 1921, т. 2, ч. 3/4, 23 квітня, с. 99–105.

¹² Йдеться про один із фейлетонів А. Ніковського, які публіцист друкував у зазначеній газеті під традиційним заголовком “На біжучі теми”. Нарис називався “Трудовий монарх” та був підписаний псевдонімом “А. Танаскович” (Українська трибуна, Варшава, 1921, ч. 14, 21 травня, с. 3). У ньому автор в іронічній формі висловив свою неприхильність до ідеї трудової монархії, яку вважав неприйнятною для України. Зачепив і Є. Чикаленка та його відому статтю у “Волю”. Зокрема, висловив такі міркування: “Ще нехай Є. Чикаленко, людина, що замість мастку й грошей вивезла з України силу спогадів, нехай собі в емігрантській колбочці мішає трудове з царським: він все минуле пам’ятає і, виходить, шанує”. Пропонував замість цих політичних фантазій придумати для України реалістичніший проєкт політичного майбутнього.

¹³ *Свєн Чикаленко. Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки*, упор., вступ та передмова Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко, К., 2015, с. 343–345.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

дипломатичні паспорти для переїзду до Австрії. У зв'язку з цим він подавав цінні дані про себе та Юлію Миколаївну: дати та місця народження, вказував і такі дані, як зріст, колір волосся та очей. Із цього листа ми вперше дізнались повну дату народження Юлії Миколаївни, яка стала життєвою супутницею Є. Чикаленка в еміграції: 2 вересня 1885 р. До того ж стає відомо, що вона носила прізвище Чикаленка та мала статус дружини радника дипломатичної місії УНР. При листі автор подавав і копію власного посвідчення, виданого йому департаментом чужоземних справ Міністерства закордонних справ УНР про його відрядження закордон та матеріальне утримання українськими дипломатичними місіями європейських країн.

Є. Чикаленко писав і про свої переїзди (наприклад, у лютому 1921 р. до Бадена, у липні 1923 р. до Відня, у травні 1925 р. до Подебрадів), про основні заняття: працю над спогадами, ведення щоденника, домашні справи, прогулянки до лісу, збирання ягід та грибів тощо. За листами можна простежити: з якого часу Є. Чикаленко клопотався про свій переїзд із Австрії до Подебрадів, які мав щодо того мотивації, хто йому допоміг в отриманні віз (Д. Дорошенко та М. Садовський), його позитивне сприйняття Подебрадів, які степово-лісисто-рівнинними краєвидами нагадали йому рідну Херсонщину. Проте новий і останній осідок Є. Чикаленка в еміграції не приніс йому бажаного душевного спокою, бо згодом він починає нарікати Лукасевичу на свою самотність. Її він пояснював тим, що тамтешня публіка відвикла від нього. Найтіснішим у Подебрадах стало його спілкування з В. Королівим-Старим, який проявляв щире співчуття до старого Чикаленка та підтримував його морально. Згодом Є. Чикаленко писав, що, окрім байдужості, він відчув у Подебрадах ще й ворожість до нього з боку земляків. Її викликало прихильне ставлення Є. Чикаленка до агітації української молоді повертатись додому для втілення в життя курсу українізації, проголошеного більшовиками. Стає відомо, що Є. Чикаленко прихильно поставився до цього процесу, повірив йому, тим самим викликавши критику своєї довіри не лише у близьких приятелів, а й сина Лева, який у розлоному листі переконував батька у помилковості його позиції.

Є. Чикаленко писав Є. Лукасевичу і про свої заняття у Подебрадах: з літа 1925 р. він почав працювати у Термінологічній комісії Української господарської академії над укладанням німецько-українсько-російського лісового словника, далі планував укласти агрономіч-

ний та зоотехнічний словники. Є. Чикаленко взявся за роботу натхнено, проте згодом відзначив її повільний поступ з причин, незалежних від нього: Термінологічна комісія збиралась рідко і розглядала зібраним терміни не кваплячись (наприклад, за одне засідання могла обговорити до 100 карток із зібраних 2500).

Є. Чикаленко інформував Є. Лукасевича і про самопочуття, писав йому, як лікареві, про тонкощі пережитих операцій. У листах та листівках повідомляв і про тяжку недугу дружини (туберкульоз печінки), яка стала для обох великим випробуванням, бо потребувала додаткових матеріальних витрат. Складні життєві обставини змусили Є. Чикаленка інтенсивно працювати, відробляти раніше взяті аванси.

У листах Є. Чикаленка проходять і окремі родинні сюжети. Так, автор неодноразово описував свої душевні переживання за синів Петра та Івана, які залишились в Україні та жили в небезпеці. Він шукав підтримки своїм батьківським почуттям у приятеля, бо останній вже переживав подібну ситуацію, загубивши на заплутаних стежках еміграції власного сина Левка. Зі встановленням епістолярної комунікації із синами в 1922 р. Є. Чикаленко передавав Є. Лукасевичу окрему інформацію про київське життя синів: писав про арешт Петруся у 1921 р. за контрреволюційну діяльність, про розграбування київського маєтку, заняття сина Івана, матеріальне становище рідних, про останній арешт сина Петра у 1928 р. та надії батька на його звільнення. Є. Чикаленко переповідав Є. Лукасевичу і окремі звістки про спільних знайомих, отримані від синів. Так, син Петро писав батькові про заходи М. Грушевського у 1926 р. відзначити свій ювілею на академічному рівні. Вони викликали критику в українців, які звинуватили поважного вченого у кар'єризмі¹⁴ та бажанні пристосуватись до нової влади.

В одному з листів Є. Чикаленко повідомляв приятелеві несподівану родинну новину: народження дочкою Ганною дитини (на 42-му році її життя)¹⁵.

У листах відбилися рефлексії Є. Чикаленка на окремі події в Радянській Україні. Так, у травні 1926 р. його увагу привернули виступи українських радянських керівників, опубліковані більшовицькою газетою "Вісті". Є. Чикаленко назвав епохальною промову М. Скрипника, який висловився в дусі самовизначення України. Зокре-

¹⁴ Лист Є. Чикаленка від 27 жовтня 1926 р., УВАН. Архів Є. Чикаленка (86), папка "Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 pp."

¹⁵ Лист Є. Чикаленка від 2 липня 1926 р., *ibid*.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

ма, він висловив таку пропозицію: якщо Москві не подобались українці, то на підставі § 6 Конституції вони могли відокремитись.

Є. Чикаленко повідомляв і сумні новини з радянської України, про які довідувався в основному від синів: поширення там грабіжництва та його безкарність, про антирелігійну політику радянської влади, тотальне закриття нею церков, помітне збідніння населення, відсутність роботи для старих українських інтелігентів, про бідування в Україні старого актора М. Садовського, який у 1924 р. повернувся з еміграції в Україну, де зазнав чимало бідувань, тощо.

У 1923–1924 рр., як вже зазначалось, провідною темою листування стали пошуки рукописів Є. Чикаленка, до яких він залучає свого приятеля у Варшаві. Бо саме туди зійшлись папери із мемуарами, привезені двома різними маршрутами: П. Чижевським із Перемишля та І. Філіповичем з України. Є. Чикаленко передавав у листах і хід своїх переговорів з редакцією газети “Свобода” (Джерсі-Сіті) про першодрук його “Спогадів”. Ті переговори виявились тривалими та крихкими, чим дуже засмучували автора, бо він довго наважувався друкувати свою працю і до остаточного рішення його підштовхнули лише матеріальні обставини.

Стає відомо, що свої видавничі послуги Є. Чикаленкові запропонували й інші періодичні видання – “Літературно-науковий вістник” (ЛНВ), таборова газета “Український скиталець”, берлінське видавництво “Українське слово”. Про книжковий друк “Спогадів” Є. Чикаленко вів перемовини у 1923 р. і з львівським видавництвом “Червона калина”, проте вони закінчились безрезультатно через невизначеність із гонораром. У 1923–1924 рр. фрагменти “Спогадів” ЛНВ¹⁶ та “Український скиталець” таки надрукують, а з “Українським словом” Є. Чикаленко на співпрацю не наважився через недовір’я його керманічам. Із листів до Є. Лукасевича довідуємось, що Є. Чикаленко був незадоволений публікацією фрагментів своєї праці ЛНВ з такої причини: редакція втрутилась у його авторські тексти, істотно змінивши їх і не погодивши ті зміни з автором, до того ж не платила Чикаленкові гонорару, а згодом і взагалі перестала висилати журнал.

¹⁶ В ЛНВ у 1924 р. друкувались “Уривки зі споминів” Є. Чикаленка: (1881–1886 рр.). – 1924, т. LXXXIII, кн. V, за май, с. 29–45; (1890–1900): 1924, кн. VI, червень, с. 129–144; т. LXXXIV, кн. VII–IX, липень–вересень, с. 257–284; т. LXXXV, кн. X, жовтень, с. 58–64; кн. XI, листопад, с. 118–125; кн. XII, грудень, с. 217–226.

Із листів стає відомо, що лише у вересні 1923 р. Є. Чикаленко отримав від редакції газети “Свобода” довгоочікувану згоду друкувати його “Спогади” за гонорар у 50 доларів¹⁷. З 2 лютого 1924 р. газета вперше почала друкувати відому працю Є. Чикаленка, умістивши її у десятках своїх номерів і закінчивши її друк лише 29 вересня. Після публікації “Свободою” “Спогадів” Є. Чикаленко запропонував редакції опублікувати і його “Щоденник” за 1907–1917 рр., рукописи якого нарешті знайшлися в середині 1924 р. Проте з листів до Є. Лукасевича стає відомо, що редакція “Свободи”, після тривалих вагань, все ж не наважилась публікувати ту цікаву працю через її великий обсяг.

Із епістолярію Є. Чикаленка довідуємось, що у другій половині 1920-х рр. він починає переговори з НТШ у Львові і про книжкове видання “Щоденника”, називаючи його єдиним на той час джерелом з історії українського відродження до 1917 р. Саме факт відсутності видавця такої рідкісної праці викликав у автора помітні переживання. Лише навесні 1927 р. він пише Лукасевичу, що отримав, нарешті, звістку від В. Дорошенка зі Львова про намір НТШ купити в нього “Щоденник” і друкувати його¹⁸.

У 1925–1926 рр. вперше у Львові побачило світ і книжкове видання “Спогадів” Є. Чикаленка, яке стало єдиним в Україні аж до здобуття нею державної незалежності. Воно народилось у видавничій спілці “Діло”. Є. Чикаленко переслав свою працю Є. Лукасевичу, передавав і перші враження від неї та оцінки окремих сучасників: С. Єфремова, В. Леонтовича, В. Винниченка, Д. Дорошенка, відзначаючи, що частіше від приятелів чув критичні зауваження, аніж похвальні відгуки.

Невелику дискусію праця Є. Чикаленка викликала і між адресатами. Так, Є. Лукасевич після прочитання “Спогадів” висловив здивування, чому Є. Чикаленко не запрошував його на свої знамениті “понеділки”, які проходили в його київській оселі на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56 і про які знала ледь не вся національно свідома частина українців. Євген Харлампійович на цю репліку зробив такі пояснення у листі: учасниками його “понеділків” в основному були члени редакції української газети “Рада” та Товариства українських поступовців, тобто його “понеділки” були закритими й конспіративними. Оскільки ж Є. Лукасевич не був членом ні редакції, ні товариства, то його й не

¹⁷ Лист Є. Чикаленка від 29 вересня 1923 р., УВАН. Архів Є. Чикаленка (86). папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

¹⁸ Лист Є. Чикаленка від 22 квітня 1927 р., *ibid*.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

запрошували на зазначені заходи, хоча на “понеділки” іноді приходили й гості, старі приятелі Є. Чикаленка – П. Саксаганський та М. Садовський, письменник М. Коцюбинський та ін. Відповідальність за незнання Є. Лукасевичом “понеділків” Є. Чикаленко перекладав на В. Короліва та М. Синицького, які не залучили Є. Лукасевича до ГУП та до співпраці з “Радою”¹⁹.

У листах зустрічаються і звістки про спільних знайомих: українського громадського діяча, публіциста, видавця й мецената української справи П. Стебницького (Є. Чикаленко повідомив сумну новину про його смерть у березні 1923 р.) та висловив великі симпатії до цього поважного українця, який не наважився виїхати з батьківщини і став жертвою жорстокої більшовицької системи; громадського діяча й письменника В. Короліва-Старого, з яким Є. Чикаленко постійно спілкувався листами та писав про його намір у 1923 р. перебраться до США, про обставини його проживання в Увалах (Чехо-Словаччина). Зустрічалась інформація і про провідних галицьких політиків, які у 1923 р. залишили Відень, після прийняття міжнародного “Статуту про Східну Галичину”, бо він обірвав надії галичан на самостійність.

Стає відомо, що на поч. 1924 р. Є. Чикаленко зустрічався у Відні і з С. Петлюрою²⁰ та вів розмови з політиком про зовнішній вибір України та завдання української еміграції на тому етапі. Обидва зійшлися на тому, що без зовнішньої підтримки Україні не вдасться подолати більшовицьку владу, проте розійшлись у зовнішніх орієнтаціях. С. Петлюра орієнтувався на Італію. На думку ж Є. Чикаленка, у своєму зовнішньому виборі Україні більше підходила Англія, або чорноморські країни, які були зацікавлені в розпаді великої Росії та створенні на її терені менших суверенних держав. У ході тієї розмови реалістичний Є. Чикаленко висловив С. Петлюрі й думку про неготовність України до самостійності та сформував першочергові завдання перед українською еміграцією. Їй треба було стати на шлях, яким йшли усі цивілізовані держави: розвивати національну свідомість в еміграції, формувати й виховувати власну державну інтелігенцію, розвивати книжне та газетно-журнальне видавництво, закладати освітні заклади та товариства, гуртуватися спільними завданнями та страте-

¹⁹ Лист Є. Чикаленка від 21 січня 1925 р., УВАН. Архів С. Чикаленка (86). папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

²⁰ Лист Є. Чикаленка від 29 січня 1924 р., *ibid.*

гією, підтримувати зв'язок з батьківщиною, вивчати тамтешні суспільні настрої та ситуацію.

У 1925 р. Є. Чикаленко писав про прийом в українському галицькому клубі “Бесіда” (Відень) Ю. Коцюбинського, який відвідав Австрію у статусі заступника більшовицького посла. Є. Чикаленко звернув увагу, що у ході тієї зустрічі своїми привітаннями та гостинністю вирізнялись галичани, які виношували надії на переїзд та отримання посад в Україні. Сам Є. Чикаленко на тому гучному заході не був і не жалів про те, бо писав Є. Лукасевичу, що не бажав бачитись із сином свого колишнього приятеля, якого знав ще маленьким хлопцем і який зробив такий несподіваний життєвий вибір.

У листі Є. Чикаленко повідомляв і про самогубство у Києві українського самостійника М. Міхновського²¹. Коли у ході пошуків рукописів Є. Чикаленка у Варшаві у листуванні вирінуло прізвище відомого українського контррозвідника М. Чеботаріва, то Євген Харлампійович писав Є. Лукасевичу, що добре знав Чеботаріва особисто: він був гімназійним однокласником його старшого сина Левка і родина Чикаленків прийняла юного Миколу як рідну дитину, він був частим гостем в їхній київській оселі.

У 1926 р. Є. Чикаленко повідомив і про приїзд до Подєбрадів Митрополита Андрея Шептицького та його відвідини УГА. При цьому він зазначив, що з цим візитом владики керівництво академії пов'язало надії на її майбутнє шляхом залучення до студентських лав УГА галицької молоді, тому що з емігрантів повного навчального курсу набрати вже не вдавалось, що було загрозою існуванню академії в умовах скорочення фінансування українських установ та навчальних закладів.

У 1927 р. Є. Чикаленко писав і про приїзд до Подєбрадів із Перемишля їхнього спільного приятеля, редактора тижневика “Український голос” Д. Греголинського. Він повідомляв, що у ході розмов із Греголинським намагався з'ясувати поведінку К. Студинського, керівника НТШ у Львові, який уславився своїми заграваннями з більшовиками та хвальними публічними виступами на адресу радянської влади. Цим викликав незадоволення в українців як у самій радянській Україні, так і в еміграції. Д. Греголинський пояснював таку позицію К. Студинського його наївними сподіваннями на те, що більшовики

²¹ Лист Є. Чикаленка від 19 травня 1924 р., УВАН. Архів Є. Чикаленка (86), папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

повернуть НТШ борги попередньої російської влади: за друкарські машинки та майно, вивезені росіянами у роки Першої світової війни під час окупації Львова²². Є. Чикаленко писав і про приїзд у 1927 р. до Подєбрадів із США відомого галицького політика Л. Цегельського та про свої політичні розмови з ним. Є. Чикаленко не розділив його поглядів, бо продовжував стояти на позиціях варязько-монархічної теорії, вважаючи її єдиним виходом зі становища, в якому опинилась Україна.

У листах Є. Чикаленка до Є. Лукасевича провідною стала і видавнича тема. Є. Чикаленко у листах передавав враження від окремих праць Є. Лукасевича, наприклад у 1922 р. – від його книжечки “Як доглядати діточок-немовлят”, відзначив її вдалий мовний стиль. Стає відомо, що Є. Чикаленко, на прохання Є. Лукасевича, цікавився у П. Кашинського, директора видавництва “Вернигора” у Празі умовами видання словника медичної термінології, який упорядковувався Є. Лукасевичем²³.

Є. Чикаленко отримав від Є. Лукасевича його фахову працю “Анатомічний словник. Матеріяли”, що вийшла у Львові в 1926 р. у друкарні НТШ. У свою чергу пересилав приятелеві цікаві матеріали, наприклад, машинописні копії уривків листів до нього П. Римарчука, селянина з Дону, який, ризикуючи свободою та власним життям, активно листувався з Чикаленком у 1920-ті рр. Він написав йому кілька десятків інформаційно-цікавих листів, які Є. Чикаленко поширював серед приятелів в еміграції як “живі” свідчення про життя в радянській Україні та неприйняття українськими селянами політичного курсу радянської влади щодо села, який фактично зруйнував основи раціонального господарювання та породив ненависть працелюбних селян до нової влади.

Остання листівка Є. Чикаленка до Є. Лукасевича датована 11 травнем 1929 р. Вона написана простим олівцем, кострубатим почерком у празькому шпиталі, де Євген Харлампійович лікувався після чергової операції. Як видно, він ще мав намір жити й будував певні плани, бо писав, що після одужання збирався виїхати до дочки Ганни в Женеву, бо у Чехо-Словаччині його вже нічого не тримало. Проте ті наміри не вдалось здійснити, бо Євген Харлампійович залишив цей світ 20 червня 1929 р., на 68-му році життя.

²² Лист Є. Чикаленка від 19 серпня 1927 р., УВАН. Архів Є. Чикаленка (86), папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

²³ Лист Є. Чикаленка від 25 березня 1925 р., *ibid.*

Отже, проведене дослідження, присвячене джерельній презентації корпусу унікальних епістолярних джерел, привело нас до таких висновків: Є. Чикаленко мав в еміграції тісну епістолярну комунікацію з Є. Лукасевичем, саме на чужині їхні багатолітні взаємини переросли у приятельські. Матеріально забезпечений Є. Лукасевич реально переймався проблемами Є. Чикаленка: допомагав йому коштами, вирішенням окремих формальних питань (наприклад, отриманням віз, закордонних паспортів). Саме він доклав найбільше зусиль до пошуку рукописів мемуарних праць Є. Чикаленка. Є. Лукасевич став основним інформатором Є. Чикаленка про життя української еміграції, що опинилась на теренах Тарнова та Варшави. У його листах – розлога й детальна інформація про діяльність уряду УНР у Тарнові, народження українських організацій, структур, функціонування таборів для інтернованих українських вояків, що опинились на території Польщі (у Ченстоховій, Пикуличах), їх розформування та людські долі, життєві обставини та вчинки відомих політиків, роздуми про українські перспективи у контексті європейської політики, тощо. Він тримав Є. Чикаленка у курсі видавничих проєктів української еміграції: писав про видані власні праці та часописи, пересилав комплекти окремих видань, доповнивши тим самим джерельну базу “Щоденника”, який Є. Чикаленко активно вів в еміграції.

Із листів вимальовуються дружні й довірливі взаємини адресатів, які спонукали їх до щирих співчуттів, взаємної підтримки та розуміння складнощів життєвих ситуацій. Є. Чикаленко регулярно ділився зі своїм адресатом повсякденними справами, писав про самопочуття, заняття, родинні проблеми, співчував великій втраті Лукасевичами власної дитини. У листах передавав і київські новини, посилаючись на епістолярні інформації синів з України, ділився враженнями від окремих праць Є. Лукасевича, схвально ставився до української газети “Українська трибуна”. Саме інформаційні матеріали останньої спонукали Є. Чикаленка до формування “варязької” теорії, якою він розлого поділився і в листах до Є. Лукасевича.

Завдяки зазначеному листуванню, можна відтворити й біографічну інформацію про авторів: їхні заняття, життєві обставини, переживання історичних подій тощо. Цей епістолярний масив формує уявлення про шляхи формування української еміграції 1920-х рр., її світоглядно-засадничі позиції, бачення національних перспектив і слугуватиме поважним джерелом для доповнення історичних сюжетів про складну добу українського минулого.

**ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ
І СОЮЗ УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛІСТІВ
ТА ПИСЬМЕННИКІВ НА ЧУЖИНІ**

Початок ХХ ст. з його бурхливими революційними подіями зумовив масову еміграцію українців за кордон. Серед тих, хто вирушав на пошуки кращого майбутнього або прагнув врятуватися від переслідувань нової влади, були представники різних сфер тогочасного українського життя – від діячів Центральної Ради, уповноважених різних політичних сил і військових до української інтелігенції, діячів науки та культури.

Відомий український поет і драматург Олександр Олесь (Кандиба) (1878–1944), як і багато інших його співвітчизників, опинився за кордоном вимушено і не заплановано. У лютому 1919 року письменник виїхав з Києва до Вінниці, а звідти до Будапешта, де на посаді аташе приєднався до Дипломатичної місії УНР в Угорщині. До посадових обов'язків О. Олесь в якості аташе належав розвиток культурної співпраці з угорським урядом, а також закупував медичних препаратів для української армії¹. Планувалося, що робота за кордоном триватиме кілька місяців, проте коли більшовицька Росія, спершу визнала УНР, а потім розгорнула на території України активні воєнні дії, а російські війська підійшли аж до Києва, О. Олесь змінює свої плани і приймає рішення залишитися за кордоном. У цей же час відбувається зміна його політичних поглядів – він перестає бути палким прихильником соціалістичних ідеалів і приєднується до тих, хто наполегливо боровся за відновлення української державності. На рішення О. Олесь не повертатися в Україну вплинули також такі фактори, як посилення утисків та переслідувань української інтелігенції, намагання її русифікувати, арешт у серпні 1921 року київським ЧК та подальший розстріл відомого українського поета Григорія Чупринки тощо.

Родина О. Олесь на момент його виїзду за кордон лишалася в Києві, не здогадуючись, що знову побачитися усім разом вдасться лише через кілька років. На батьківщині лишилися всі найнеобхідніші для життя на чужині речі О. Олесь та напевно найважливіше для кожного

¹ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ЛІ НАН України), ф. 114, № 2166.

працівника пера – збірка ще недрукованих поезій². Саме через їх долю найбільше переживав О. Олесь, адже залишені рукописи могли не просто пропасти через небажання різних видавництв взяти їх у друк, вони могли завдати суттєвої шкоди рідним поета, перетворившись у руках нової влади на своєрідне звинувачення політичного спрямування. Тому у кожному листі до дружини Віри (Свадковської) О. Олесь наполегливо просив її по можливості вивезти рукописи за межі України.

У березні 1919 року, після розгортання в Угорщині революційних подій, О. Олесь переїжджає до Відня, на той час важливого центру української дипломатії, а також осередку значних творчих сил української літератури та журналістики. На той час у Відні працювали кілька київських видавництв (“Дзвін”, “Українська школа”, “Вернигора”), до складу яких входили відомі українські письменники та журналісти та з метою друку підручників і книг для українських шкіл перевела свій осередок Педагогічна місія УНР³. Столиця Австрії приваблювала українських емігрантів, насамперед, повною відсутністю обмежень щодо політичної та культурної діяльності, а також толерантним ставленням до українців з боку австрійської влади.

По приїзді до Відня, О. Олесь відразу ж активно включається у громадсько-політичне життя місцевої української еміграції та збирає біля себе представників української еліти за кордоном. Віденський період у біографії поета видається дуже насиченим, адже за час проживання в австрійській столиці О. Олесь встигає попрацювати у посольстві УНР в Австрії, виступити одним із ініціаторів відкриття Українського клубу, посприяти заснуванню Українського вільного університету, започаткувати журнали “На переломі” та “Сміх”, попрацювати з Комітетом допомоги голодуючим в Україні, стати одним із організаторів і заступником голови Союзу українських журналістів і письменників (СУЖіП) і т. д.

Саме робота в СУЖіП стала для О. Олеся однією з найважливіших віх у його закордонному житті, про що свідчить, зокрема, листування поета з українським громадсько-політичним діячем, дипломатом

² Н. Лисенко, *Громадська діяльність О. Олеся на еміграції*, Українознавчий альманах, вип. 14 (2013) 261–265.

³ В. Власенко, І. Битюк, *Союз українських журналістів і письменників у Відні: мета, створення і завдання*, Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів, Суми, 2009, с. 17–22.

Ю. Горбач, Олександр Олесь...

та публіцистом А. Жуком⁴. У згаданому листуванні за 1922–1928 роки, поряд із обговоренням різних суспільно-політичних проблем та особистих питань, наскрізною темою виступає робота О. Олесь та А. Жука у СУЖіП, кореспонденти, зокрема, обговорюють проблеми, пов'язані з перенесенням осідку товариства у 1923 році з Відня до Праги, торкаються багатьох інших сторін діяльності Союзу. Листи є важливим свідченням того, що і О. Олесь, і А. Жук не просто входили до СУЖіП, а були одними з його ключових постатей.

Варто також зазначити, що тема СУЖіП на сьогодні не достатньо висвітлена в історичній науці. За винятком кількох публікацій у періодичних виданнях (серед авторів – І. Битюк, В. Власенко, Т. Сидорчук)⁵ та інформації довідкового характеру в Енциклопедії Українознавства відсутні детальні дослідження, пов'язані з історією виникнення, діяльністю та учасниками Союзу. На цьому тлі особливе значення має епістолярна спадщина О. Олесь, у якій міститься чимало фактів про різні періоди діяльності СУЖіП, оскільки письменник свого часу був і безпосереднім свідком створення Союзу, і його почесним членом, і головою.

Відомо, що установчі збори зі створення СУЖіП відбулися 10 і 12 вересня 1919 року. Передбачалося, що Союз лише тимчасово перебуватиме у Відні, його ж головним осередком мав стати Київ. О. Олесь спільно з українським журналістом В. Кушніром протягом місяця ретельно вивчали документи різних журналістських та літературних організацій західноєвропейських країн, і після врахування українських національно-культурних завдань та особливостей еміграційного життя, розробили Статут СУЖіП. Статут складався з 36 параграфів. У ньому були визначені мета, основні напрямки діяльності та структура новоствореного товариства. Серед головних завдань СУЖіП були: охороняти престиж української преси; знайомити світ з українським питан-

⁴ Ю. Горбач, *Листування Олександра Олесь з Андрієм Жуком (1922–1928 рр.): інформаційний потенціал*, Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження, К. 2013, с. 275–284.

⁵ В. Власенко, І. Битюк, *Op. cit.*, с. 17–22; І. Битюк, *Діяльність Союзу українських журналістів та письменників: празький період (1923–1939 рр.)*, Актуальні питання вітчизняної та світової історії: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 23–24 квітня 2010 року, Суми, 2010, с. 85–90; Т. Сидорчук, *Союз українських журналістів і письменників. Віденський період 1919–1923 рр.*, Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів, т. 3, К. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України), 1999, с. 578–597.

ням, видавати і поширювати твори членів Союзу; піклуватися пресовим законодавством і авторським правом; підносити техніку української журналістики; захищати професійні інтереси журналістів і письменників; матеріально підтримувати членів Союзу і їх родини; підтримувати зв'язок із зарубіжними фаховими організаціями⁶.

СУЖіП і його Статут були офіційно визнані Віденським магістратом 10 жовтня 1920 року за умови, що основним осередком товариства залишиться не Київ, а Відень⁷. Після цього було обрано Управу Союзу у складі представників усіх українських земель, О. Олесь було обрано заступником голови Союзу, а головою товариства став В. Кушнір. Про безпосередню участь письменника у розробці Статуту СУЖіПу свідчать численні чернетки та роздуми О. Олесь щодо СУЖіП.

Кількість членів товариства у різні періоди варіювалася від 40 до 75 осіб. Склад Управи також часто змінювався. У зв'язку з різними особливостями життя на еміграції члени Управи виходили з неї, а їх місця займали нові учасники. Постійними дійовими особами СУЖіП від початку його створення були О. Олесь, В. Кушнір та А. Жук. Вони пройшли всі етапи життєдіяльності Союзу – від його створення, періоду найбільш активного функціонування, перенесення місця розташування.

Фінансування СУЖіП здійснювалося здебільшого за рахунок безстрокових і безпроцентних позичок за посередництва фінансового агента УНР І. Супруна, а також завдяки грошовим пожертвам різних осіб, у тому числі й О. Олесь. Незначні надходження до скарбнички давали також вступні та членські внески, доходи від продажу видань, проведення концертів, вечорів тощо. Проте матеріальна база використовувалася Управою СУЖіП часто не раціонально, що згодом стане причиною виникнення фінансової кризи у товаристві.

Серед важливих проектів, які планували реалізувати члени Управи СУЖіП відразу після створення товариства, були: видання календаря-альманаха, куди передбачалося залучати матеріали про українське життя, мемуари, статті та фотографії, публікація брошур про українську справу, яка б давала світовій громадськості об'єктивну інформацію про події в Україні, проведення з'їзду журналістів і письменників, організація спеціальних курсів із журналістики тощо. Проте через

⁶ ЦДАВО України, ф. 4373, оп.1, с. 2, арк. 2зв.

⁷ Т. Сидорчук, *Op. cit.*, с. 579.

Ю. Горбач, Олександр Олесь...

недостатню кількість грошей, більшість із перелічених проектів так і не вдалося втілити в життя.

Наприкінці 1919 року СУЖіП значно покращив своє фінансове становище і визначив нові напрямки своєї діяльності. У жовтні 1920 року на черговому засіданні товариства було розглянуто і прийнято програму діяльності СУЖіП, яку підготував О. Олесь. Вона була значно масштабнішою за своїми планами та мала своїм головним завданням зробити з товариства вагомий осередок з організації та провадження культурного й освітнього життя української еміграції.

З того, що вдалося втілити і що стало одним з найбільших досягнень СУЖіП, була організація Українського Вільного Університету (УВУ). Потреба відкриття УВУ була викликана великою кількістю української молоді, яка опинилася за кордоном, ще не розпочавши, або ще не закінчивши здобувати вищу освіту в Україні. Саме О. Олесь у своїй програмі діяльності Союзу 1920 року виступив з ініціативою створення навчального закладу в еміграції із дисциплінами, які б відповідали духові й потребам часу. О. Олесь дістав також гроші на цей університет, віддавши під заставу склади зі своїми книжками: “Виєднано позичку за порукою відомого поета Олесья, заступника голови Союзу Журналістів і Письменників, що дав у заставу склад видань своїх книжок”⁸. Урочистості з приводу початку роботи УВУ відбулися 23 жовтня 1921 року, а серед викладачів університету значилися імена таких відомих українців, як Л. Білецький, Д. Антонович, С. Дністрянський, С. Рудницький та ін. Фінансове забезпечення та утримання університету взяв на себе СУЖіП. Восени 1921 року у зв’язку зі складним економічним становищем і як наслідок виникнення загрози закриття університету, отримавши згоду з боку чеського уряду, діяльність УВУ було вирішено перенести до столиці Чехії Праги. У Празі УВУ плідно пропрацював 25 років до 1945 року.

Діяльність СУЖіП проводилася різними секціями і комісіями (секції – академічних викладів, популярних викладів, літературних сходин, пропаганди, професійних справ, науково-політичних лекцій та господарства, комісії – видавнича, пам’ятників на могилах померлих у Відні українських журналістів і письменників, позичок і допомог, повороту в Україну), які готували матеріали для постанов Управи.

⁸ Н. Лисенко, *Op. cit.*, с. 263.

Виконуючи поставлене перед товариством завдання зі знайомства міжнародної спільноти з Україною та з висвітлення актуальних для української держави проблем, СУЖіП у 1919 році почав видавати перший у післявоєнний період український емігрантський часопис “Воля”. Журнал ставив перед собою завдання об’єднати українців, які опинилися далеко від батьківщини та дати їм можливість висловити свої думки, а також розповідав про перебіг та успіхи визвольної боротьби українців в Україні. У “Волі” друкувалися публіцистичні статті на різні суспільнополітичні теми (В. Піснячевський), полемічні (Ф. Слюсаренко, О. Назарук), мистецтвознавчі (О. Грицай), а також наукові статті членів СУЖіП – О. Бочковського, С. Рудницького, С. Дністрянського та ін. О. Олесь публікував у часописі свої поетичні та прозові твори.

Ще одним витвором СУЖіП, до створення якого був безпосередньо причетний О. Олесь, став журнал політики, літератури та мистецтва “На переломі”, заснований у березні 1920 року. Ідея створення цього часопису виникла у зв’язку із розбіжністю у поглядах на українські політичні події між частиною літераторів, які друкувалися у “Волі”, та головним редактором журналу – В. Піснячевським. Як наслідок виник часопис “На переломі”, який багато в чому був схожий на “Волю”, але у ньому, на відміну від “На переломі”, політичним темам не приділялося багато уваги, тоді як теми культури, мистецтва та літератури висвітлювалися досить широко. У журналі друкувалися такі відомі українські публіцисти, як С. Черкасенко, О. Колесса, В. Павлєсевич, Б. Лепкий, О. Орлич, А. Крушельницький, Ю. Тищенко-Сірий. Головним редактором “На переломі” став О. Олесь. Журнал відразу став популярним, але проіснував не довго – вийшло всього п’ять його номерів.

Окрім “На переломі” О. Олесь разом з іншими членами СУЖіП С. Черкасенком, А. Крушельницьким і В. Мурським у березні 1920 року започаткували видання ще одного часопису – гумористичного журналу “Сміх”. Журнал мав виходити двічі на місяць. У ньому друкувалися гумористичні вірші та статті, різного типу шаржі, присвячені українським політичним діячам, літераторам та іншим представникам української еміграції. Доля “Сміху” виявилася подібною до долі “На переломі”. Вийшло всього два номери “Сміху”, після чого журнал припинив своє існування. Серед причин – проблеми з фінансуванням та неприйняття окремими емігрантами гострої сатири “Сміху” на їх адресу.

Ю. Горбач, Олександр Олесь...

У червні 1920 року О. Олесь від імені СУЖіП виступив на сьомому зльоті чеської юнацької спортивної організації “Сокол”. Для чехів свято “Сокола” мало особливе загальнонаціональне значення. Тому спеціально для цього свята О. Олесь написав вірш “27 червня 1920”, який було надруковано українською мовою латинським шрифтом у чеській газеті “Národní listy”. Тоді ж О. Олесь разом з В. Кушніром та Ю. Тищенком взяв участь у міжнародній нараді журналістів у Празі⁹.

У вересні 1920 року О. Олесь ще раз відвідав Прагу, взявши участь у всесвітньому конгресі вільнодумців від імені СУЖіП, де виступив зі своїм поетичним привітанням.

1923 рік став роком перенесення осередку Союзу із Відня до Праги. Причин, які обумовили ці зміни, було декілька. Це відсутність достатнього фінансування СУЖіП, переведення до Праги ще у 1921 році УВУ, у якому викладали багато членів Союзу, та більш сприятливі умови для життя і діяльності українських емігрантів у Чехії, створені завдяки першому президенту Чехо-Словацької Республіки Томашу Масарику. Про те, що СУЖіП розраховував на матеріальну підтримку чехів у своїх планах відновити діяльність товариства у Празі, розповідається у листуванні А. Жука з О. Олесем: “Се було б добре, коли би Союз дістав за допомогу, але *безпосередньо* від чехів, щоб не мати до діла з посередниками. Щоб се сталося складно, треба – припускаю – внести подання від Союзу, відповідно умотивоване. Напиши отже, кому се подання має бути адресоване і як мотивоване. Я його тут виготовлю і перешлю Тобі, а Ти підпишеш і передаси кому слід”¹⁰. У цьому ж листі А. Жук висловлював небажання, щоб О. Олесь залишав посаду голови СУЖіП та зауважував, що лише О. Олесь зможе розв’язати фінансовий вузол, який зав’язався навколо товариства і через який СУЖіП здобув собі погану репутацію. Як видно з листів, на першому етапі свого існування у Відні товариство було досить добре забезпечено матеріально, але кошти, незважаючи на безліч перспективних і цікавих планів, витрачалися нераціонально і на момент перенесення осередку до Праги каса Управи була порожньою: “...Попередня Управа, маючи колосальні на ті часи гроші, нічого для

⁹ М. Неврлий. *Олександр Олесь: життя і творчість*, К., 1995, с. 30.

¹⁰ *ЛІ НАН України*, ф. 114, № 892, арк. 5.

нової Управи не лишила в касі...”¹¹. О. Олесь, якого Управа СУЖіП відрядила до Праги, мав виконати там важливу місію – перевірити, як керівництво чеської держави ставиться до нового керівництва Союзу та чи схильне воно надати йому матеріальну підтримку. Це пояснювалося тим, що ім’я О. Олеся було відоме далеко за межами Відня, а також тим, що поет мав хороші стосунки з впливовими чехами та представниками української еміграції, які осіли у Празі раніше.

У листах А. Жука йдеться багато також про плани подальшої роботи СУЖіП у Відні. Зокрема, А. Жук ділився з О. Олесем способами, як заробити грошей для товариства. Так, він висував ідею організувати продаж українських книжок, з тим, щоб поступово ця справа переросла в українську книгарню та щоб за допомогою вторгованих коштів можна було сплатити борги Союзу. Роздобути кошти для СУЖіП можна було також звернувшись до українських емігрантських організацій у США: “Треба було-б видати відозву до американських українців, щоб складали жертви на українських журналістів і письменників-емігрантів і розіслати її до всіх американських часописей, а окремо, при спеціальних письмах, до Об’єднання і до Товариства помочи письменникам в Трентон та Товариства журналістів і письменників в Вінніпезі”¹².

Серед ідей, запропонованих А. Жуком, була також кореспонденція для американських часописів, таких як “Українські вісті”: “Ідея кореспонденції полягає в тім, щоб змонополізувати постачання вістей про укр[аїнське] життя на еміграції і в краю до укр[аїнських] амер[иканських] часописей, а плата за ці вісти має в першій мірі оплачувати працю тих, хто їх буде укладати і редагувати та на машинці переписувати, а далі – на цілі Союзу взагалі. Американці матимуть з того користь і ми”¹³. А. Жук наполягав також на тому, щоб відновити роботу СУЖіП у Празі якнайшвидше й активніше, не чекаючи реєстрації товариства та виділення йому коштів, зокрема, пропонував негайно розпочати проведення літературних вечірок і рефератів на громадські теми.

Робота СУЖіП у Празі вирізнялася активною організацією різного роду заходів, таких як літературні засідання, відзначення пам’ят-

¹¹ ІЛ НАН України, ф. 114, № 891, арк. 4.

¹² ІЛ НАН України, ф. 114, № 895, арк. 1.

¹³ ІЛ НАН України, ф. 114, № 888.

Ю. Горбач, Олександр Олесь...

них дат, виступи проти публікацій у чеській пресі неправдивої інформації про події в Україні тощо.

В одному з листів до О. Олесья від травня 1923 року А. Жук пропонував організувати пам'ятний вечір українського поета Я. Щоголіва, який крім того, що був земляком О. Олесья, належав до його улюблених поетів: “Ось тобі нагода, щоби перебуваючі в Празі члени Союзу згуртувались і устроївством вечірки в пам'ять Щоголіва розпочали діяльність в Празі, зарекомендували себе публіці”¹⁴. У листах згадується також про багато інших заходів, які планувалося здійснити силами СУЖіП.

Таким чином, Союз українських журналістів і письменників відіграв важливу роль у представленні інтересів українських діячів пера в еміграції. Поряд із захистом їх професійних потреб та створенням сприятливих умов для їх праці, Союз виступав оборонцем національних інтересів України за кордоном та переймався вирішенням українського питання. Найбільшим досягненням СУЖіП по праву вважається створення Українського Вільного Університету.

Діяльність О. Олесья у рамках СУЖіП як його голови та пересічного члена цього товариства є беззаперечно ваговою. Це і розробка Статуту СУЖіП, і активна участь у всіх процесах життєдіяльності Союзу, включаючи надання коштів на його функціонування, і створення періодичних видань “На переломі” та “Сміх” тощо. Про важливе місце письменника у житті СУЖіП свідчить також факт, що вже у 1932 році, коли О. Олесь не брав активної участі у громадському житті, І. Мирний звертався до нього за порадами, маючи на меті відновити роботу “Союзу письменників”¹⁵.

¹⁴ ДЛ НАН України, ф. 114, № 892, арк. 3.

¹⁵ Н. Лисенко, *Op. cit.*, с. 263.

W CIENIU WALK, WOJEN I REWOLUCJI. TRUDNA DROGA UKRAINY DO WOLNOŚCI...

W okresie Cesarstwa Rosyjskiego Ukraina nie miała szans na jakąkolwiek formę niezależności. Wyjątek stanowił okres napoleoński. Wówczas pojawiła się szansa dla Ukrainy. Polacy słusznie uważali, że Ukraina była kluczem wojny z Rosją w roku 1812. Znaczenie, rolę Ukrainy w rozgrywce z Rosją próbowało ukazać Napoleonowi wielu obeznanych z rosyjskimi realiami Polaków. Józef książę Poniatowski, Aleksander Sapieha próbował przekonać, że wybuch powstania na Ukrainie wymaga wsparcia i to wsparcia Polaków, by zakończyło się sukcesem¹.

Napoleon nie miał jednak ani poczucia, ani wiary w to, że Ukraina była szansą na zwycięstwo nad Rosją. Zdecydowanie odrzucił dwie propozycje Józefa księcia Poniatowskiego ministra wojny Księstwa Warszawskiego. Pierwszą, która zakładała marsz na Ukrainę dwóch korpusów liniowych Wielkiej Armii – najliczniejszego I., marszałka Louisa Nicolasa Davouta oraz V. składającego się z żołnierzy polskich księcia Poniatowskiego i drugą, by choć Polacy z V. korpusu księcia Poniatowskiego uderzyli na południe – na Ukrainę, w tym w pierwszym rzucie na Wołyń i Podole, gdzie polski wywiad od wielu lat penetrował z wielkim nakładem sił i środków miejscowe środowiska, które mogły być potencjalnie zainteresowane wybuchem powstania antyrosyjskiego. Polski wywiad skierował tam znaczne środki finansowe, który posłużyły do zakupów broni i koni oraz wyszkolenia ludzi. Kaptowano magnatów, kupowano broń, ćwiczone konie. Przygotowywano, ćwiczone jazdę, dla której przykrywką była służba dworska u magnatów².

¹ Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 1299, k. 16; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937; J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha*, Warszawa, 1992; Р. Ковальчик, *Україна в протипротивостоянні Франції і Росії за облик Європи – конфронтація Востока і Запада в війні 1812 года*, Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин. Статті та матеріали IV-ї Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (1920—2003 рр.), Луганськ, 2013, с. 239–240; Р. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу Наполеона 1812 року*, Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Серія: Історія науки, 7(284) (2014) 125–126.

² Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 1299, c. 16; Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Krzeszowickie Potockich, sygn. 298, c. 21–22; A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa, 1858; J. Willaume, *Obrona Księstwa*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Twórcą polskiego wywiadu na Rosję był Aleksander Sapieha, który z powierzonego zadania wywiązywał się znakomicie, przysyłając profesjonalne raporty o działaniach Rosjan i możliwościach napoleońskich działań ofensywnych przy granicy z Księstwem Warszawskim. Przegrana Napoleona z Rosją w roku 1812, była utraconą szansą na próbę wywalczenia jakiegokolwiek formy niezależności. Napoleon nie miał jednak ani poczucia, ani wiary w to, że Ukraina była kluczem do zwycięstwa nad Rosją. Ze znaczenia Ukrainy zdawali sobie natomiast doskonale sprawę Rosjanie, obawiając się tam wybuchu antyrosyjskiego powstania. Jeszcze jesienią roku 1812, obawiali się, że wybuch powstania na Ukrainie był możliwy i ma ono szansę na sukces. Dlatego maszerujący z południa z Mołdawii admirał Piotr Cziczagow był bardzo ostrożny. Jego oddziały na Ukrainie nie dokonały grabieży i gwałtów. Wydawał deklaracje wzywające do pojednania, które miały uspokoić sytuację. Prawdziwe oblicze pokazał dopiero na Białorusi, kiedy jego oddziały ostatecznie spacyfikowały Ukrainę, gdy szansa na wybuch antyrosyjskiego powstania była już pogrzebaną i admirał Piotr Cziczagow mając zabezpieczone tyły rozpoczął rajd na stolicę Białorusi – na Mińsk³.

Udało się. Błędy popełnione przez Napoleona, niedocenywanie roli Ukrainy w wojnie 1812 r. spowodowały, że wysiłek wywiadu, zaangażowanie wielu ludzi, struktur z Księstwa Warszawskiego, na czele z Aleksandrem Sapiehą zostało zaprzepaszczone. Car Aleksander I wiedząc, gdzie leżał wówczas los Rosji odetchnął. Ukraina pozostała bierną, a Napoleon goniąc za armią carską do Moskwy – przegrał wojnę z Rosją. Ukształtowało to na kolejne sto lat obraz Europy z Rosją, jako mocarstwem,

Warszawskiego w 1812 r., Odbitka z Przeglądu Historyczno-Wojskowego, t. 3, z. 2 (1930); M. Kukiel, *Op. cit.*, t. 1–2; G. Zych, *Armia Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Warszawa, 1961; B. Pawłowski, *Polski wywiad przed kampanią 1812 roku*, Od konfederacji barskiej do powstania styczniowego. Studia z historii wojskowości, Warszawa, 1962; J. Skowronek, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 roku*, Łódź, 2007; R. Kowalczyk, *Smoleńsk w okowach lodu. Rzecz o reorganizacji Wielkiej Armii Napoleona w listopadowe dni 1812 roku*, Prace Historyczne Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego, z. 1 (140), Kraków, 2013; P. Ковальчик, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?* Эпоха 1812 года в судьбах России и Европы, ред. А. Н. Артизов, А. К. Левыкин, Ю. А. Петров, Москва, 2013; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa, 2015.

³ *Histoire de L'Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, par M. de Pradt, Paris, 1815; A. Mansuy, *Jérôme Napoléon et la Pologne en 1812*, Paris, 1931; M. Kukiel, *Op. cit.*, t. 1–2; B. Pawłowski, *Op. cit.*; J. Skowronek, *Op. cit.*; P. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облік Європи...*; P. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу Наполеона 1812 року*.

dławiającym ruchy narodowowyzwoleńcze Polaków, Ukraińców, Białorusinów, Litwinów, Łotyszy. Dopiero I wojna światowa, przegrana Rosji carskiej otworzyła przed Ukrainą szansę na budowę nowego ładu politycznego. Szansa na niepodległość Ukrainy pojawiła Rosja w roku 1917. Było to jednak możliwe dopiero w momencie upadku znaczenia Rosji⁴.

Carat był państwem zacofanym i ustępował pod niemal każdym względem państwu zachodniej Europy. Cesarstwo Rosyjskie zapóźniony technologicznie olbrzymi peryferyjny kraj Europy, rozwijało się tylko dzięki posiadanym surowcom. Inwestorzy zagraniczni zainteresowani był lokowaniem w Rosji kapitału, gdyż przynosiło to ogromne zyski. Uważano, że Cesarstwo Rosyjskie zamieszkałe przez ogromną liczbę mieszkańców i posiadające niewyczerpane zasoby surowcowe było krajem dużych możliwości. Potrzebowała tylko kapitału oraz wiedzy technicznej by przekształcić się w kraj porównywalny do USA⁵.

Lata 1870-te przyniosły zmiany. Zmusiły rząd rosyjski do odejścia od kosztownej polityki liberalnej w gospodarce rosyjskiej – firmowanej przez ministra Michaiła von Reutern. Rosja nie miała środków by narastające potrzeby budżetowe finansować. Uwłaszczenie pociągnęło za sobą konieczność wygenerowania w budżecie stałych środków na pokrycie koniecznego do wypłaty odszkodowania obszarnikom. Choć chłopci mieli je spłacić przez 49 lat, to już wkrótce zaczęli na masową skalę zalegać z wypłatami. Jednak najbardziej kosztowna dla Rosji była polityka budowy kolei i wojna z bałkańska z Turcją. Zaangażowanie w prestiżową dla Rosji wojnę spowodowało, że deprecjacja rubla osiągnęła niespotykany dotychczas poziom 60 %. Gospodarka rosyjska przy ograniczonych możliwościach przychodów okazała się niewydolna do spłaty długów. Dlatego też w 1877 roku rząd rosyjski zdecydował o odejściu od progresywnej liberalizacji taryf celnych i wprowadził „złote cła”. Sukcesywnie od 1877 roku system ten obejmował coraz więcej sektorów gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego⁶.

⁴ R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku. Na styku Zachodu i Wschodu*, “Богдан Лепкий у полікультурному дискурсі Європи та Америки”, матеріали міжнародної конференції, Тернопіль, 2012.

⁵ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa, 1994; W. Puś, *Kierunki rozwoju gospodarczego Europy na początku XX w.*, Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka), red. Edward Wiśniewski, Łódź, 2001; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii “Przeglądu Technicznego”*, Acta Universitatis Lodziensis 2003, Folia Historica 77.

⁶ W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rola kapitału zagranicznego w górnictwie węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1831–1899*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Sukces polityki protekcyjno-prohibicyjnej pociągnął za sobą rozwój przemysłu i możliwość rozszerzenia bazy podatkowej. Jednak dopiero Siergiej Witte odszedł od polityki dokręcania śruby podatkowej wykorzystując do celów fiskalnych rozwijający się przemysł. Rosyjski minister finansów rozpoczął politykę kredytowania przemysłu i zwiększania bogactwa państwa i mieszkańców poprzez pożyczki zagraniczne. Musiał jednak przekonać zachodnich inwestorów, że Cesarstwo Rosyjskie to stabilny kraj. Udało mu się to w 1897 r. Wprowadzenie „gold standard” było wielkim sukcesem gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego. Reforma monetarna spowodowała przyciągnięcie inwestycji lokujących długoterminowe aktywa w obligacje skarbowe i papiery wartościowe. Do Rosji postrzeganej od tego momentu, jako stabilny na rynku kredytowym kraj w zakresie obsługi długu, popłynął strumień gotówki. W 1914 r. dług rządu rosyjskiego wynosił 8,8 miliarda rubli i był to najwyższy na świecie dług zagraniczny⁷.

Stabilność Rosji spowodowała napływ kapitału inwestycyjnego. Z zachodniej Europy, z Niemiec, Francji, Wielkiej Brytanii, Belgii, czy ze USA do Rosji popłynął strumień kapitału, który doprowadził do przeobrażeń gospodarki rosyjskiej. Miał on zdecydowanie pozytywny wymiar, gdyż pomnażał potencjał produkcyjny, a tym samym bogactwo państwa. Najwięk-

wieku, pod red. Wiesława Pusia, t. 1, Łódź, 2003; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia...*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu cynkowego w Królestwie Polskim w latach 1815–1904*, Acta Universitatis Lodzianis 2004, Folia Historica 78; R. Kowalczyk, *Rozwój branży przemysłu cementowego na ziemiach polskich w latach 1853–1914*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku, pod red. Wiesława Pusia, t. 3, Łódź, 2005; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1914*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, nr. 3–4 (2007); R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku, pod red. Wiesława Pusia, t. 6, Łódź, 2009; R. Kowalczyk, *Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, nr. 3–4 (2009); R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim do 1814 roku*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, nr. 3–4, Warszawa, 2010; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim w latach 1859–1914*, Studia Historyczne, t. LIV, z. 2(214) (2011); R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; Р. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики развивающихся стран перед первой мировой войной*, Трансформація національних моделей економічного розвитку в умовах глобалізації, К., 2013; Р. Ковальчик, *Між Сходом і Заходом. Україна на роздоріжжі. Модернізація чи стабілізація? Варіації модерну та модернізації: український соціум в контексті глобальних процесів*, К., 2013; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, Warszawa, 2013.

⁷ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa, 2005; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim...*

szymi inwestorami byli sojusznicy Rosji, Francja, która zainwestowała 32,6 % kapitału, Wielka Brytania 22,6 % i Belgia 14,3 %⁸.

W cieniu rozwoju gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego i boomu inwestycyjnego wyłania się kwestia Ukrainy. Rozwój Ukrainy od lat 70-tych XIX w. był najbardziej dynamiczny w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego. Związane to było z budową ośrodka przemysłu ciężkiego (okręgi Donbas i Krzywy Róg oraz podokręgi Wybrzeże Morza Azowskiego, Niż Dnieprowski i Kercz). Rząd rosyjski stworzył system lukratywnych koncesji w Ukrainie, który wymuszał na zagranicznych inwestorach, chcących czerpać zyski z rynku w Cesarstwie Rosyjskim do lokowania tam kapitałów. W rezultacie w Ukrainie zbudowano na południu od podstaw dziesiątki fabryk, hut, czy kopalni. Oprócz klasycznych zakładów, hut z branż górniczej, hutniczej, powstały tam fabryki ściśle kooperujące z głównymi gałęziami produkcji: z zakresu energetyki, przemysłu maszynowo-metalowego, produkcji materiałów budowlanych, chemicznego, a także lekkiego. W ciągu kilkunastu lat Ukraina przekształciła się w jeden z najbardziej uprzemysłowionych regionów Cesarstwa Rosyjskiego, a okręg południowy w największy ośrodek przemysłu ciężkiego. Atrakcyjność Ukrainy – Krzywego Rogu, Donbasu, później Kercza spowodowała, że Ukraina w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego uzyskała dominującą pozycję w przemyśle ciężkim. W wydobywaniu rud żelaza w roku 1900 osiągnęła poziom 57,2 %, węgla kamiennego 69,5 %, w produkcji surówki 51,8 %, a stali i żelaza 44,0 %⁹.

W ukraińskim okręgu południowym rozszerzano także profil produkcji o wyroby przemysłu chemicznego. W roku 1910 w Donbasie wyprodukowano 500 ton siarczanu amonu, a w roku 1913 już 14 tys. ton. Do 1914 r. na Ukrainie w skali ogólnorosyjskiej wydobywano 71 % węgla, produkowano 68 % surówki żelaza i żelaza, a stali 58 %. Dynamizm rozwoju tego ośrodka był tak duży, że do 1914 r. przekształcił się on w drugi pod względem wielkości ośrodek przemysłu ciężkiego w Europie, zaraz po okręgu północnym na pograniczu Francji i Belgii¹⁰.

⁸ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim...*

⁹ П. И. Лященко, *История народного хозяйства СССР*, т. 2, Москва, 1952; L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, т. 2, Warszawa, 1960; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej...*; R. Kowalczyk, *Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim...*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму*, УДЖ, 6 (2010); R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego...*

¹⁰ L. Mendelson, *Op. cit.*; W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej. Czasy nowożytne i najnowsze (1500–1939)*, Warszawa, 1970; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Władze rosyjskie chroniąc rynek Ukrainy kosztem bardziej rozwiniętego rynku Królestwa Polskiego (ryнку polskiego), wprowadziły niekorzystne dla Królestwa taryfy na przewóz węgla i koksu z Donbasu. W rezultacie węgiel doniecki (ukraiński) wyparł z rynku Ukrainy węgiel dąbrowski (polski). Jednak pomimo tego uprzywilejowania węgiel i koks z Ukrainy, nie odnalazł się na rynku Królestwa. Przed wybuchem I wojny światowej, w roku 1912 eksport koksu z Ukrainy do Królestwa wyniósł śladową ilość – 1,2 %¹¹.

Ukraina, jej rozwój gospodarczy, rozwój przemysłu włączył ją pod koniec XIX stulecia w system globalizującego się świata, rynków, które osiągnęły pewien pułap rozwoju. W początkach lat 90-tych większość państw ówczesnego świata chroniła swoje rynki (Rosja od 1877 r.). Wzmogło to ekspansję kapitału inwestycyjnego. Wzrastające wzajemne powiązania kapitałowe, inwestycyjne, gospodarcze pomiędzy państwami pomimo protekcyjnizmu rosły. Zależność jednej gospodarki od drugiej stawała się coraz większa. Cementowały je kryzysy, które rozpoczynały okres recesji i obejmowały coraz większe połacie powiązanych gospodarek ówczesnego świata. Rosję, a w tym Ukrainę dotknęły wszystkie kryzysy 2 poł. XIX w., zarówno największy kryzys XIX w. – kryzys roku 1873, którego źródłem była Austria, jak i ten z roku 1882, który rozpoczął się we Francji, jak i kryzys 1899 r., pierwszy, mający swe korzenie w Rosji. Kryzys obejmował wszystkie uczestniczące w życiu gospodarczym gospodarki. Przed 1914 r. wiele nowych rynków zostało wchłoniętych przez procesy globalizacyjne w sferę gospodarek połączonych międzynarodowymi interesami ekonomicznymi. Proces postępującej globalizacji przyspieszał niesamowity postęp techniczny, rozwój transportu kolejowego i morskiego oraz gwałtowny proces demograficzny. Niezwykle ważny dla ówczesnych gospodarek był stabilny system walutowy. Przyspieszyła go w najbardziej rozciętym wówczas obszarze gospodarczym ówczesnego świata – Europie deprecjacja srebra i przejście do Gold Standard. Dla Rosji i Ukrainy ważna była już wcześniej wspomniana reforma walutowa Siergieja Witte. Przyspieszyła ona nie tylko rozwój gospodarczy Rosji i Ukrainy, ale popchnęła ta kraje w system postępującej globalizacji. Globalizacja przed 1914 r. objęła znaczną część gospo-

zagłębia...; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість...*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu chemicznego...*

¹¹ Z. Sokołowska, *Interesy gospodarcze Królestwa Polskiego a Rosja*, Warszawa, 1916; E. Caspari, *Przewóz paliwa Donieckiego do Królestwa Polskiego*, *Ekonomista*, t. I (1914); R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej...*; Р. Ковальчик, *Істочники процесу глобалізації капіталістическої економіки...*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego...*

darek świata i stała się podstawą do rozwoju tych procesów w okresie międzywojennym i po 1945 r. Jednak gospodarki Rosji i Ukrainy zostały z przyczyn politycznych z tego procesu wyłamane. Zwycięstwo bolszewików wpędziło te gospodarki w stan izolacji, a narody na drogę krwawych represji ze strony najbardziej zbrodniczego systemu – systemu sowieckiego¹².

W rezultacie do wybuchu I wojny światowej w ramach Cesarstwa Rosyjskiego, pomimo pewnego uprzywilejowania przemysłu ciężkiego Ukrainy – Królestwo Polskie i Ukraina wykazywały daleko idącą korelację. Ukraina (rudę żelaza z Krzywego Rogu i Kercza) stała się zapleczem surowcowym dla Królestwa. Bez surowców z Ukrainy, dynamiczny wzrost przemysłu ciężkiego w Królestwie przed I wojną światową byłby niemożliwy, gdyż złoża rud żelaza w Królestwie, pomimo wzrostu ich wydobywania, były niewystarczające dla potencjału rozwijającego się przemysłu. O wzajemnej dodatniej tak dla Ukrainy, jak i Polski koegzystencji świadczył fakt, że Królestwo Polskie utrzymało pozycję najbardziej uprzemysłowionej części Cesarstwa Rosyjskiego.

Pozostaje faktem, że w latach 90-tych gospodarka Cesarstwa Rosyjskiego rozwijała się dwukrotnie szybciej niż niemiecka i trzykrotnie, niż USA. Jednak Cesarstwo Rosyjskie startowało z bardzo niskiego pułapu dlatego też, pomimo takiej dynamiki wzrostu pozostało do roku 1914, państwem o zacofanej strukturze, importującym gotowe wyroby z zachodniej Europy, a eksportującym głównie nieprzetworzone surowce, tj. węgiel, drewno, ropę naftową, futra i zboże. Wyjątkiem była ruda żelaza, na którą nałożono zakaz eksportu, by przyczynić się do rozwoju hutnictwa w kraju. Kraj carów, w którym nastąpił dynamiczny rozwój rynku wewnętrznego nadal cierpiał na deficyt towarów. Nieprawidłowy rozwój rynku wewnętrznego, czego wyrazem był dochód na głowę, stymulowały silne procesy monopolizacyjne, jakie nastąpiły po kryzysie przełomu wieków XIX i XX¹³.

Rozwój przemysłu przyczynił się do dynamicznego wzrostu liczby robotników przemysłowych. Na Ukrainie w 1914 r. było ich 645 000. System rządów w Cesarstwie Rosyjskim opierał się o osobę panującego cara Mikołaja II Romanowa. Nieudolne rządy ostatniego cara zasadały się od początku XX w. na utrzymywaniu anachronicznego, scentralizowanego systemu władzy. Od początku XX wieku Mikołaj II starał się utrzymać

¹² R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; R. Kowalczyk, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*; P. Ковальчик, *Між Сходом і Заходом...*

¹³ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; P. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

anachroniczny, scentralizowany systemu władzy w Rosji, przeciwstawiając się jakimkolwiek reformom w Rosji. Sprzyjało temu obsadzanie “twardogłowymi” zwolennikami samodzierżawia resortów spraw wewnętrznych ministerialnych, przeciwnikami jakimkolwiek reformom, włącznie z gospodarczymi, które uważano za zagrożenie samodzierżawia. Jako symbol można tu traktować postawę Wiaczesława Konstantynowicza von Plehwe, zwalczającego liberalne reformy z lat 1860-tych¹⁴.

W przededniu wybuchu pierwszej wojny światowej Cesarstwo Rosyjskie było państwem, gdzie koncentrowały się ogromne problemy. Rewolucja 1905–1907, z jej manifestem październikowym, eksperyment konstytucyjny, ograniczony przez cara do roli doradczej, reformy Piotra Stołypina, który zmierzał do modernizacji państwa, poprzez zdecentralizowanie administracji i uczynienia jej odpowiedzialną przez prawem, a nie tylko przed samodzierżawiem carem, ukrócenia samowoli policji, pozwalają sformułować tezę, że Mikołaj II był władcą oderwanym od rzeczywistości, nie zważającym na oczekiwania społeczeństwa wyrażane przez ugrupowania polityczne i grupy narodowościowych, chcące przeobrażenia Rosji¹⁵. Mikołaj II prowadził rządzone przez siebie Cesarstwo Rosyjskie do katastrofy. W 150 milionowym państwie kumulowały się rozbieżne interesy siłą tłumionych nacji przez wojsko, policję i tajną policję polityczną potocznie zwaną ochraną. Rosyjska armia była gwarantem statusu Rosji, jako mocarstwa, samodzierżawia cara. W Rosji liczebność armii była ogromna. Stała armia liczyła 1,4 mln. żołnierzy. Było to związane z dwoma czynnikami. Otóż mobilizacja w Rosji ze względu na słabą sieć kolejową i ogromne odległości, mimo budowy tysięcy kilometrów kolei, była nadal niewystarczająca. W toku narastające konfliktu pomiędzy państwami centralnymi, a Ententą (Trójpo-rozumienie) problem mobilizacji stał się poważnym problemem. Symulacja dokonana w Cesarstwie Rosyjskim wykazała, że pełna mobilizacja sił rosyjskich byłaby kilkukrotnie dłuższa, niż w Niemczech. Drugi czynnik związany z bezpieczeństwem wewnętrznym, wojsko używane było w Cesarstwie Rosyjskim do pacyfikacji politycznych wystąpień¹⁶.

¹⁴ L. Bazyłow, *Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku*, Warszawa, 1966, L. Bazyłow, *Dzieje Rosji. 1801–1917*, Warszawa, 1977, R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków, 2009; O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław, 2009; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim...*

¹⁵ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

¹⁶ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

W Rosji doświadczenia związane z klęską wojny z Japonią 1904 r., której skutki pociągnęły wydarzenia rewolucyjne lat 1905–1907 nie były brane przed wybuchem I wojny światowej. Carat parł do wojny. Fakt, związany był sojuszem z państwami Ententy i zależną od ogromnych kredytów, jakie wpompowały państwa zachodnie w gospodarkę Rosji. Jednak to żywotne interesy Rosji popchnęły ją do aktywnego udziału w walkach na polach I wojny światowej. Rosyjski wywiad doskonale był poinformowany, że niemiecka *Russlandpolitik* prowadzona po dymisji kanclerza Otto von Bismarcka zmierzała do konfrontacji z Rosją. Niemieckie koła wojskowe, polityczne i gospodarcze zmierzały do wojny z caratem, by zagarnąć jej zasoby naturalne, które miały posłużyć niemieckiej gospodarce do walki o gospodarcze przywództwo w świecie. Cel ten był wymiernym kwestią związaną z realizacją światowych aspiracji Berlina¹⁷.

Rosja w tej sytuacji nie miała wyjścia. Czekala ją wojna z Cesarstwem Niemiec. Wojna samodzielna z Niemcami, bądź też w aliansie z Francją i Wielką Brytanią. Wybór dla caratu pomimo posiadanej wiedzy, że wojna będzie trudna i przyniesie kłopoty gospodarcze oraz polityczne był oczywisty. Jednak Rosja uległa namowom swojego głównego sojusznika – Francji uzależniona od jej wsparcia finansowego, w zamian za obietnicę modernizacji rosyjskiej armii i transportu wojskowego, zrezygnowała z realnego planu, który mógł przynieść jej zwycięstwo. Plan ten zakładał atak na Austro-Węgry. Uważano, że plan ten mógł doprowadzić do drastycznego osłabienia sił Austro-Węgiek, że Niemcy w decydującym momencie zmuszone byłyby przerzucić z zachodu znaczące siły. Rosjanie nadto znając austriackie plany operacyjne liczyli na masową dezercję żołnierzy słowiańskich z wojsk austro-węgierskich. Ostatecznie Rosjanie wybrali najgorszy wariant, który spowodował, że Rosja pogrążyła się w wieloletniej wojnie. Wysłali przeciw Niemcom dwie armie, tak jak oczekiwali tego sojusznicy, a przeciw Austro-Węgom cztery. W rezultacie na żadnym froncie nie mogli osiągnąć decydującego zwycięstwa¹⁸. Długotrwała wojna spowodowała, że sukces gospodarczy Cesarstwa Rosyjskiego był przy napiętych stosunkach politycznych bardzo kruchym. Wybuch wojny, trudności gospodarcze i konserwatyzm cesarza dążącego do utrzymania za wszelką cenę samodzielnia pomimo porażek zaburzył tą strukturę¹⁹.

¹⁷ J. Krasuski, *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871–1945*, Poznań, 1986; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; P. Łysakowski, *Otto von Bismarck. Życie i polityka zagraniczna "żelaznego kanclerza"*, Warszawa, 1997; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*; L. Trzeciakowski, *Otto von Bismarck*, Wrocław i in., 2009.

¹⁸ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

¹⁹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Sytuacja Ukrainy w przededniu wybuchu I wojny światowej ściśle związana była z położeniem Cesarstwa Rosyjskiego i polityką Mikołaja II Romanowa. W Ukrainie sytuacja była bardzo napięta. Ukraina przekształciła się w jeden z najbardziej uprzemysłowionych regionów Cesarstwa Rosyjskiego, nie tylko ze względu na okręg południowy – największy ośrodek przemysłu ciężkiego carstwa, ale także w inne branże przemysłu, głównie związane z dynamicznie rozwijającym się rolnictwem. W rezultacie w Ukrainie dobre wyniki osiągały takie branże przemysłu rolno-spożywczego, jak: cukrownictwo, garbarstwo, młynarstwo i produkcji oleju. Było to związane z rozwojem wsi ukraińskiej. Przed wojną produkowano w Ukrainie blisko połowę pszenicy w skali ogólnorosyjskiej. Następował wzrost znaczenia ukraińskiej burżuazji, która zaczęła piastować stanowiska w dumach miejskich i ziemstwach. Jednocześnie wzrost liczby robotników oraz napięcia w przemyśle i na wsi, spowodował tuż przed rokiem 1914, liczne strajki oraz wystąpienia włościan²⁰.

Wybuch wojny podsycił tylko te nastroje, gdyż gospodarka Cesarstwa Rosyjskiego nie była w stanie w toku prowadzonych działań wojennych zapewnić stałych dostaw żywności. Cierpieli najbardziej. Deficyt żywności, trudności transportowe wszystko to powodowało kryzys gospodarczy i polityczny w Rosji, a w perspektywie doprowadziło do katastrofy żywieniowej. Ogólna niechęć do rządów cara Mikołaja II Romanowa przerodziła się w nienawiść do stylu rządów, do samodzierżawia. Nieudolnym rządowi ostatniego z dynastii Romanowych przypisywano przyczynę klęski Rosji. Władze rosyjskie zdawały sobie z powagi sytuacji związanej z niedoborami żywności i postępującej inflacji, ale nie były w stanie nic zmienić. Cesarstwo Rosyjskie zostało pozbawiane jakie-kolwiek wsparcia ze strony aliantów, głównie przez własne zaniedbania. Wiadomym było już wiele lat przed wybuchem wojny, że od Morza Bałtyckiego Rosję odetną Niemcy, a od Czarnego Turcy. Rosjanie nie przygotowali się jednak do wojny. Dysponowali kilkoma portami, Władywostokiem, Archangielskiem i Murmańskiem. Jednak Władywostok oddalony był od centrum Rosji o tysiące kilometrów i połączony tylko jedną odnogą linii Transsyberyjskiej. Archangielsk zamarzał na sześć miesięcy, a połączony był tylko z Petersburgiem

²⁰ T. A. Olszański, *Historia Ukrainy XX wieku*, Warszawa, 1993; J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin, 2000; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław i in., 2001; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa, 2006; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początki XX wieku...*; Р. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*

jedną linią kolei wąskotorowej, a Murmańsk, który nie zamierzał nie miał połączenia kolejowego z centralną Rosją. Budowę kolei z Murmańska zrealizowano przy pomocy Anglików, a oddano do użytku dopiero w styczniu 1917 r. W rezultacie Cesarstwo Rosyjskie zostało na czas wojny skutecznie zablokowane, a towary, surowce, sprzęt, wyposażenie wojskowe wysyłane Rosji przez aliantów utkwilo i pozostawało nieużywane w magazynach we Władywostoku, Archangielsku i Murmańsku. Nieprowadzenie operacji desantowej na Dardanele, próby otwarcia nowego frontu, zwanego bitwą o Gallipoli, utwierdziło stan skutecznej blokady Cesarstwa Rosyjskiego²¹.

Z drugiej strony niedobór siły roboczej na wsi powodował, że ziemiaństwo nie było w stanie realizować stałych dostaw żywności do miast. Natomiast bogaci włościanie nie byli zainteresowani sprzedażą swoich nadwyżek wyprodukowanych w gospodarstwach. Uzyskanych bowiem ze sprzedaży żywności środków pieniężnych i tak nie mogli wykorzystać, ze względu brak na rynku artykułów przemysłowych. Dodatkowo do przetrzymywania żywności skłaniały ich plotki o skokowym wzroście cen żywności, jakie krążyły w drugiej połowie roku 1916. Władze rosyjskie pomimo planów rekwizycji, czy też upaństwowienia upraw zbóż, nie uczyniły nic by wprowadzić je w życie. W rezultacie pod koniec 1916 r. w wielu miastach rosyjskich, w tym w Moskwie i Piotrogradzie brak żywności był katastrofalny²². Spowodowało to ogólny wybuch nienawiści do cara. Dotyczyło to niemal wszystkich kręgów społecznych. Na początku 1916 r. politycy, wszyscy aktywni politycznie i mający światopogląd polityczny ze wszystkich wzajemnie zwalczających się ugrupowań nienawidzili cesarza. Wrzenie przeciw cesarzowi występowało wśród robotników, chłopów, uchodźców, dezertarów²³.

Największe koszty poniosła jednak Ukraina. Rosja cierpiała na duży deficyt węgla. Surowiec z Ukrainy był potrzebny w każdym zakątku rozle-

²¹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; Z. S. Zalewski, *Dardanele i Gallipoli w polityce i strategii mocarstw europejskich podczas I wojny światowej*, Olsztyn, 2001; P. Nykiel, *Wyprawa do Złotego Rogu. Działania wojenne w Dardanelach i na Morzu Egejskim (sierpień 1914 – marzec 1915)*, Kraków, 2008; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914–1918*, Kraków, 2014; R. Kowalczyk, *Polityka gospodarczo-ekonomiczna Niemiec na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w czasie I wojny światowej*, Materiały z konferencji “Śląsk a I wojna światowa. Znaczenie regionu w czasie wojnie i wpływ wojny na sytuację lokalną”, Katowice, 2015 – w druku.

²² R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

²³ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

głego państwa carów. Priorytetem były dostawy dla przemysłu i dla wojska. Dla prywatnych odbiorców, gospodarstw domowych węgiel miał być dostarczany w drugiej kolejności. W kopalniach Ukrainy rozpoczęto prowadzić rabunkowa gospodarkę. Liczyły się tylko dostawy, transporty węgla, rudy. Produkcję przestawiono na tory wojenne. Robotników bez litości eksploatowano. Jednak pomimo takiej polityki wydajność produkcji zaczęła spadać. Potrzeby całego Cesarstwa Rosyjskiego były zbyt duże, aby podolał temu potencjał produkcyjny południa Ukrainy – Donbasu, Krzywego Rogu i Kercza, gdyż na transporty węgla czekały wszystkie ośrodki przemysłowe i miejskie Rosji europejskiej. Bardzo poważnym problemem na południu Ukrainy był brak nowych pracowników, gdyż fizycznie zdrowi młodzi mężczyźni znaleźli się w wojsku. Rosjanie chcąc ułatwić dostawy z Donbasu, podzielili administracyjnie ten obszar, aby do każdego ośrodka przemysłu w Cesarstwie Rosyjskim docierał węgiel z innych rejonów tego okręgu. Do Królestwa Polskiego zanim całkiem zostało zajęte przez wojska państw centralnych, węgiel doniecki wysyłano z głównych rejonów Donbasu. Decydowały o tym połączenia kolejowe, łączące Królestwo Polskie z południem Ukrainy z – Donbasem²⁴.

Początkiem końca imperium rosyjskiego był wybuch rewolucji lutowej. Rewolucji skierowanej przeciwko nieudolnym rządom cara Mikołaja II Romanowa. Od początku 1917 r. przez Rosję przetoczyła się fala strajków, manifestacji, które nierzadko kończyły się zbrojnym starciem z wiernymi władzy carskiej wojskami. Podjęta przez cara próba stłumienia rewolucji lutowej zakończyła się niepowodzeniem. Zbuntowane wojsko nie chciało słuchać rozkazów Mikołaja II. Wydarzenia wymknęły się spod kontroli cara. Entuzjazm tłumu występującego przeciw samodzierżawiu, przeciw Mikołajowi II uważając go za odpowiedzialnego dramatycznej sytuacji sięgnął zenitu. Rewolucja była faktem. Szybkość z jaką rozpadło się państwo carów, wymownie świadczyło o tym, że było tworem sztucznym, które utrzymywało się tylko dzięki osobie Mikołaja II. Rosja carska rozpadła się w ciągu dwóch dni. 27 lutego 1917 r. w Rosji powstał system rządów tymczasowych, dwuwładza, złożona z Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej (Rząd Tymczasowy) i Piotrogrodzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich²⁵.

²⁴ R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*

²⁵ P. Chmielewski, M. Wilk, *Zarys dziejów ZSRR 1917–1977*, Łódź, 1985; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

Działania władzy doprowadziły do anarchii w Rosji, administracja przestała funkcjonować, a kraj legł w przysłowiowych gruzach. Rosja wchodziła w okres wojny domowej²⁶.

Obalenie caratu, przejęcie władzy Rząd Tymczasowy trafiły w Ukrainie na podatny grunt. Sytuacja na Ukrainie była bardzo ciężka, wręcz tragiczna. Wojna doprowadziła do ogromnych zniszczeń w Ukrainie. Największe straty poniosła Galicja Wschodnia. Wojska obydwu stron niszczyły zasiewy, Rosjanie wycofując się niszczyli zakłady przemysłowe i przetwórcze. Zniszczono m. in. ważne dla gospodarki nafto-gazowe Zagłębie Borysławskie. Gospodarka Ukrainy Naddniestrzańskiej była w równie ciężkim położeniu. Rosjanie już na początku wojny przestawili przemysł na potrzeby wojny. Zwiększyli wydobywanie węgla, jednak brak środków transportu, spowodował zapaść przemysłu hutniczego i metalowego. Wygaszono 36 wielkich pieców do wytopu surówki żelaza. Jednocześnie skurczył się areal zasiewów. Zmniejszono produkcję cukru. Zmniejszyły się plony. Brakowało na rynku żywności, a ceny rosły z każdym dniem²⁷.

Po rewolucji lutowej ruch narodowy w Ukrainie rozpoczął walkę o wolną Ukrainę. Już w dwa dni po utworzeniu w Piotrogradzie Rządu Tymczasowego, w Kijowie ukraińskie partie polityczne założyły Centralną Radę, której celem statutowym było reprezentowanie narodowych interesów Ukraińców, koordynowanie działań ukraińskich partii politycznych oraz utworzenie ukraińskiego parlamentu. Inicjatorami utworzenia Centralnej Rady byli: „postępowcy” – członkowie Towarzystwa Ukraińskich Postępowców²⁸, partii założonej w Kijowie w 1908 r. z inicjatywy członków Ukraińskiej Partii Demokratyczno-Radykalnej, których celem była koordynacja ukraińskiego ruchu narodowego i jego obrony przed rosyjskim nacjonalizmem po rozwiązaniu Dumy Państwowej w czerwcu 1907 r. Wśród członków Towarzystwa można wyróżnić aktywistów, którzy odegrali dużą rolę w walce o wolność Ukrainy. Byli to m. in: Mychajło Hruszewski, który został przewodniczącym Ukraińskiej Centralnej Rady, Eugeniusz Czykałen-

²⁶ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

²⁷ T. A. Olszański, *Op. cit.*; J. Hrycak, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Україна: доба війни і революції (1914–1920 pp.)*, К., 2003; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; P. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*

²⁸ W czerwcu 1917 r. „postępowcy” – Towarzystwo Ukraińskich Postępowców przekształcili się w Ukraińską Partię Socjalistów Federalistów. W nowo powołanej partii główną rolę odgrywali: Sergiej Jefremow, Andriej Nikowski i Dymitr Doroszenko. Przywódcy dążyli do utworzenia autonomicznej Ukrainy, w ramach przyszłej demokratycznej republiki rosyjskiej.

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

ko, Sergiusz Jefremow, Symon Petlura, Włodzimierz Wynnyczenko, Dymitr Doroszenko, Wiczysław Prokopowicz, Fiodor Sztejngel.

Centralną Radę współorganizowali Ukraińska Socjal-Demokratyczna Partia Robotnicza, partia której program był zbliżony do mieńszewickiego. Była to Ukraińska Partia Rewolucyjna (RUP) – pierwsza ukraińska partia polityczna na terytorium Imperium Rosyjskiego, założona na Naddnieprzu. Powstała 11 lutego 1900 r. w Charkowie, jako podziemna organizacja polityczna. Założycielami byli charkowscy studenci. Ostatnią współorganizującą partią, które założyła Centralną Radę, była Ukraińska Partia Socjalistów Rewolucjonistów, założona oficjalnie dopiero w kwietniu 1917 r. pod przewodnictwem Michała Hruszewskiego, zrzeszająca głównie mieszczan i chłopów.

Ruch narodowy na Ukrainie z każdą chwilą zaczął przybierać na sile, radykalizował się. Wysuwano już nie tylko hasła autonomii Ukrainy, ale też jej niepodległości. Rozpoczęto organizować załężki ukraińskich sił wojskowych, odwołując się do kozackiej przeszłości. W ten duch próbowali wstrześcić się bolszewicy, chcąc przejąć władzę w Kijowie. Jednak choć ich liczba rosła z każdym miesiącem, to jednak w stosunku do ogólnej liczby zatrudnionych w przemyśle Ukrainy bolszewików było niewiele. Na przełomie listopada i grudnia 1917 r. bolszewików w Ukrainie było 3, 25 % (około 71 tys.) podczas gdy robotników zatrudnionych w przemyśle i transporcie 2 184 600²⁹.

Centralna Rada próbowała uzyskać dominującą pozycję, rolę przywództwa wśród ugrupowań ukraińskich, które dążyły do wolnej Ukrainy. Do Kijowa został zwołany przez Centralną Radę I Ukraiński Zjazd Narodowy (od 17 do 21 kwietnia 1917 r.). W zjeździe wzięło udział około 1000 uczestników – delegatów reprezentujących różne ukraińskie ugrupowania polityczne, zawodowe, kulturalne. Wzięli w nim udział również przedstawiciele żołnierzy z frontu. Uznano, że to Zgromadzenie Ustawodawcze ma ostateczne prawo do kreowania statusu Ukrainy i ewentualnej federacji z Rosją, jednak potwierdzono niezwykle istotną zasadę, że natychmiast przystąpić do tworzenia podstaw bytu autonomicznego Ukrainy. W trakcie Zjazdu Centralna Rada uzyskała jego sankcję i powołała organ wykonawczy – rząd tzw. Małą Radę, na której czele jako prezydent stanął Michał Hruszewski. Centralna Rada podjęła próbę przejścia władzy. W tym celu

²⁹ T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; J. Hrycak, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; B. M. Литвин, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

zabiegała o zwołanie kolejnych zjazdów. Celem było zdobycie jak najszerszego poparcia dla prowadzonej przez Centralną Radą działalności, do budowanego przez nią aparatu władzy w Ukrainie, który pozwoliłby na przejęcie władzy w rodzącym się po tylu latach okupacji rosyjskiej wolnym kraju – Ukrainie.

Cel ten stosunkowo szybko Centralna Rada uzyskiwała. Otóż na kolejnym zjeździe – I Ogólnoukraińskim Zjeździe Wojskowym (18–21 maja 1917 r.) w Kijowie – Centralna Rada została uznana za jedyną legalną władzę w Ukrainie. Wyrazem tego było powołanie Ukraińskiego Wojskowego Komitetu Generalnego z Symonem Petlurą na czele. Zażądano od dwuwładzy w Rosji – Rządu Tymczasowego i Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich w Piotrogradzie wydzielenia narodowo-terytorialnej autonomii Ukrainy oraz wyodrębnienia jednostek ukraińskich z armii rosyjskiej³⁰.

Jednak nawet słaby Rząd Tymczasowy nie zamierzał dopuścić do wyodrębnienia Ukrainy. Ówczesne państwo rosyjskie nie było zdolne do funkcjonowania bez Ukrainy. Ukraina obok Królestwa Polskiego była najbardziej uprzemysłowioną częścią Cesarstwa Rosyjskiego. Jednak o ile Królestwo Polskie wpadło w ręce państw centralnych to Ukraina stała się surowcowym i żywnościowym zapleczem Rosji w czas I wojny światowej³¹.

W rezultacie Aleksander Kiereński, wówczas minister wojny w Rządzie Tymczasowym zakazał organizowania II Ogólnoukraińskiego Zjazdu Wojskowego. Doprowadziło to do ostrego konfliktu Centralnej Rady z rosyjskim rządem. Po odrzuceniu memoriału Centralnej Rady, przez Rząd Tymczasowy, zareagowała ona w jednoznaczny sposób. Otóż 17 czerwca 1917 r. ukraiński organ stwierdził, że Rząd Tymczasowy występuje przeciw prawu do samookreślenia narodów. Cel był jeden. Miało to zmusić Rząd Tymczasowy do zmiany stanowiska. Ukraińska Centralna Rada dawała sygnał, że żywiołowo rozwijający się ukraiński ruch narodowy może skierować się na niepożądane tory. II Ogólnoukraiński Zjazd Wojskowy odbył się w Kijowie w dniach 18–23 czerwca 1917 r. Uczestniczyła w nim rekordowa liczba delegatów ponad 2500. Delegaci odnieśli się do wydanego przez Rząd

³⁰ T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; Л. П. Гарчева, *Политическая конфронтация и вооруженная борьба России с Украиной (1917 – нач. 1918 гг.)*, Л., 1995; Я. Тинченко, *Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918)*, Л., 1996; J. Hrycak, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

³¹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Ukraina-Polska-Rosja początku XX wieku...*

R. Kowalczyk, W cieniu walk...

Tymczasowy zakazu odbycia Zjazdu. Uznali, że rosyjski rząd postąpił nielegalnie zakazując zorganizowania Zjazdu. Jednocześnie postulowano by Centralna Rada nie zważając na rosyjski Rząd Tymczasowy przystąpiła do organizacji państwa ukraińskiego opartego na zasadach autonomii terytorialnej. Wybrano Ogólnoukraińską Radę Delegatów Żołnierskich oraz zarządzono by Ukraiński Wojskowy Komitet Generalny przystąpił do organizacji ukraińskich sił wojskowych. Przystąpiono również do organizacji tzw. Wolnego Kozactwa, ochotniczych formacji wojskowych. Ich atamanem został generał Paweł Skoropadski. 23 czerwca 1917 r. Centralna Rada proklamowała autonomię Ukrainy i zdecydowała o utworzeniu rządu autonomicznego – Sekretariatu Generalnego. II Ogólnoukraiński Zjazd Wojskowy dał pełne poparcie dla tworzonego rządu ukraińskiego autonomicznego – Sekretariatu Generalnego. Słaby Rząd Tymczasowy nie podjął stanowiska, wstrzymując podjęcie decyzji w sprawie wydarzeń w Ukrainie. Radykalizacja sytuacji w Ukrainie doprowadziła do negocjacji na linii Kijów – Piotrogród. Ostatecznie doszło do konsensusu – 13 lipca 1917 r. pomiędzy Centralną Radą a Rządem Tymczasowym. Odłożono kwestie autonomii Ukrainy, aż do zwołania Ogólnorosyjskiego Zgromadzenia Ustawodawczego. Sytuacja uległa jednak drastycznej zmianie. Na czele Rządu Tymczasowego stanął Aleksander Kiereński. W rezultacie Centralna Rada pomimo niezadowolienia z podporządkowania jej rządowi w Piotrogradzie nie zdecydowała się na oficjalne zerwanie z Rządem Tymczasowym, który 17 lipca skierował instrukcję do przyszłego rządu Ukrainy – Sekretariatu Generalnego wyrażając zgodę na utworzenie ministerstw (sekretariatów) spraw wewnętrznych, finansów, rolnictwa, oświaty, handlu i przemysłu. Aleksander Kiereński próbował więc spacyfikować sytuację w Ukrainę sprowadzając Sekretariat Generalny do roli wykonawcy poleceń idących z Piotrogradu od ogólnorosyjskiego rządu³².

Niezadowolenie Centralnej Rady było przemożne, rząd Aleksandra Kiereńskiego tą instrukcją odrzucał – postulaty autonomii Ukrainy, którą uważano za oczywistą, jak również rolę Centralnej Rady, jako głównego organu organizującego wolne państwo. Jednak widząc ówczesną siłę Rządu Tymczasowego, Centralna Rada nie zdecydowała się na zerwanie z rządem z Piotrogradu.

³² T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; Л. П. Гарчева, *Op. cit.*; Я. Тинченко, *Op. cit.*; J. Hrycak, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*, Kraków, 2004; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*, Warszawa, 2005; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

Jednak sytuacja w Rosji ulegała dynamicznym przemianom. Aleksander Kiereński próbował powstrzymać lawinowo rosnące rozprzężenie wojsk rosyjskich na froncie, masową dezercję i powstrzymać niemiecką ofensywę. Dlatego w lipcu na miejsce generała Aleksego Brusilowa uczynił ministrem wojny generała Ławra Kornilowa. Jednak Kiereński nie zrealizował obietnic Kornilowa, który żądał przywrócenia kary śmierci w armii, zmilitaryzowania transportu kolejowego i przemysłu obronnego, nie ograniczył także uprawnień komitetów żołnierskich. Kiereński nie chciał tego uczynić w obawie przed utratą politycznego zaplecza – umiarkowanych socjalistów z Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Aleksander Kiereński zaczął również postrzegać Ławra Kornilowa, jako większe zagrożenie, niż bolszewicy. Sytuacja prowadziła do zwycięstwa bolszewików. Ugruntował ją nieudany pucz generała Ławra Kornilowa (7–13 września 1917 r.). Dwuznaczna postawa Aleksandra Kiereńskiego, który w obawie przed maszerującym na Piotrogród korpusem kozackim, uzbroił bolszewicką czerwoną gwardię spowodowało utratę poparcia przez Rząd Tymczasowy i ostatecznie utworowało bolszewikom drogę do władzy. Nastąpiło to już w dwa miesiące później. Obalenie Rządu Tymczasowego w Piotrogradzie (7 listopad 1917 r.), spowodowało, że bolszewicy w Ukrainie podnieśli głowę. Podjęli próbę przejęcia władzy. W Kijowie po trzydniowych walkach bolszewicy zostali ze stolicy wyparci (13 listopada). Jednak walka ogarnęła nie tylko Kijów. Centralna Rada widząc, że bolszewicy próbują przejąć władzę w Zagłębiu Donieckim, udzieliła poparcia generałowi Aleksemu Kaledinowi, który walczył o utrzymanie starego porządku. Słabość bolszewików pokazały wybory do Ogólnoukraińskiego Zgromadzenia Ustawodawczego (25 listopada), gdzie na bolszewików głosowało tylko 10 % wyborców, a 75 % elektoratu opowiedziało się za Ukrainą głosując na narodowe partie. Większość Ukrainy pozostała w rękach Centralnej Rady, a bolszewicy przejęli władzę w Charkowie, części Zagłębia Donieckiego, a w zachodniej Ukrainie tylko nad kilkoma ośrodkami miejskimi – Łuckiem, Równem, Żmerynką na Podolu i Płoskirowem³³.

Jednak w grudniu 1917 r. sytuacja w Ukrainie uległa pogorszeniu. Powstanie bolszewików w Kijowie (11 grudnia) zostało szybko stłumione

³³ T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; J. Hrycak, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; Л. П. Гарчева, *Op. cit.*; Я. Тинченко, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів*, Нариси з історії дипломатії України, К., 2001; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petliurowsy*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Дванадцять воїн за Україну*, X., 2006; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

przez siły wierne Centralnej Radzie i nowo powołanej do życia Ukraińskiej Republice Ludowej (utworzona 20 listopada). Wygnani z Kijowa bolszewicy przenieśli obrady Zjazdu Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich do Charkowa, gdzie ogłosili Ukrainę Republiką Rad. W sukces przyszli im bolszewicy z Rosji, dla których Ukraina była bezcenna, ze względu na istniejący tu przemysł i rolnictwo, bez którego sytuacja gospodarza Rosji byłaby dużo trudniejsza. Dlatego też już 17 grudnia 1917 r. Rada Komisarzy Ludowych w Piotrogradzie wystosowała do rządu ukraińskiego ultimatum, w którym żądała podporządkowania się bolszewikom. W kilka dni później – 25 grudnia armia bolszewicka dowodzona przez generała Władimira Antonowa-Owsijenko wkroczyła na teren Ukrainy i rozpoczęła walkę z wojskami Ukraińskiej Republiki Ludowej. Jednocześnie bolszewicy tam, gdzie tylko posiadali jakąkolwiek realną siłę przygotowali powstania, które miały pomóc w przejęciu władzy. Najwięcej tego typu wystąpień zbrojnych miało miejsce w miastach lewobrzeżnej Ukrainy. Już 26 grudnia armia bolszewicka wkroczyła do Charkowa. Siły ukraińskie nie były w stanie powstrzymać bolszewików, którzy zajmowali coraz to nowe ośrodki. W styczniu bojownicy ukraińscy w ciężkich walkach z bolszewikami, z ich Armią Czerwoną utracili Odessę, Mikołajów, Aleksandrowsk koło Ługańska, Połtawę. Ukraińska Centralna Rada wysyłała na front wszystkich ochotników, byleby tylko zapłacić luki na froncie. Nie było w stanie to zmienić trudnej sytuacji legalnego rządu ukraińskiego. Pod koniec stycznia siły Czerwonej Armii były gotowe do natarcia na Kijów. Chcąc przyspieszyć przejęcie władzy w Ukrainie, bolszewicy przygotowali powstanie w Kijowie. Symon Petlura stłumił je jednak w ciągu kilku dni ciężkich walk. Jednak 8 lutego wobec natarcia Armii Czerwonej władze ukraińskie musiały ewakuować się ze stolicy, początkowo do Żytomierza, a potem na Wołyń. Do Kijowa władze ukraińskie wróciły już przy wsparciu wojsk niemieckich w marcu 1918 r.³⁴

³⁴ T. A. Olszański, *Op. cit.*; В. М. Іванис, *Симон Петлюра – Президент України*, К., 1993; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; Л. П. Гарчева, *Op. cit.*; *Симон Петлюра та українська національна революція. Зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців України*, сост. В. Михальчук, К., 1995; Я. Тинченко, *Op. cit.*; В. Голубко, *Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*, Л., 1997; J. Hrusak, *Op. cit.*; Ю. Финкельштейн, *Симон Петлюра*, Ростов-на-Дону, 2000; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; С. Литвин, *Симон Петлюра і петлюріана*, К., 2001; *Дипломатія незалежних українських урядів*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди*, К., 2011.

W cieniu walk w bolszewikami, Centralna Rada organizowała struktury niezależnego, suwerennego państwa – Ukrainy. 22 stycznia 1918 r. Centralna Rada proklamowała utworzenie niezależnego i suwerennego państwa – Ukrainy – Ukraińskiej Republiki Ludowej. Jednocześnie Sekretariat Generalny został przekształcony w Radę Ludowych Ministrów Ukraińskiej Republiki Ludowej, a premierem został Włodzimierz Wynnyczenko. Ukrainę 1 lutego 1918 r. uznały państwa centralne, a w dziewięć dni podpisano później traktat pokojowy uznający przy wytyczaniu granic zasadę etniczną i nieskrępowaną wolę ludności miejscowej. Wyrazem tego był późniejszy traktat brzeski. Dzięki wsparciu Centralnej Rady z Ukrainy wyparto bolszewików. W popłochu opuszczali Kijów, który został zajęty 1 marca 1918 r. Centralna Rada dokonywała w tym trudnym czasie fundamentalnych zmian w Ukrainie, chcąc ją przeobrazić w nowoczesne państwo. Wydano dekrety o ośmiogodzinnym dniu pracy, reformie rolnej, systemie monetarnym i nowym podziale administracyjnym³⁵.

Jednak pomoc Niemców dla Ukrainy nie była bezinteresowna. Niemcy pod dowództwem feldmarszałka Hermanna von Eichhorn wkroczyli z kilkuset tysięczną doskonale wyposażoną i wyćwiczoną armią, której żadna ówczesna siła operująca w Ukrainie nie mogła się równać. Wkrótce jednak Niemcy wystawili Ukrainie rachunek. W Niemczech występował ogromny deficyt żywnościowy. Brak żywności w Niemczech w dobie gospodarki wojennej, próbowano zrekomensować ściąganiem żywności i wzmoczoną produkcją na terenach okupowanych. Właśnie tak postępowano w Królestwie Polskim, gdzie władze okupacyjne postawiły na przemysł rolno-spożywczy, prowadząc rabunkową gospodarkę wytwórczości tej branży, produkcji rolnej przy jednoczesnej reglamentacji tejże żywności na terenach okupowanych³⁶.

Ogromne masy żywności popłynęły z Ukrainy do państw centralnych, głównie do Niemiec. W zrujnowanej Ukrainie taki wypływ żywności spowodował duże niezadowolenie. Jednak to okupacyjne władze niemieckie zdecydowały o zmianie władzy w Ukrainie. Ochroniani przez oddziały

³⁵ T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; Л. П. Гарчева, *Op. cit.*; Симон Петлюра та українська національна революція; Я. Тинченко, *Op. cit.*; J. Нрусак, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; Дипломатія незалежних українських урядів; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

³⁶ T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; R. Kowalczyk, *Rozwój niektórych branż przemysłu rolno-spożywczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1918*, Zeszyty Wiejskie, z. IX, Łódź, 2007.

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

niemieckie generał Paweł Skoropadski ogłosił likwidację Ukraińskiej Republiki Ludowej i proklamował powstanie Państwa Ukraińskiego (Hetmanat). Premierem rządu firmowanego przez generała Pawła Skoropadskiego został Fiodor Łyzohub, następnie Sergiusz Herbel. Rządy generała Pawła Skoropadskiego w Ukrainie charakteryzowały się ścisłym podporządkowaniem państwa ukraińskiego siłom państw centralnych. Dla Ukrainy w okresie tworzenia nowego państwa, które miało szansę zaistnieć na arenie międzynarodowej i przetrwać zawieruchę związaną z demontażem Rosji carskiej był to okres stracony. Ukraina stała się buforem pomiędzy Rosją, którą bezpardonowo podporządkowali sobie bolszewicy, a siłami państw centralnych. Wraz z klęską państw centralnych generał Paweł Skoropadski próbował za wszelką cenę utrzymać swoją władzę, a jako monarchista, oparł swoją władzę na środowiskach konserwatywnych licząc na federację z Rosją. Był to wówczas pomysł nierealny i wywołał powszechne oburzenie. Na jego fali Symon Petlura 14 grudnia 1918 r. zajął Kijów tworząc pięcioosobowy Dyrektoriat i restytuując Ukraińską Republikę Ludową. Twórca Hetmanatu generał Paweł Skoropadski, chcąc ratować swoje życie uciekł z Ukrainy do Niemiec w przebraniu niemieckiego uciekiniera³⁷.

Dla Ukrainy rozpoczął się ciężki okres walk o wolność, o niepodległość. Sytuację po klęsce państw centralnych i upadku Hetmanatu, wykorzystali bolszewicy, którzy obwieścili, że nie uznają uznawać niepodległość Ukrainy. Wypowiedzieli jednostronnie postanowienia traktatu brzeskiego z 3 marca 1918 r.³⁸, twierdząc, że został jej narzucony siłą i już w grudniu na

³⁷ Л. П. Гарчева, *Op. cit.*; В. Голубко, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

³⁸ Traktat brzeski – traktat pokojowy podpisany w Brześciu 3 marca 1918 r., między państwami centralnymi: Cesarstwem Niemieckim i Cesarstwem Austro-Węgierskim oraz ich sojusznikami: Królestwem Bułgarii i Imperium Osmańskim a Rosją Sowiecką. Rosja Sowiecka dążyła do zakończenia wojny z państwami centralnymi, do wycofania się z aliansu z Ententą. Bolszewikom chodziło by Armię Czerwoną przeznaczyć do walk wewnętrznych, do nasilającej się z każdą chwilą wojny domowej w Rosji. Niemcy również były zainteresowane podpisaniem pokoju z Rosją Sowiecką, gdyż toczyły wojnę na dwóch frontach. W Berlinie planowano zamknięcie frontu wschodniego, a następnie skierowania wszystkich możliwych sił na front zachodni. Już 21 listopada 1917 r. Rosja Sowiecka wystosowała do państw zaangażowanych w I wojnę światową notę wzywającą do wszczęcia rokowań pokojowych. Niemcy odpowiedziały na ten apel z przychylnością. Jeszcze w grudniu rozpoczęto pertraktacje. 15 grudnia 1917 r. zawarto rozejm, a od 22 grudnia rozpoczęto rokowania pokojowe. Delegacja sowiecka po kilku miesiącach negocjacji zaakceptowała ciężkie warunki Niemiec i podpisano 3 marca pokój na warunkach Berlina. Ze strony sowieckiej postanowienia traktatu negocjował ludowy komisarz spraw zagranicznych – Lew Trocki. Traktat stanowił, że Rosja Sowiecka wycofuje się z wojny i zrywa wszelakie układy sojusznicze z Ententą. Władze Rosji sowieckiej zgodziły na okupację przez Niemcy terenów na

jej terytorium wkroczyły oddziały bolszewickiej Armii Czerwonej. Po zajęciu Charkowa bolszewicy stworzyli swoją ekspozyturę władzy w Ukrainę i ogłosili powstanie Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Po utwierdzeniu swoich wpływów w Charkowie bolszewicy rozpoczęli ofensywę w głąb Ukrainy. Siły ukraińskie nie były w stanie powstrzymać nacierającej Armii Czerwonej. Dysproporcja w potencjale była zbyt duża. Nadto w tym czasie Armia Czerwona uległa daleko idącym przeobrażeniom. Ludowy komisarz wojny Lew Trocki przekształcił ją w regularną dobrze wyszkoloną armię. Czerwona Armia miała wsparcie ze strony chłopstwa. Rosyjska biedota chłopska popierała bolszewików, gdyż ze względu na bolszewicką redystrybucję ziemi otrzymywali ją na stałe od bolszewików. Doskonale wiedzieli, że w przypadku zwycięstwa białych ziemia pozostanie w rękach obszarników i bogatego chłopstwa³⁹.

Pod naporem Armii Czerwonej 5 lutego 1919 r. rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej został zmuszony do ewakuacji stolicy – Kijowa. Władza Ukrainy – Ukraińskiej Republiki Ludowej, które próbowało stworzyć niezależne państwo ograniczała się od tego momentu do niewielkiej części utworzonej w 1917 r. niezależnej Ukrainy. Rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej ewakuował się na Podole następnie na Wołyń. Z Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej wystąpił Włodzimierz Wynnyczenko, a Symon Petlura 13 lutego 1919 r. objął funkcję prezesa Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej, którą pełnił aż do śmierci, czyli do zamachu, jaki miał miejsce już po opuszczeniu Ukrainy zajętej przez bolszewików, na emigracji. Ukraina pogrążyła się w odmęcie wojny. Interwencja zachodnich mocarstw okazała się nieskuteczna, gdyż była zbyt płytka. Na Zachodzie po klęsce Niemiec głosy wpływowych kół zdecydowały o interwencji. Celem było położenie kresu bolszewizmowi w Rosji. Jednak dla bolszewików interwencja zachodnich aliantów nie stanowiła zagrożenia. Miała zbyt ograniczony charakter. Organizatorzy interwencji wojskowej w Rosji Win-

wschód od ustalonej traktatem linii granicznej, a więc: Królestwa Polskiego, Litwy, krajów nadbałtyckich: Łotwy, Estonii, zachodniej części Białorusi, Finlandii, Wysp Alandzkich, okręgów Karsu, Ardahanu, i Batumi na Kaukazie. Nadto Rosja Sowiecka zobowiązana do zdemobilizowania armii, zawarcia pokoju z rządem niezależnej Ukrainy – Ukraińskiej Republiki Ludowej. Traktat miał także duże znaczenie dla Niemiec, bo pozwolił przerzucić na zachód 44 dywizje niemieckie. Traktatem brzeskim bolszewicy zakończyli udział Rosji w I wojnie światowej. Współpraca bolszewików z Cesarstwem Niemiec trwała do końca I wojny światowej. Spowodowało to wykluczenie delegacji sowieckiej z obrad paryskiej konferencji pokojowej w roku 1919.

³⁹ M. Kitchen, *Historia Europy 1919–1939*, Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; В. Голубко, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

ston Churchill i Ferdinand Foch mieli zbyt małe środki, by zakończyła się ona sukcesem. Po czterech latach ciężkich walk z Niemcami, na froncie zachodnim, interwencja w Rosji nie zyskała jednak poparcia opinii publicznej. Interwencja nie mogła w tych warunkach być skuteczną. Do jesieni 1919 r. większość oddziałów interwencyjnych została z Rosji wycofana⁴⁰.

Ukraińska Republika Ludowa nie była w tym czasie jedynym państwem, które funkcjonowało na terenie Ukrainy, aspirując do roli niezależnego państwa ukraińskiego. Klęska państw centralnych spowodowała, że na terenach wchodzących w skład Cesarstwa Austro-Węgierskiego, wykształciło się drugie państwo ukraińskie, obejmujące w szczytowym okresie swojego funkcjonowania tereny Galicji Wschodniej i Bukowiny. 3 listopada 1918 r. na posiedzeniu Przewodniczącym Ukraińskiej Rady Narodowej powołano rząd (Sekretariat Państwowy), w kilka dni później 10 grudnia uchwalono nazwę państwa na Państwo Zachodnioukraińskie. Po uzyskaniu informacji o abdykacji Habsburgów w dniu 14 grudnia zmieniono nazwę na – Zachodnioukraińska Republika Ludowa.

Zachodnioukraińska Republika Ludowa od samego początku popadła w spór z odradzającym się państwem polskim. Wojska Symona Petlury wspierały Zachodnioukraińską Republikę Ludową. Polacy jeszcze w listopadzie 1918 r. po ciężkich walkach wyparli Ukraińców ze Lwowa, a stolica Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej została przeniesiona do Stanisławowa (od 1962 r. Iwano-Frankowsk), a następnie Tarnopola. 22 stycznia 1919 r. Zachodnioukraińska Republika Ludowa z Ukraińską Republiką Ludową podpisały akt zjednoczenia. Obydwa państwa ukraińskie połączyły się, Zachodnioukraińska Republika Ludowa zachowała autonomię, ale przodującą rolę w państwie zaczął odgrywać leader Ukraińskiej Republiki Ludowej – Symon Petlura. Bez wsparcia Symona Petlury Zachodnioukraińska Republika Ludowa nie utrzymała by się. Ukraińcy walczyli więc na kilku frontach jednocześnie, nie mając szans na osiągnięcie sukcesu. Walki z Polakami trwały do lipca 1919 r., kiedy to oddziały Armii Halickiej zostały wyparte przez Polaków za Zbrucz (16 lipca). Jednak Ukraińcy z

⁴⁰ M. Kitchen, *Op. cit.*; В. М. Іванис, *Op. cit.*; Симон Петлюра та українська національна революція; N. Rose, *Winston Churchill: życie pod prąd*, Warszawa, 1996; В. Голубко, *Op. cit.*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів; Громадянська війна, різні кольори терору, Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст., Історичні нариси*, Д. В. Архирейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін., відповід. ред. В. А. Смолій, К., 2002; В. М. Литвин, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; S. Haffer, *Winston Churchill*, Warszawa, 2005; R. Porte, *Ferdinand Foch – Vouloir c'est pouvoir*, Saint-Cloud, 2009; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej nie zaakceptowali polityki przywódcy Ukrainy – Symona Petlury. Symon Petlura wobec naporu bolszewików zawarł z Polakami umowę, początkowo wojskową, a następnie polityczną, która otworzyła sojusz polsko-ukraiński. Symon Petlura uznał, że nie ma sensu obstawać przy przynależności ziem Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej do Ukrainy, skoro i tak są one w posiadaniu Polaków po wyparciu przez nich resztek Ukraińskiej Armii Halickiej za Zbrucz, a Polacy wobec agresji bolszewików w Ukrainie stali się naturalnymi sojusznikami państwa ukraińskiego. Ukraińcy z Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej uznali to za zdradę, ich rząd udał się na emigrację do Wiednia, a bojownicy wsparli ustępującą armię białych generała Antona Denikina, a nawet bolszewików, byleby tylko nie wesprzeć Symona Petlury – przywódcy Ukraińskiej Republiki Ludowej – jedynego ukraińskiego państwa, które miało szansę na przetrwanie, ale tylko w sojuszu z Polakami. Niemniej podział Ukraińców stał się faktem⁴¹.

Po zreorganizowaniu armii Dyrektoriat zdecydował o ofensywnie przeciw Armii Czerwonej. Zacięte walki toczyły się ze zmiennym szczęściem, jednak Kijów wpadł w ręce białych, którzy pod wodzą generała Antona Denikina⁴², który na przełomie roku odniósł zwycięstwo nad 11 armią

⁴¹ T. Dąbkowski, *Ukraiński ruch narodowy 1912–1923 w Galicji Wschodniej*, Warszawa, 1985; B. M. Іванис, *Op. cit.*; B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t.1, Warszawa, 1993; B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t. 2, Warszawa, 1993; G. Lukomski, C. Partacz, B. Polak, *Wojna polsko-ukraińska 1918–1919*, Koszalin; Warszawa, 1994; Симон Петлюра та українська національна революція; В. Голубко, *Op. cit.*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Warszawa, 2000; С. Литвин, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів; Громадянська війна, різні кольори терору*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; R. Galuba, *“Niech nas rozsadzi miecz i krew...”*. *Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Poznań, 2004; K. Grünberg, В. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; W. Materski, *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa, 2005; B. A. Савченко, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*; Ю. М. Сушко, *Петля для Петлюры*, Москва, 2012.

⁴² Siły Zbrojne Południa Rosji wywodziły się z Armii Ochotniczej, którą po rewolucji bolszewickiej w październiku 1917 r. zaczął organizować generał Michał Aleksiejew. Od 30 sierpnia 1917 r. pełnił funkcję szefa sztabu Rządu Tymczasowego Aleksandra Kiereńskiego. Po puczu generała Ławra Kornilowa widząc niezdecydowanie Aleksandra Kiereńskiego, który mianował się Wodzem Naczelnym zrezygnował ze stanowiska, a po bolszewickiej rewolucji październikowej uciekł do Nowoczerska, gdzie powstał jeden z głównych ośrodków antybolszewickiego ruchu. W 1918 r. generał Michał Aleksiejew został najwyższym wodzem Armii Ochotniczej. Od grudnia wspierał go generał Ławr Kornilow, który dzięki Polakom z I Korpusu uciekł z więzienia w Bychowie. Biali z Armii Ochotniczej walczyli z bolszewikami wspierając się nawzajem z siłami generała Aleksieja Kaledina, deputowanego z okręgu Kozaków dońskich, który od początku rewolucji październikowej toczył boje z czerwonooarmistami. Generał Ławr Kornilow w marcu 1918 r. próbował połączyć się z oddziałami Kozaków kubańskich. Jednak tylko część Kozaków

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

sowiecką generała Anatolija Haeckera i zajął północny Kaukaz. W styczniu 1919 r. powiększone siły białych: Kaukaska Armia Ochotnicza została podzielona na: Armię Kaukaską i Armię Ochotniczą. Do nich dołączyły niedobitki Armii Dońskiej generała Piotra Krasowa.

Siły te na początku 1919 r. zostały przeorganizowane na Siły Zbrojne Południa Rosji i rozpoczęły w myśl błędnego planu generała Antona Denikina walkę z bolszewikami. Po zajęciu Donbasu generał Anton Denikin sięgając pozęg skierował się na centralną Ukrainę, wypierając z Kijowa bolszewików. Niestety przekonania polityczne generała Antoniego Denikina doprowadziły do walk z Ukraińcami, choć Symon Petlura – szef państwa ukraińskiego wydał rozkaz, by z białymi nie walczyć. Generał Anton Denikin był z przekonania monarchistą i nie wyobrażał sobie, by Rosja nie odro-

kubańskich wsparło Armię Ochotniczą generała Ławra Kornilowa. W rezultacie próba zajęcia przemysłowej stolicy terytorium Obwodu Wojska Dońskiego Jekaterynodaru (dzisiejszy Krasnodar) przerosła możliwości białych. Generał Ławr Kornilow zginął w walkach z bolszewikami w bitwie o stolicę pod Jekaterynodarem. Po śmierci generała Ławra Kornilowa, dowodzenie nad Armią Ochotniczą objął generał Michał Aleksiejew, który został szefem Rady Specjalnej – rządu białych. Realnie dowodzenie nad białymi sprawował dotychczasowy dowódca 1. Dywizji generał Antoni Denikin. Wycofał on resztki sił białych za Don i przy wsparciu generała Piotra Krasowa skierował się ponownie na Kuban. Generał Piotr Krasow ówczesnie dysponował realną siłą. 5 czerwca 1918 r. ogłosił powstanie Republiki Dońskiej. Przy pomocy Niemców, a następnie Brytyjczyków zorganizował armię kozacką, która we wrześniu osiągnęła stan około 60 tys. Z taką siłą generał Piotr Krasow bez trudu wyparł oddziały bolszewickie z terytorium nowopowstałego państewka. Jednak rozdzwięk między generałami: Piotrem Krasowem a Antonim Denikinem nie pozwolił wykorzystać szans na zwycięstwo nad bolszewikami. Generał Piotr Krasow proponował generałowi Antoniemu Denikinowi by natychmiast uderzyć na wspólnie na Carycyn i następnie przez gubernie saratowską na Moskwę. Jego intencją było to, że należy to uczynić natychmiast nie pozwalając okrzepnąć siłom bolszewików. Generał Anton Denikin nie skorzystał z tej cennej rady, która mogłaby odmienić losy wojny i zmienić dzieje Rosji. Generał Anton Denikin uznał, że należy przede wszystkim oczyścić z bolszewików południe Rosji, stworzyć tam solidną bazę do dalszych działań i dopiero wówczas uderzyć na Moskwę. Generał Piotr Krasow początkowo próbował swoimi siłami zdobyć Carycyn (w czasach stalinowskich Stalingrad, aktualnie Wołgograd). Chodziło mu o przejęcie tego niewralgicznego obszaru, który byłby łącznikiem pomiędzy obszarami opanowanymi z jednej strony przez admirała Aleksandra Kołczaka a generała Antonem Denikinem i ważnego komunikacyjnego węzła, przez który centralna Rosja była zaopatrywana z zachodu i południa. Próbował tego dokonać trzykrotnie: na początku sierpnia, na początku października i pod koniec listopada. Ofensywa bolszewików na Rostów i sforsowanie przez Armię Czerwoną niewralgicznej linii Donu spowodowało, że generał Piotr Krasow zdecydował o odwołaniu, by osłonić przed bolszewikami Rostów i Nowoczerkask. Następnie połączył się z siłami generała Antona Denikina, podporządkowując się mu i współtworząc powstałe 8 stycznia 1919 r. Siły Zbrojne Południa Rosji. Rozbieżność w strategii walki z bolszewikami generała Antona Denikina, który uznawał, że tylko on ma patent na pokonanie bolszewików zdecydował, że ogromny trud białych został zmarnowany. Ostatecznie generał Piotr Krasow 15 lutego 1919 r. zrezygnował z funkcji atamana Wojska Dońskiego. Było to wynikiem coraz trudniejszej sytuacji militarnej związanej z ofensywą bolszewików.

dziła się w granicach z 1914 r. Nie akceptował woli innych narodów do samostanowienia, o tym, że Rosjanie tłumili dążenia narodowe wielu nacji, którzy siłą zostali włączeni do Cesarstwa Rosyjskiego i w dobie chaosu po upadku samodzierżawia pragnęli utworzenia własnych narodowych państw. Nie wyobrażał sobie by powstała wolna Ukraina, nie był w stanie pójść na kompromis z Polakami, dopracować szczegóły wspólnej akcji przeciw bolszewikom z Józefem Piłsudskim⁴³, czy zaakceptować dążenia ludów Kaukazu – Gruzinów⁴⁴ do reaktywacji swojego państwa po ponad wiekowej okupacji Rosjan, jak i innych nacji Zakaukazia: Ormian, czy Azerów dążących do utworzenia swoich niepodległych państw. Poglądy generała Antona Denikina, na wpół Polaka, przedstawił w artykule „Z matki Polki ...wódz białej Rosji” Andrzej Nieuważny, niedawno zmarły specjalista okresu napoleońskiego, syn Floriana Nieuważnego wybitnego polskiego ukrajinisty⁴⁵.

W rezultacie to żołnierze białych byli stroną, która rozpoczęła walki, po wkroczeniu na obszar centralnej Ukrainy, na które Ukraińcy, chcąc nie chcąc musieli zareagować, by nie pozwolić na bezpodstawne ataki na ukraińskich bojowników, na tępienie ukraińskich struktur władzy. Generał Anton Denikin swoją bezkompromisową postawą wobec Ukraińców, Polaków, Gruzinów tracił siły na walkę z potencjalnymi sojusznikami, tak jak to było w przypadku wyżej wspomnianych Gruzinów⁴⁶, zamiast skupić się na walce z bolszewikami.

⁴³ В. М. Іванис, *Op. cit.*; Симон Петлюра та українська національна революція; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków, 2001; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

⁴⁴ W. Materski, *Gruzja*, Warszawa, 2000; A. Furier, *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań, 2000.

⁴⁵ A. Nieuważny, *Z matki Polki ...wódz białej Rosji*, Wiedza i Życie, Inne Oblicza Historii, 4/10 (2010) (numer specjalny).

⁴⁶ Rewolucja październikowa w Piotrogradzie wywołała ogromne zmiany na Kaukazie. Zarządzono wybory do Zgromadzenia Ustawodawczego. Odbyły się one 25 listopada 1917 r. 27 listopada zwycięscy wyborów – gruzińscy mieńszewicy i federaliści socjaliści, azerscy mussawatycy, ormiańscy dasznacy, powołał organ o kompetencjach rządu: Komisariat Zakaukaski. Zachód docenił rolę Kaukazu i na paryskiej naradzie szefów rządów państw Ententy ustalono, że należy Komisariatowi udzielić wszelkiego poparcia i postanowiono do Tbilisi wysłać misje wojskowe głównych państw walczących po stronie Ententy. Natomiast USA zdecydowały o otwarciu w Tbilisi konsulatu. Komisariat Zakaukaski zdawał sobie sprawę z trudnego położenia pomiędzy wroga Turcją, a ogarnianą przez prących do władzy bolszewików – Rosją. Nie funkcjonował jako rząd, a terytorium, jakim zawiadywał, to były gubernie: tyfliska, kutaiska, jelizawietpolska, erewańska i obwód batumski. Komisariat Zakaukaski zmuszony został przez sytuację, przez akcję bolszewików, do energicznych działań. Komitet Centralny partii bolszewickiej zdecydował o likwidacji Zgromadzenia Ustawodawczego. Komisariat Zakaukaski podjął więc decyzję o utworzeniu Sejmu

Zakaukaskiego. 22 kwietnia 1918 r. Sejm Zakaukaski ostatecznie zerwał z Rosją proklamując niezależne państwo – Zakaukaską Federacyjną Republikę Demokratyczną – w skład której wchodziłi Gruzini, Ormianie, Azerowie i inne nacje zamieszkujące Kaukaz. Podstawowym celem Zakaukaskiej Federacji było zatrzymanie ekspansji Turcji. Dlatego też niemal natychmiast po utworzeniu Zakaukaskiej Federacji wysłano do Batumi delegację na rozmowy z Turkami. Politycy z Zakaukaskiej Federacji nie byli w stanie sformułować wspólnego stanowiska wobec Turków i po 35 dniach funkcjonowania Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Demokratycznej przestała istnieć. 26 maja 1918 r. Rada Narodowa Gruzji ogłosiła akt niepodległości, a 28 maja 1918 r. Rady Narodowe: Armenii i Azerbejdżanu ogłosiły akty niepodległości. Gruzini próbując ratować dopiero co odzyskaną niepodległość już 28 maja 1918 r. w strategicznym wówczas mieście portowym nad Morzem Czarnym w Poti podpisali gruzińsko-niemieckie porozumienie, które na bazie postanowień traktatu brzeskiego regulowało wzajemne stosunki dyplomatyczne. Akt ten był uznaniem Republiki Gruzjińskiej przez Cesarstwo Niemieckie. Porozumienie z Niemcami przyspieszyło podpisanie traktatu pokojowego z Turcją. Nastąpiło to 4 czerwca 1918 r. W myśl porozumienia z Niemcami od początku czerwca do Gruzji zaczęły napływać wojska niemieckie przez port w Poti. Ich dowódcą został generał Fridrich Kress von Kressenstein. Wkrótce liczebność wojsk niemieckich osiągnęła kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy. Niemcy jednak nie interweniowali w obronie granic terytorialnych Gruzji, jeśli nie dotyczyło to ich interesów. W rezultacie nie interweniowali w rejonie walk pomiędzy Gruziniami a Turkami na pograniczu okupowanej przez wojska Porty Otomańskiej części Adzarii. Jednak wkrótce walki wybuchły pomiędzy jednostkami gruzińskiej Gwardii Ludowej a białym z Armią Ochotniczej dowodzonej przez generała Antona Denikina. Walki toczyły się w okręgu suchumskim, ale też w rejonie Soczi w byłej guberni czarnomorskiej. Na obszar okręgu sockińskiego Gruzini wprowadzili swoich ochotników w lipcu 1918 r., kiedy Armia Ochotnicza była zajęta walkami z bolszewikami na Kubaniu. Celem Gruziniów było stworzenie w zachodniej części Północnego Kaukazu niezależnej republiki na wzór republik zakaukaskich, jako swoistego bufora oddzielającego ich od pograżonej w bratobójczej wojnie domowej Rosji, gdzie siły białych i czerwonych toczyły bezpardonowe krwawe walki. Gruzini mieli tradycje historyczne łączące Gruzję właściwą z tym rejonem, nadto o wsparcie poprosiła ich miejscowa ludność zamieszkująca region Soczi, obawiająca się rządów generała Antona Denikina. Dla Gruzji spór z białymi stał się ogromnym problemem. Otóż gubernie tyfliska (od 1918 r. tbiliska), kutaiska nie były samowystarczalne pod względem produkcji zbóż. Zboże w ramach Cesarstwa Rosyjskiego zakupowano na Kubaniu. Jednak masowy wywóz żywności przez Niemców spowodował dużo większy deficyt zbóż. Gruzja została zmuszona do podjęcia rozmów z Armią Ochotniczą, gdyż generał Anton Denikin sprzeciwił się sprzedaży Gruzji zbóż uznając, że wpadnie w ręce wroga – Niemców. Rozmowy do jakich doszło pod koniec września w Jekaterynodarze nie przyniosły efektu, gdyż Gruzini odmówili jakichkolwiek rozmów o zmianę przynależności spornych terytoriów – części Abchazji z Soczi i Gagrami. Siły białych z Armią Ochotniczej generała Antona Denikina natychmiast zareagowały uderzając na pozycję gruzińskie. Ofensywa generała Antona Denikina miała ograniczony rozmiar, gdyż chciał on w tym czasie opanować cały Północny Kaukaz, by poprzez zajęty Dagestan uzyskać morskie połączenie z wojskami brytyjskimi stacjonującymi w Iranie. Niemniej jednak generał Anton Denikin chciał zlikwidować Gruzję, choć ostatecznie rozwiązanie sprawy gruzińskiej odkładał do czasu obalenia bolszewików. Tym samym naturalny sojusznik w walce z bolszewikami został przez poglądy i działania generała Antona Denikina bezpowrotnie utracony. Z drugiej strony bolszewicy bardzo negatywnie odnosili się do Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Demokratycznej, a następnie Republiki Gruzjińskiej, jako potencjalnego sojusznika białych w walce o władzę w Rosji. Jednak w podpisanym 27 sierpnia 1918 r. Sowiecko-niemieckim porozumieniu uzupełniającym traktat brzeski Gruzję potraktowano jako niezależne państwo. Po klęsce państw centralnych, rozpoczęto ewakuację wojsk niemieckich z Gruzji. Zakończono ją 26 grudnia 1918 r. Obecność wojsk

niemieckich w Gruzji pozwoliła uchronić kraj od samowoli Turków, od agresji generała Antona Denikina i związanych z tym strat terytorialnych, jeśli nie całkowitej likwidacji dopiero co utworzonego państwa oraz uzyskano w wyniku podpisanego porozumienia sowiecko-niemieckiego, zapis w którym bolszewicy uznali niepodległość Gruzji. Jednak pod względem gospodarczym obecność Niemców w Gruzji była katastrofą. Zdevastowali oni jej gospodarkę, nie zakończyła się sukcesem reforma monetarna, rolna i wprowadzenie opieki społecznej. Brak środków nie pozwalał na budowę dobrze wyposażonych w broń gruzińskich oddziałów wojskowych. Państwa Ententy doceniając znaczenie i rolę Kaukazu próbowały jesienią skorelować swoją politykę wobec wszystkich państw regionu: Gruzji, Armenii, Azerbejdżanu i Związku Górali Północnego Kaukazu (Dagestan, Czeczenia, Północna Osetia, Inguszetia, Kabardyno-Balkaria). Państwa Ententy potraktowały Gruzję, jako dobrą bazę dla wojsk, które będą stanowić grupę interwencyjną w Rosji. Od lutego 1919 r. wojska brytyjskie zaczęły wkraczać na terytorium Zakaukazia tak ze strony portów czarnomorskich, jak i kaspijskich. Ich liczba w Gruzji sięgnęła 25 tys. żołnierzy. Brytyjczycy eksploatowali Gruzję jeszcze na większą skalę niż Niemcy. Wywozili wszystko, co było tylko możliwe. Brytyjczycy nie uchronili Gruzji przed agresją białych generała Antona Denikina. W lutym po odrzuceniu ultimatum generała Antona Denikina siły białych wkroczyły na terytorium Gruzji i zajęły Soczi, Adler, Gagry, aż po rzekę Bzyb – dawną granicę między guberniami: kutaiską i czarnomorską w ramach nieistniejącego już Cesarstwa Rosyjskiego. Ofensywę generała Antona Denikina powstrzymali dopiero Brytyjczycy, niezadoleni z walk pomiędzy sojusznikami. Zdecydowała o tym interwencja wojskowej misji brytyjskiej przy sztabie wojsk generała Antona Denikina. Jednak rozdzwięk pomiędzy potencjalnymi sojusznikami spowodowany nieroz-myślnym traktowaniem Gruzinów przez generała Antona Denikina stał się faktem. Gruzini nie zapomnieli generałowi Antonowi Denikinowi tego stanowiska i postanowili wyczeekać na zmianę sytuacji i orężem odebrać zajęte im ziemie. Gruzini skoncentrowali nad nowo ustanowioną przez białych granicą wszelkie możliwe siły i połowie kwietnia, kiedy bolszewicy i ich Armia Czerwona rozpoczęli ofensywę w Zagłębiu Donieckim przeciw białym, Gruzini zaatakowali i zajęli bez walki północną Abchazję z ośrodkiem w Gagrami i wzięli do niewoli dużą ilość białych, pozostających na tyłach walczących oddziałów armii generała Antona Denikina. Brytyjczycy znowu zareagowali i Gruzini zostali zmuszeni do wstrzymania ofensywy. Skonfliktowane strony rozdzieliły posterunki wojsk brytyjskich. Brytyjczycy traktowali Gruzję jako państwo sezonowe, uważali że jej niepodległość skończy się wraz z ustabilizowaniem sytuacji w Rosji. Podobnie generał Anton Denikin, który nie brał nawet pod uwagę faktu, że odbudowana biała Rosja może pozwolić sobie na utratę choć części Kaukazu. Dlatego animozje pomiędzy Gruzinami, a Brytyjczykami traktującymi Gruzję, jako teren eksploatacji surowców narastało i ostatecznie doprowadziło do podjęcia przez rząd brytyjski decyzji o ewakuacji. Nastąpiło to już w czerwcu 1919 r., ale gro wojsk brytyjskich opuściło Gruzję w dwa miesiące później. Decyzja Brytyjczyków stała w sprzeczności z postanowieniami państw Ententy, by rozlokowywać siły porządkowe w krajach okupowanych oraz w rejonach ważnych strategicznie. Brytyjczycy do końca kontrolowali strategiczną magistralę kolejową (Baku – Tbilisi – Kutaisi – Batumi [Poti]), umożliwiającą wywóz surowców z Gruzji. Pozostaje jednak faktem, że obecność wojsk brytyjskich uchroniła nowo powstałe państwo przed zakusami białych generała Antona Denikina, bolszewikami, czy Turcją. Choć generał Anton Denikin okazał się być wrogiem wszelkich ruchów zmierzających do budowy własnych narodowości na gruzach upadającej Rosji dawnego porządku – Cesarstwa Rosyjskiego, tym samym i Gruzji i Gruzinów, to paradoksalnie jego koniec, stał się jednocześnie końcem niepodległej Gruzji. Złamanie ofensywy armii białych generała Antona Denikina na jesieni 1919 r., który rozpoczął ofensywę na Moskwę, ale po zdobyciu Orła, w wyniku kontrofensywy bolszewików ich – Armii Czerwonej zakończyło się porażką, ostateczną utratą inicjatywy strategicznej i odwrotem na całym froncie. Osamotnieni Gruzini mimo uznania w początkach 1920 r. przez Radę Najwyższą Sprzymierzonych – kierowniczego gremium Ententy – de facto niezawisłości Gruzji,

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Z początkiem 1919 r. bolszewicy przystąpili do ofensywy na obszarze Ukrainy. Armia Czerwona zajęła lewobrzeżną Ukrainę i na początku lutego zbliżyła się do Kijowa. Tak jak powyżej wspomniałem pod naporem Armii Czerwonej 5 lutego 1919 r. rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej został zmuszony do ewakuacji stolicy. W tym czasie kiedy Symon Petlura ugruntowywał swoją władzę, bolszewicy kontynuowali ofensywę. Po zajęciu Kijowa bolszewicy kierowali kontrnatarcie w trzech kierunkach: w północnym na Mozyrz i Żmerynkę na Podolu w rejonie winnickim, by oddzielić wojska dwóch państw ukraińskich: Ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Na południu z centralnej Ukrainy z rejonu miasta portowego nad Dnieprem Krzemieńczuk i Katerynosław (Rosjanie używali nazwy Jekaterynosław; od 1926 r. Dniepropetrowsk), na Żmerynkę, by odseparować ukraińskie siły Ukraińskiej Republiki Ludowej od wojsk Ententy i z Kijowa w kierunku Berdyczów – Żmerynka, w celu uniemożliwienia połączenia północnej i południowej grupy wojsk Symona Petlury.

Symon Petlura nie mógł w tym czasie skoncentrować się na kontr-ofensywie, gdyż walczył o władzę. Dopiero objęcie przez niego funkcji prezesa Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej w dniu 13 lutego 1919 r., o czym powyżej już wspomniałem dało mu swobodę działania i

Armenii i Azerbejdżanu byli na pozycji przegranej. Zachód uczynił tak tylko dlatego, by republiki zakaukaskie w momencie, kiedy zwycięstwo w Rosji przechylało się na stronę bolszewików, utrzymać republiki zakaukaskie na pozycjach antybolszewickich. Po podpisaniu 12 października 1920 r. w Rydze preliminarzów pokojowych ustały walki na froncie polsko-sowieckim. Pozwoliło to bolszewikom skierowanie nowych wojsk przeciw Siłom Zbrojnym Południa Rosji, którymi po opuszczeniu przez generała Antona Denikina, dowodził generał Piotr Wrangler. Armia Czerwona w listopadzie 1920 r. przeprowadziła atak na ostatni przyczółek białych – Krym, gdzie biali zostali ostatecznie rozbici. W operacji perekopsko-czongarskiej, gdzie bolszewikami dowodził generał Michał Frunze. Generał Piotr Wrangler mimo świetnego przygotowania i maksymalnego wykorzystania ukształtowania terenu półwyspu krymskiego nie miał szans na zwycięstwo. W operacji przeciwko podległym mu białogwardzistom wzięły udział następujące zgrupowania Armii Czerwonej: armie – 4., 6. i 13. Armii oraz 1. Armia Konna i nowo powołana – 2. Armia Konna. Bolszewicy dopuścili się krwawych ekscesów wobec pojmanych białych i miejscowej ludności. Ocalałe niedobitki sił białych generała Piotra Wranglera korzystając z pomocy okrętów Ententy zostały ewakuowane do Stambułu. Wkrótce po zajęciu Krymu 11. armia bolszewicka uderzyła na Armenię. Zakończenie wojny z Polską, klęska Sił Zbrojnych Południa Rosji spowodowała, że bolszewicy przyspieszyli agresję na Gruzję. W lutym 11 armia Anatolija Haeckera, Terska Grupa Armii Czerwonej i część sił 9 armii bolszewickiej zaatakowały Gruzję. Gruzini nie mając jakichkolwiek szans na wsparcie Ententy, tym bardziej po zdradzie Turków, z którymi podpisali układ o pomocy wojskowej, zdecydowali o rozwiązaniu armii. Osamotnieni Gruzini – pozostawieni na pastwę bolszewików przez Zachód, zdradzeni przez Turków – kapitulowali. Bolszewicy paktów (umowa kutańska), które miały uchronić ludność cywilną przed zbrodniami czerwonarmistów, nie dotrzywali i cywilów tak, jak i Turcy nadal mordowali. Rozpoczęła się sowiecka okupacja państwa. Gruzja, tak jak i inne kraje zakaukaskie oraz Ukraina dostały się w szpony bolszewików.

umożliwiło przygotowanie kontrnatarcia. Wczesną wiosną w marcu 1919 r. wojska ukraińskie Symona Petlury przeszły do ataku zadając bolszewikom duże straty w rejonie Berdyczów – Żytomierz. Odrzucenie Armii Czerwonej pozwolił dojść Ukraińcom do swojej stolicy – Kijowa – okupowanej przez bolszewików.

Bolszewikom jednak szczęście sprzyjało. W kwietniu 1919 r., korzystając z wycofania się wojsk Ententy, zaatakowali na środkowym odcinku frontu koło Żmerynki, próbując odciąć północną grupę wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej od reszty ukraińskiej armii. Północna grupa wojsk została zorganizowana przez Włodzimierza Oskilko. Nadto siły ukraińskie nadwyrężyła nieudana próba przewrotu, której autorem był Włodzimierz Oskilko. Przewrót miał miejsce w dniu 19 kwietnia 1919 r. i zmusił Symona Petlurę do odwołania części wojsk z frontu, co osłabiło ukraiński front północny walczący z Armią Czerwoną⁴⁷.

W tym czasie władza Symona Petlury – przywódcy Ukraińskiej Republiki Ludowej – rozciągała się właściwie na niewielkiej części Ukrainy – na Wołyniu i części Podola, pomiędzy walczącymi stronami z jednej Polakami, a z drugiej bolszewikami – ich Armią Czerwoną, a później siłami białych – generała Antona Denikina, który nie omieszczał stosować przemoc i poddawać represjom aktywnych politycznie Ukraińców, jak się później okazało tylko na przejściowo zajętych obszarach Ukrainy. Problemem dla Ukraińców była wielość frontów i przeciwników, z którym dane było im toczyć walki. W maju 1919 r. bolszewicy, wykorzystując ciężką sytuację Ukraińców, którzy toczyli walki na froncie północnym z wojskami polskimi na Wołyniu w rejonie Łucka, przeprowadzili skuteczny kontratak rozbijając ukraiński pierścień frontu południa i południowego wschodu. Ukraińcy nie byli w stanie w tej sytuacji zatrzymać ofensywy Czerwonej Armii. W rezultacie bolszewicy zajęli Równe, Szepetówkę, Płoskirów (od 1954 r. Chmielnicki) i Kamieniec Podolski⁴⁸.

Ciężka sytuacja zmusiła przywódcę państwa ukraińskiego – Symona Petlurę do zawarcia rozejmu z Polakami, by móc przerwycić siły do walki z najgroźniejszym przeciwnikiem z nawałą bolszewicką. Po zawarciu porozumienia z Polakami (24 maja) i zamknięciu tegoż frontu, Ukraińcy niemal

⁴⁷ В. М. Іванис, *Op. cit.*; *Симон Петлюра та українська національна революція*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів*; С. Литвин, *Op. cit.*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

⁴⁸ В. М. Іванис, *Op. cit.*; *Симон Петлюра та українська національна революція*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

natychmiast zreorganizowali swoje siły i przystąpili do kontrofensywy wypierając bolszewicką Armię Czerwoną z południowo-zachodniego Podola i odzyskując zajęły przez bolszewików Kamieniec Podolski, który Symon Petlura przemianował na tymczasową stolicę państwa ukraińskiego. Bolszewicy jednak nie odpuścili i na przełomie czerwca i lipca ponownie przeszli do kontrofensywy. Walki toczyły się ze zmiennym szczęściem, miasta i osady przechodziły z rąk do rąk, ale dzięki wsparciu przez zahartowane w boju oddziały Jury Tjutjunnyka udało się Ukraińcom odeprzeć bolszewików spod Kamieńca Podolskiego, odzyskując dopiero co przejęty przez oddziały Czerwonej Armii – Płoskirów i wyprzeć czerwoną nawałę z części Podola.

Po wyparciu sił ukraińskich z siostrzanej republiki ukraińskiej – Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej za Zbrucz przez Polaków, sytuacja sił ukraińskich poprawiła się. Zjednoczone siły rozpoczęły wspólnie ofensywę przeciw Armii Czerwonej. Przeciw bolszewikom rozpoczęła się wspólna ofensywa sił ukraińskich z Ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Siły skierowano na dwa odcinki – na Kijów i Odessę. Bolszewików wyparto z Podola, odzyskując szereg ośrodków i dochodząc do stolicy – Kijowa. Jednak Kijów wpadł w ręce białych generała Antona Denikina, którym na to pozwolił Symon Petlura, chcąc uniknąć kolejnego konfliktu. Niemniej jednak walki pomiędzy potencjalnymi sojusznikami bojownikami ukraińskimi Symona Petlury a białogwardzistami generała Antona Denikina trwały przez dwa miesiące: wrzesień-październik 1919 r. Generał Anton Denikin nawet w sytuacji coraz większego zagrożenia bolszewizmem i coraz potężniejszą siłą Armii Czerwonej nie myślał zgodzić się na niepodległość Ukrainy. Na zdobytych ziemiach ukraińskich on i jego podkomendni – białogwardziści głosili ideę jedynej i niepodzielnej Rosji. Tym samym niszczone wszystko, co wiązało się z niezależnością Ukrainy i tożsamością Ukraińców, nie cofając się przed represjami⁴⁹.

Zmarnowany czas dla Ukrainy przez białych generała Antona Denikina ostatecznie zakończył się wraz z załamaniem ofensywy białogwardzistów. Generał Anton Denikin uważał, że wzmocniony na Ukrainie może rozpra-

⁴⁹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska; Симон Петлюра та українська національна революція*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів*; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*; С. Литвин, *Op. cit.*; *Громадянська війна, різні кольори терору*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; O. Figes, *Op. cit.*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

wić się z bolszewikami. W czerwcu rozpoczął ofensywę przeciw Armii Czerwonej i początkowo nawet odnosił sukcesy. Zajął Donbas, Charków, Carycyn, jednak jego siły były zbyt małe by kontynuować natarcie przeciw zreformowanej, sprawnej i licznej już wówczas Armii Czerwonej. Siły białych poniosły porażkę w ofensywie na Moskwę, po zajęciu Orła. Straty w walkach z czerwonoarmistami były ogromne i bolszewikom bez trudu udało się zepchnąć białych z powrotem na Ukrainę. Armia Ochotnicza, jako realna siła przestała się liczyć. Sam generał Anton Denikin – twórca zwycięstwa bolszewików i zagłady białych ostatecznie został pokonany na jesieni 1919 r. w październiku–listopadzie przez Siemiona Budionnego i jego 1. Armię Konną⁵⁰. W krwawych walkach nad Donem biali zostali pokonani. Pod Kostromą potowym miastem nad Wołgą, przy ujściu rzeki Kostroma i pod Woroneżem nad rzeką Woroneż dopływem Donu. Generał Anton Denikin za klęskę pod Kostromą obciążył dowódcę 4. Dońskiego Korpusu Kawalerii generała Konstantyna Mamontowa, którego pozbawiał stanowiska dowódcy. Niemniej nic to w sytuacji sił generała Antona Denikina nie zmieniło. Biali generała Antona Denikina stracili inicjatywę strategiczną i wycofywali się za Don, a ich niedobitki przetransportowane w marcu 1920 r. z Noworosyjska na Krym, gdzie zostały połączone z wojskiem generała Piotra Wrangla, który przed nawałą bolszewicką utrzymał się na Krymie do listopada 1920 r., wykorzystując toczącą się wówczas wojnę polsko-bolszewicką. Generał Anton Denikin jedyny dowódca białych na południu Rosji i w Ukrainie, który miał szansę, zaprzepaszczoną przez niego samego, na zwycięstwo nad bolszewikami 4 kwietnia 1920 r. podał się do dymisji i udał na emigrację⁵¹.

Symon Petlura po zamknięciu frontu z Polakami w maju 1919 r., co umożliwiło bojownikom ukraińskim przeprowadzenie ofensywy, w wyniku której wyparto bolszewików z Podola i udało się Ukraińcom dotrzeć do stolicy – do Kijowa uznał, że Polacy są jedynym realnym sojusznikiem w walce o wolność Ukrainy. Utwierdziła go w tym postawa generała Antona Denikina, który zamiast połączyć siły przeciw wspólnemu wrogowi –

⁵⁰ 1. Armia Konna została ostatecznie sformowana 19 listopada 1919 r.

⁵¹ *Mala encyklopedia wojskowa*, red. Józef Urbanowicz, Warszawa, 1970; W. Materski, *Na widecie...*; J. La Besse Kotoff, *Le général Wrangel en Crimée et l'intervention française 1920*, Paris, 1987; O. Figes, *Op. cit.*; J. E. Hodgson, *With Denikin's Armies: Being description of the Cossack Counter-revolutions in the South Russia 1918–1920*, London, 1934; B. Potyrała, W. Szlufik, *Who is who? Trzygwiazdkowi generalowie i admiralowie radzieckich sił zbrojnych z lat 1940–1991*, Częstochowa 2001; D. Wierchoś, *Generał Piotr Wrangel: Działalność polityczna i wojskowa w latach rewolucji i wojny domowej w Rosji*, Kraków, 2008; B. M. Литвин, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

bolszewikom – zdecydował o walkach z wojskami Ukraińskiej Republiki Ludowej. Rokowania z Polakami Symon Petlura zainicjował jeszcze w sierpniu, kiedy trwała ukraińska ofensywa na Kijów. Tajne rozmowy toczyły się w Warszawie, a ich finałem był układ wojskowy podpisany 1 września 1919 r., a następnie niezwykle trudny do negocjacji układ polityczny, który z jednej strony ustalał granicę pomiędzy Ukraińską Republiką Ludową, a II Rzeczpospolitą, a z drugiej strony o wzajemnej współpracy przeciw bolszewikom i Armii Czerwonej. 2 grudnia 1919 r. delegacja ukraińska zawarła wynegocjowane przez wiele miesięcy porozumienie terytorialne i graniczne z Polską, które w pięć dni później – 7 grudnia 1919 r. podpisał przybyły w tym celu do Warszawy Symon Petlura. Finałem współpracy ukraińsko-polskiej było podpisanie 21 kwietnia 1920 r. układu sojuszniczego z Polską (tzw. umowa warszawska), które rozpoczęło ofensywę na Kijów i wojnę polsko-bolszewicką 1920 r.⁵²

Ofensywę na Ukrainie Józef Piłsudski zainicjował 25 kwietnia 1920 r. Następnego dnia Polacy zajęli Żytomierz, 27 kwietnia Berdyczów i przeprowadzono zagon na oddalony 140 km od linii frontu strategiczny węzeł kolejowy Koziatyń. Zajęcie węzła miało przeciąć połączenia pomiędzy bolszewickimi dywizjami na prawym brzegu Dniepru. W tym czasie na południu oddziały 6. Armii generała Wacława Iwaszkiewicza opanowały Winnicę, Bar i Żmerynkę. Na północy Polacy opanowali Czarnobyl i zbliżyły się do Dniepru w rejonie ujścia Prypeci. 7 maja 1920 r. Polacy i Ukraińcy zajęli Kijów. W wyniku ofensywy bolszewickiej i przełamania polskiej obrony Kijów opuściły wojska polskie i ukraińskie, do którego już nigdy, ani Polakom, ani Ukraińcom nie dane było wrócić. Bojownicy ukraińscy wspólnie żołnierzami polskimi bronili przez nawałą konnych

⁵² C. Partacz, M. Wrzosek, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, t. 1, Koszalin, 1990; G. Łukomski, C. Partacz, M. Wrzosek, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, t. 2, Koszalin, 1990; В. М. Іванис, *Op. cit.*; B. Skaradziński, *Op. cit.*, t. 1; t. 2; T. A. Olszański, *Op. cit.*; G. Łukomski, C. Partacz, B. Polak, *Op. cit.*; Симон Петлюра та українська національна революція; В. Urbankowski, *Józef Piłsudski. Marzyciel i strateg*, t. 1, Warszawa, 1997; R. Potocki, *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939)*, Lublin, 1999; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; J. Hrycak, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*; Дипломатія незалежних українських урядів; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; J. Odziemkowski, *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa, 2004; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław i in., 2005; W. Materski, *Na widencie...*; Z. Wójcik, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa, 2006; В. А. Савченко, *Op. cit.*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; L. Wyszczelski, *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920*, t. 1–2, Warszawa, 2010; A. Nowak, *Ojczyzna Ocalona. Wojna sowiecko-polska 1919–1920*, Kraków, 2010; L. Wyszczelski, *Wojna o Kresy Wschodnie 1918–1921*, Warszawa, 2011; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*; A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Kraków, 2012.

zagonów 1. Konnej Armii Siemiona Budionnego wolną Ukrainę. Konni czerwonoarmiści 5 czerwca 1920 r. przełamali obronę polskiej 13. Dywizji Piechoty i rozpoczęli rajd na polskie tyły. Bolszewicy Budionnego wykazywali się szczególnym okrucieństwem niezależnie, czy to wobec schwytanych polskich, czy ukraińskich bojowników. Sowiecka propaganda wobec rajdu konnej armii Siemiona Budionnego stworzyła legendę. Warto podkreślić, że jej siłą była mobilność, ale w walkach z regularnymi siłami nie przechylali szali zwycięstwa na swoją stronę. Pokazuje to właśnie wojna polsko-bolszewicka 1920 r., gdzie 1. Konna Armia nie zdała egzaminu. Doskonale nadawała się do mobilnych działań taktycznych po przełamaniu łańcucha obrony. Świetnie udawało im się przełamywać front w jego najslabiej obsadzonych miejscach i niszczyć na tyłach linie łącznościowe i komunikacyjne. Ich siła leżała w bezwzględny okrucieństwie, bowiem konni czerwonoarmiści znaczyli swój pochód ciałami niewinnych wymordowanych ludzi, np. 7 czerwca wycięli polski garnizon w Żytomierzu, a w Berdyczowie, spalili szpital z sześciuset rannymi Polakami i opiekującymi się nimi siostrami Czerwonego Krzyża. Mordowali polskich i ukraińskich działaczy, administrację terenową, ziemiaństwo. Natomiast w walce z regularnymi oddziałami polskimi i ukraińskimi ponosili porażki, czego finałem była największa bitwa kawaleryjska wojny polsko-bolszewickiej – bitwa stoczona w okolicach Zamościa, nazywana bitwą pod Komarowem⁵³.

Ukraińcy żołnierze Symona Petlury dzielnie wspierali Polaków w walce w czerwonej nawałę. Brali udział w bitwach pod Zamościem i Komarowem, w kampanii jesiennej w wrześniowych działaniach nad Niemnem, podlegając operacyjnie dowództwu Frontu Ukraińskiego (od 9 lipca 1920 r. – dowództwu Frontu Południowo-Wschodniemu). Jednak mimo sukcesów militarnych i odzyskiwania zajętych przez bolszewików ziem, wbrew stanowisku Józefa Piłsudskiego, w październiku 1920 r. delegacja Sejmu podpisała w Rydze zawieszenie broni, jednocześnie uznając stworzony przez bolszewików marionetkowy rząd ukraińskiej republiki (Ukraińska Socja-

⁵³ C. Partacz, M. Wrzosek, *Wojna polsko-bolszewicka...*, t. 1, t. 2, Koszalin, 1990; В. М. Іванис, *Op. cit.*; B. Skaradziński, *Op. cit.*, t. 1, t. 2; T. A. Olszański, *Op. cit.*; *Симон Петлюра та українська національна революція*; В. Urbankowski, *Op. cit.*, t. 1; R. Potocki, *Op. cit.*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; J. Hrusak, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*; *Дипломатія незалежних українських урядів*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; J. Odziemkowski, *Op. cit.*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; W. Suleja, *Op. cit.*; W. Materski, *Na widecie...*; Z. Wójcik, *Józef Piłsudski...*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; L. Wyszczelski, *Wojna polsko-rosyjska...*; A. Nowak, *Ojczyzna Ocalona...*; L. Wyszczelski, *Wojna o Kresy Wschodnie 1918–1921*, Warszawa, 2011; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*; A. Garlicki, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

listyczna Republika Radziecka), jako stronę rokowań i nie dopuszczając rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej Symona Petlury do stołu rozmów⁵⁴.

Szansa na wolną, niezależną Ukrainę przepadła. Wojska ukraińskie, pomimo wsparcia Polaków uległy Armii Czerwonej w samodzielnej kampanii Licząca blisko czterdzieści tysięcy żołnierzy armia Ukraińskiej Republiki Ludowej została pokonana w kampanii (trwającej w dniach 11–20 listopada 1920 r.) przez przeważające oddziały Armii Czerwonej. Ukraińcy Symona Petlury nie mieli najmniejszych szans na walkę w tych warunkach z nawałą bolszewicką z Rosji. 21 listopada 1920 r. armia ukraińska ewakuowała się do Polski, gdzie została internowana⁵⁵.

Wojna o Ukrainę, jaka toczyła się w latach 1917–1920, nie była klasyczną wojną domową. Trudno ją nazwać wojną domową. Fakt, walki toczyły się na terytorium Ukrainy, które wchodziło w skład dawnego Cesarstwa Rosyjskiego. Jednak Ukraina została wchłonięta przez Rosję, w wyniku wielowiekowego podboju, w toku którego Rosjanie nie cofali się przed niczym, chcąc zniszczyć tożsamość ukraińską. Wykorzystując początkowo konflikt interesów pomiędzy Polakami a Ukraińcami, zaangażowali się w wojnę domową, podpisując umowę pomiędzy Hetmanatem, a pełnomocnikiem cara Rosji Aleksiego I Michajłowicza – Wasilijem Wasilewiczem Buturlinem. W wyniku tej umowy rozpoczęła się wojna polsko-rosyjska, a lewobrzeżna Ukraina została zajęta przez Rosjan i do Rzeczypospolitej nigdy już nie powróciła⁵⁶. Oryginał dokumentu zaginął – i w jego części – tej najbardziej zasadniczej pozostaje sporny. Być może przyczynili się do tego właśnie Rosjanie, najbardziej w tym zainteresowani. Sama autonomia Hetmanatu na lewobrzeżnej Ukrainie była sukcesywnie ograniczana, szczególnie silnie po nieudanej próbie wyzwolenie się spod zależności Moskwy w czasach Iwana Mazepy. Ostatecznie zlikwidowała niezależność kozacką carowa Katarzyna II likwidując Hetmanat. W rezulta-

⁵⁴ V. M. Іванис, *Op. cit.*; Симон Петлюра та українська національна революція; R. Potocki, *Op. cit.*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; J. Нгусак, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів*; С. Литвин, *Op. cit.*; V. M. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; K. Grünberg, V. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; W. Materski, *Na widecie...*; B. A. Савченко, *Op. cit.*; B. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*; Ю. М. Сушко, *Op. cit.*

⁵⁵ R. Potocki, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; V. M. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; B. A. Савченко, *Op. cit.*; B. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*; Ю. М. Сушко, *Op. cit.*

⁵⁶ Ostatecznie zdecydowały o tym postanowienia pokoju Grzymułtowskiego, podpisanego w Moskwie 6 maja 1868 r. przez Polaków reprezentowanych przez wojewodę poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego, stąd nazwa. Kończył on wojnę polsko-rosyjską rozpoczętą w roku 1654 i sankcjonował przejście przez Rosję lewobrzeżnej Ukrainy z Kijowem oraz smoleńszczyzny, siewierszczyzny, ziemi czernihowskiej, Dorohobuża i Staroduba.

cie Rosjanie, którzy niszczyli tożsamość ukraińską byli agresorami i trudno nazwać wojnę 1917–1920 wojną domową

W ten czas, po obaleniu caratu i przejściu władzy w Piotrogradzie przez bolszewików w Ukrainie toczyła się zacięta walka o wolność Ukrainy i o to, jak będą nowe rządy wyglądały. W tym aspekcie o utrzymanie dotychczasowego porządku, w tym prymatu Rosji, walczyły siły białogwardystów. Aspekt zewnętrzny to agresja bolszewików, którzy po klęsce państw centralnych poczuli się na tyle silnie, że postanowili eksportować idee rewolucji w Ukrainę, do najbardziej uprzemysłowionej części dawnego Cesarstwa Rosyjskiego. Bolszewicy doskonale zdawali sobie, że Ukraina, z wyłączeniem dziesięciu guberni Królestwa Polskiego, była najbardziej uprzemysłowioną częścią dawnej carskiej Rosji i bez potencjału Ukrainy nowa władza – bolszewicy będą mieli trudne zadanie by utrzymać w ryzach gospodarkę. Walki toczyły się w Ukrainie głównie z agresorem – bolszewikami, którzy próbowali narzucić nowy porządek Ukrainie, a narodowe siły ukraińskie i rosyjskie związane z dawnym porządkiem z samodzielnym – walczyły przeciw agresji bolszewików⁵⁷.

Późniejsza historia Ukrainy w czasach sowieckich pokazała to dobitnie, że bolszewicy traktowali Ukrainę, jako terytorium państwowej eksploatacji. W rezultacie można pokusić się o stwierdzenie, że I wojna światowa, rewolucja październikowa wyznaczyła inne dzieje Ukrainie. Dla Ukrainy rozdartej na dwoje wtłoczonej w dwa państwa – II Rzeczpospolitą i Związek Sowiecki był to okres niekorzystny pod każdym względem. Wzajemna koegzystencja gospodarcza Ukrainy i Królestwa Polskiego na początku XX stulecia w ramach Cesarstwa Rosyjskiego była zdecydowanie dodatnia i rokowała szansę na dalszy rozwój i pogłębienie współpracy na wielu płaszczyznach. I wojna światowa gwałtownie przerwała tę koegzystencję, spychając obydwie kraje w odmęt wieloletniej wojny i pozbawiła ogromnego rynku, który dawał szansę na rozwój, na wzrost gospodarczy, na skok cywilizacyjny. Ukraina w komunistycznym państwie – w Rosji Sowieckiej została poddana modernizacji, ale kosztem własnego narodu, eksploatacji na każdej płaszczyźnie. Pozbawiono ją szansy na skok cywilizacyjny, a

⁵⁷ Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa, 1959; A. W. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław i in., 1977; W. A. Serczyk, *Katarzyna II carowa Rosji*, Wrocław i in., 1983; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław i in., 1988; J. Hrycak, *Op. cit.*; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin, 2000; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa, 2011; R. Kowalczyk, *Ukraina-Polska-Rosja początku XX wieku...*; P. Ковальчик, *Між Сходом і Заходом...*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Ukraińców w majestacie prawa państwa sowieckiego ograbił system. Budowano fabryki, rozbudowywano sieć kolejową, zbudowano tamę w Dniepropietrowsku. Wszystko to miało służyć wykorzystaniu potencjału Ukrainy, jej źródeł surowcowych na potrzeby sowieckiego molocha. W latach 1930-tych przymusowa kolektywizacja rolnictwa doprowadziła do wymordowania milionów ludzi przez Sowieców. Ukraina została zdewastowana w okresie II wojny światowej. W trakcie wojny i w okresie tzw. małego głodu Ukraińców zginęło kilka milionów. Po 1945 r. zaczęto na niej realizować metody rozwoju sowieckiego państwa. Rozwijano produkcję żywności (Ukraina była głównym spichlerzem ZSRR), przemysł paliwowy energetyczny i przemysł ciężki. Wszystko na potrzeby centrali – Moskwy – ZSRR. Ukraina nie miała żadnej niezależności ekonomicznej i celnej i wpływu na politykę Moskwy. Ukraina rozwijała się więc jako rolniczy i surowcowy spichlerz ZSRR, jako region eksploatacji surowców mineralnych i energetycznych, jako rezerwuariat taniej siły roboczej i chłonny rynek zbytu dla produktów wytwarzanych w różnych częściach ZSRR⁵⁸.

Reżim sowiecki wyniszczył zdobytą Ukrainę, ale swoimi mackami sięgnął po bohaterów Ukrainy, którzy walczyli o jej niepodległość w latach 1917–1920. Sowieckie służby wyeliminowali większość spośród tych, którzy zapisali się w historii Ukrainy, walcząc o wolną Ukrainę w latach 1917–1920.

Jako symbol można podać Symona Petlurę, przywódcę niezależnego państwa ukraińskiego. Fakt w zamachu paryskim, w którym został zamordowany Symon Petlura, przeprowadzonym przez Szolema Szwarcbara, brak jednoznacznych faktów, jak słusznie stwierdził Jan Jacek Bruski, że inspirowali go Sowieci. Jednak jego późniejszy proces, późniejsza działalność literacka Szolema Szwarcbara, publicystyczna, wykłady mogą sugerować, że był to inspirowany zamach przez Sowieców⁵⁹. Symon Petlura był zbyt dużym zagrożeniem, dla Sowieców by mógł żyć. Dla Sowieców bardzo wygodnie było, że jego nazwisko łączono z morderstwami, jakich dopuszczano się wobec Żydów w Ukrainie w trakcie walk w latach 1918–1920. Podobnie likwidowano niewygodnych i stanowiących zagrożenie dla Sowieców, członków antysowieckiej rosyjskiej emigracji, skupionej wokół Rosyj-

⁵⁸ R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; P. Ковальчик, *Між Сходом і Заходом...*; P. Ковальчик, *Роль журналіста в подаче інформації в постійно змінюючійся геополітичеській ситуації*, Соціальні комунікації в інтеркультурному просторі: міжконтинентальний діалог інтелектуалів, К., 2014.

⁵⁹ J. J. Bruski, *Міędzy prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*, Kraków, 2010.

skiego Związku Ogólnowojskowego⁶⁰. Choć brak dowodów, że to Sowietci przyczynili się do śmierci generała Piotra Wranglera, a był on twórcą pomysłu i założycielem Rosyjskiego Związku Ogólnowojskowego, to morderstwa dokonane na kolejnych jego dwóch przewodniczących: Aleksandra Kutiepowa i Jewgienija Millera są udokumentowane. Nie dziwi również fakt, że Anton Denikin, który na emigracji zajął się działalnością publicystyczną, lansując swoją wizję winnego klęski białych w walce z bolszewikami – Józefa Piłsudskiego, a nie widząc popełnionych przez siebie błędów, był wygodny dla Sowietów. Propaganda sowiecka miała na celu celowe niszczenie ikon walki o wolność kraju, w przypadku Ukrainy – Symona Petlury.

Trudna droga Ukrainy do wolności, skończyła się w 1920 r. Niepowodzeniem. Zachód, nie był zainteresowany powstaniem Ukrainy, po traktacie ryskim – Ukraińska Republika Ludowa przestała być uznawana na arenie międzynarodowej. Wizja Józefa Piłsudskiego wspierającego Ukrainę i Ukraińców, chcącego stworzyć niezależne państwo ukraińskie, by móc wspólnie przeciwstawić się przeciw sowieckiej agresji, legła w gruzach. Wielkość Józefa Piłsudskiego pokazał rok 1939 i lata II wojny światowej. Bez wolnej Ukrainy, niepodległość Polski mogła przetrwać tylko lat dwadzieścia. Ukraina znalazła się w szponach Sowietów i poniosła straszne konsekwencje: wyniszczenie narodu, które pogłębiło się jeszcze po 1939 r. zamknięcie gospodarcze, izolacjonizm sowiecki, który spowodował, że stała się rejonem gospodarczej ekspansji, swoistą sowiecką kolonią. Sąsiedztwo agresywnej wobec słabszych sąsiadów Rosji, która wykorzystała antagonizmy pomiędzy Ukraińcami i Polakami, w okresie Rzeczpospolitej szlacheckiej, a potem ograniczając rolę Hetmanatu, a w końcu go w roku 1764 likwidując, spowodowało zniszczenie niezależności kozackiej i rodzącej się tożsamości narodowej. Właśnie dlatego w XIX stuleciu Rosji tak długo udawało się kontrolować Ukrainę. Okres wojny 1812 r. był szansą na zmianę tej sytuacji. Jednak Napoleon w przeciwieństwie do Rosjan, nie doceniał znaczenia Ukrainy, nie zdawał sobie sprawę, że klucz do zwycięstwa nad Rosją leży w Ukrainie, a nie w Moskwie. Doskonale wiedzieli o tym natomiast Rosjanie. Dzieje Ukrainy, narodu skrwawionego w walce o swoją wolność, tożsamość o państwo są bardzo trudne, ale pokazują determinację żyjących wolnością Ukraińców, których nie złamała, ni okupacja rosyjska, ni sowiecka.

⁶⁰ Powstał z inspiracji generała Piotra Wranglera 1 września 1924 r. w Królestwie Serbów, Chorwatów i Słowenów (Królestwo SHS).

ЕВАКУАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ГЕНЕРАЛА П. ВРАНГЕЛЯ З КРИМУ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Важливою сторінкою історії України першої половини ХХ ст. є міжвоєнна українська політична еміграція, яка виникла внаслідок поразки Української революції 1917–1921 рр. Вивчення цього суспільно-політичного явища є актуальним з кількох причин. По-перше, українська еміграція сповідувала альтернативні радянській форми державного і суспільного устрою, по-друге, багато аспектів з історії еміграції залишилося поза увагою дослідників. Серед них – процес виходу на еміграцію у південному напрямку. Він здійснювався трьома хвилями (1918–1920 рр.) та двома потоками – суходолом через румунський кордон і морем з чорноморських портів до Туреччини, балканських країн, середземноморських островів та північної Африки. Проте, якщо хвилі еміграції до Румунії вже знайшли своє висвітлення¹, то третя і наймасовіша хвиля еміграції у складі армії П. Врангеля восени 1920 р. з Криму розглядалася переважно як російська. Про наявність українців у її складі лише згадувалося, проте не конкретизувалося². Саме тому автор ставить собі за мету окреслити український контекст цієї проблеми напередодні та під час евакуації російської армії з Криму до Константинополя.

Навесні 1920 р. уряд барона Петра Врангеля, плануючи довготривале перебування в Криму, здійснив низку реформ. Організаційно змінені Збройні Сили Півдня Росії були перейменовані на Російську армію (*“Русская армия”* – РА). Наріжним каменем внутрішньої політики П. Врангеля стала аграрна реформа. Її головною метою було розширення соціальної бази Білого руху, створення міцних селянських господарств. Для цього уряд погодився на легалізацію самовільного захоплення землі, чим дещо нівелював негативне ставлення селянства до білих.

¹ В. Н. Власенко, *Формирование украинской политической эмиграции в Румынии в межвоенный период (первая волна)*, Русин, 1 (2014) 105–121; В. Н. Власенко, *Вторая волна межвоенной украинской политической эмиграции в Румынии (зима–весна 1920 г.)*, Русин, 2 (2014) 270–284; В. Н. Власенко, *Третья волна межвоенной украинской политической эмиграции в Румынии*, Русин, 4 (2014) 99–114.

² В. П. Трощинський, *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*, К., 1994, с. 14, 17; В. Д. Козлитин, *Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.)*, Х., 1996, с. 35–36.

Розрекламована аграрна реформа вплинула і на зовнішнє сприйняття уряду П. Врангеля. Виходячи з реалій тогочасної військово-політичної ситуації, він намагався вирішити низку зовнішньополітичних проблем. По-перше, барон спробував відновити довіру та матеріальну підтримку Англії і Франції після поразки армії А. Денікіна, заручитися підтримкою інших країн у боротьбі проти більшовиків й одночасно вирішити справу евакуації армії та цивільних осіб на випадок поразки. З цією метою наприкінці квітня 1920 р. у Константинополі при союзному командуванні було відкрито представництво Збройних Сил Півдня Росії (Російської армії), яке виконувало зовнішньополітичні функції й опікувалося біженцями в Туреччині та балканських країнах. Військово-морську місію очолив генерал Олександр Лукомський, дипломатичну – Анатолій Нератов³.

По-друге, П. Врангель відмовився від категоричного лозунгу “*единая, великая и неделимая Россия*” свого попередника. Шукаючи нові форми устрою майбутньої Росії, 22 липня (4 серпня) 1920 р. він уклав договір з представниками Донського, Кубанського, Терського й Астраханського козачих урядів про спільну боротьбу проти більшовиків. Договором визнавалася незалежність козацьких утворень у внутрішньому устрої й управлінні⁴. Барон також намагався залучити до боротьби з більшовиками і “*зелених*”.

По-третє, П. Врангель не міг оминати багатоаспектне українське питання, оскільки від його вирішення тією чи іншою мірою залежала і справа повалення радянської влади та відновлення Росії у формі унітарної або федеративної держави. З тактичних міркувань співпраця з Урядом УНР давала йому певні переваги – могла забезпечити лівий фланг РА після її можливого виходу на Правобережжя та налагодити співпрацю з українськими повстанськими загонами, що діяли на Лівобережжі.

Крім того, барон не міг не враховувати й етнічний склад своєї армії, оскільки відчутною була питома вага мобілізованих в Україні вояків. Як згадував член першої військової місії УНР до Криму полков-

³ В. Д. Козлитин, *Op. cit.*, 29.

⁴ Текст договору та додатки до нього подані у спогадах колишнього члена Кубанської Ради, міністра торгівлі і промисловості, прем'єр-міністра Уряду Кубанської Народної Республіки, в. о. Кубанського військового отамана Василя Іваниса. Див.: Василь Іванис, *Стежками життя (спогади)*, кн. 4: *Капітуляція. Сидіння в Криму. Перші кроки вигнання*, Новий Ульм, 1961, с. 151–153.

В. Власенко, Евакуація російської армії...

ник Іван Цапко, 14 травня 1920 р. у Севастополі під час зустрічі делегації з П. Врангелем головнокомандувач РА зазначив, що *“в Криму, в складі Добровольчої Армії є до 80% військовиків родом з України та Кубані й він має замір, на майбутнє, при сприятливих обставинах, з українців зформувати один корпус або принаймні кадри корпусу”*⁵. Один з українських військових (криптонім: Н. М.), який відвідав Крим восени 1920 р., на сторінках віденської *“Воли”* зазначав, що у складі армії Врангеля *“серед солдат 70–80% українського елементу, багато Українців і серед старшин”*⁶. За даними дипломатичних представництв УНР у Болгарії та Румунії, Генерального штабу Армії УНР, питома вага українців у складі РА коливалася від 50%⁷ до 70%⁸. Голова військової делегації УНР до Криму у серпні–вересні 1920 р. полковник Іван Литвиненко уточнив ці дані. Він стверджував, що армія Врангеля складалася на 30% з переконаних українців та на 50% з мешканців України, які усвідомлювали відсутність соціальної основи російського уряду в Криму і тому розмірковували про перехід до Армії УНР⁹. Це підтверджується і працями російських дослідників¹⁰.

В аналітичній записці секретаря Українського посольства в Болгарії зазначалося, що велику частину РА складали українці, які *“попали в армію Денікіна проти своєї волі по розгromі української армії, це ті, що були взяті в полон, або залишилися хворими в різних місцевостях, якими опанував Денікін, і були мобілізовані ним, люди менш або більш свідомі національно і перебуваючи проти своєї волі в армії Врангеля, весь час мріяли повернутися в свою рідну армію. Більша частина українців в армії Врангеля – це студенти, учителі та взагалі представники дрібної інтелігенції, які під час європейської війни служили офіцерами, під час горожанської війни та національної боротьби жодної участі в ній не брали, сиділи в себе дома, вичікуючи більш нормального часу для продовження своїх занятій мирного часу. Всі*

⁵ І. Цапко, *Перша українська військова місія в Криму (Травень 1920 р.)*, Вісті комбатанта, 3 (1963) 25.

⁶ Н. М., *Лист з Царгороду. Врангель і Україна*, Воля, т. IV, ч. 4 (1920) 188.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3696, оп. 2, спр. 448, арк. 7.

⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 66–67; спр. 360, арк. 12; Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-9145, оп. 1, д. 324, л. 160б.

⁹ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 11зв.

¹⁰ О. Д. Гетманенко, А. А. Юшко, *Черная белая гвардия (о судьбе белогвардейцев-эмигрантов)*, Военно-исторический журнал, 11 (1989) 41.

вони були примусово мобілізовані Денікіним, але й не противилися тій мобілізації, рахуючи[сь], як елемент національно мало свідомий, що по знищенню більшовизма почнеться для них нормальне життя... Це був переважаючий елемент в армії Врангеля”¹¹.

Конкретного плану вирішення українського питання П. Врангель не мав, проте певні кроки в цьому напрямку були зроблені. Про необхідність налагодження співпраці з українською стороною у формі військового союзу йшлося у доповіді начальника штабу ЗСПР П. Махрова від 8 квітня 1920 р. З цієї ідеєю барон погодився, проте реалізувати її розпочав пізніше¹².

Зауважимо, що в уряді та найближчому оточенні П. Врангеля було чимало українців і людей, життя яких пов’язане з Україною¹³. Щодо вирішення українського питання серед них утворилося дві групи. Перша (Олександр Сахно-Устимович, Василь Кірей, а також запрошені бароном до Криму члени Українського національного комітету в Парижі Сергій Моркотун, Микола Могилянський та В. Цитович) виступала за федеративний устрій Росії, створення її автономної частини – Української Народної Громади та проти порозуміння з Урядом УНР. Друга, яку уособлювали Іван Леонтович, Іван Черниш та інші, стояла за примирення з УНР та встановлення якнайтісніших стосунків з її урядом¹⁴.

Експертом з українського питання у Врангеля був генерал В. Кірей. Саме він (разом з полковником Ярославом Ногою) наприкінці липня – на початку серпня 1920 р. в Бухаресті вів переговори з головою НДМ УНР в Румунії щодо спільних дій проти червоних. У листуванні С. Петлюри з українськими дипломатами наприкінці літа – на початку осені того ж року стверджувалося, що координація дій обох армій можлива і доцільна, політичні домовленості – передчасні¹⁵. Врангель неодноразово зустрічався з різними делегаціями, зокрема, від українських організацій Криму (генерали Чарський, Григорій Янушевський та ін.), УНР (полковники Іван Омелянович-Павленко й І. Цапко, сотник І. Анто-

¹¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 67.

¹² В. А. Крупина, *Украина в программе государственного строительства П. Врангеля*, Крым. Врангель. 1920 год, Москва, 2006, с. 163, 165.

¹³ Більш детально про це див.: В. М. Пискун, *Українці в правительстве П. Врангеля: личностное измерение*, Крым. Врангель. 1920 год, Москва, 2006, с. 151–158.

¹⁴ Н. М., *Op. cit.*, с. 188.

¹⁵ Симон Петлюра, *Статті. Листи. Документи*, т. 1, Нью-Йорк 1956, с. 269–270; Симон Петлюра, *Статті. Листи. Документи*, т. 2, Нью-Йорк, 1979, с. 367; *Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі: Документи і матеріали*, К., 1996, с. 35–37; *Листи Костя Маїєвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.)*, Суми, 2009, с. 29.

В. Власенко, Евакуація російської армії...

ненко, лейтенант флоту Ілюченко-Яхновський, хорунжий В. Солов'ян (перша місія), полковники Іван Литвиненко та Михайло Крат, а також Левко Чикаленко, хорунжий Каменський та ін. (друга місія)), Українського національного комітету та повстанців¹⁶.

Наприкінці серпня 1920 р. головнокомандуючому були подані два проекти щодо вирішення українського питання (полковника О. Сахно-Устимовича та генерала Якова Слащова), з якими він принципово погодився, але в цілому вони так і не були реалізовані¹⁷. 25 серпня 1920 р. Врангель оприлюднив "*Воззвание главнокомандующего к украинцам*", яке адресувалося, в першу чергу, українським повстанцям, позбавленим поставок зброї з боку Уряду УНР. Сподіваючись на підтримку українського селянства, він пішов назустріч повстанцям. Зі свого боку, керівник повстанського руху в Таврії та на півдні Катеринославщини українізований серб, доктор медицини, земський лікар Гелев намагався домовитися з керівництвом РА про координацію дій¹⁸. Повстанським загонам Катеринославського та Полтавського кошів, що діяли в тилу більшовиків, надавалися зброя, фураж, провізія, медикаменти. Так, одному із загонів було надано 15 кулеметів, 400 гвинтівок, 1 млн. набоїв¹⁹, другому – 2 гармати з упряжкою, 8 кулеметів, 1,5 тис. рушниць та 300 тис. набоїв²⁰. Крім того, формувалися спеціальні загони зі старшин-українців для допомоги повстанцям Катеринославщини та Херсонщини. За свідченням одного з цих старшин Олекси Жаботинського, у серпні 1920 р. такому загону у складі 100 чоловік на чолі з російським полковником Темниковим було надано 3 гармати, 10–12 кулеметів, близько 1 тис. рушниць та багато набоїв. Зовнішньою ознакою приналежності до загону була жовто-блакитна стрічка на рукаві²¹. За свідченням голови делегації УНР до Криму полковника

¹⁶ Дмитро Геродот, *Листи з Тарнова. I. Врангеліяда і Український Народ*, Воля, т. I, ч. 4 (1921) 178–179; Олександр Лотоцький, *Сторінки минулого*, ч. 4: *В Царгороді*, S. I., 1966, с. 61; В. Сергійчук, *Український Крим*, К., 2001, с. 132–133; Василь М. Леонтович, *Зібрання творів: у 4 т.*, т. 3, К., 2005, с. 290.

¹⁷ А. Кушинський, *Кілька документів про "українське питання" у Врангеля*, Тризуб, 26 (1926) 23–27; Я. А. Слащов-Крымский, *Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и документы*, Москва, 1990, с. 190–192.

¹⁸ Н. М., *Op. cit.*, с. 189.

¹⁹ В. А. Крупина, *Op. cit.*, с. 161.

²⁰ *ЩДАВО України*, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 63в.

²¹ *Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЩДАГО України)*, ф. 269, оп. 2, спр. 277, арк. 78зв.; В. М. Власенко, "*Не може бути українцем той, хто не самостійник*" (тема малої батьківщини в листуванні В. Филоновича із земляками), Сумський історико-архівний журнал, 16–17 (2012) 39.

І. Литвиненка, на початку вересня 1920 р. цей загін уже налічував близько 200 осіб²².

Зі зміною зовнішньополітичної ситуації у зв'язку з перемир'ям на радянсько-польському фронті в середині жовтня 1920 р. П. Врангель змушений був піти на більш радикальні кроки у вирішенні українського питання. Головнокомандуючий РА призначив своїм радником у справах України І. Леонтовича, з метою підтримки повстань у тилу Червоної армії започаткував секретаріат у справах України. У сфері освіти була проголошена рівноправність застосування української та російської мов. У Бухаресті розпочалися переговори щодо укладання військової конвенції з Урядом УНР. Українську сторону представляли Кость Мацієвич, Сергій Дельвіг та Михайло Остроградський, російську – Олександр Геруа та Станіслав Поклевський-Козелл²³. Позиція українських дипломатів ґрунтувалася на постанові Ради Народних Міністрів УНР від 27 вересня 1920 р., в якій, зокрема, зазначалося: *“З приводу нових інформацій визнати можливим скласти з генералом Врангелем військово конвенцію з політичними гарантіями, а саме: при умові визнання урядом генерала Врангеля самостійності Української Народної Республіки та її сучасного Уряду”*²⁴. А 26 жовтня (8 листопада) у Варшаві під час зустрічі голови Військової місії УНР у Польщі генерала Віктора Зелінського з представником РА Петром Махровим російський генерал заявив про готовність уряду П. Врангеля визнати незалежність УНР до часу остаточного вирішення цього питання Українськими установчими зборами²⁵.

Залежно від подій на фронті змінювалося і ставлення до української справи з боку російської еміграції та представників уряду П. Врангеля в Болгарії. Так, під час переговорів полковника Я. Ноги з К. Мацієвичем влітку 1920 р. військовий представник П. Врангеля в Болгарії пропонував Українському посольству в Софії свої послуги у справі

²² ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 63в.

²³ Про переговори у Бухаресті та позицію української сторони див.: ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 404, арк. 93а; спр. 398, арк. 43, 44, 50; ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 102, арк. 5–8; Р. Г. Симоненко, *Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 – березень 1921 р.)*, К., 1965, с. 263–264; В. Власенко, *Невідомі листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри 1920 р.*, Пам'ятки: археографічний щорічник, 9 (2008) 102. Текст проекту військової конвенції зберігається у фонді Канцелярії Директорії УНР. Див.: ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 28–29.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 318, арк. 252зв.–253.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 1429. Оп. 2. Спр. 28, арк. 35.

В. Власенко, Евакуація російської армії...

відправки українських вояків з Болгарії до Армії УНР. Представник російської еміграції, член ради “Общества единения русских в Болгарии”, що видавало у Софії газету “Россия”, колишній професор Університету св. Володимира в Києві, а на той час професор міжнародного права Софійського університету Петро Богаєвський часто приходив до Українського посольства та вибачався за те, що в цій газеті з’являлися критичні (“ворожі”) статті про українців, і навіть надіслав листовну обіцянку вплинути на зміну напрямку газети або вийти зі складу ради цього товариства. Коли ж армія П. Врангеля почала мати успіхи на фронті і до Криму прибув Сергій Моркотун, тоді ставлення до Українського посольства та українців з боку російської еміграції знову погіршало. Принагідно зауважимо, що подібне ставлення було і щодо поляків, яких звинувачували у тому, що з їхньої вини армія П. Врангеля не змогла протистояти тиску Червоної армії²⁶.

У жовтні – на початку листопада 1920 р. Червона армія завдала низку поразок РА, а 8–11 листопада прорвала Перекопську й Ішунську лінії оборони, які заступали вхід до Криму. 11 листопада головнокомандуючий РА видав наказ, а уряд – повідомлення про початок евакуації з Криму армії та всіх охочих. 13 листопада П. Врангель, французький верховний комісар граф де Мартель та адмірал Дюменіль підписали конвенцію, за якою головнокомандуючий РА “*передает свою армию, флот и своих сторонников под покровительство Франции, предлагая Франции в качестве платы доходы от продажи военного и гражданского флота*”²⁷. Евакуація, що тривала 13–16 листопада 1920 р., здійснювалася з 5 кримських портів: Євпаторії, Керчі, Севастополя, Феодосії та Ялти. Для цього були використані російські й іноземні військові кораблі, пасажирські пароплави, транспортні і парусні судна, криголами, підводні човни, баржі, буксири та маленькі катери загальною кількістю 126 одиниць²⁸. За даними російського ескадреного штабу у Бізерті, евакуацію здійснили 138 військових і комерцій-

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 65.

²⁷ Русская военная эмиграция 20–40-х годов. Документы и материалы, т. 1: Так начиналось изгнание: 1920–1922 гг., кн. 1: Исход, Москва, 1998, с. 244–245.

²⁸ Більш детально про евакуацію з Криму див.: Н. Карпов, *Крым – Галлиполи – Балканы*, Москва, 2002, с. 6–20; В. А. Авдеев, *Изгнание и возвращение. Из истории эвакуации Русской армии генерала П. Н. Врангеля в ноябре 1920 г. из Крыма и возвращения части ее на родину*, Русский исход, Санкт-Петербург, 2004, с. 245–261.

них кораблів, не рахуючи кораблів іноземних держав²⁹. Усі вони прямували до Константинополя.

У другій половині листопада 1920 р. уся ця ескадра стояла вже на рейді (у бухті) Мода в Босфорі. Згодом почали оприлюднювати дані щодо загальної кількості прибулих. Так, за даними Посольства УНР у Константинополі, із Криму до Туреччини прибуло 120 тис. осіб, з яких військових – 70 тис. осіб, серед них українців – 35 тис. осіб, у тому числі 2 тис. повстанців на чолі з отаманами Ангелом, Гелевим, Олександром Реківим, Уренюком³⁰, Чорною Хмарою (Антон Гребенник)³¹, Демидом Гулаєм³², Федорченком³³ та ін. Дипломатичні представництва УНР у Болгарії та Румунії повідомляли, що з Криму евакуювалося близько 130 тис. осіб³⁴, історики еміграції, сучасники тих подій В. Даватц і Н. Львов – 136 тис. осіб³⁵. Дані радянських військової розвідки та агентури свідчать про приблизно 139 тис. емігрантів, у тому числі до 15 тис. козаків бойових частин, 12 тис. офіцерів та 4–5 тис. солдатів регулярних частин, 10 тис. юнкерів військових училищ, 7 тис. поранених військових, більше 30 тис. офіцерів тилових частин й урядовців установ та до 60 тис. цивільних осіб, серед яких переважали члени сімей офіцерів та чиновників³⁶. За даними самого П. Врангеля, кримські порти покинуло 145693 особи (без членів екіпажів суден), у тому числі 116758 військових та 28935 цивільних осіб, французького контр-адмірала Р. Лепот'є – 146200, англійської військової влади у Константинополі – 148678 осіб (разом із членами екіпажів)³⁷. На шляху до Туреччини затонув міноносець “Живой” разом з екіпажем із 7 осіб, групою донських офіцерів і козаків та службовцями господарчої частини

²⁹ Н. Р. Гутан, *Записка о состоянии Русской эскадры*, Русская колония в Тунисе. 1920–2000: Сборник, Москва (Русский путь) 2008, с. 71.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 448, арк. 7.

³¹ Р. М. Коваль, *Багряні жнива Української революції*, К., 2005, с. 202–206, 251–252.

³² ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 263, арк. 62.

³³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 360, арк. 32–32зв.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 66; спр. 360, арк. 18зв.; ф. 1429, оп. 2, спр. 109, арк. 30.

³⁵ В. Х. Даватц, Н. Н. Львов, *Русская армия на чужбине*, Белград, 1923, с. 7.

³⁶ С. С. Ипполитов, С. В. Карпенко, Е. И. Пивовар, *Российская эмиграция в Константинополе в начале 1920-х годов*, Отечественная история, 5 (1993) 78.

³⁷ Мирослав Йованович, *Русская эмиграция на Балканах: 1920–1940*, Москва, 2005, с. 90; К. В. Махров, *Русская колония в Тунисе 1920–2000*, Русская колония в Тунисе. 1920–2000, Москва, 2008, с. 11; Р. Лепотье, *Флот Врангеля*, Русская колония в Тунисе. 1920–2000, Москва, 2008, с. 76.

В. Власенко, *Евакуація російської армії...*

Чернігівського гусарського полку кількістю 250 осіб³⁸. Пізніше, у 1926 р. у Брюсселі П. Врангель назвав більшу кількість прибулих до Константинополя емігрантів – 150 тис. осіб, з яких дві третини склали військові (50 тис. солдатів із фронту, 40 тис. солдатів тилових частин, 6 тис. військових інвалідів та поранених, 3 тис. вихованців військових корпусів) й одну третину – цивільні особи (13 тис. чоловіків, 30 тис. жінок і 7 тис. дітей)³⁹.

Створене Центральним об'єднаним комітетом російських громадських організацій у травні 1920 р. у Константинополі Головне довідкове бюро (з серпня 1921 р. – Головне реєстраційне бюро) почало реєструвати нових емігрантів. Наприкінці 1920 р. картотека містила дані (з адресами) про 190 тис. осіб⁴⁰, у тому числі і біженців попередніх двох хвиль еміграції. П. Ковалевський визначив кількість емігрантів з Росії й України у Константинополі та околицях наприкінці 1920 р. у 200 тис. осіб⁴¹. В історичній літературі наводяться дані і про загальну кількість емігрантів, які пройшли через Константинополь за декілька років (з 1919 р.). Наприклад, Л. Шкаренков визначає її у більш ніж 300 тис. осіб⁴², З. Бочарова – 315 тис. осіб⁴³. При цьому слід враховувати те, що такої кількості емігрантів у Константинополі одночасно не було. Їх швидко переправляли до інших місць перебування в Туреччині, балканських країнах, до середземноморських островів та Північної Африки. У середині 1921 р. у місті перебувало 90–99 тис. осіб, наприкінці того ж року – 11–30 тис. осіб⁴⁴.

Після прибуття до Туреччини рештки РА у листопаді–грудні 1920 р. були реформовані та зведені у три корпуси. 1-й Армійський

³⁸ А. Ф. Ульянов, *О Черноморском флоте. О Русской эскадре. Крым. Константинополь. Бизерта*, Русская колония в Тунисе. 1920–2000, Москва, 2008, с. 59.

³⁹ Петр Николаевич Врангель, *Воспоминания генерала барона П. Н. Врангеля: в 2 ч., ч. 2: Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.): последняя пядь родной земли*, Москва, 1992, с. 413; Людмил Спасов, *Съюзът за завръщане на родината (1922–1923 г.)*, Исторически преглед, 11 (1983) 87; Л. Спасов, *Врангеловата армия в България 1919–1923*, София, 1999, с. 64–65.

⁴⁰ С. С. Ипполитов, С. В. Карпенко, Е. И. Пивовар, *Op. cit.*, с. 77.

⁴¹ П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия: История и культурно-просветительная работа русского зарубежья за полвека (1920–1970)*, Париж, 1971, с. 42–43.

⁴² Л. К. Шкаренков, *Агония белой эмиграции*, Москва, 1986, с. 25.

⁴³ З. С. Бочарова, *Эвакуация Русской армии из Константинопольского района в 1920-х годах*, Военно-исторический журнал, 8 (2009) 50.

⁴⁴ М. Йованович, *Обзор переселения русских беженцев на Балканы*, Русский сход, Санкт-Петербург, 2004, с. 174.

корпус генерала Олександра Кутепова кількістю 29 тис. чоловік розмістили у районі Галіполі (*Gelibolu*, нині місто і район іла Чанаккале в європейській частині Туреччини) у двох таборах. Донський корпус генерала Федора Абрамова мав у своєму складі 19–20 тис. військових. Його розмістили у чотирьох таборах у районі Чаталджи (*Çatalca*, нині район у провінції Стамбул). На початку 1921 р. звітти почали переводити людей до інших таборів. У квітні їх було 2841 чоловік. Кубанський козацький корпус генерала Михайла Фостикова кількістю 19–20 тис. осіб розмістили у таборах на острові Лемнос (*Λήμνος*) й у місті Мудрос (*Μούδρος*). Серед них були і повстанці українського загону отамана Чорна Хмара. Вони існували як окрема військова одиниця. У грудні 1920 р. частину військових, у тому числі й український повстанський загін, але без отамана, перевели в інше місце⁴⁵, проте сюди перемістили підрозділи Донського корпусу. У квітні наступного року на Лемносі перебувало 20744 особи⁴⁶. На 15 липня 1921 р. у Галіполі було 19142 особи, Чаталджи – 1378, на Лемносі – 4300, всього – 24810 осіб⁴⁷. Начальник Генштабу Армії УНР доповідав військовому міністру УНР про наявність у цих таборах вояків-українців з РА, проте кількість їх йому невідома, а також повстанців Катеринославського коша, які жили окремими групами, заробляючи на прожиття важкою фізичною працею. Відзначалося також те, що на ґрунті непорозуміння з росіянами напередодні евакуації, а особливо вже в Туреччині, у них з'явилися ознаки національного самоусвідомлення⁴⁸. Усі три табори були ліквідовані наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. у зв'язку з виїздом біженців до країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Для цивільних осіб і поранених військових у Константинополі були влаштовані приймальні пункти, по-перше, у лікарнях і шпиталях (Ллідіз, Малтепе, Міфара, Зеїтін-Бурну, Селиме, Гіль-Хане, Паша-Бахче), де перебувало близько 4 тис. осіб, а у квітні 1921 р. – 824 особи, по-друге, у 7 спеціальних цивільних таборах (Лан, Канробер, Бернадот, Селиме, Халкі, Тузла, Сірхеджі) та 13 гуртожитках (Нускетіє, Фламур, Галатта, Св. Софії, Дисдеріє, Шах Заде, Топрак, Махмуд, Нішанташ, Осман-Бей, Фері-Кіюй, Буюк-Дере, Терапіє), де перебувало

⁴⁵ Р. М. Коваль, *Ор. сіт.*, с. 202–206, 252–253.

⁴⁶ Л. Спасов, *Врангелювата армия...*, с. 67; М. Йованович, *Обзор...*, с. 172–173; *Русская военная эмиграция 20–40-х годов. Документы и материалы*, с. 261–262.

⁴⁷ ГАРФ, ф. Р-7440, оп. 1, д. 30, л. 6.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1311, арк. 29–30.

В. Власенко, Евакуація російської армії...

декілька десятків тисяч людей, у квітні 1921 р. – більше 8,3 тис. осіб, по-третє, на кораблях у бухті Мода, на яких наприкінці листопада 1920 р. налічувалося близько 60 тис., а 18 грудня усі кораблі були розвантажені, а біженці переселені до інших таборів та тимчасового приймального пункту у північній частині Константинополя під назвою Бейкос (6 тис. осіб), який через декілька місяців ліквідували⁴⁹.

У доповіді начальника Генерального штабу Армії УНР військовому міністру УНР від 4 листопада 1921 р. зазначалося, що у таборах у Константинополі та на середземноморських островах перебувало до 18 тис. українців, у відповідній доповіді від 20 грудня того ж року – до 22 тис. осіб. Там же наводилися дані про кількість українців по окремих таборах: Селіме на Скутарі (попередня назва району Ускуядара, розташованого в азійській частині Стамбула) – 9 (10)⁵⁰ тис. осіб, Тузла (південно-східний (азійський) район Стамбула) – 4 (5) тис., Халкі (один з Принцевих островів у Мармуровому морі) – 1,3 (1,5) тис., Сан-Стефано (попередня назва містечка Єшілкей, нині район у західній частині Стамбула) – 7 (8) тис., Лан – 0,8 (1,1) тис., Бернадот – 0,6 (0,7) тис. осіб, а також на Кіпрі – 1 (1,2) тис., Корсиці – 0,9 (1) тис., у Піреї – 50 (100) осіб та в Олександрії (Єгипет) – 200 (250) осіб⁵¹. При порівнянні загальної кількості українців (18–22 тис.) та їхньої кількості по таборах (24,85–28,85 тис.) різниця складає приблизно 7 тис. осіб. Імовірно, у документі замість сотень осіб в одному з таборів, на нашу думку, у Сан-Стефано (700), помилково було зазначено тисячі (7000).

Велика кількість новоприбулих до Константинополя українських біженців зверталася за моральною підтримкою та матеріальною допомогою до Посольства УНР у Туреччині. За даними поручника флоту РА Олексієва, навесні 1921 р. до Українського посольства в Константинополі за допомогою звернулося 7 тис. українських військових із армії Врангеля⁵². Переважна більшість з них виявила бажання переїхати до Польщі, де перебувала інтернована Армія УНР, з якою вони сподівалися повернутися до України. Посольство реєструвало їх, вида-

⁴⁹ М. Йованович, *Обзор...*, с. 173.

⁵⁰ У дужках вказані дані з доповіді від 20 грудня 1921 р.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 476, арк. 234зв.; ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 4зв.; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1311, арк. 29–30. Зауважимо, що у доповіді начальника Генштабу військовому міністру УНР від 18 жовтня 1921 р. зазначалося, що у цьому регіоні перебувало 18 тис. українців. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 827, арк. 115.

⁵² ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 48зв.

вало українські паспорти (за плату). Проте через брак коштів допомога Посольства цим і обмежилася. На думку голови Української громади в Туреччині Миколи Забелло, Посольство не спромоглося добитися визнання українських паспортів окупаційною владою країн Антанти в Туреччині, представниками Ліги Націй та американськими благодійними організаціями. Тому чимало тих, хто бажав виїхати з Туреччини за тільки-но отриманим українським паспортом, змушені були знову міняти його на російський, що давало їм можливість виїхати з країни та користуватися допомогою міжнародних і всеросійських громадських та благодійних організацій⁵³.

Відносно великою серед емігрантів була кількість українських військових. За повідомленнями секретаря Українського посольства в Туреччині В. Приходька, у грудні 1921 р. лише у Константинополі їх було більше 10 тис. осіб. Саме тоді склалися сприятливі умови для їх об'єднання та транспортування в Україну. У зв'язку з Другим зимовим походом Армії УНР французьке військове командування у Туреччині виявило інтерес до “*українського питання*”. Французький комісар Палле дав зрозуміти українському послу в Туреччині, що при відповідній роботі Франція могла б надати спочатку зброю та амуніцію на 10 тис. військових, а при успішних діях Армії УНР розмір допомоги збільшився б. Виявилася нагальна потреба у військовому представнику УНР в Туреччині⁵⁴.

Українське посольство в Константинополі неодноразово зверталось до МЗС УНР з пропозиціями щодо вирішення проблеми українських біженців взагалі та військових зокрема. У грудні 1921 р. посол Ян Токаржевський-Карашевич пропонував, по-перше, створити військову місію щонайменше з 2 осіб у ранзі полковника або генерала, яка б займалася реєстрацією та об'єднанням у групи (частини) українських військових, по-друге, надіслати місію Українського товариства Червоного Хреста у складі 3 осіб – лікаря, секретаря та сестри-жалібниці, які б на кошти Уряду УНР відкрили у Константинополі амбулаторію першої санітарної допомоги та налагодили зв'язок з місцевими благодійними і лікувальними інституціями, по-третє, відкрити подібні місії у Королівстві сербів, хорватів і словенців, по-четверте, добитися дозволу на рееміграцію до Чехії 100 цивільних осіб та 100 студентів для

⁵³ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 258, арк. 46зв.–47зв.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 827, арк. 106зв.

В. Власенко, Евакуація російської армії...

навчання у чеських вишах, по-п'яте, домовитися з румунською та польською владою про транспортування до Польщі 2 тис. цивільних біженців, по-шосте, звернутися до французького уряду з пропозицією перебрати на себе утримання українських військових, яких би українські дипломатичні інституції та благодійні організації відокремили від росіян та згрупували⁵⁵. Проте через брак коштів та зволікання з вирішенням проблеми більшість українських цивільних біженців і військових опинилася в інших країнах без участі й опіки Уряду УНР.

Восени 1920 р. у Константинополі відкрилася філія Українського національного комітету. До її складу входили О. Адасієвич (голова), Б. Даньківський (секретар), О. Лупаков, В. Родзянко та інші. У листі дипломатичного агента Посольства УНР в Болгарії Василя Драгомирецького до голови НДМ УНР у Румунії К. Мацієвича зазначалося, що *“гроші комітет має, однак заповоги ніякої не видає, а займається тільки виключно пропагандою. Між іншим їх робота скерована на те, щоби перешкоджати в діяльності існуючим представникам УНР за кордоном. По словам Сахно-Устїмовича шкоди комітет робить багато, але жадної поважнійшої роботи немає і не може бути”*⁵⁶.

Наприкінці 1920 р. у Константинополі відбулася зустріч керівників філії УНК з П. Врангелем, під час якої вони висловили цілковиту підтримку генералу, за що й одержали 10 тис. франків для допомоги біженцям з України (незалежно від віросповідання та національності). Це дало їм можливість сподіватися на отримання коштів і від Ліги Націй, окупаційної влади у Туреччині та американських благодійних організацій. Особливу увагу УНК звертав на українських повстанців, які перебували у константинопольському районі, пропонуючи їм написати заяви про бажання підпорядкуватися Комітету й отримати допомогу в організації боротьби з більшовиками. УНЦ зі свого боку обіцяв їм *“утримання і платню”*. Це робилося з метою, з одного боку, відзвітувати перед французькою окупаційною владою, з другого боку, показати довіру Комітету не тільки з боку політичних партій (так званий *“блок партій”*), але і широких верств населення в особі повстанців⁵⁷.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 30, арк. 2зв.–3.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 360, арк. 20.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 360, арк. 7зв., 14–14зв. Отримання УНЦ фінансової допомоги від Врангеля підтверджується й іншими джерелами. Про це йшлося під час зустрічі В. Драгомирецького з начальником штабу Донського корпусу в Болгарії генералом С. Бородіним. Див.: ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 102.

УНК створював товариства допомоги біженцям, робітничі бригади (артілі), для чого реєстрував українських біженців. Проте записалося всього близько 800 чоловік. Більш свідомі українці, за свідченням Українського посольства в Константинополі, вороже поставилися до діяльності УНК, оскільки вважали, що списки зареєстрованих будуть використані комітетом для аргументації позиції федерації з Росією⁵⁸.

Опинившись у Туреччині, частини РА були фактично інтерновані. Військові та цивільні особи отримали статус біженців й утримувалися урядом Франції. Щомісяця на їх підтримку витрачалося 40 млн. франків⁵⁹. Уряд Франції не був зацікавлений у продовженні фінансової допомоги і тому суттєво її скорочував. Через це, а також суспільно-політичну ситуацію в Туреччині на рубежі 1920–1921 рр. у зв'язку з посиленням ролі Мустафи Кемаля, якого підтримувала радянська Росія, розпочалося так зване “розвантаження” Константинополя.

Отже, напередодні евакуації “Русской арміи” із Криму перед урядом Врангеля стояла низка внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем, які тією чи іншою мірою стосувалися так званого “українського питання”. Цей комплекс проблем так і не був вирішений. Восени 1920 р. з півострова до Константинополя евакуювалося близько 150 тис. осіб. З-поміж них більше половини складали уродженці або жителі України. Питання національного самовизначення (ідентифікації) постане перед ними вже в еміграції. Тому перспективними, на наш погляд, є дослідження про рееміграцію українців з Константинополя до країн Південно-Східної Європи, Північної Африки, середземноморських островів та питання національної ідентичності емігрантів у новому суспільно-політичному, економічному, мовному, релігійному та культурному середовищі.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 109, арк. 268.

⁵⁹ Л. Спасов, *Врангелювата армія...*, с. 69; З. С. Бочарова, *Op. cit.*, с. 50.

ЦЕНТРАЛЬНЕ БЮРО БІЖЕНЦІВ З УКРАЇНИ В ТАРНОВІ ТА ЙОГО ФІЛІЇ: ВИНИКНЕННЯ, СКЛАД, ДІЯЛЬНІСТЬ (1920–1922 рр.)

Національно-визвольні змагання в Україні у 1917–1921 рр. привели до багатьох змін у господарському, суспільно-політичному і культурному житті країни. Важливим негативним наслідком цих подій були значні переміщення населення всередині країни та еміграція українців за кордон. У результаті поразки польсько-українських військ у війні з більшовиками восени 1920 р. на територію Польщі були змушені перейти близько 27 000 військовослужбовців Армії УНР та близько 3 000 цивільних біженців. Відповідно до договору із польською владою, Армія УНР зберігала свою боєздатність і була інтернована в таборах у Каліші, Ланцуті, Пйотркуві-Трибунальським, Пікулічах, Вадовічах, Александруві-Куявським, Страдом'ю біля Ченстохови, Домб'ю біля Кракова та деяких інших місцях. Українська армія, зважаючи на зацікавленість польської влади у її боєздатності, отримувала стале фінансування і була забезпеченою необхідним мінімумом. Співробітники урядових установ УНР, що перейшли за Збруч разом із армійськими частинами, були розташовані в Тарнові та Ченстохові. Становище цивільних біженців дещо відрізнялося від становища військових: вони були менш організованими та значно гірше забезпеченими матеріально, оскільки їхнє утримання не входило у сферу інтересів польського уряду¹.

Фактично, наприкінці жовтня – на початку листопада 1920 р. перед урядом УНР постала нагальна проблема забезпечення побуту працівників українських міністерств і відомств, визначення їх юридичного статусу на чужині, а також налагодження відносин із органами місцевої влади. Організацією, яка у цей час виникла і тривалий період виконувала ці функції, стало Центральне бюро біженців з України в Тарнові (далі – ЦББ).

¹ A. Kolańczuk, *Częstochowa jako ośrodek życia oświatowo-kulturalnego emigrantów ukraińskich w latach 1920–1939*, Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria: Zeszyty Historyczne, z. 10 (2000) 111; R. Torzecki, *Federacja czy wspólna obrona niezależności. Pilsudski i Petlura w latach 1919–1923*, Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, nr. 3 (1996) 80; Н. Рева, Українське товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам у Львові, Українознавство, 13 (2009) 43.

Діяльність ЦББ, яке було однією з перших допомогівих організацій української цивільної еміграції у Польщі, в історичній літературі майже не досліджена. Окремі історики, зокрема Я. Бруський, О. Вішка, М. Павленко, згадують Центральне бюро біженців з України в Тарнові у своїх дослідженнях з історії української політичної еміграції у Польщі². Р. Давидюк подає деякі відомості про роботу ЦББ у контексті вивчення громадсько-політичної діяльності А. Стрижевського, який певний час очолював філію ЦББ у Ченстохові³. Окремі відомості загального характеру про діяльність бюро знаходимо у монографії В. Пискун⁴. Водночас, досліджена нами джерельна база, що міститься у фондах 3323 “Бюро біженців з України в м. Тарнові, м. Тарнів (Польща)” та 3324 “Центральне бюро біженців з України, м. Тарнів (Польща)” Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), дозволяє всебічно дослідити історію цієї організації.

У пропонованій науковій розвідці автор ставить за мету відтворити історію виникнення ЦББ та його філій, з'ясувати основні напрями їх діяльності, визначити кадровий склад цих організацій, проаналізувати яким чином ця організація впливала на життя українців-емігрантів у Польщі.

Створення Центрального бюро має свою передісторію. 27 листопада 1920 р. Рада народних міністрів УНР, заслухавши доповідь міністра І. Огієнка про становище евакуйованих із Кам'янця співробітників міністерств і відомств УНР, вирішила створити Комісію з розташування уряду УНР у такому складі: голова – міністр ісповідань

² J. Bruski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków, 2000, 600 s.; E. Wiszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń, 2004, 752 s.; О. Вішка, *Українська політична еміграція у Польщі (1920–1939)* [Електронний ресурс] / Наукові записки [Національного університету “Острозька академія”]. Історичні науки, вип. 11 (2008) 47–57. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoai_2008_11_7.pdf. – Назва з екрана; М. Павленко, *Становище українських біженців у Польщі: їх підтримка польською владою, українством і міжнародною спільнотою (1921–1923)*, Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: зб. наук. пр., К., 2000, вип. 9, с. 90–103; М. Павленко, *Допомога української громадськості Польщі біженцям з Великої України (1921–1923)*, Проблеми слов'язнознавства, вип. 51 (2000) 107–111.

³ Р. Давидюк, *Антон Стрижевський: життя українського політичного емігранта у II Речісполотій*, 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, 1 (2012) 163–180; Р. Давидюк, *Залізничник з “вагону Директорії”*: штрихи біографії політемігранта Антона Стрижевського, Реабілітовані історією. Рівненська область, редкол. тому: співгол. М. П. Кривко, співгол. О. В. Губанов, відп. секретар А. А. Жив'юк [та ін.]; упоряд.: О. А. Білоконь, Р. П. Давидюк, А. А. Жив'юк (кер.) [та ін.], Рівне, 2013, кн. 3, с. 33–45.

⁴ В. Пискун, *Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття)*, К., 2006, 672 с.

М. Горбатюк, Центральне бюро біженців...

І. Огієнко, заступник голови – товариш міністра внутрішніх справ М. Литвицький, член комісії – керуючий міністерством пошт і телеграфів – І. Паливода. Тоді ж Рада народних міністрів (далі – РНМ) УНР доручила комісії розмістити в Тарнові близько 200 урядовців⁵. 3 грудня 1920 р. голова Комісії з розташування урядових установ УНР І. Огієнко призначив комендантом установ УНР у Тарнові Є. Галаневича⁶ та доручив йому здійснити розташування канцелярій міністерств УНР у приміщеннях місцевого готелю “Брістоль”⁷.

Утім, згадані вище особи виконували покладені на них обов’язки недовго. 6 грудня 1920 р. РНМ УНР на прохання І. Огієнка увільнила його від виконання обов’язків голови Комісії з розташування уряду УНР, а на новостворену посаду головного начальника евакуації і розташування урядових установ УНР призначила керуючого Міністерством пошт і телеграфів І. Паливоду⁸. Сама комісія, очевидно, *de facto* припинила своє існування, оскільки у подальшому в архівних документах не згадується.

7 грудня 1920 р. Є. Галаневич звернувся до І. Паливоди з проханням увільнити його від виконання обов’язків коменданта установ УНР у Тарнові, мотивуючи своє рішення завантаженістю за основним місцем роботи у Державній канцелярії УНР⁹. Разом зі звільненням Є. Галаневича зникла посада коменданта установ УНР. Цього ж 7 грудня 1920 р. *de facto* виникло Центральне бюро біженців з України в Тарнові, начальником якого І. Паливода призначив віце-директора департаменту земельної реформи Міністерства земельних справ Олександра Зибенка, а начальником канцелярії бюро – старшого діловода канцелярії Міністерства земельних справ Федора Дудка¹⁰. Юридично поява ЦББ була закріплена постановою РНМ УНР від 2 січня 1921 р.¹¹

Достеменно невідомо, яку роль відіграли польські урядові кола у створенні ЦББ, але однозначно можна було стверджувати, що поява цієї організації була вигідною офіційній Варшаві, оскільки відтепер остання контактувала не з невизнаним урядом, а цілком легітимною організацією українських біженців. 21 грудня 1921 р. представником

⁵ ЦДАВО України, ф. 3323, оп. 1, спр. 6, арк. 2, 23–23зв.

⁶ *Ibid.*, ф. 3324, оп. 1, спр. 12, арк. 8.

⁷ *Ibid.*, арк. 7.

⁸ *Ibid.*, ф. 3323, оп. 1, спр. 6, арк. 10зв.

⁹ *Ibid.*, ф. 3324, оп. 1, спр. 12, арк. 10.

¹⁰ *Ibid.*, арк. 10, 12, 27–28, 33.

¹¹ *Ibid.*, ф. 3323, оп. 1, спр. 5, арк. 30.

ЦББ при старостві м. Гарнова було призначено Йосипа Червінського¹², а 23 грудня 1920 р. голова РНМ УНР А. Лівіцький уповноважив головного начальника евакуації і розташування урядових установ УНР І. Паливоду співпрацювати із польською місцевою владою з метою візування паспортів та отримання відповідних посвідчень і перепусток для біженців з України¹³.

Зважаючи на відсутність власного штату та цільового фінансування, ЦББ було змушене звернутися до центральних державних установ УНР із проханням надати співробітників для роботи у бюро з обов'язковим звільненням від основної роботи. На практиці це означало, що співробітники міністерств чи відомств продовжували обіймати свою посаду і отримувати за неї заробітну плату, але мали працювати у ЦББ. Утім, державні установи були малочисельними і робочих рук їм завжди не вистачало, тому частина з них (Міністерство ісповідань, Особиста канцелярія Голови РНМ УНР, Державний контроль, Канцелярія Директорії, Державна Канцелярія) відразу відповіла відмовою¹⁴. Інша частина урядових установ УНР надала співробітників для роботи у ЦББ, зокрема від МВС у бюро працювали: Іван Карбовський, Михайло Пасіченко, Йосип Червінський, Лука Литинський¹⁵; від Міністерства фінансів – Ольга Дудрик, від Особистої канцелярії Голови РНМ УНР – Віктор Горіщенко¹⁶, від Міністерства шляхів – Конрад Біллі, від Міністерства пошт і телеграфів – Станіслав Сідлецький. Бажання працювати в ЦББ висловив і кандидат економічних наук Дмитро Гапонів-Нестеренко, який не був співробітником жодної з урядових установ і після призначення був змушений працювати без утримання¹⁷.

Основний склад бюро був затверджений наказом по ЦББ від 14 грудня 1920 р. Зокрема були призначені: М. Пасіченко – на посаду начальника довідково-статистичного відділу, І. Карбовський – господарем будинку розташування установ УНР і ЦББ (готель “Брістоль”), Д. Гапонів-Нестеренко – помічником начальника канцелярії, Й. Червінський – урядовцем для доручень і для зв'язку з польською владою, Л. Литинський – кур'єром при канцелярії ЦББ, О. Дудрик і К. Біллі –

¹² ЦДАВО України, ф. 3323, оп. 1, спр. 5, арк. 18–19.

¹³ *Ibid.*, арк. 21.

¹⁴ *Ibid.*, ф. 3324, оп. 1, спр. 12, арк. 11, 13, 15, 16, 20, 36.

¹⁵ *Ibid.*, арк. 14, 31.

¹⁶ *Ibid.*, арк. 35.

¹⁷ *Ibid.*, арк. 21.

М. Горбатюк, Центральне бюро біженців...

урядовцями канцелярії¹⁸. Завершилося формування складу ЦББ після призначення кур'єрами С. Трембицького (16 грудня 1920 р.) та В. Горішенка (24 грудня 1920 р.)¹⁹.

У другій половині грудня 1920 р., коли почала діяти Міжвідомча комісія у справі урегулювання штатів державних установ УНР, начальник ЦББ О. Зибенко зробив спробу забезпечити бюро посадами штатних співробітників. 23 грудня 1920 р. він звернувся до згаданої комісії із проханням забезпечити ЦББ “окремий штат в 12 осіб, цілком вільних від праці в інших установах”²⁰. Проте, завданням цієї комісії було скорочення штатів державних установ з метою економії державних коштів, а не створення нових посад. Тому прохання О. Зибенка задоволене не було. Забігаючи наперед, варто зауважити, що штат власних співробітників, а не відряджених від інших державних установ УНР, у ЦББ з’явився лише після 1 січня 1922 р.

Для координації дій між ЦББ та урядовими установами було запроваджено інститут зв’язкових. Так, від Особистої канцелярії Голови РНМ УНР ці функції виконував Василь Пашенко, від Державної канцелярії – Степан Додон, Державного контролю – Омелян Кіцера, Військового міністерства – хорунжий Лебедів, Міністерства фінансів – Іван Іскра, Міністерства освіти – Гнат Стадник, Міністерства преси і пропаганди – Іван Сочинський, Міністерства шляхів – Жидківський (згодом Єфросінія Коровко), Військово-похідної канцелярії Головного Отамана – поручник Помогайленко²¹. Призначення зв’язкових мало впорядкувати роботу ЦББ з урядовими установами, оскільки усі звернення міністерств та відомств до ЦББ приймалися виключно через зв’язкового. Головний начальник евакуації і розташування урядових установ УНР І. Паливода навіть заявив, що запити установ, які не призначили зв’язкових, розглядатися не будуть²².

Невдовзі було утворено першу, і найбільшу філію ЦББ. 8 грудня 1920 р., відповідно до наказу ЦББ № 3, було ліквідовано Комендатуру установ УНР в м. Ченстохові, а на її місці створено Бюро біженців з України в м. Ченстохові, що повністю підпорядковувалося ЦББ з України в Тарнові. Начальником бюро у Ченстохові було призначено

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3324, оп. 1, спр. 12, арк. 31–31зв.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 1.

²⁰ *Ibid.*, ф. 3126, оп. 1, спр. 1, арк. 17.

²¹ *Ibid.*, ф. 3324, оп. 1, спр. 12, арк. 2, 38, 39.

²² *Ibid.*, ф. 3323, оп. 1, спр. 5, арк. 16.

Антон Стрижевського – активного українського громадського діяча, завдяки якому бюро розвинуло доволі масштабну діяльність²³. Вже за кілька днів А. Стрижевський розробив структуру бюро, про яку повідомляв у Тарнів у рапорті від 12 грудня 1921 р. Відповідно до цієї структури, загальними питаннями розміщення і організації життя урядовців мало займатися бюро біженців, при якому для вирішення конкретних завдань та організації взаємодії з усіма урядовими установами створювалася рада представників міністерств. Для “технічного керування” усіма справами при бюро мали бути створені канцелярія та кілька відділів із конкретно визначеними функціями. Загалом структура бюро уявлялася А. Стрижевському таким чином²⁴:



Під опікою бюро у Ченстохові наприкінці 1920 р. перебувало понад 2000 біженців (станом на 1 червня 1921 р. – 1300 осіб²⁵, на

²³ ЦДАВО України, ф. 3323, оп. 1, спр. 5, арк. 8.

²⁴ *Ibid.*, спр. 3, арк. 51–51зв.

²⁵ *Ibid.*, арк. 139.

М. Горбатюк, Центральне бюро біженців...

1 липня 1921 р. – 775 осіб²⁶), тому і його штат був значно більшим за штат ЦББ. Станом на кінець грудня 1920 р. у ньому працювало 33 особи, причому найбільшу кількість співробітників відрядило МВС – 18, Міністерство шляхів – 7 та Військове міністерство – 8²⁷. Ключові посади у Бюро біженців з України в Ченстохові, станом на 9 березня 1921 р. обіймали:

Начальник бюро	Стрижевський Антін (МВС)
Директор канцелярії	Осаківський Ілько (Міністерство шляхів)
Нач. юридичного відділу	Лілеїв Іван (Міністерство шляхів)
Нач. господарчого відділу	Фесенко Мефодій (Міністерство шляхів)
Нач. відділу зв'язку	Кузів Іван (МВС)
Нач. загального відділу	Літинський Михайло (МВС)
Юрисконсулт	Сороковенко Юрко (МВС)
Слідчий	Воскобойніков Олександр (Військове міністерство)
Квартирмістр	Дорожинський Михайло (МВС)
Командант табору “Страдом”	Ліппе Олександр (Військове міністерство)
Командант табору “Шкільний”	Галушка Микола (Міністерство шляхів) ²⁸ .

На жаль, виявити статут ЦББ або інші установчі документи, які б регулювали діяльність бюро, нам не вдалося. Судячи із подальшої діяльності організації, перед нею стояли дві основні задачі: 1) організація побуту цивільних емігрантів з України у місцях їх компактного розміщення (оренда приміщень для роботи центральних державних установ УНР, дотримання порядку у місцях праці і проживання українців, надання медичної допомоги, соціальне забезпечення, організація пунктів харчування тощо), та 2) взаємодія з місцевими органами влади Польщі з метою визначення юридичного статусу емігрантів на території Польщі (отримання дозволу на проживання та переїзд; видача документів, що посвідчують особу; облік біженців з України тощо).

Серед функцій, які виконувало ЦББ, було й отримання від місцевої польської влади дозволів на проведення українцями концертів та різного роду масових заходів. Так, для проведення 26 грудня 1920 р. концерту ЦББ просило у старости Тарнова надати зал *Kasy Oszczę-*

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3323, оп. 1, спр. 3, арк. 136.

²⁷ *Ibid.*, арк. 27–27зв.

²⁸ *Ibid.*, ф. 3126, оп. 1, спр. 2, арк. 80.

поїсі²⁹. За участі ЦББ Тарнівська філія Українського товариства Червоного хреста організувала 20 січня 1921 р. в готелі “Брістоль” лекцію професора В. Біднова³⁰. 3 березня 1921 р. Головна управа Українського товариства Блакитного хреста влаштувала в залах готелю “Брістоль” благодійний концерт з танцями³¹. 8 лютого 1921 р. Жіноча спілка при Українському товаристві Блакитного хреста за допомогою ЦББ влаштувала “вечірку-кабаре” у приміщенні кав’ярні Кірша на користь хворих і поранених вояків Армії УНР, чистий прибуток від проведення якої становив 14 344 польські марки (загальний прибуток – 25 952, видатки – 11 608)³². 5 жовтня 1921 р. відбулося прилюдне відзначення роковин смерті Гетьмана І. Мазепи, організоване Радою Кирило-Мефодіївського братства. У програмі заходів було вечірне церковне богослужіння, ранкова літургія і панахида “та вечір-академія”³³.

ЦББ забезпечувало отримання емігрантами з України усіх необхідних дозволів на проживання на території Польщі. Зокрема, при посередництві ЦББ у Тарнівському старостві можна було отримати дозвіл на право перебування і пересування у межах усієї Польщі, а у Ліквідаційній комісії – дозвіл на право побуту в Тарнові³⁴. ЦББ також здійснювало видачу емігрантам документів, що посвідчували особу взамін втрачених чи викрадених³⁵.

ЦББ на вимогу польської влади мало регулювати та обмежувати пересування біженців з України в межах Польщі. Наприклад, військові і цивільні біженці із Ченстохови могли приїхати у Тарнів лише після виклику, зробленого через ЦББ³⁶. Процедура таких пересувань була приблизно такою: 1) державна установа УНР робила запит у ЦББ, 2) ЦББ зверталось до польських місцевих органів влади з проханням надати дозвіл на перебування у Тарнові; 3) в разі отримання дозволу, ЦББ повідомляло про це у відповідну установу; 4) тільки після цього можна було здійснити поїздку в Тарнів.

Також обов’язком ЦББ було примусове виселення із Тарнова до Ченстохови тих українців, які не мали дозволу на проживання. Так,

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3323, оп. 1, спр. 11, арк. 18.

³⁰ *Ibid.*, арк. 42.

³¹ *Ibid.*, арк. 175.

³² *Ibid.*, арк. 88–89.

³³ *Ibid.*, спр. 9, арк. 18.

³⁴ *Ibid.*, спр. 11, арк. 28.

³⁵ *Ibid.*, арк. 26–29, 36, 43, 52.

³⁶ *Ibid.*, спр. 5, арк. 34; спр. 3, арк. 12.

М. Горбатюк, Центральне бюро біженців...

наприклад, 9 квітня 1921 р. МВС звернулося до ЦББ із проханням вжити необхідних заходів перед польською владою щодо примусового виселення із Тарнова співробітника згаданого міністерства Володи-мира Желіхівського³⁷.

Ситуація із легалізацією українців на терені Польщі ще більше ускладнилась після ліквідації 17 травня 1921 р. Тарновської експози-тури Довудства генерального військового округу у Кракові. Згадана організація надавала т. з. “політичні візи” українцям-емігрантам, на підставі яких останні брались на облік у польських місцевих органах влади. Після припинення діяльності експозитури іншого органу із такими ж функціями створено не було, і начальник ЦББ О. Зибенко 30 травня 1921 р. запропонував головному начальнику евакуації і роз-ташування установ УНР В. Гиненку-Савійському поклопотатися перед урядом Польщі, щоб відтепер українські паспорти візувалися старост-вами без попереднього отримання “політичної візи”, і щоб отримані візи давали українцям такі ж права, що й іншим іноземцям, у т. ч. право виїзду за кордони Польщі³⁸.

Певні труднощі довелося долати ЦББ і у справі розселення укра-їнців-емігрантів на території Польщі, у першу чергу в Східній Галичи-ні і Волині. Відповідно до розпорядження польського МВС від 8 лип-ня 1921 р., усім емігрантам з Великої України було заборонено про-живати у Тернопільському, Станіславському і Львівському воеводст-вах, Острожському, Дубенському, Кременецькому та інших повітах³⁹. 16 липня 1921 р. ЦББ порушило перед польським МВС питання про скасування обмежень на проживання емігрантів з України у Східних Кресах. У відповідь польське МВС писало, що відмінити дію обіжника від 8 червня 1921 р. неможливо, але колишнім урядовцям УНР може бути дозволено проживати на території Волині і Галичини за умови надання списків охочих⁴⁰.

Починаючи з кінця листопада 1921 р. при посередництві ЦББ велика кількість емігрантів у Тарнові і Ченстохові отримала від поль-ської місцевої влади картки ідентичності (*karta identityczności*), які забезпечували право вільного перебування на території Польщі. Як свідчать архівні документи, звернення з проханням про видачу такої

³⁷ ЦДАВО України, ф. 3323, оп. 1, спр. 11, арк. 100.

³⁸ *Ibid.*, спр. 15, арк. 7–7зв.

³⁹ *Ibid.*, спр. 14, арк. 12.

⁴⁰ *Ibid.*, спр. 13, арк. 19.

картки поступали у ЦББ до кінця 1922 р. включно. Зокрема збереглися звернення таких відомих українських державних і військових діячів, як І. Огієнко, В. Сальський, А. Маршинський, Г. Домбровський, П. Пилипчук, А. Стрижевський, І. Кабачків, Х. Лебедь-Юрчик, М. Крижанівський та ін.⁴¹

Практично усе політичне і громадське життя українців у Тарнові у той період було пов'язане із готелем “Брістоль”. Українська влада обрала його місцем перебування урядових структур УНР під час тимчасового перебування у Польщі у серпні 1920 р. Він же став місцем роботи для міністерств і відомств УНР після вимушеного залишення території України у жовтні 1920 р. Діяльність ЦББ у Тарнові була тісно пов'язана із готелем “Брістоль” – бюро працювало в одній із кімнат готелю, мало орендувати інші кімнати і розподіляти їх між урядовими установами УНР, а також слідкувати за дотриманням у них порядку. Серед документів фонду 3323 ЦДАВО України є низка прохань міністерств і відомств УНР про виділення приміщень⁴², надання додаткових меблів (столів)⁴³, обмін більшої кімнати на меншу (у зв'язку із неможливістю платити оренду)⁴⁴ тощо.

Тривалий час ЦББ не вдавалося забезпечити достатній рівень підтримання порядку в готелі “Брістоль”. Основною проблемою були нерегламентовані “нічліжки” у “Брістолі” посадових осіб, які прибували до Тарнова у службових справах. Ці особи часто не могли завершити їх за один день і, не маючи коштів на оренду житла, ночували у “Брістолі” прямо на робочих столах, порушуючи правила проживання у готелі і приносячи часом непоправну матеріальну шкоду⁴⁵.

Недбале ставлення деяких українців до майна готелю викликало невдоволення у його власника, інженера (suwłny inżynier budowy) Януша Рипушинського. Так, 3 січня 1921 р. Я. Рипушинський у листі до головного начальника евакуації і розташування урядових установ УНР І. Паливоди просив не готувати їжу та не користуватися самоварами у кімнатах і залах, “використовувати клозети у культурний спосіб”. У разі, коли ці зауваження не будуть усунені, власник готелю погрожував терміновим виселенням постояльців⁴⁶. Очевидно, що це

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3323, оп. 1, спр. 15, арк. 65, 69, 84, 141, 147, 162, 183, 206, 210.

⁴² *Ibid.*, спр. 11, арк. 19, 21.

⁴³ *Ibid.*, арк. 64.

⁴⁴ *Ibid.*, арк. 73.

⁴⁵ *Ibid.*, арк. 39, 43, 48–48зв.

⁴⁶ *Ibid.*, арк. 67–68зв.

М. Горбатюк, Центральне бюро біженців...

звернення не принесло очікуваних результатів, оскільки 27 січня 1921 р. Я. Рипушинський надіслав начальнику ЦББ черговий лист, в якому повідомляв про всі проблеми, з якими зіткнулась обслуга готелю. Зокрема, Я. Рипушинський писав, що він не проти того, щоб у готелі поряд з урядовою працею влаштувалися концерти і танці, але був категорично проти того, щоб зали використовувалися як спальні (в той спосіб, що зсувалися до купи столи і на них спали люди в одязі і брудних чоботях), щоб постояльці милися в коридорах, що призводило до заливання підлоги водою, псування підлоги і меблів та невинуватого використання води⁴⁷.

Головний начальник евакуації і розташування установ УНР І. Паливода оперативно відреагував на звернення власника готелю. Зокрема, візування В. Паливодою отриманого листа свідчить про його звернення до міністра внутрішніх справ із проханням повністю заборонити ночівлю сторонніх осіб у готелі “Брістоль”, розпорядження завідувачому господарством про заборону “миття на коридорах” та рекомендації керуючому справами Директорії про необхідність “звернути увагу на непорядки на кухні, які загрожують нам виселенням”⁴⁸.

Незважаючи на зростання активності І. Паливоди, уряду УНР стало зрозуміло, що діючий головний начальник евакуації та ЦББ не в змозі забезпечити порядок у готелі “Брістоль”. 31 січня 1921 р. міністр внутрішніх справ О. Саліковський писав головному начальнику евакуації та розташування установ УНР І. Паливоді про те, що з метою упорядкування внутрішнього життя у місці розташування урядових установ УНР, “виходячи з загальної компетенції Міністерства внутрішніх справ, останнє мусить перебрати всі адміністраційні функції щодо внутрішнього розпорядку в місці розташування Установ УНР, а саме: а) справи варті; б) справи дозволу на ночліг у партері “Брістоль” і на перебування у Тарнові; в) справи дозволу на різні зібрання; г) справи цензури оголошень та іншого роду повідомлень, що вивішуються до загального відома, та д) інші справи адміністраційного характеру, що виникатимуть під час нашого перебування на чужині”⁴⁹. Фактично, ця заява слугувала сигналом про необхідність заміни головного начальника евакуації і розташування установ УНР та перепідпорядкування ЦББ безпосередньо МВС УНР.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3323, оп. 1, спр. 11, арк. 61–61зв.

⁴⁸ *Ibid.*, спр. 9, арк. 26.

⁴⁹ *Ibid.*, ф. 3324, оп. 1, спр. 5, арк. 44.

4 лютого 1921 р. рішенням РНМ УНР І. Паливоду було увільнено від виконання обов'язків головного начальника евакуації і розташування урядових установ УНР за власним бажанням, а питання про призначення нового начальника перенесено на наступне засідання⁵⁰. Рішенням РНМ УНР від 6 лютого 1921 р. усі питання, що стосувалися евакуації і розташування урядових установ, були передані у відання Міністерства внутрішніх справ УНР⁵¹. 11 лютого 1921 р. міністр внутрішніх справ УНР О. Саліковський головним начальником евакуації і розташування державних установ УНР призначив свого заступника П. Дмитріїва⁵², а згодом (наприкінці лютого – на початку березня 1921 р.) іншого заступника – В. Гиненка-Савійського⁵³.

Одним із першочергових завдань нового головного начальника евакуації і розташування урядових установ УНР було продовження оренди приміщень, зайнятих урядовими установами УНР у готелі “Брістоль”. Так, 8 березня 1921 р. на засіданні РНМ УНР Міністерству фінансів УНР було доручено виплатити необхідні кошти за найняті помешкання⁵⁴. Нотаріальну угоду про оренду приміщень у “Брістолі” було укладено 19 березня 1921 р. між В. Гиненко-Савійським і власником готелю Я. Рипушинським⁵⁵. Після її підписання документально засвідчених конфліктів між власником готелю і урядовими установами УНР більше не було.

У подальшому ЦББ вдалося усунути й низку інших проблем, що викликали негативне сприйняття ДЦ УНР та призводили до погіршення відносин із власником готелю. На початку жовтня 1921 р., хоч із запізненням, ЦББ запровадило пропускну систему у приміщення “Брістоль”, де працювали урядові установи. Тоді ж було укладено перелік усіх співробітників міністерств і відомств УНР, і кожному з них видано посвідчення на право входу в готель⁵⁶. ЦББ також вирішило проблему із нерегламентованими нічлігами у “Брістолі” шляхом організації у Тарнові Біженецького нічліжного дому. На жаль, нам не вдалося встановити, коли він був організований і де знахо-

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3324, оп. 1, спр. 12, арк. 53.

⁵¹ *Ibid.*, спр. 5, арк. 51.

⁵² *Ibid.*, арк. 56.

⁵³ *Ibid.*, арк. 54.

⁵⁴ *Ibid.*, арк. 54.

⁵⁵ *Ibid.*, арк. 59–60зв.

⁵⁶ *Ibid.*, ф. 3323, оп. 1, спр. 9, арк. 19–19зв.

М. Горбатюк, Центральне бюро біженців...

дився, але цей дім згадується у листуванні співробітників ЦББ у другій половині липня 1921 р.⁵⁷

Утримання досить великої кількості співробітників центральних державних установ УНР у Польщі було для еміграційної влади УНР непосильною ношею, тому вона підтримувала намагання емігрантів знайти роботу на території Польщі. Важливу роль у пошуку місця праці для біженців відіграло ЦББ, яке акумулювало різну інформацію про можливість працевлаштування, надавало її всім охочим, співпрацювало у цьому напрямі із Міністерством праці УНР та Бюро праці. Так, 24 червня 1921 р. Міністерство праці УНР надіслало ЦББ для використання у роботі інформацію про становище на ринку праці у Чехословаччині, Німеччині, Болгарії і Польщі⁵⁸.

11 червня 1921 р. Бюро праці, яке здійснювало дослідження ринку праці у різних частинах Польщі, повідомляло ЦББ, що на Волині біженці з України можуть отримати роботу у районних кооперативах Рівного, Кременця, Луцька і Дубно (інструктори по кооперації, бухгалтери); у початкових, вищих початкових та середніх школах Луцька (вчителі); у сільськогосподарському товаристві “Кучкарівка” у Луцьку (землеміри і “рисовники”) тощо⁵⁹.

Інформація про можливість працевлаштування для емігрантів з України надходила у ЦББ як від приватних осіб, так і від різних організацій, зокрема від інженера Г. Панченка (“Спілка акційна дровяного промислу і гандлю”)⁶⁰, голови Кременецької Просвіти С. Бачинського⁶¹, Луцької повітової Просвіти⁶² тощо.

З часом, в умовах поступового збільшення кількості емігрантів з України та території Польщі, виникла потреба у створенні нових відділень ЦББ. Зважаючи на те, що біженці з Великої України осідали переважно в Галичині і на Волині, саме на цій території і було б найбільш закономірним виникнення нових філій ЦББ. Але варто пам’ятати, що у Польщі діяла заборона для українців селитися у Східних Кресах. З іншого боку, з відома польських державних і військових структур на кордоні з Україною продовжували діяти

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3323, оп. 1, спр. 8, арк. 77.

⁵⁸ *Ibid.*, арк. 60–60зв.

⁵⁹ *Ibid.*, спр. 9, арк. 4–4зв.

⁶⁰ *Ibid.*, спр. 11, арк. 46.

⁶¹ *Ibid.*, ф. 3324, оп. 1, спр. 5, арк. 77–77зв.

⁶² *Ibid.*, арк. 78–78зв.

уенерівські прикордонні пункти, через які з України прибували не тільки цивільні біженці, а й утікачі від мобілізації до більшовицької Червоної армії, які виявляли бажання служити в Армії УНР. Польська влада була змушена лавірувати між небажанням дозволити українцям з-за Збруча селитися у Галичині і Волині та необхідністю виконання взятих на себе зобов'язань по підтримці Армії УНР. Консенсусом стала пропозиція польської сторони, висловлена на початку березня 1921 р., надати українським прикордонним пунктам статус філій ЦББ, що легалізувало б їх роботу на території Польщі⁶³. Варто зауважити, що вже в березні 1921 р. у листуванні МВС УНР згадується про потребу створення місцевих бюро біженців (як філій ЦББ) у Рівному і Тернополі⁶⁴.

Додатковим стимулом для організації нових філій ЦББ у прикордонній зоні була необхідність захисту втікачів з України від їх примусового повернення назад в УСРР. Були навіть випадки прямої передачі біженців поляками у руки більшовиків та їх подальші розстріли. При цьому місцева польська влада намагалася виселити навіть емігрантів, з належним чином оформленими документами. Так, наприклад, 12 травня 1921 р. місцева влада зібрала усіх емігрантів з України, що мешкали в Гусятині і навколишніх селах, і намагалася відправити їх у Радянську Україну. Уникнути цього вдалося лише завдяки втручання члена Ради Республіки УНР, який опинився там випадково⁶⁵. Українська сторона при посередництві Г. Юзефського намагалася добитися від польського уряду недопущення таких випадків, а наявність спеціальних українських недержавних установ мали цьому сприяти.

Закон УНР “Про відкриття місцевих філій Бюро біженців з України” було прийнято 10 червня 1921 р. Відповідно до нього, з метою реєстрації біженців, захисту їх інтересів та врегулювання взаємовідносин із польською владою, головний начальник евакуації і розташування установ УНР отримав право у порозумінні з Міністерством фінансів УНР та Державним контролем УНР відкривати нові філії ЦББ у місцях скупчення біженців з України, приймати та звільняти їх співробітників. В адміністративному плані місцеві філії підпорядковувалися ЦББ і мали фінансуватися із державного бюджету⁶⁶.

⁶³ ЦДАВО України, ф. 3323, оп. 1, спр. 14, арк. 3.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Ibid.*, спр. 13, арк. 5.

⁶⁶ *Ibid.*, арк. 24.

М. Горбатюк, Центральне бюро біженців...

Знаючи про складнощі у відносинах із місцевою польською владою, начальник ЦББ намагався підготувати ґрунт для відкриття нових філій ЦББ. 16 червня 1921 р. він писав головному начальнику евакуації і розташування установ УНР: “В силу того, що місцева польська влада, не маючи відповідних вказівок від уряду, може поставитися негативно до утворення філій, потрібно клопотати в Варшаві, щоб на місцях були дані вказівки рахуватися з Центральним бюро біженців з України, як з цілком правними органами”⁶⁷. Тут же вказувалося на основні функції ЦББ та його філій: 1) реєстрація і облік біженців з України; 2) врегулювання правового статусу біженців; 3) захист їх інтересів; 4) допомога у розташуванні та ін.⁶⁸. Як свідчать архівні документи, 16 червня 1921 р. уряд УНР повідомив МВС Польщі про заплановане відкриття двох філій ЦББ у Гусятині і Тернополі⁶⁹.

Перша з цих філій була створена у м. Тернополі. 13 червня 1921 р. загальні збори Запомогової секції Українського горожанського комітету для підмоги емігрантам з України у Тернополі, обговоривши становище українських емігрантів у місті, ухвалили рішення про створення Тернопільської філії ЦББ та обрали її головою армійського прифронтового цивільного комісара при Армії УНР Федора Сумневича⁷⁰.

Філія ЦББ у Гусятині виникла дещо пізніше. На жаль, точної дати її створення відшукати не вдалося, але з упевненістю можна стверджувати, що це сталося до 16 липня 1921 р., оскільки цим днем датується призначення Романа Сідлецького, керівника УЧХ у Тернополі, в. о. начальника філії ЦББ у Гусятині⁷¹.

Із листування, яке велося між новопризначеними начальниками філій (у першу чергу Ф. Сумневичем) та керівництвом ЦББ у Тарнові, можна сформулювати уявлення про діяльність філій, проблеми у їх роботі та взаємовідносини із ЦББ та місцевою польською владою. Кожна філія мала власну печатку і штамп, на якій містилася назва організації українською і польською мовами⁷².

Отже, Центральне бюро біженців з України у м. Тарнові було складовою системи організаційного оформлення політичної еміграції

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3323, оп. 1, спр. 14, арк. 6.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*, арк. 19.

⁷⁰ *Ibid.*, арк. 7–8.

⁷¹ *Ibid.*, арк. 14.

⁷² *Ibid.*, арк. 19–19зв.

УНР у Польщі. Діяльність бюро була спрямована на організацію побуту цивільних емігрантів та оформлення їх юридичного статусу в Польщі, і включала в себе оренду приміщень для роботи центральних державних установ УНР, забезпечення порядку у місцях праці і проживання українців, організацію надання медичної допомоги, соціального забезпечення, організацію пунктів харчування, влаштування дозвілля, отримання дозволу на проживання та переїзд, видачу документів, що посвідчують особу, облік біженців з України тощо. Поява філій організації дозволила розширити географію діяльності бюро та збільшити кількість біженців, яким було надано посильну допомогу. Впродовж усього часу свого існування бюро стояло на сторожі захисту інтересів українських емігрантів та сприяло їх єднанню у Польщі.

**TOWARD THE HISTORY OF POLITICAL RELATIONS
OF UKRAINIAN MONARCHIAL EMIGRATION
WITH BRITISH RULING CIRCLES IN 1930s.**

In political sense the interaction between representatives of sovereign Ukrainian institutions and representatives of British Royal institutions – have not existed until the end of 1920s. In this respect, if we want to understand the nature of British-Ukrainian encounter in the interwar period and later, it is more meaningful to talk about cultural attitudes and mutual perceptions and perspectives rather than the history of official relations¹.

The preparation to establish the political relations with British military and political circles was made by exile Hetman Pavlo Skoropads'kyi (1873–1945) in 1926–1931. The general picture of the process of preparation is to be found in the personal diary of Hetman, written in 1919–1945². To the process of preparation were involved some members of the German political and military elite, namely general – lieutenant Grener (1867–1939), the minister of military affairs Gesler and lieutenant – colonel Speer³. In the framework of preparation was indicated the candidate for the future representation of Hetman in Great Britain – Volodymyr Korostovets' (1888–1953).

The Korostovets' family belonged to Ukrainian nobility of the city of Chernihiv. The uncle of Volodymyr Korostovets' secret counselor Ivan Korostovets' was the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Russian Empire to Port-Arthur and Teheran at the beginning of the twentieth century⁴. It was him who helped his nephew with his diplomatic career. In 1918 he met hetman Pavlo Skoropads'kyj in Ukraine, as well as P. Miliukov, baron R. Rosen, an ambassador of Russian Empire to the USA, O. Krivoshein, the Minister and future Head of baron Vrangell's govern-

¹ See: Andrew Wilson, *Ukrainians. Unexpected Nation*, New Haven; London, 2002.

² Pavlo Skoropads'kyi, *Dnevnik (Diary) Manuscript*, vol. I. (01.01.1919–06.06.1929), [in:] Personal Archive of the Skoropads'kyi Family. Kusnacht, Switzerland.

³ About the process of preparation see more deeply: V. Potulnytski, *Pidhotovka Het'manom Pavlom Skoropads'kym v 1926–1931 rokach pidgruntia do zapochatkyvannia politychnykh stosunkiv z korolivstvom Velykobrytania (The Preparation by Hetman Pavlo Skoropads'kyi in 1926–1931 the Base for the Establishing the Political Relations with the Kingdom of Great Britain)*, *Krajeznavstvo*, 4 (Kyiv, 2013) 215–223.

⁴ About Ivan Korostovets' and his relations with Hetman Pavlo Skoropads'kyi see: Pavlo Skoropads'kyi, *Spogady. Kinets' 1917 – gruden' 1918 (Recollections. The end of 1917 – December 1918)*, Kyiv; Philadelphia, 1995, p. 167, 171, 301, 310.

ment in Crimea, and others. Skoropads'kyi deeply estimated Ivan Korostovets' and named him as "experienced diplomat"⁵.

The nephew of his old colleague Ivan Korostovets' – Volodymyr, had an experience of diplomatic work in tsarist Russia and in 1928 became the author of publicistic book about the Poland, issued in Germany⁶. In 1930–1931 Hetman twice sent him to Great Britain to gather the information about the attitude of leading British circles to Ukrainian question and to prepare the foundation for the mutual Ukrainian – British political relations in future⁷.

The political activity of Volodymyr Korostovets' in Great Britain in the beginning of 1930s was mainly limited to the propaganda of Ukrainian monarchic (hetman) concept among the English nobiliary circles. He was trying to prove the attraction of this concept in the context of substantiating of the two other concepts: Russian threat and the menace of Bolshevism to England and Europe⁸.

In 1932 in London Korostovets' founded the magazine "Investigator", which had been published until 1934. The magazine was being published in English by the group of Englishmen who aimed at fighting Bolshevism. They considered that the best way of doing that is to support those Ukrainian state formation forces which under the rule of monarch (Hetman) seek to separate Ukraine from the Bolshevist Russia and to create Ukrainian sovereign monarchic state⁹. Some members of Hetmans family, particularly his daughter and personal secretary of Hetman Skoropads'kyj in 1928–1945 Elisaveta (1899–1976), and his son and officially appointed in 1933 successor of Hetman Danylo Skoropads'kyj (1904–1957) took an active part in the process of preparation and bringing the "Investigator" to a successful issue¹⁰.

In this magazine as well as in other English or German conservative magazines, Korostovets' worked at propagandizing the history and theory of Ukrainian monarchism and at anti-Bolshevism propaganda, and spread the information about the development of Ukrainian conservative move-

⁵ Pavlo Skoropads'kyi, *Spogady...*, p. 310.

⁶ Pavlo Skoropads'kyi, *Dnevnik...*, vol. I-D, p. 54.

⁷ *Ibid.*, p. 174, 203–205.

⁸ See more deeply: V.A. Potulnytski, *Dyplomatiya Pavla Skoropads'koho. Vijs'kovo dyplomatuchni stosunku het'mana z ostrivnumu monarchijamu v 1926–1943 rr. (The Diplomacy of Pavlo Skoropads'kyj. Political and Military Relations of Het'man with Island's Monarchies in 1926–1943)*, Kharkiv, 2014, p. 179–194.

⁹ *Бюлетень Гетьманської Управи (Buletен' Hetmanskoji Upravu)*, Berlin, 1933, October, No.14.

¹⁰ Pavlo Skoropads'kyi, *Dnevnik...*, vol. I-D, p. 212.

V. Potulnytski, *Toward the history of political relations...*

ment, particularly in America and Canada¹¹. But for Investigator in 1932–1934, in 1938 Korostovets' published his articles on the identity of empire plans of tsar and Bolshevik Russia in the German magazine *Geopolitik*. This magazine was being published in Heidelberg and edited by major-general, doctor, professor Karl Haushofer. The latter was well-known person in German political and military circles exactly as the specialist in international relations of Germany with Japan and Great Britain¹².

In the time span of 1930s Korostovets' was holding meetings in nobiliary societies and clubs; he was attending sessions of conservative parties, educational institutions of political elite. In particular, in the year 1936 Korostovets' delivered speeches in seven institutions of English conservative ruling parties: 1. Aschridge Dining Club in London where one hundred members of conservative party were present. There Korostovets' met the Prime-minister of England Sir Stanley Baldwin (Korostovets' conducted a speech "Monarchy and Modern Russia"); 2. At the Political Academy training politicians – Bonar Law College in Aschridge near London on the personal invitation of the principal of the college lord Lorenz Sutton. The students and soldiers of the British Ministry of Foreign Affairs were present there (the speech of Korostovets' was dedicated to the relations of Ukraine and Germany and lasted for three days); 3. At the political and economic debating-society "1933 Club" in Chesterfield, founded by the agents of the Conservative party, chaired by Roger John Edward Conant (the members of national Liberal and National Labour Parties, the landed nobility and entrepreneurs were present); 4. At the Royal Central Asian Society; 5. At Folkestone Conservative Association; 6. Aschridge Circle London – the political school under the patronage of Sir Stanley Baldwin; 7. The Unionist Canvassing Corps – united corps of the Labour Conservative party¹³.

At these sessions Ukrainian monarchists met the leading regional British politicians, in particular the leader of Conservative party in Wales, admiral Walker Heneage Vivian, Scottish conservative leader Lord Denbigh, they took floor at the regional universities, met the leaders of ruling

¹¹ About the Ukrainian conservative movement in USA and Canada in 1920s–1930s see: T. Sydorчук, *Het'manskyj ruch v emigraciji na terytorijii SSHA ta Kanady (1918–1939) (Hetman's Movement in Emigration on the Territory of USA and Canada (1918–1939))*, Kyjiv's'ka Starovyna, 1 (2002) 72–88.

¹² In 1930 Haushofer published his analytical book about Japan. See.: Karl Haushofer, *Japans Reichserneuerung. Strukturwandlungen von der Meiji-Era bis Heute*, Berlin; Leipzig, 1930.

¹³ *Наш стяз (Nash stiah). Орган Союзу гетьманців-державників в США (Orhan Soiuzu hetmansiv-derzhavnykiv v Amerytsi)*, Chicago, 1936, the 6th of June, p. 1–2; the 14th of November, p. 2.

parties – conservative Sir Stanley Baldwin, liberal David Lloyd George and others, and also representatives of British aristocracy – Lord Walter Runsiman, the Head of the United Royal Dutch Shell Lord Henri Deterding, Oswald Mosley, general Charles Bruce, Sir Michael O'Dwyer, Commander Francis Charles Cadogan, captain Guy Mc Caw, Sir Henry Gloster Armstrong¹⁴.

In 1937/1938 Korostovets' took floor at several regional universities, political unions and clubs, in particular in Swansea (Wales), Crowborough (Essex), West Illington (London), Broxbourne (Herts), Darwen (Lancashire), Canterbury (Oxford)¹⁵. The objective of the activity of Ukrainian monarchists was the following: 1) to involve English conservative circles in supporting the Ukrainian monarchic movement; 2) to arouse the interest of English elite to Ukraine, as to an important political factor in fighting Bolshevism in general, and Russian Bolshevism in particular.

To substantiate this objective Korostovets' resorted to several arguments: 1) as the result of the fact that the main threat comes from Russia, Ukraine, being the closest neighbor of the former Empire, assumes an important political role; 2) Bolshevism in Russia is the threat for the civilization, not only for England, Europe, etc., but for the world civilization; 3) After the First World War England, Germany, Italy, France, Spain and Ukraine came to their revival thanks to those forces, which put up their political strategies based mostly on their aristocratic traditions. That is why traditional monarchic nations with the traditional monarchic form of government should unite to counteract all possible dangers, which threaten their nations and their traditional values, and first of all to fight Marxist Communism¹⁶.

The last concept was the most important for Hetman Pavlo Skoropads'kyj in his long-term policy. Being informed in 1937 about the plans of German government, and willing to unite all monarchic nations after German-Russian war, hetman sent his heir Danylo Skoropads'kyj first to America in 1937, and after his journey to the USA and Canada – for permanent residence to England¹⁷.

¹⁴ *Наш стяз (Nash stiah)*, 1936, the 6th of June, p. 1–2; the 14th of November, p. 2.

¹⁵ *Наш стяз (Nash stiah)*, 1938, the 5th of March, p. 2.

¹⁶ *Український робітник (Ukrainskyi Robitnyk) Орган Союзу Гетьманців в Канаді (Orhan Soiuzu Hetmansiv v Canadi)*, Toronto, the 10th of December, p. 2–3.

¹⁷ About the journey of Danylo Skoropads'kyj to USA and Canada see: V. A. Potulnytski, *Diplomatija Pavla Skoropads'koho. Vijs'kovo diplomatichni stosunki het'mana z ostrivnumu*

V. Potulnytski, *Toward the history of political relations...*

The son of Hetman Skoropads'kyj Danylo Skoropads'kyj joined the activity of Korostovets' in 1939. Danylo Skoropads'kyj was officially appointed a successor hetman with all the rights and duties of the elder of the monarchic family in Vannzee (Germany) in July 1933 and it was legally executed in October 1933. Until the death of Hetman Pavlo Skoropads'kyj the decision of legal succession hadn't been reconsidered¹⁸. At hetman's order Danylo moved from Germany to England in July 20, 1939 for permanent residence¹⁹. He had lived there until his death in 1957.

Two Ukrainian committees which existed in England at this period counteracted this policy and this vision of hetman in different ways and different times – committee of UPR – Ukrainian People's Republic (Socialists and Social Democrats) and committee of OUN – Organization of Ukrainian Nationalists (Radical Nationalists). Nationalistic and social magazines in L'viv, such as “Dilo”, “Literaturno-naukovyi Visnyk”, criticized the activity of Volodymyr Korostovets'. They popularized the idea, that “Hetmanists in England propagandize monarchic and hetman's concept, but not a Ukrainian one and join those British circles (conservative party and aristocracy – *V. P.*), which do not want to deal with us and ignore our activity”²⁰. On the contrary, the hetmanists answered, that “the Ukrainians should welcome the fact that such honorable English business and political circles have close connections with Ukrainian monarchists, as it is an advantage for the whole Ukraine, but should not obstruct Ukrainian hetmanists to do what can be done only by them, but never by non-noble ideology”²¹.

The most active opponent of Korostovets' was the director of Ukrainian Republican Committee in London in 1932–1939 Volodymyr Kyselivs'kyi (1896–1983). He came from America to London in 1931, four years after Korostovets' in order to organize Ukrainian Club. The Body of Ukrainian hetmanists in the USA “Наш стяг” (Our Banner) considered Kyselivs'kyi arrival to London and the organizing of the “Ukrainian Club” of Socialists and Social Democrats under his guidance to be a joint move of

monarchijamu v 1926–1943 rr., p. 213–222; *Za Ukrajinu. Opys podorozi het'manycha Danyla Skoropads'koho do Zlychenych Derzhav i Kanady. Osin' 1937 – vesna 1938 rr.*, uklad Ivan Isajiv, Edmonton, 1938 (For Ukraine. The Description of the journey of het'manych Danylo Skoropads'kyj to United States and Canada. Autumn 1937 – Spring 1938, composed by Ivan Isajiv, Edmonton, 1938.

¹⁸ On the issue of appointment consult: *Бюлетень Гетьманської Управи (Buletен' Hetmanskoji Upravy)*, Berlin, 1933, October No. 18.

¹⁹ Pavlo Skoropads'kyi. *Dnevnik..*, vol. II-B, p. 149.

²⁰ *Хліборобський шлях (Khlіborobs'kyi shliakh)*, L'viv, 1933, the 15th of April, p. 2.

²¹ *Ibid.*

pro-Bolshevist circles in Britain and similar circles in the USA²². Expressing his resentment with the fact of hetman coming into political contacts with Britain, Kyseliv's'kyi wrote to the leading agent of Ukrainian Social democratic party in L'viv Volodymyr Levyn's'kyi in 1938: "I cannot understand how they can (Britons – V. P.) give asylum to Danylo Skoropads'kyi, if his father is cooperating with Nazi Germany. If they even have exiled loyal Jews to the island of Maine, suspecting them of possible pro-German orientation as it was during the previous World War, what can be then said about the Skoropads'kyis. They are the direct supporters of German interests and agents of German intelligence, and they exist only thanks to Germany and are sponsored from the German funds"²³.

The Committee of the Organization of the Ukrainian Nationalists was founded in 1933. With the fact of opening of this committee in London the founder of OUN colonel Yevhen Konoval's' (1891–1938) decided to strengthen the activity of OUN in England²⁴. This Committee counteracted the plans of Ukrainian monarchists and Ukrainian monarchic movement right after the Second World War, when it united all three interwar Ukrainian immigration Committees into a Union of Ukrainians in Great Britain (founded in 1946–1948) chaired by Danylo Skoropads'kyi. In fact, the Union had been influenced by OUN since 1950, and aimed at treating all figures (Danylo Skoropads'kyi, the head of Social Democratic Directorate Symon Petliura (1879–1926), the leader of Nationalists Yevhen Konoval's') as equal persons in the context of nation-building perspective and the ideology of Ukrainian Nationalism²⁵.

It is important to stress, that although the Ukrainian issue was not the most important in British foreign policy during the interwar and postwar periods, but it still played rather an essential role in it. From their own side, British official circles were well-informed through their own international sources and due to the verification of their own information with the proceedings of the reports and the conversations with Korostovets' and Danylo Skoropads'kyi about the existence of Ukrainian traditional conservatism and monarchism²⁶. They were also convinced, that its further

²² *Наш стяг (Nash stiah)*, 1936, the 11th of July.

²³ *State Central Historical Archive in L'viv*, Fund 187, Descript. 1, Affair 47, p. 7–8.

²⁴ See: E. Liakhovych, *Activity of OUN in England in 1933–1935* [in.:] *Konoval's' and His Era*, Munich, 1974, p. 915–919.

²⁵ V. A. Potulnytski, *Dyplomatiya Pavla Skoropads'koho. Vijs'kovo dyplomatuchni stosunku het'mana z ostrivnumu monarchijamu v 1926–1943 rr.*, p. 188–189.

²⁶ *Ibid.*, p. 203–210.

V. Potulnytski, *Toward the history of political relations...*

existence in interwar immigration in Europe was quite real. This particularly concerns the USA and Canada, where Ukrainian monarchic movement was in its full swing at those times²⁷. The hetmanists managed to establish in USA and Canada the close mutual relations and turned for the support of their movement to the respective representatives of American and Canadian political and financial elite, such as John Buchan, 1st Baron Tweedsmuir, general-gouvernor of Canada, Harold Hitz Burton, the Major of Cleevland, the Head of the Ford Automobile Corporation Henry Ford, and others²⁸.

While offering to the Ukrainian hetmanists in Canada the scope of subjects for their lectures in which the official British circles from the surroundings of Sir Baldwin were particularly interested, and with which he took floor in various aristocratic clubs and societies in Britain, Korostovets' wrote: "Those of my lectures and reports which are in greatest demand here (i.e. in England – V. P.) and which are most often wanted are the following: "Eastern Europe, Soviet Russia and Ukraine", "Russian Policy Before and After the War", "On Soviet Reality", "The Parallels Between the Policies of Red Russia and Imperial Russia", "The Difference Between the Ukrainian and Russian Monarchism", "The Critical Review of Fascism", "Famine in Ukraine"²⁹.

Ukrainian monarchism by the very fact of its existence was also rather attractive for certain circles of British imperial aristocracy, which realized that the position of Ukrainian monarchism was the only different imperial stance as far as Kyivan Rus' heritage is concerned, as viewed by Kyiv, not by Moscow. Thus, the discussions led between the members of British Conservative and Liberal parties touched upon the issues of the Russia's future arrange and of Ukraine's autonomy, the latter was considered convenient by the British. Korostovet's himself, while explaining this view of the British to his supporters in Germany and in L'viv, wrote that "...the English, considering their fascination on the grandeur of a state in general, which has been very traditional with them since the second half of the sixteenth century when England started its way to the world hegemony

²⁷ See: T. Sydorчук, *Het'manskyj ruch y CLLIA ta Kanadi v mizvojenyj period jak istoryko – polityczne ta svitohliadne javyche (Hetman's Movement in USA and Canada in the interwar period as historical, political and philosophical phenomenon)*, Kyjiv's'ka Starovyna, 6 (2001) 101–116.

²⁸ *Za Ukrajinu. Opys podorozi het'manycha Danyla Skoropads'koho do Zlychenych Derzhav i Kanady*, p. 88; 176–177; Pavlo Skoropads'kyi. *Dnevnik...*, vol. II, p. 64.

²⁹ *Ukrains'kyi robitnyk. Orhan Soiuzu het'mantsiv v Kanadi. (The Paper of the Union of hetmanists in Canada)*, Toronto, 1936, January 25, p. 2.

applied the same standards to Russian and Ukrainian realities. I am very often asked whether we (i.e. Ukrainian monarchists – *V. P.*) could be satisfied with the autonomy within the boundaries of Russia. I am always answering for this, that it is vice versa – Moscow can obtain autonomy from Kyiv, and Bolshevism brought to Ukraine by Moscow, can be neutralized only if Ukraine separates from Moscow. As far as autonomy is concerned, we – hetmanists – on the contrary pose the autonomous rights of Ukraine under the rule of Poland, Romania, Czechoslovakia as another task of our policy³⁰.

As it was already mentioned about the Ukrainian perspective of the problem, the Ukrainian monarchism on the political scene of Ukrainian emigration in the interwar Britain was not alone. Besides Hetman trend (the monarchists) there were two other Ukrainian immigration committees here: the committee of Ukrainian People's Republic (Socialists and Social Democrats), and the committee of Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) represented Radical Nationalists. The official British circles defined their character and activity nearly the same: as monarchic, moderate and radical respectively³¹. While the moderate circles of Ukrainian Socialists and Social Democrats were supported by the British, the nationalists did not have any active support till the end of the Second World War.

Ukrainian Socialists and Social Democrats were most often invited with the aim to tell about the Ukrainian issue to the salon of Lady Lucy Bronner which was the place for reunions of British society of Near and Middle East. At this very salon during the session presided by a businessman Moshe Linkoln on the 30-th of June, 1935, Ukrainian socialist Roman Small – Stots'kyi delivered the speech in which he emphasized that hetman Pavlo Skoropads'kyi acquired power from Germans³². The speech also informed about the fact that hetman movement merged with the fascist one in Germany, and the very hetman Skoropads'kyi has neither a party nor supporters, that he has only a limited amount of mass media within his powers and is not favoured by that many Ukrainians³³.

Within the British circles there was an ambivalent attitude towards every Ukrainian immigration political circle, except from a radical one. This attitude is figured out on the basis of reflections of the very hetman Pavlo Skoropads'kyi and of his closest supporters. It was received by him

³⁰ *Khliborobs'kyi shliakh*, L'viv, 1932, p. 227–231.

³¹ See: V. A. Potulnytski, *Dyplomatiya Pavla Skoropads'koho. Vijs'kovo dyplomatuchni stosunku het'mana z ostrivnumu monarchijamu v 1926–1943 rr.*, p. 206–210.

³² *Khliborobs'kyi shliakh*, L'viv, 1935, June, 25, p. 4.

³³ *Ibid.*, p. 4.

V. Potulnytski, *Toward the history of political relations...*

both from official German sources and from Volodymyr Korostovets' and Danylo Skoropads'kyi from England³⁴. Monarchists were treated by English political figures with certain precautions because the leader of monarchic movement – an exiled hetman Pavlo Skoropads'kyi was in Nazi Germany at the time.

Along with this there was also certain warm attitude formed on the basis of nobiliary ideology which is close by its spirit to the English, as it is headed by traditional aristocracy. A positive image of Ukrainian monarchists was also due to the position of Russian liberal immigration, namely a newspaper “Vozrozhdeniye”, which was published in Paris by Pavel Miliukov (1859–1943)³⁵. It was writing about Ukrainian monarchists that “Ukrainian monarchism game is at its starting point, but at the same time it is concentrated in the hands of energetic people of rather high level of culture and knowledge, who were among the empire's elite and are now having ties with the Germans and aim at establishing relations with the English. The work of Ukrainian monarchists should not be condemned as it may have a positive meaning in the course of liberating Russia from the Bolsheviks”³⁶.

Ukrainian Socialists and Social Democrats were treated by British official political circles with regard to both of the above stated items: involvement in German affairs and the Ukrainian character of activity, all of which was opposite to their attitude towards Ukrainian monarchists³⁷. In this case the basis for certain loyalty was the separation of mentioned Ukrainian groups from German authorities, and the sign of being not respectable was a modern moderate Ukrainian nationalism disguised as social democracy. The attitude toward the movement of Ukrainian Nationalists was not serious at all as a result of its radical character, though at the same time it had a right for existence because of the necessity for British circles to have a better understanding of the whole complex of Ukrainian issues and everything concerning them³⁸. Besides, it was historically and geopolitically related.

³⁴ See: Pavlo Skoropads'kyi, *Dnevnik...*, vol. III, 1937–1941.

³⁵ About the attitude of Russian liberals of the nineteenth – first half of the twentieth century (Chicherin, Kavelin, Pypin, Struve, Miliukov and others) toward Ukrainian question see: V. A. Potulnytskyi, *The image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860–1945)*, Acta Slavica Iaponica (Sapporo, 1998), tomus XVI, p. 1–29.

³⁶ *Vozrozhdeniye*, Paris, November 13, 1932.

³⁷ V. A. Potulnytski, *Dyplomatiya Pavla Skoropads'koho. Vijs'kovo dyplomatychni stosunku het'mana z ostrivnumu monarchijamu v 1926–1943 rr.*, p. 208–209.

³⁸ *Ibid.*, p. 208.

While describing the perspectives of the loyalty of British conservative circles towards hetman ideas Korostovets' in his article "England and Ukrainian Issue" wrote the following: "the menace to the English world on the part of Bolsheviks favours hetman Ukrainian ideas in England. An English patriot is conservative deep inside. His world outlook is based on tradition and progress. This contradicts the foundations of Bolshevik outlook. The English realize that Bolshevik propaganda should be eased. Nowadays in England the vision of Bolshevism is that of world evil which must be combated and the most efficient ways for this should be found. That is why the Ukrainian question becomes in England a big problem. The Conservatives think that we should be taken into account and be offered constant contacts. The English start to realize that Soviet Moscow and Bolshevism are the antithesis to Ukraine"³⁹.

The facts which were the basis for such ideas of British official political circles were as follows. The return of hetman Skoropads'kyi to power in Ukraine with the support of Germans, which already happened in 1918, can be repeated. Then hetman will turn from a probable force into a real one, as monarchic Ukraine will again become a state, even if it will be a puppet state under the auspices of Germany. When before Hitler's attack to Poland Britain had been thinking of creating out of Western Ukrainian region of Halychyna common English – Polish batterfield against Germany and the USSR (as there existed a common Soviet-German anti-British union), after the Germans captured France when the plans of Germany and the possibility of its future attack of the USSR started to be detected by British intelligence, British official circles increased interest in the figure of hetman's heir Danylo Skoropads'kyi⁴⁰. British conservative leaders reasoned that if Germany won Skoropads'kyi could have been trusted. In case of the victory of the USSR they meant to switch to the Nationalists, which actually took place after the war.

So, the Ukrainian monarchism became valid in Great Britain at the beginning of 1930s, when a Ukrainian nobleman, Russian diplomat to Britain during tsar regency and government official at the Ministry of Foreign Affairs in Russian Empire Volodymr Korostovets' moved from Berlin to London for permanent residence and launched there his political and propaganda activity.

³⁹ *Khliborobs'kyi shliakh*, 1934, November 18, p. 1.

⁴⁰ *Za Ukrajinu. Opy podorozi het'manycha Danyla Skoropads'koho do Zlychenych Derzhav i Kanady*, p. 94.

V. Potulnytski, *Toward the history of political relations...*

The political relations of Ukrainian monarchial emigration with British ruling circles in 1930s. have been developed in the context of two interdependent perspectives. Firstly, these are the views and activity of the Ukrainian monarchists in Great Britain, particularly Hetman's Skoropads'kyjs official representative and spokesman there Volodymyr Korostovets. The perspective of other Ukrainian non-monarchic circles in Great Britain created certain background and discord with the activity of Ukrainian monarchists, which presented Ukraine in general and Ukrainian monarchism in particular to British political circles.

Secondly, this is the attitude of British ruling circles, diplomacy and intelligence to Ukrainian issue and Ukrainian monarchism on one hand, and of certain circles of British aristocracy and officer corps on the other hand. This is also an interpretation of Ukrainian monarchism and its place in the context of traditional tasks of British diplomacy and policy, multiplied by those realias which appeared in the world in the interwar period.

Both types of traditional conservative ideologies – British and Ukrainian – influenced each other in ideological terms and treated each other with regard to their policies. The hetman movement explained Britain and its role in future reconstruction of Europe and in rebirth of the idea of Great Ukraine, supported by the hetman. The British official circles – liberal and conservative, particularly Lloyd-George, who used to meet Korostovets', Baldwin, Churchill and others, have examined their views on European and world politics in the framework of Ukrainian question, and were trying to clarify the situation about the attitude towards hetman Ukrainian movement.

The heritage of historical and political thought of the two traditional conservatisms – English and Ukrainian, which had been collaborating in the time span of twenty seven years (1930–1957), and the contacts between them which were lost after the death of Danylo Skoropads'kyi in 1957, can influence the process of bringing back these contacts under the new historic realias of our days. The common historical contacts in the past can help creating a new dimension of these relations in political and scholarly terms in the future.

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В НІМЕЧЧИНІ У 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ: ІНТЕГРАЦІЯ В СУСПІЛЬСТВО КРАЇНИ ПРОЖИВАННЯ ТА БАЖАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Німеччина була однією з країн, де в міжвоєнний період сконцентрувались як українські політичні, так і потужні інтелектуальні сили – українська інтелігенція, вчені, діячі культури та студіююча молодь¹.

¹ По першій світовій війні на території Німеччини в таборах військовополонених перебувало, за різними оцінками, близько 100 000 українців, переважна більшість з яких повернулася в Україну. У 1920-ті – 1930-ті роки після поразки українських визвольних змагань (1917–1921 рр.), за підрахунками сучасних дослідників, у Німеччині проживало приблизно 15 000 українців (крім того, тимчасова економічна еміграція з Західної України). Багато колишніх українських політиків, громадських та державних діячів Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Директорії УНР, з якими німецькі уряди співпрацювали у 1918–1921 рр., мешкали та працювали у міжвоєнний період у Берліні та інших містах Німеччини, тісно контактували у 20–30-ті роки, вже як емігранти, з німецькими державними структурами. Це гетьман України П. Скоропадський, президент Західноукраїнської Народної Республіки Є. Петрушевич, президент Директорії УНР А. Макаренко, міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко, посли УНР у Берліні О. Севрюк і М. Порш та інші. Українська еміграція в Німеччині між двома світовими війнами була набагато менш чисельною, ніж, наприклад, у Польщі, Чехословаччині або Франції. Однак, саме в Німеччині знаходилися головні центри українського націоналістичного та гетьманського рухів. У 20–30-тих роках ХХ століття в Німеччині були представлені основні напрямки української політичної еміграції. Детально див.: Д. В. Бурім, *Джерела з історії української еміграції в Німеччині у фондах Архіву Федеральної Землі Берлін*, Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць, Миколаїв, 2012, вип. 9, с. 143–157; Д. В. Бурім, *Діяльність Товариства підтримки української науки та культури в Німеччині (за матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін)*, Чорноморський літопис: Науковий журнал, Миколаїв, 2012, вип. 5, с. 142–164; Д. В. Бурім, *Діяльність Українського товариства допомоги біженцям в Німеччині. За матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін (Берлін, Німеччина)*, Сумський історико-архівний журнал, XVI–XVII (2012) 112–132; Д. В. Бурім, О. О. Кураєв, Ю. А. Мицик, Т. М. Себта, *Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини*, Студії з архівної справи та документознавства, К., 2007, том 15, с. 141–147; І. Каменецький, *Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами*, Євген Коновалець та його доба, Мюнхен, 1974, с. 851–882; О. О. Кураєв, *Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрям*, К., 2009, 456 с.; С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, Прага, 1942, ч. 1, 370 с.; С. Попик, *Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни*, К.; Чернівці, 1999, 236 с.; І. В. Срібняк, *Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.)*, К., 1999, 296 с.; В. П. Трощинський, *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*, відп. ред. В. Б. Євтух, К., 1994, 260 с.; В. П. Трощинський, А. А. Шевченко, *Українці в світі*, К., 1999, 352 с.; *Українці в Берліні 1918–1945. Пропамятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в*

Д. Бурім, Українські студентські об'єднання в Німеччині...

У 1920-ті – 1930-ті роки українські студенти навчалися у багатьох вищих навчальних закладах Німеччини: Університет Фрідріха Вільгельма в Берліні, Вища технічна школа в Берліні, Вища торгівельна школа в Берліні, Вища сільськогосподарська школа в Берліні, Вища ветеринарна школа в Берліні, Вища технічна школа в Данцигу, Університет Альберта в Кенігсберзі, Університет міста Геттінгена, Університет міста Кіля, Університет міста Лейпцига, Університет міста Тюбінгена, Університет міста Фрайбурга, Університет міста Франкфурта, Лісова висока школа в Еберсвальде та інші вищі навчальні заклади².

Шератон готел в Торонто, Торонто, 1996, 256 с.; F. Golczewski, *Deutsche und Ukrainer. 1914–1939*, Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010, 1085 S.; C. Kumke, *Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 43 (1995) 218–253.

² М. Антонович, *Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945)*, Український історик, 1–3(41–43) (1974) 136–154; 4(44) (1974) 18–46; Д. В. Бурім, *З історії діяльності Союзу українських студентів “Основа” при Високій Технічній Школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст.*, Сумський історико-архівний журнал, XVIII–XIX (2012) 25–43; Д. В. Бурім, *З історії українських студентських організацій в міжвоєнній Німеччині: “Турток студентів українців при Університеті в Берліні”*, Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, К., 2012, т. 25, с. 474–506; Д. В. Бурім, *Українські студентські об'єднання в міжвоєнній Німеччині: Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі у 20-х роках ХХ ст.*, Чорноморський літопис: Науковий журнал, Миколаїв, 2012, вип. 6, с. 104–123; С. Наріжний, *Українська еміграція...*, Прага, 1942, ч. 1; С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої)*, К., 1999, 272 с.; *Пропам'ятна книга Данцигерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцигу 1921–1945*, Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979, 218 с.; Р. Стахів, *20 літ Союзу Українських Студентів “Основа” в Данцигу*, Краківські Вісті (Краків, 1943, 24 серпня), ч. 185; 25 серпня, ч. 186; 26 серпня, ч. 187; М. Сулима, *Український науковий інститут, Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто*, Торонто, 1996, с. 81–86; М. Сулима, В. Яріш, *Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами, Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто*, редактор: Верига В., Торонто, 1996, с. 136–143; *Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник...*; Б. Цимбалістий, *Національна організація українських студентів (НОУС) в Німеччині*, Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Торонто, 1996, с. 150–167; В. Шиприкевич, *Український студентський осередок в Данцигу в роках 1921–1945. Спроба історичного огляду*, Пропам'ятна книга Данцигерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцигу 1921–1945, Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979, с. 21–114; Я. Шумелда, *Нарис життя українського студентства в середуції Європи за останніх 20 літ*, Двадцять літ Української Академічної Громади, Прага, 1941, с. 36–46; В. Яріш, *Українські науковці в Берліні*, Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і 250

За інформацією дослідника історії української еміграції Симона Наріжного, “на 1 лютого 1926 р. в Німеччині нараховувалося всього 96 українських студентів і 9 студенток. Студіювали вони на таких школах: Техніка Шарльоттенбург – 18, Університет Берлін – 15, Університет Кенігсберг – 8, Лісогосподарська висока школа в Берліні – 7, Торгівельна висока школа в Берліні – 7, Університет в Кілі – 5, Університет в Гетінгені – 4, Спортова академія в Берліні – 3, Технікум у Мітваден – 3, Інститут для чужинців у Берліні – 2, Лісова висока школа в Еберсвальде – 2, Ветеринарна висока школа в Берліні – 1, Технікум Берлін – 1, Музична Берлін – 1, Консерваторія Берлін – 1, Школа політичних наук Берлін – 1, Університет Бон – 1, Університет Фрайбург – 1, Університет Франкфурт – 1, Університет Галле – 1, Університет Ляйпціг – 1, Графічна школа в Ляйпцігу – 1 і Теологічна в Дімінгені – 1”³.

У більшості вищих навчальних закладах, де навчались студенти-українці, діяли українські студентські осередки: *Союз українських студентів “Основа” в Данцигу, Товариство українських студентів “Чорно море” в Данцигу, Гурток студентів українців при Університеті в Берліні, Спілка студентів-українців у Німеччині в Берліні, Товариство “Основа” в Берліні, Об’єднання агрономів, лісовиків та ветеринарів у Німеччині в Берліні, Комітет студентів українців з Зеленого Клину в Берліні, Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі та ін.*

Головним осередком українського студентського життя в Німеччині був Берлін, де були зосереджені провідні вищі навчальні заклади та науково-дослідні центри країни. 22 січня 1921 року в Берліні була заснована перша українська студентська організація *“Спілка студентів-українців Німеччини”*⁴, метою якої було об’єднання українських студентів, які студіювали у вищих навчальних закладах Німеччини, та допомога їм⁵. “Спілка” об’єднала близько 120 українських студентів. Щоправда, в 1921 році з ідеологічних причин “Спілка студентів-українців Німеччини” розділилась на дві організації: *“Спілку українських студентів у Німеччині”*, яка об’єднала 95 студентів-українців, та *“Ака-*

діяльності українців у Берліні з нагоди З’їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Торонто, 1996, с. 121–131; С. Кумке, *Op. cit.*, S. 218–253.

³ С. Наріжний, *Українська еміграція...*, Прага, 1942, ч. 1, с. 90.

⁴ 1935 року “Спілка українських студентів у Німеччині” перетворилася на “Спілку українців у Німеччині”.

⁵ С. Наріжний, *Українська еміграція...*, Прага, 1942, ч. 1, с. 88; М. Сулима, В. Яріш, *Op. cit.*, с. 136–143; Б. Цимбалістий, *Op. cit.*, с. 150–167; Я. Шумелда, *Op. cit.*, с. 36–46.

Д. Бурім, Українські студентські об'єднання в Німеччині...

демичну Громаду”, до складу якої увійшло 35 членів. У 1923 р. кількість студентів – членів Спілки українських студентів у Німеччині зросла до 180; Академічна Громада того року нараховувала 20 членів. “Спілка українських студентів у Німеччині”, крім центрального берлінського осередку, мала одинадцять філій у таких німецьких містах, як: Данціг, Кіль, Геттінген, Ляйпціг, Бреслау, Мітвайда, Альтенбург, Еберсвальде, Вінсдорф, Мускав і Кенігсберг⁶. За десять років, “...в роках 1923–1933 через Спілку перейшло майже 400 членів”, “140 членів Спілки скінчило високу освіту в Німеччині та інших країнах”⁷.

Крім Спілки, в Берліні існували й інші студентські товариства, які були організовані при вищих навчальних закладах столиці: *Академічна громада, Товариство “Основа” в Берліні, Гурток студентів при Високій технічній школі в Шарлоттенбурзі, Гурток українських студентів при Високій торговельній школі в Берліні, Гурток українських студентів при Університеті в Берліні, діяло Українсько-німецьке спортивне товариство тощо*⁸.

3 грудня 1924 року в стінах Університету Фрідріха Вільгельма (*Friedrich-Wilhelm Universität zu Berlin*) діяв “*Гурток Студентів Українців при Університеті в Берліні*” (*Ukrainische Studenten-Gruppe an der Universität Berlin*)⁹. Об'єднання мало представляти інтереси студентів українців перед керівництвом Університету та адміністрацією міста, допомагати матеріально членам організації, вести пропаганду української справи серед чужинців тощо. У статуті Товариства зокрема зазначалось, що “Гурток Студентів Українців при Університеті в Берліні” мав своєю ціллю “улекшувати та поширювати знання членів”¹⁰.

Статут Товариства “*Гурток Студентів Українців при Університеті в Берліні*” було затверджено ініціативними сходами Гуртка Студентів Українців при Університеті в Берліні 17 грудня 1924 року в

⁶ С. Наріжний, *Українська еміграція...*, Прага, 1942, ч. 1, с. 89.

⁷ *Ibid.*, с. 89–90.

⁸ *Ibid.*, с. 90.

⁹ Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Rektor und Senat (1835–1945). Nr. 976 Politische Vereine (1928–1931); Nr. 902. Sonstige politischen Vereine. 8) Ukrainische Studenten-Gruppe. Див. також: Д. В. Бурім, *Україніка в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина). Матеріали до біографії професора доктора Івана Мірчука*, Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, К., 2011, т. 22, с. 312–327; Д. В. Бурім, *Джерела з історії української еміграції в Німеччині...*, с. 143–157; Д. В. Бурім, *3 історії українських студентських організацій...*, с. 474–506.

¹⁰ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (далі: ЦДАВО України)*, ф. 4390, оп. 1, спр. 3, арк. 17.

Берліні. На засіданні були присутні: Михайло Мілько, Анна Залужна, Зенон Пеленський, Остап Стасів, Нестор Іванина, Василь Кучабський, Домет Оляничин¹¹. Членом Гуртка Студентів Українців, згідно Статуту Гуртка, міг бути кожен студент Українець університету в Берліні, прийнятий членами Гуртка Студентів Українців одноголосно¹².

“Гурток Студентів Українців при Університеті в Берліні” мав свого постійного представника при Представництві зарубіжних студентів Університету Фрідріха Вільгельма (“*Ausländer – Vertretung*”)¹³. Керівництво “Гуртка Студентів Українців при Університеті в Берліні” неодноразово зверталося з проханням про допомогу українським студентам, які навчалися в Університеті Фрідріха Вільгельма, до Міністерства науки та народної освіти, до Міністерства закордонних справ¹⁴, а також до ректора Університету з проханням скасувати або суттєво зменшити оплату за навчання для українських студентів¹⁵.

Українські студенти Високої Технічної Школи в Шарлоттенбурзі (*Technische Hochschule zu Charlottenburg* або *Technische Hochschule zu Berlin*; сучасна назва після 1946 р.: *Technische Universität Berlin*) були об’єднані в Гурток Студентів-Українців при Високій Технічній Школі в Шарлоттенбурзі “Основа” (*Vereinigung der Ukrainischen Studenten an der Technischen Hochschule zu Charlottenburg “Osnowa”*). Товариство мало представляти інтереси студентів-українців перед керівництвом Високої Технічної Школи та адміністрацією міста, вести пропаганду української справи серед чужинців, допомагати матеріально членам організації тощо.

До складу Гуртка Студентів-Українців при Високій Технічній Школі в Шарлоттенбурзі “Основа” у 20-х роках ХХ століття належали: Ярослав Бабій (відділ будівництво машин), Василь Баляк (відділ електрики), Кость Батух (будівельний відділ), Андрій Гаух (відділ хімії), Кость Гинилевич (відділ електрики), Василь Мирослав Ісаїв (гірничий відділ), Петро Кожевников (будівельний відділ), Іван Кривенький (будівельний відділ), Юрко Литвиненко (відділ кораблебудування), Василь Ліпар (відділ електротехніки), Октавія Радомська (від-

¹¹ ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3, арк. 17.

¹² *Ibid.*

¹³ ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3; Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Rektor und Senat (1835–1945). Nr. 976 Politische Vereine (1928–1931); Nr. 902. Sonstige politischen Vereine. 8) Ukrainische Studenten–Gruppe.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 12, арк. 49–52.

¹⁵ *Ibid.*, ф. 4390, оп. 1, спр. 12, арк. 41–42.

Д. Бурім, Українські студентські об'єднання в Німеччині...

діл хімії), Микола Скрипник (гірничий відділ), Гриць Чужак (відділ електрики), Гриць Панчин (відділ електрики), Кость Опадчий (відділ архітектури), Степан Федак (відділ хімії) та ін.

Очолювали Управу Гуртка Студентів-Українців при Високій Технічній Школі в Шарлоттенбурзі “Основа” у 1920-х роках Дмитро Равич – голова, Василь Баляк – містоголова і скарбник, Василь Ісаїв – секретар; Гриць Чужак і Іван Кривенький були обрані до Ревізійної Комісії. Д. Равич у половині жовтня виїхав до Ч. С. Р., а його місце зайняв В. Баляк¹⁶.

Потужним українським студентським центром міжвоєнного періоду, поряд з Берліном, був Данциг з його Високою технічною школою. Висока технічна школа в Данцигу була заснована в 1904 році як Kaiser Wilhelm II Technische Hochschule Danzig (Висока Технічна Школа Кайзера Вільгельма II у Данцигу)¹⁷. У 1904–1918 рр. це – Königliche Technische Hochschule zu Danzig (Королівська Висока Технічна Школа у Данцигу), у 1918–1921 рр. – Technische Hochschule in Danzig (Висока Технічна Школа у Данцигу), у 1921–1939 рр. – Technische Hochschule der Freien Stadt Danzig (Висока Технічна Школа Вільного міста Данцига), 1939–1941 рр. – Technische Hochschule Danzig (Висока Технічна Школа Данцига), у 1941–1945 рр. – Reichshochschule Danzig (Імперська Висока Школа Данцига), з 1945 р. – Politechnika Gdańska (Гданська Політехніка). Навчання проводилось на факультетах: архітектури, цивільного будівництва, машинобудування, електротехніки, суднобудування, хімічному та загальних наук.

Перші українські студенти з'явилися в Данцигу у 1921 році, масово українці почали прибувати до Данцигу на навчання у 1922 році. Як згадує один з тогочасних українських студентів Високої технічної школи Данцига, “...осінню 1922 року появляється в Данцигу біля 150 українських студентів, що хотіли записатися на Політехніку. Деякі з них були підготовані до студій попереднім слуханням викладів в українській Політехніці. Колишні вояки осередніх держав мали першенство в прийнятті на студії як Kriegsteilnehmer, і в залежності від їхніх військових заслуг, навіть були частинно або й повністю, звільнені від оплат за студії...”¹⁸.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3, арк. 55–57.

¹⁷ Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921–1945, матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич, Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979, с. 24.

¹⁸ *Ibid.*, с. 32–33.

Українські студенти Данцига були об'єднані в *Союз українських студентів "Основа" при Високої Технічній Школі в Данцигу* ("*Verein Ukrainischer Studenten "Osnowa" in Danzig*", *Danzig – Langfuhr, Technische Hochschule*), який розпочав свою діяльність 15 жовтня 1922 року та діяв до 1945 року¹⁹. Окрім нього, в Данцигу були такі українські студентські організації, як: корпорація "Чорноморе", корпорація "Галич", корпорація "Зарево", "Смолоскип", "Кооператива українських студентів-техників", "Товариство імені Івана Франка", Громада імені Драгоманова, "Кружок Рідної Школи", "Спортовий Гурток", Співочий гурток "Сурма", "Гурток Залізної Остроги", "Дніпро", "Науково-Термінологічний Гурток" тощо²⁰. Деякі з цих організацій входили до складу "Основи".

У першому списку українських студентів, що його у 1922 році подала новозаснована "Основа" до ректорату Високої технічної школи, було 88 осіб²¹. У 1923 р., за оцінками дослідника історії української еміграції С. Наріжного, "Основа" об'єднувала 100 членів, що студіювали на місцевій політехніці, на 1 березня 1924 р. – 87 членів, у 1925 р. у Данцигу студіювало понад 120 українських студентів; з них органі-

¹⁹ Володимир Шиприкєвич, автор історичного нариса про діяльність українського студентства в Данцигу, подає таку періодизацію історії діяльності Союзу українських студентів "Основа" при Високої Технічній Школі в Данцигу: "Роки існування данцізького студентського осередку виразно діляться на чотири періоди, а це: 1. Період початковий, що охоплює роки 1921–23. Це роки постання студентського осередку, його організаційні початки та шукання "модус-у вівенді" в новому німецькому середовищі. Характеризується він чисельністю студентства, спільною працею в одній студентській організації та спробами перенести організаційну систему, практиковану в краю, до нових обставин. 2. Роки 1924–27, це роки боротьби різних світоглядних та ідеологічних угруповань серед студентства і шукання нових організаційних форм, коли виявилось, що традиційні форми студентської організації не відповідали новим умовам життя і світогляду. 3. Роки 1927–38, це роки гармонійної співпраці між студентськими організаціями, що дало можливість вести успішну виховну працю серед студентства та дало змогу вести пропаганду української справи серед німецьких студентів, професури і німецького громадянства взагалі. 4. Роки 1938–1944, це роки занепаду студентського осередку із-за зменшення числа студентів, спричинене приходом до влади у Вільнім Місті націонал-соціалістів і погіршенням відношення влади до чужинців, а потім вибухом другої світової війни, що відділила Данціг від українських земель. Роки панування націонал-соціалістів позначаються перебуванням усього студентського життя, як німецького, так і українського. Нівечаться давні добрі відносини між німцями та українцями, зате, завдяки припливові більшої кількості українського робітництва, зростає громадська праця українського студентського осередку". (*Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини...*, с. 95).

²⁰ С. Наріжний, *Українська еміграція...*, Прага, 1942, ч. 1, с. 90–91.

²¹ *Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини...*, с. 37; Р. Стахів, *Op. cit.*

Д. Бурім, Українські студентські об'єднання в Німеччині...

зованих було 95²². З середини 1920-х років кількість студентів, членів “Основи”, через економічні труднощі поступово зменшується. “Причина зменшення чисельності студентів була економічна. ... Студіювати в Данцигу по 1925 році могли лише діти заможніших батьків, або ті, що з якихось причин не мали іншого вибору або ті, що вміли затиснути паса і жити голодуючи”²³. В 1927 році, за даними товариства “Основа”, зареєстрованих було в Данцигу 95 студентів, а в 1928 – 73, в 1929 – 75, в 1930 – 74, в 1931 – 65, у 1932 – 55, 1933 – 53”²⁴.

Більшість українських студентів, що навчалися у Високій технічній школі Данцига та були членами Союзу українських студентів “Основа”, походили з Галичини, значно менше було студентів з Волині, Полісся, Підляшшя та Наддніпрянщини. В перший період значний відсоток складали колишні вояки армій ЗУНР та УНР, а також австро-угорської армії.

За період з 1921 року по 1945 рік у Високій технічній школі Данцигу загалом навчалось більше 200 українських студентів, близько 140 з них отримали дипломи інженерів, 4 – докторський ступінь. Найбільша кількість українських студентів навчалась на факультетах цивільного будівництва, машинобудування, електротехніки, суднобудування та хімічному²⁵.

Першим головою *Союзу Українських Студентів “Основа” при Високій Технічній Школі Вільного Міста Данцига* було обрано Юрія Яремкевича, другим головою був Іван Трач; третім в академічному році 1925–26 був Микола Яримович, пізніше, в 1926–27 роках Мирон Букоємський, потім Степан Пиндус, та після нього Святослав Шматера²⁶.

Головним завданням “Союзу Українських Студентів “Основа” при Високій Технічній Школі Вільного Міста Данцига” було представляти інтереси українського студентства перед Сенатом Високої Технічної Школи та місцевою цивільною адміністрацією, “заступати українське студентство і його справу перед німецькими і чужинецькими товариствами і репрезентувати студентський осередок перед українським суспільством, вести пропаганду української справи перед чужинець-

²² С. Наріжний, *Українська еміграція...*, Прага, 1942, ч. 1, с. 90–91; *ЩДВАО України*, ф. 4390, оп. 1, спр. 8, арк. 1–35. Див. також: Р. Стахів, *Op. cit.*

²³ *Пропамятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини...*, с. 37.

²⁴ *Ibid.*, с. 38.

²⁵ *Ibid.*, с. 38–39.

²⁶ *Ibid.*, с. 40.

ким світом і врешті створити організаційні рамки для внутрішньої діяльності свого членства та нести матеріальну допомогу своїм членам”²⁷.

Одним з найменших за чисельністю серед українських студентських організацій Німеччини було “Товариство Студентів-українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі” (“Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus-Universität zu Königsberg, Preußen”). 1923 року філія “Спілка українських студентів у Німеччині” у Кенігсберзі стала самостійною організацією та утворила “Товариство Студентів-українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі”. Це Товариство в 1923 р. мало 12 членів, у 1924 р. – 9 членів, у 1925 р. – 8 членів. “Економічні умови життя українських студентів у Кенігсберзі, – як зазначав С. Наріжний, – були “не виносити тяжкі”, але не дивлячись на це, студенти-емігранти все ж провадили там культурну працю – впоряджали відчити, тримали зв’язки з німецькими, естонськими й литовськими студентами. При кенігсберзькому Товаристві функціонували літературно-наукова й спортова секції”²⁸.

Українські студентські об’єднання, що діяли у вищих навчальних закладах Німеччини, а саме: Товариство “Основа” в Данцигу, Спілка студентів-українців у Німеччині, Товариство “Основа” в Берліні, Комітет студентів-українців з Зеленого Клину в Європі, Об’єднання українських студентів агрономів, лісників та ветеринарів у Берліні, Товариство студентів-українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі, Гурток студентів при університеті в Берліні, Об’єднання агрономів, лісників та ветеринарів у Німеччині та Товариство “Чорноморе” – Данциг були членами Центрального Союзу Українських Студентів (ЦЕСУС)²⁹.

З середини 1920-х років українське студентство в Німеччині переживало досить складні часи. Так, у листі-зверненні Централі Українських Студентських Організацій у Німеччині, за підписами голови Управи Централі Михайла Мілька та економічного референта Ореста Лупашка, до Управи Українського Громадського Комітету в Празі та Центрального Союзу Українського Студентства 1924 року, між іншим

²⁷ Пропамятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини..., с. 40; див. також: Д. В. Бурім, *З історії діяльності Союзу українських студентів “Основа”*..., с. 25–43.

²⁸ С. Наріжний, *Українська еміграція*..., Прага, 1942, ч. 1, с. 89–90; ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3, арк. 9–10; 30–32зв.; 58–58зв.; 64–67; 76–81; 147–150; спр. 4, арк. 7–8. Див. також: Д. В. Бурім, *Українські студентські об’єднання в міжвоєнній Німеччині*..., с. 104–123.

²⁹ С. Наріжний, *Українська еміграція*..., Прага, 1942, ч. 1, с. 91–92.

Д. Бурім, Українські студентські об'єднання в Німеччині...

зазначалось: “Вже більше як три роки проводить українське студентство в Німеччині та в. м. Данцигу боротьбу з матеріальними злиднями – боротьбу за своє існування. Трьохрічний баланс цієї боротьби показує, що при всіх зусиллях студентство не могло стати на певний матеріальний ґрунт. Економічні умови, які утворилися після стабілізації німецької валюти – загальне подорожчання життя (більш ніж в якійсь іншій європейській країні) та високі шкільні оплати при теперішньому стані забезпечення та абсолютної неможливості дістати працю, поставили студентство в безвихідне положення. Поважне число українських студентів покинуло вже Німеччину, шукаючи собі притулку в інших державах, головне в Чехословаччині, де при допомозі Хвального Комітету знайшли згадані можливість спокійно студіювати. ... З яких 400 українських студентів в Німеччині і в. м. Данцигу в 1922 р. маємо зараз коло 250, з того фактично студіювали в зимовому семестрі 100–120; навіть і з так званих фактично студіюючих 60 % заробляють випадковою працею на своє прожиття. Лише дуже незначна кількість може пробиватися на гроші своєї рідні, та мають змогу систематичних студій. Шкільних оплат навіть і ці заплатити не змогли і не зможуть”³⁰.

У цей період виникає нагальна потреба створення організації, яка б об'єднала українські студентські товариства, що діяли на теренах Німеччини, бо окремі організації були не в змозі відповідати викликам часу та вирішувати питання, які постали перед окремими українськими студентськими товариствами.

Влітку 1924 року було створено Комісію з об'єднання українського студентства в Німеччині. Необхідність об'єднання розуміють і в окремих українських студентських товариствах. Так, у листі-зверненні Товариства студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі до Комісії з об'єднання українського студентства в Німеччині від 9 серпня 1924 року між іншим зазначалось: “На засіданні Виділу нашого Товариства 9. VIII. 1924 р. повітано проект об'єднання всіх українських студентських організацій в Німеччині та одногослоно рішено приступити до бльоку. Ідея об'єднання та сотворення бльоку українських студентських організацій в Німеччині обговорювалося вже в нас на Тов. Сходинах, але переведення її відложено було на початок шкільного року 1924/25. За сотворення тіснішої співпраці всіх

³⁰ ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 12, арк. 82–84.

українських студентських організацій в Німеччині промовляє не тільки скрутне положення матеріальне студентства, але і, чи не в більшій мірі наші обов'язки супроти рідного народу і Вітчизни. Тоді, коли в інших центрах українських студентських організацій (пр. в Чехії та тепер у Франції) ведеться культурна та пропагандийна праця, від українських студентських організацій в Німеччині вимагає теперішній момент і наше положення ширшої, як досі діяльності на цьому полі, що й досягнеться сотворенням бльоку. Ми твердо віримо, що координацією сил, різними шляхами, якими прямують українські студентські центри в різних державах і систематичною й невсипущою працею дійдемо до одної цілі, якою являється для нас рідна Соборна Українська Держава³¹.

У 20-х роках українські студентські товариства, що діяли на території Німеччини, об'єднуються в *Централю (пізніше – Союз) Українських Студентських Організацій в Німеччині* (згодом *Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині та Вільному Місті Данцигу*)³². З моменту об'єднання українські студентські товариства Німеччини, які увійшли до складу Союзу, втрачають “пряме” членство в Центральному союзі українського студентства в Празі (ЦЕСУС), та з цього часу їхні інтереси в ЦЕСУСі представляє СУСОН (пізніше – СУСОНД)³³.

Документи і матеріали, які висвітлюють діяльність Союзу українських студентських організацій у Німеччині та Вільному місті Данцигу, зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в місті Києві: фонд 4390 “*Союз українських студентських організацій в Німеччині (серпень 1924 р. – січень 1925 р.) та Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу (з лютого 1925 р.)*”, опис 1, 22 справи³⁴.

³¹ ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3, арк. 167. Машинопис. Оригінал.

³² “*Союз українських студентських організацій в Німеччині*” (серпень 1924 р. – січень 1925 р.) та “*Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу*” (з лютого 1925 р.).

³³ ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3, арк. 166, 167.

³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві, ф. 4390 “*Союз українських студентських організацій в Німеччині (серпень 1924 р. – січень 1925 р.) та Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу (з лютого 1925 р.)*”; Опис 1: Справа 1. Статут Союзу. б/д. (6 аркушів); Справа 2. Статут Української краювої студентської ради в Німеччині. 14 липня 1924 р. (2 аркуші); Справа 3. Проект Статуту Гуртка студентів українців при Університеті в Берліні; комуни-

кати Центрального союзу українських студентів у Празі; звіти про діяльність і списки членів Союзу та організацій, що входили до складу Союзу; листування з ними про сплату членських внесків, передплату “Студентського Вістника” та з інших питань. 11 серпня 1924 р. – 31 грудня 1924 р. (170 аркушів); Справа 4. Статут Товариства українських студентів Вищої технічної школи в Данцигу “Чорноморе”; комунікати управи Центрального союзу українських студентів у Празі; лист генерального секретаря Міжнародного університетського олімпійського комітету про підготовку до першої міжнародної олімпіади в Римі та програму її проведення; звіт про діяльність Товариства студентів українців при університеті Альберта в Кенігсберзі; листування про надання позик членам Союзу, про вступ у Союз нових членів та з інших питань; списки членів Співки студентів українців у Німеччині і Товариства “Чорноморе”. 2 січня 1925 р. – 29 січня 1925 р. (82 аркуші); Справа 5. Комунікат української делегації на II конгресі міжнародної студентської конференції у Варшаві про роль українських організацій у міжнародному студентському русі. 24 вересня 1924 р. (2 аркуші); Справа 6. Протоколи загальних зборів представників українських студентських організацій у Берліні від 26 червня 1924 р. про об'єднання українських студентських організацій у Німеччині; мандати представників українських студентських організацій на зборах, скликаних Комісією по об'єднанню українського студентства в Німеччині. 26 червня 1924 р. – 10 серпня 1924 р. (16 аркушів); Справа 7. Книга протоколів засідань управи Союзу. 8 серпня 1924 р. – 25 січня 1925 р. (32 аркуші); Справа 8. Витяг з протоколу II з'їзду українського студентства в Німеччині та місті Данцигу про склад Союзу; звіт про діяльність Союзу за 1924 р.; кошториси Союзу з 1 листопада 1924 р. по 1 квітня 1925 р.; листування з Центральним союзом українського студентства в Празі про надання грошової допомоги українським студентам у Німеччині та з інших питань. (35 аркушів); Справа 9. Витяг з протоколу I з'їзду українського студентства в Німеччині та місті Данцигу про склад Союзу, з економічних та культурно-освітніх питань; листування з членами Союзу про уплату членських внесків, про надсилку відомостей про склад організацій, що входять у Союз та з інших питань. 16 серпня 1924 р. – 26 грудня 1924 р. (54 аркуші); Справа 10. Протокол II звичайного з'їзду Союзу за 30 листопада – 1 грудня 1924 р.; мандати делегатів з'їзду. 23 листопада 1924 р. – 1 грудня 1924 р. (17 аркушів); Справа 11. Листування з Центральним союзом українського студентства в Празі про надання допомоги Союзу та стипендій українським студентам у Німеччині. 4 січня 1924 р. – 27 січня 1924 р. (16 аркушів); Справа 12. Листування з редакціями часописів “Діло”, “Свобода” про вміщення матеріалів роботи I та II з'їздів українського студентства в Німеччині, об'єднанням українських студентських організацій в Америці та іншими організаціями про надання допомоги українським студентам у Німеччині. 15 серпня 1924 р. – 31 грудня 1924 р. (95 аркушів); Справа 13. Листування з членами Союзу про підготовку до міжнародної університетської олімпіади в Римі в 1926 р., надсилку звітів про їх діяльність та з інших питань. 2 січня 1925 р. – 31 січня 1925 р. (48 аркушів); Справа 14. Листування з вищими навчальними закладами Німеччини про тяжке матеріальне становище українських студентів та списки українських студентів, потребуючих допомоги. На нім. мові. 2 січня 1925 р. – 30 січня 1925 р. (16 аркушів); Справа 15. Книга вихідних документів Союзу. 15 серпня 1924 р. – 31 січня 1925 р. (14 аркушів); Справа 16. Книга вхідних документів Союзу. 11 серпня 1924 р. – 19 січня 1925 р. (10 аркушів); Справа 17. Касова книга Союзу. 27 серпня 1924 р. – 31 січня 1925 р. (7 аркушів); Справа 18. Кошторис на утримання Союзу на 1924–1925 роки. 30 жовтня 1924 р. (3 аркуші); Справа 19. Видаткові ордери Союзу. 1924–1925 рр.; Справа 20. Розписки, рахунки та інші грошові документи Союзу. 23 квітня 1924 р. – 30 січня 1925 р. (110 аркушів); Справа 21. Бюлетені Союзу №№ 3,

9–10 серпня 1924 року в Берліні відбувся I-ий З'їзд Українського Студентства в Німеччині та вільному місті Данцигу, на якому були представлені українські студентські організації Німеччини: Спілка Студентів Українців у Німеччині, Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину в Європі, Товариство “Основа” в Берліні, Товариство “Основа” в Данцігу, Об'єднання Студентів Українців Агрономів, Лісовиків та Ветеринарів у Берліні³⁵.

На I-ому З'їзді представників українських студентських організацій Німеччини та вільного міста Данцига було засновано “Централю Українських Студентських Організацій в Німеччині”, винесено низку постанов та обрано Управу та інші органи Централі. До складу Централі входили такі організації: 1) Товариство “Основа” в Данцигу, 2) Спілка Студентів Українців у Німеччині, 3) Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину в Європі, 4) Товариство “Основа” в Берліні, 5) Об'єднання Студентів Українців Агрономів, Лісовиків та Ветеринарів у Берліні, 6) Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі. Управа Централі: Голова Михайло Мілько (Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину), Заступник Голови та Економічний Референт Орест Лупашко (Спілка в Берліні), Секретар Дмитро Равич (“Основа” в Берліні)³⁶.

Управа Централі визначила для себе головне завдання – “винайти засоби, уможливити дальші студії своїх членів. В рамках виконання цього завдання Централя Українських Студентських Організацій в Німеччині мала: 1) дати захист тим студентам в Німеччині та в м. Данцігу, які будуть примушені перейти на студії до Ч. С. Р.; 2) допомагати грошово поодиноким студентам, котрі знаходяться вже перед скінченням студій та виказалися, як здібні в своєму фасі. Список таких членів Управа Централі подасть в найкоротшому часі; 3) взгляднювати прохання наших членів при уділюванні евентуальних італійських та французьких стипендій; 4) підтримувати матеріально українські студентські харчівні в Берліні та Данцігу, щоби тим уможливити харчування по дешевим та доступним студентству цінам”³⁷.

30 листопада та 1 грудня 1924 року в Берліні відбувся II З'їзд Українського Студентства в Німеччині та вільного міста Данцига,

5 за 1930 рік. Нім. мова. Жовтень – 23 грудня 1930 р. (16 аркушів); Справа 22. Бюлетені Союзу №№ 1–2, 3 за 1931 рік. 10 лютого – 19 березня 1931 р. (8 аркушів).

³⁵ ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 9, арк. 52–53.

³⁶ *Ibid.*, ф. 4390, оп. 1, спр. 12, арк. 82–84. Машинопис.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 12, арк. 82–84.

Д. Бурім, Українські студентські об'єднання в Німеччині...

об'єднаного в Союз Українських Студентських Організацій у Німеччині, на якому були представлені члени Союзу: Товариство “Основа” в Данцигу, Спілка Студентів Українців у Німеччині, Товариство “Основа” в Берліні, Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину, Об'єднання Агрономів, Лісовиків та Ветеринарів у Німеччині, Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі. З'їзд “ствердив спільність інтересів всього українського студентства в Німеччині та в. м. Данцигу, намітив головні точки та шляхи праці Союзу та з задоволенням прийняв до відома звіт старої Управи; обрав Управу Союзу на біжучий шкільний рік 1924/25 в складі: голова Союзу Михайло Мілько студ. пол. наук, заступник голови та екон. референт Іван Драбатий дипл. агр., секретар Василь Ісаїв студ. гірн.”³⁸. На кінець грудня 1924 року загальна кількість чинних членів Союзу українських студентських організацій у Німеччині складала 197 осіб. Управа Союзу розташовувалась у Берліні з адресою: Берлін – Шарлоттенбург 4, Віляндштрассе, 37³⁹.

Згуртування українських студентів на теренах Німеччини, створення окремих українських студентських товариств, організацій, груп у вищих навчальних закладах Німеччини, об'єднання їх у рамках Союзу українських студентських організацій Німеччини та Вільного міста Данцига, а також у складі Центрального Союзу Українського Студентства сприяло успішному вирішенню спільних завдань, які стояли перед українськими студентами за кордоном, зокрема в Німеччині у 1920-их роках:

- вирішенню спільних завдань, пов'язаних з навчальним процесом; відстоювання інтересів українських студентів перед керівництвом факультетів, університетів; у справі оплати за навчання; в справі підготовки висококваліфікованих спеціалістів для Української Держави;
- вихованню громадян для майбутньої Української Держави – патріотичного виховання студентів-українців Німеччини;
- вирішенню спільних завдань, пов'язаних зі складним матеріальним, соціальним становищем українських студентів на еміграції, зокрема в Німеччині; допомога в справі вирішення житлових питань (наприклад, український студентський будинок у Берліні – в Адлерсгофі), питань працевлаштування, організації спільного харчування тощо;

³⁸ ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 12, арк. 5.

³⁹ *Ibid.*, спр. 9, арк. 4.

– виконанню завдань на міжнародній арені: ознайомлення німецької громадськості (в першу чергу студентської громадськості, студіюючої молоді, німецьких студентів, а також студентів іноземців) з історією, культурою України, українського народу; переконання іноземців у правильності національно-державних устремлінь українського народу в справі утворення Української Держави.

Союз українських студентських організацій Німеччини та Вільного міста Данцига, який об'єднував у своєму складі низку українських студентських товариств, груп та організацій Німеччини, а також окремі українські студентські об'єднання Німеччини, що не належали до СУСОНД, були в свою чергу членами Центрального українського союзу українського студентства в Празі (ЦЕСУС).

Паралельно з об'єднанням в українські студентські структури, українські студентські групи, організації, товариства, що діяли на теренах Німеччини, входили до складу більших студентських організацій окремих німецьких вищих навчальних закладів, а також до складу загальнонімецьких студентських об'єднань⁴⁰.

Українські студентські товариства належали до складу студентських організацій іноземних студентів, створених у німецьких навчальних закладах, а також до складу загальнонімецьких студентських організацій зарубіжних студентів Німеччини. Так, Українське студентське товариство при Високій торгівельній школі в Берліні належало до складу Об'єднання зарубіжних студентів Високої торгівельної школи Берліна (*Gemeinschaft ausländischer Studierender an der Handels-Hochschule Berlin, E. V.*); а Українське студентське об'єднання Високої технічної школи Берліна належало до складу Головного об'єднання зарубіжних студентів у Берліні (*Hauptgemeinschaft Ausländischer Studierender Berlin, E. V. – Spitzenorganisation der Gemeinschaften ausländischer Studierender an der Universität, Technische Hochschule, Handels-Hochschule zu Berlin*)⁴¹.

⁴⁰ Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Bestand Rektor und Senat (1835–1945). Nr. 976 Politische Vereine (1928–1931); Nr. 902. Sonstige politischen Vereine. 8) Ukrainische Studenten-Gruppe; Landesarchiv Berlin, Rep. 42, Acc 2147, Nr. 27500 Gemeinschaft ausländischer Studierender an der Handels-Hochschule Berlin, E. V. (Charlottenburg 2, Umlandstrasse 179); Nr. 27505 Hauptgemeinschaft ausländischer Studierender Berlin (Berlin W 15, Fasanenstrasse 23).

⁴¹ *Landesarchiv Berlin*, Rep. 42, Acc 2147, Nr. 27500 Gemeinschaft ausländischer Studierender an der Handels-Hochschule Berlin, E. V. (Charlottenburg 2, Umlandstrasse 179); Nr. 27505 Hauptgemeinschaft ausländischer Studierender Berlin (Berlin W 15, Fasanenstrasse 23).

Д. Бурім, Українські студентські об'єднання в Німеччині...

Окрім Об'єднання українських студентів Високої Технічної Школи в Берліні (Ukrainischer Studenten-Verein an der Technischen Hochschule zu Berlin), до складу Головного об'єднання зарубіжних студентів Берліна, належали десятки національних студентських організацій Берліна (Німеччини): Ägyptischer Studenten-Verein an der Technischen Hochschule; Ägyptischer Bund zu Berlin; American Students Association; Vereinigung arabischer Studentenbund an der Technischen Hochschule; British Students association of Berlin; Bulgarischer Studenten-Verein "Rodina", E. V.; Verein Chinesischer Studenten; Estnischer Studenten-Verein; Finnischer Studenten-Verein; Gemeinschaft der Rumänischen Akademischer Verbände in Deutschland, E. V.; "Athena" Hellenischer Studenten-Verein; Verein der Inder in Zentraleuropa; Italienischer Studenten-Verein; Italienische Studierende an der Technischen Hochschule; Spanischer Club, Technische Hochschule-Gruppe; Jugoslawischer Studenten-Verein; Koreanischer Studenten-Verein; Latein-Amerikanischer Studenten-Verband; Verein lettischer Studenten; Litauischer Studenten-Verein; Luxemburgischer Studenten-Verein; Makedonischer Studenten-Verein; Norwegischer Studenten-Verein; "Iran" Verein persischer Studenten in Deutschland; Polnischer Studenten-Verein; Portugiesischer Studenten-Verein; "Romania" Rumänischer christlicher Studenten-Verein; Rumänisch-Akademische Vereinigung; "Luminea" Verein rumänischer Studenten Deutschlands; Siamesischer Studenten-Verein; Verband Studenten-Organisationen russischer Emigration in Deutschland; Schwedische Studenten Technischer Hochschule; Schweizerischer Studenten-Verein; Südafrikanische Studenten Technischer Hochschule; Verein türkischer Studenten, Berlin, E. V.; Vereinigung tschechischer Akademien in Berlin; Bund ungarischer Hochschulen 1842 in Berlin⁴².

Утворення українських студентських організацій, об'єднань, товариств на терені Німеччини у 1920-ті роки, організація спільного життя українською студіюючою молоддю, організоване життя українських студентів у німецьких вищих навчальних закладах, одночасно виконувало дві, здавалося, протилежні, взаємовиключаючі ролі. А саме, з одного боку, допомагало адаптації, "вживанню" в німецьку освітню, культурну, наукову, загальногромадську та загальнодержавну ситуацію країни перебування, сприяло асиміляції українських студентів до

⁴² *Landesarchiv Berlin*, Rep. 42, Acc 2147, Nr. 27500 Gemeinschaft ausländischer Studierender an der Handels-Hochschule Berlin, E. V. (Charlottenburg 2, Uhlandstrasse 179); Nr. 27505 Hauptgemeinschaft ausländischer Studierender Berlin (Berlin W 15, Fasanenstrasse 23).

загальнонімецького студентського та суспільного життя, та водночас, з другого боку, забезпечувало збереження української національної ідентичності як окремих студентів-українців, так і їхніх об'єднань, товариств тощо.

Достатньо масовий вступ українців до вищих навчальних закладів за кордоном у країнах перебування, зокрема у Німеччині, організація студентського життя, спрямування енергії української молоді на еміграції в бік отримання знань, здобуття певного фаху, тієї молоді, яка ще недавно, у 1917–1921 роках, зі зброєю в руках вела боротьбу за Українську Державу, було, з одного боку, наслідком поразки Українських визвольних змагань, а з другого, свідчило про перенесення змагань за українську державність в іншу площину – в сферу підготовки високоосвічених фахівців для майбутньої Української Держави – та певне відкладання активної фази цих змагань у часі. Проте це не означало повної відмови від цих змагань, від генеральної мети, цілі: здобуття незалежної Української Держави, повернення на Батьківщину та розбудови Української Державності.

ТВОРЧА СПАДЩИНА О. КУЛЬЧИЦЬКОГО ТА ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОЇ АКТИВНОСТІ

*120-річчю з дня народження
О. Кульчицького присвячується*

Однією з актуальних проблем сучасної української психології є проблема особистісної активності. Саме активності, а не діяльності, як постулювалося в радянському діяльнісному підході.

Особистісна активність – це внутрішня орієнтованість на пристрасне, діяльне ставлення та зміни в інтрапсихологічних та інтерпсихологічних зв'язках, що реалізується в діях на благо іншого чи інших, спогляданні чи створенні красивого, пошуках істини та наближенні до сакрального, трансцендентного. Вершинні прояви особистості є активним виявом цінностей та вищих прагнень людини. Особистісно активний суб'єкт – це людина, схильна до конструктивних перетворень у внутрішньому та зовнішньому світах.

До категорії активності зверталися мислителі різних століть та різних методологічних орієнтирів. У творі українського філософа, психолога, представника української діаспори Олександра Юліановича Кульчицького “Основи філософії та філософічних наук” часто підкреслюється активний характер психічних явищ та функцій. Про явище особистісної активності вчений писав, не позначаючи цього явища спеціально, втім, завжди маючи на увазі, що психіка активна та є підґрунтям для розкриття, функціонування та розвитку особистості (“вся психіка особистісна”, – як би зауважив сучасний дослідник М. Папуча¹).

Описуючи теорію О. Кульчицького як одне з надбань вітчизняної психології, В. Рибалка писав: “Філософські, психологічні та педагогічні пошуки О. Кульчицького спрямовані на вивчення сутності, походження, самозвершення і призначення людської особистості (він використовує також терміни “персона”, “особа”, “особовість”)². Тим самим підкреслюється орієнтація теоретичних побудов О. Кульчицького на сутнісні та вершинні аспекти буття особистості в світі. Персонологічні ідеї видатного українця-емігранта перегукуються з досягненнями гуманістичної психології (Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Ро-

¹ М. В. Папуча, *Внутрішній світ людини та його становлення*, Ніжин, 2011, 656 с.

² В. В. Рибалка, *Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці*, О. 2009, с. 153.

джерс), творчим спадком гештальтпсихології (М. Вертгеймер, В. Кюлер, К. Коффка, К. Левін), з перевідкриттям у кінці ХХ – на початку ХХІ століття (особливо для зарубіжної психології) ідей культурно-історичної психології Л. Виготського, з сучасними концепціями української генетичної психології С. Максименка, українською психологічною герменевтикою Н. Чепелевої та Т. Титаренко, раціогуманізмом Г. Балла тощо.

Олександр Юліанович Кульчицький (Олександр Шумило фон Кульчицький, 1895–1980) – український філософ, психолог, вчений, який більшу частину свого професійного життя змушений був жити і творити поза межами України.

Концепція О. Кульчицького, на думку Т. Гончарук³, є націонал-персоналістичною. При цьому слід погодитися з дослідницею творчості великого українського науковця-емігранта в тому, що варіантів персоналізму багато. Можна виокремити американський, французький, російський персоналізм. О. Кульчицький був творцем авторського підходу в персоналізмі. Судячи з книги “Основи філософії та філософічних наук”, на психологічні погляди вченого суттєво вплинули ідеї Лерша, Шпрангера, Шпенглера, Ліпса, Клагеса та гештальт-психологів (яких, щоправда, О. Кульчицький цитує рідко, підкреслюючи, втім, цілісний характер психічних явищ та говорячи про психіку як цілість у цілісному світі).

Категорія активності, якщо розглядати її в руслі персоналізму О. Кульчицького, повинна бути пов’язана з трьома основними підвалинами психічного життя людини – пізнанням, почуванням (переживанням) та прямуванням.

Зв’язок особистісної активності, як її можна розуміти на сучасному етапі розвитку психологічної науки, з пізнанням, набуває емпіричного та змістовного наповнення, якщо проаналізувати його в руслі ідей когнітивної психології. Проте О. Кульчицький розумів пізнання по-іншому. До пізнання Олександр Юліанович відносив сприймання і мислення. Втім, О. Кульчицький розумів сприймання досить широко, відносячи до цього поняття і те, що ми зараз називаємо сприйманням, і те, що ми називаємо відчуттями. Мислення розумілося вченим як пізнання істотного у його зв’язках та відношеннях, виражених у поняттях та судженнях.

³ Т. В. Гончарук, *Олександр Кульчицький в контексті світової філософії*, Тернопіль, 2005, 280 с.

Особистісна активність ґрунтується на пізнанні як на своїй основі, оскільки справжні акти особистості мусять бути обдуманими, зваженими, цілеспрямованими. З іншого боку, особистісна активність є фактором розвитку пізнання: формуючи мотивацію досягнути істину або ж хоча б зрозуміти суттєві особливості певної життєвої ситуації, активність особистості стимулює поступ пізнання, будучи при цьому найтіснішим чином пов'язана з інтелектуальною активністю, за Д. Бого-явленською.

Пізнання як психічна функція є активним у своїй сутності, про що свідчать як тексти О. Кульчицького, так і сучасні дослідження в галузях когнітології, герменевтики, психологічної феноменології. А. Карась, аналізуючи працю О. Кульчицького “Основи філософії та філософічних наук”, відзначає: “Окрім того, підкреслено активну природу мислення, яка не завжди є помітною за законами формальної логіки”⁴. Активна природа мислення є передумовою та водночас наслідком особистісної активності як творчої предиспозиції індивідуальності.

Аналізуючи мнемічну функцію, О. Кульчицький писав: “Пам’ять виступає функцією, що має тенденцію до якомога адекватного відтворення зображень, які ми колись мали; фантазія – це функція, спрямована на зміну матеріалу пам’яті і творення нових зіставлень із матеріалу спогадів”⁵. Слід частково погодитися з такою думкою, адже уява, фантазія – це щось якісно більше, ніж пам’ять, особливо – творча уява. За допомогою уяви людина може піднятися над модусом повсякденності свого існування; уява уможливорює творчий процес – від написання наукової статті до створення музичних, літературних творів, картин, скульптур тощо. Як уява, так і пам’ять людини мають активний характер та є необхідними передумовами функціонування і розвитку особистісної активності.

Зв’язок особистісної активності з почуванням (переживанням) відображає почуттєві, пристрасні, афективні моменти буття особистості. У концепції М. Папучі постулюється, що переживання є переведенням у “своє-живе”, що пережити означає зробити своїм, втілити у свій досвід. Вказуючи на те, що у переживанні людина звертається до себе, усвідомлюючи свої стани, О. Кульчицький писав: “Універсаль-

⁴ А. Карась, *Філософія Олександра Кульчицького (вступна стаття)*, [в:] О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, матеріали упорядкував і здійснив наукову редакцію Анатолій Карась, Мюнхен; Л., 1995, с. 13.

⁵ О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, с. 73.

ність почуттів полягає в тому, що вони саме як окресленості нашого “я” виявляються в усіх свідомих психічних явищах, тобто психічні явища завжди всенаявні”⁶. Ця пронизаність свідомих психічних явищ почуттями, пронизаність світу людини суб’єктивністю – це, як би позначили таке явище екзистенційні психологи, даність людського існування. Відома формула К. Горні, психоаналітика, яка вважала що образ “Я” складається зі знання про себе та ставлення до себе. Зазначене ставлення до себе – це одна з важливих “цеглинок” почування (переживання) як однієї з підвалин психічного життя людини. О. Кульчицький також вважав, що властивість активності є невіддільною від переживання “я” людиною. Іншими словами, “я” є активною інстанцією; з іншого боку, в активності створюється неповторна конфігурація “я”, що виявляється та втілюється в різних проявах людської особистості – як внутрішніх, так і зовнішніх. У цілому слід відмітити, що функції пізнання та почування (почуттів) взаємопереплетені: за допомогою почуттів людина також пізнає; крім того, самі почуття можуть стати об’єктом пізнання; у цілому процес пізнання пристрасний, може мотивуватися почуттями.

Прямування розумілося О. Кульчицьким як активне начало – це намагання як вияви гонів (потреб, бажань, інстинктів) та як акти волі. О. Кульчицький прагнув розробити цілісну модель функціонування психічного, до якої б входила і ендотимна підвалина, і персональна надбудова. Фактично, до змісту персональної надбудови входять явища, які в межах культурно-історичної психології Л. Виготського називаються вищими психічними функціями. Фактично, концепція О. Кульчицького – це спроба синтезу “глибинної” та “вершинної” психологій. При цьому слід відмітити значний гуманістичний потенціал підходу О. Кульчицького. Його концепція – це ствердження активного, конструктивного начала в людині. Психологічні ідеї О. Кульчицького розкривають перед нами їх автора як вченого глибоко освіченого, гуманного та патріотичного. Розвідки О. Кульчицького стосовно українського національного характеру є вираженням системних та багатоаспектних рефлексій автора щодо зазначеної проблеми. Так, український національний характер розкривається крізь такі призми та чинники, як “1) расові; 2) географічні (геопсихічні); 3) історичні; 4) соціопсихічні (суспільні); 5) культуроморфічні; 6) глибиннопсихічні

⁶ О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, с. 70–71.

М. Наконечна, Творча спадщина О. Кульчицького...

(несвідомі)”⁷. Можна зробити висновок, що українська людина внутрішньо активна, схильна до переживання себе в світі і світу в собі.

Гони О. Кульчицький характеризував як “неясне почуття життєвої нестачі, наділене спроможністю розвивати рухові реакції, що мають своє завершення в усуненні цієї нестачі”⁸. У такому формулюванні гони найтіснішим чином пов’язані з Д-мотивами, про які писав А. Маслоу. Д-мотиви (дефіцитарні) протиставляються Б-мотивам (буттєвим). У сукупності ці два різновиди мотиваційних сил утворюють систему спонукань особистісної активності. При цьому справді творча, вільна, відповідальна, конструктивна особистісна активність здебільшого повинна поставати з Б-мотивів як форми вияву споконвічного прагнення людини до високого, духовного, трансцендентного, до спілкування, любові, дружби та актів творіння.

Для О. Кульчицького свідомість є дієвою, активною, такою, що має чинність. Безумовно, особистісна активність тісно пов’язана зі свідомими вимірами життя людини; водночас безсвідоме (особисте та колективне) та надсвідоме мають безперечний вплив на те, як людина може виявляти себе як особистість, про що свідчать праці психоаналітиків – починаючи з класичного підходу З. Фрейда і до сучасних моделей психоаналізу.

Особистісна активність має і усвідомлені, і неусвідомлені аспекти. Лише частина несвідомих аспектів особистісної активності є дієвими чинниками поведінки людини зовні і її світовідчуття зсередини. Це так звані неусвідомлювані чинники свідомих дій (діяльнісний підхід у психології, зокрема у викладі Ю. Гіппенрейтер⁹). Залишаючи глибоке вивчення неусвідомлених аспектів особистісної активності представникам психоаналізу і суміжних галузей, зосередимося на усвідомлених аспектах особистісної активності людини.

О. Кульчицький писав:

“Здатність “розкидати” перед собою предмети зі свого оточення та схоплювати їх у внутрішньому психічному відтворенні завдяки функції пізнання дозволяє нам орієнтуватися у світі. Здатність усвідомлювати в собі свій власний стан, своє задовільне або незадовільне становище щодо свідомості, свідомість того, “як

⁷ О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, с. 147.

⁸ *Ibid.*, с. 68.

⁹ Ю. Б. Гіппенрейтер, *Введение в общую психологию. Курс лекций*, Москва, 2000, 336 с.

себе почуватимемо”, дає нам орієнтацію у самих собі. У свідомості своєї настанови на зміну світу в потрібному для нас напрямку, в спричинювальній свідомості прямувань (намагань, прагнень, бажань, хотінь), звернених на зміну нашого становища у світі, наших життєвих обставин, здобуваємо можливість впливати на наше оточення, змінювати його й перетворювати в напрямку наших життєвих, згодом цивілізаційних і культурних, потреб”¹⁰.

Тим самим була обґрунтована потреба цілісного розгляду психічних проявів людини. Функції пізнання, почування та прямування тісно взаємопереплетені. Три аспекти – орієнтація в собі, орієнтація в світі та здатність до конструктивної перетворювальної активності – визначають специфічну своєрідність психічного в концепції О. Кульчицького. Ці аспекти опредметнилися в трьох названих автором сферах – почуванні, пізнанні та прямуванні, – які, в свою чергу, розподіляються за шарами ендотимної підвалини та персональної надбудови. Вінчає схему взаєморозташування психічних функцій “Я” як вища форма інтегрування цілісної особистості.

Досягнення гештальт-психології були відрефлексовані О. Кульчицьким та вплетені в канву його психологічних та філософічних текстів, що є очевидним, зокрема, в такій цитаті: “У цілісності існує особливий спосіб взаємодії внутрішніх взаємозалежних окремішностей (скажімо, зв’язок різних частин організму). Цей спосіб поєднання частин всередині цілісності називають структурою”¹¹. Традицію характеризування гештальтпсихології як структурної психології підтримував ще класик, методолог психологічної науки Л. Виготський¹². За Л. Виготським, гештальттеорію, персоналізм та марксистську психологію об’єднує “загальне твердження, що психологія як наука неможлива ні на основі емпіричної психології, ні на основі біхевіоризму, що є третій шлях, який стоїть над обома цими шляхами, і який дозволяє здійснити наукову психологію, не відмовляючись ні від одного з цих двох підходів, але об’єднавши їх у єдине ціле”¹³. На думку Л. Виготського, гештальтпсихологія обирає шлях природничо-наукової дисципліни, в той час як персоналізм В. Штерна – шлях ідеалістичної психології. Досягти діалектичної єдності та перейти на новий щабель розвитку

¹⁰ Ю. Б. Гиппенрейтер, *Op. cit.*, с. 56.

¹¹ О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, с. 51.

¹² Л. С. Выготский, *Психология*, Москва, 2000, 1008 с.

¹³ *Ibid.*, с. 90.

М. Наконечна, Творча спадщина О. Кульчицького...

може загальна психологія, про яку мріяв Л. Виготський, – загальна дисципліна, яку “можна визначити як науку, яка отримує матеріали з низки часткових наук та здійснює подальшу обробку та узагальнення матеріалу, неможливі всередині кожної окремої дисципліни”¹⁴. Отже, ідеї гештальтпсихології, які активно розвивалися М. Вертгеймером, В. Коффкою, В. Кьолером у період 1912–1934 рр. у Німеччині, мали суттєвий світоглядний та методологічний вплив на психологів-мислителів ХХ століття. Невідомо, яким би було обличчя психології на сьогодні, якби гештальттеорія не припинила свого існування після еміграції вчених до США. Проте ідеї цілісності, структури, форми увійшли в золотий фонд світової психологічної думки і творчо осмислюються та використовуються в найкращих сучасних дослідженнях у галузі психології.

А. Карась, даючи загальну характеристику персонологічному підходу О. Кульчицького в його праці “Основи філософії та філософічних наук”, писав: “Нарощення свідомості, відкриття свідомості в індивідуальному існуванні пояснюється потребою духовного поступу в цілому. Онтологічною засадою такого поступу, згідно з ідеєю твору, є не що інше, як воління до життя, взяте у його альтруїстичному диференціалі (вимірі)”¹⁵. У цілому, читаючи тексти О. Кульчицького, можна відчувати, що для нього персональна надбудова (вищі психічні функції – за Л. Виготським) є незрівнянно важливішою і значимішою, ніж ендотимна підвалина, пов’язана з глибинно-психологічними аспектами буття особистості. І далі А. Карась продовжує свою думку: “Саме цей (альтруїстичний. – М. Н.) вимір воління є субстантивним щодо з’яви свідомості у житті. А з’ява свідомості – це і є з’ява людини”¹⁶. Отже, альтруїстичний вимір є конституюючим щодо появи свідомості – власне людського у людині. За О. Леонтьєвим¹⁷, особистість починається з вчинку. За М. Папучею¹⁸ – щоб здійснити вчинок, потрібно вже бути особистістю. За О. Кульчицьким, повинні існувати внутрішні передумови (альтруїстичний вимір воління) для появи свідомості, а остання, в свою чергу, сприятиме розвитку особистісного начала.

¹⁴ Л. С. Выготский, *Психология*, с. 35.

¹⁵ А. Карась, *Op. cit.*, с. 14.

¹⁶ *Ibid.*, с. 14.

¹⁷ А. Н. Леонтьев, *Начало личности – поступок*, Избранные психологические произведения: В 2 т., под ред. В. В. Давыдова и др., т. 1, Москва, 1983, 391 с.

¹⁸ М. В. Папуча, *Op. cit.*

Розглядаючи проблему свідомості, О. Кульчицький творчо використовує схему, запропоновану Т. Ліпсом, відмічаючи такі суттєві моменти свідомості, як зміст (орієнтованість на предмет), суб'єкт, “Я” (належність індивідуальності) та активність, чинність свідомості (її творчий характер).

Для нас особливо важливим є активний, дієвий характер свідомості, про який писав О. Кульчицький. Це є передумовою та модусною характеристикою особистісної активності. Якщо особистісна активність як субстанція є спрямованістю людини на благо, добро, красу, істину та святість, то одним із модусів особистісної активності є активна свідомість як настанова на творче сприймання світу та себе, на рефлексію щодо значимої для особистості проблематики, на перетворення себе в процесі самовиховання, саморозвитку, руху до індивідуальності. Іншими модусами особистісної активності є просоціальність як рух особистості до блага – іншої людини або ж групи людей (у цьому контексті можна провести чітку паралель між просоціальністю та альтруїстичним виміром воління, про який написано вище).

Третя частина свідомості у запропонованій схемі віддзеркалює усвідомлені аспекти особистісної активності людини та принципове незведення особистісної активності до імпульсивності, реактивності, діяльності за шаблоном. Свідомості людини іманентно притаманна активна спрямованість на споглядання, перетворення або ж діалог. Усвідомлені аспекти особистісної активності творчо синтезують прямування особистості до цілей, принципів та ідеалів, які є актуальними для людини. При цьому надзвичайного значення набуває моральний розвиток індивіда, його здатність піднятися над теперішністю ситуації, виокремити моральний сенс життєвої задачі та прийняти рішення, маючи при цьому мужність його дотримуватися.

Геніальний український філософ С. Кримський писав: “Відповідно Київ був центром формування греко-слов'янської православної цивілізації, що успадкувала традиції античності та Візантії. Виразом цього став храм Софії Київської, ідейно-художня програма якого проголошувала ідею софійності, розглядання буття як втілення божественних смислів”¹⁹. Тенденція розгляду “буття як втілення божественних смислів” прослідковується і у творчості О. Кульчицького.

¹⁹ С. Кримський, *Київ у контексті метаісторії*, [в:] С. Кримський, *Ранкові роздуми*. Зб. ст., К., 2009, с. 94.

Так, А. Карась зауважував: “Ми вже наголошували на тому, що автор праці схильний розглядати особу крізь призму персоналізму – тобто готовності її до дії під контролем духовних вартостей і самопізнання”²⁰. У цьому твердженні можна виокремити три смислові блоки: 1) окреслювання концепції Кульчицького як персоналістичної; 2) важливість “духовних вартостей і самопізнання” як одного з варіантів “втілення божественних смислів” у індивідуальному бутті особистості; 3) особистісна активність суб’єкта, готового “до дії під контролем духовних вартостей і самопізнання”. Таким чином, персоналізм О. Кульчицького аксіологічно спирається на цінності активності, відповідальності, духовності та софійності як орієнтованості на внутрішній шлях індивідуальності до божественних смислів.

Розглядаючи український тип характеру, О. Кульчицький визначає його як орієнтований на самозаглиблення, “занурення у власне єство”²¹. Іншими словами, ті ж цінності активності, відповідальності, духовності та софійності притаманні теоретичному узагальненню О. Кульчицьким специфічних особливостей українського національного характеру. Для О. Кульчицького українська людина внутрішньо активна, схильна до переживання себе в світі і світу в собі. Автор підсумовував свої погляди на українську характерологію таким чином: “Отже, роль української людини у подоланні кризи сучасної культури зумовлюється тими обставинами, що вона, пізно виступивши на арену світової історії, має кращі дані оминати помилки Заходу та оптимально завершити синтез психічних шарів і смуг”²². Шлях до самовдосконалення О. Кульчицький бачить в інтегральному поєднанні ендотимної підвалини та персональної надбудови, а також функцій пізнання, почування та прямування. Така спрямованість до цілісності, до внутріособистісної єдності перегукується з ідеями К. Г. Юнга про індивідуацію, А. Маслоу та К. Роджерса про самоактуалізацію та самореалізацію, Ш. Бюлер про життєвий шлях особистості. Концепцію О. Кульчицького можна розглядати як таку, що йшла на рівні з досягненнями світової психологічної думки середини ХХ століття і водночас актуалізувала своєрідність української персонології, що виражалося в створенні оригінальної схеми психічних процесів та функцій

²⁰ А. Карась, *Op. cit.*, с. 19.

²¹ *Ibid.*, с. 20.

²² О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, с. 162.

(шарів та смуг психічного) та глибокому аналізу українського національного характеру.

В. Рибалка безпідставно називає О. Кульчицького “справжнім українським Виготським”²³. Паралелі між працями обох вчених очевидні: увага до вершинних проявів особистості (персональна надбудова у О. Кульчицького, вищі психічні функції у Л. Виготського), утвердження активного та розвивального начала в особистості, постулювання цілісності внутрішнього світу людини. Звичайно, дослідники зверталися до інших, відмінних тем – наприклад, психологія українського характеру у О. Кульчицького або ж взаємозв’язок мислення та мовлення, причини кризи в психологічній науці, механізм інтеріоризації у Л. Виготського.

Таким чином, проблема особистісної активності в психології – це нова і водночас вже відома тема. Не звертаючись до поняття особистісної активності безпосередньо, О. Кульчицький розробив оригінальну психологічну концепцію, що пронизана ідеєю активності та особистісності і дозволяє новим поколінням науковців продовжувати творчу розробку різнопланових явищ, феноменів та закономірностей, що й забезпечить безперервність та продуктивність української психологічної науки.

²³ В. В. Рибалка, *Op.cit.*, с. 168.

УЧАСТЬ С. В. БОРОДАЄВСЬКОГО У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЧЕХО-СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Серед тисяч учасників державотворчого процесу в Україні у 1917–1921 рр., що внаслідок поразки національно-визвольних змагань і несприйняття більшовицької влади опинилися у вимушеній еміграції, був і Сергій Васильович Бородаєвський (1870–1942) – український учений, юрист, економіст, державний і громадсько-політичний діяч, організатор науки та історик українського й міжнародного кооперативного руху. Вийшовши спершу до Франції, вчений невдовзі переїхав до Чехо-Словацької Республіки, де в 1920-х рр. навколо низки науково-освітніх і громадсько-культурних осередків гуртувалися кваліфіковані наукові, педагогічні, творчі кадри української міжвоєнної еміграції. І хоча у Чехо-Словацькій Республіці, керівництво якої прихильно ставилося до українського національного руху, склалися більш-менш сприятливі умови для української еміграційної спільноти, все ж подолання таких негативних факторів життя в еміграції, як матеріальна скрута, зниження соціального статусу, неможливість повноцінної професійної самореалізації, розрив з відповідним національним оточенням, вимагало від її членів високого рівня самоорганізації, єднання, узгодженості дій, ініціативності, відповідальності за спільну справу, активної співпраці з міжнародними організаціями, наполегливості у відстоюванні власних інтересів перед світовою спільнотою.

Не лише громадська діяльність С. Бородаєвського, а й загалом його постать досить довгий час залишалася невідомою широкому загалу українців. Стислі біографічні довідки про нього, що з'явилися ще за життя вченого в “Новом енциклопедическом словаре” Ф. Брокгауза й І. Ефрона та “Українській Загальній Енциклопедії”¹, лише в загальних рисах окреслювали його життєвий шлях і науковий доробок. Окремі відомості про громадську активність С. Бородаєвського були розпоршені в роботах виключно еміграційних дослідників (І. Витано-

¹ *Бородаевский Сергей Васильевич* [в:] *Новый энциклопедический словарь*, под общ. ред. К. К. Арсеньева; изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, т. 7, Санкт-Петербург, 1912, с. 622; *Бородаевський Сергій* [в:] *Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання*, під гол. ред. І. Раковського, т. 3, Л.; Станіслав; Коломия, 1931, с. 1314.

вича, Д. Дорошенка, Б. Мартоса, С. Наріжного та ін.)². Визнання наукового і суспільного значення постаті вченого й студювання його життєвого та творчого шляху стали можливими лише наприкінці минулого століття, коли у вітчизняній історичній науці склалися передумови для подолання ідеологічних стереотипів радянської доби, переосмислення застарілих концепцій, збагачення проблематики досліджень, а також було відкрито доступ до матеріалів української політичної еміграції, що раніше перебували на зберіганні у спецсховищах радянських архівів. (Зокрема, особовий архівний фонд С. Бородаєвського, сформований на основі документів Українського історичного кабінету, переданих з Праги до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Київ у вересні 1945 р., було розсекречено лише 27 листопада 1991 р.³) У роботах дослідників української міжвоєнної еміграції, що з'явилися на початку 1990-х рр., побіжно відображена участь С. Бородаєвського в культурно-освітньому, науковому, громадському житті української еміграції в Чехо-Словацькій Республіці⁴. Автори невеликих розвідок інформативного характеру про С. Бородаєвського, розміщених на сторінках місцевої періодики⁵, та перших узагальнюючих біографічних нарисів про вченого у довідкових

² І. Витанович, *Бородаєвський Сергій*, Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. I, Париж; Нью-Йорк, 1955, с. 162; І. Витанович, *Історія українського кооперативного руху*, Нью-Йорк, 1964, с. 114–15, 575, 578; Д. І. Дорошенко, *Історія України, 1917–1923*, т. 2, К., 2002, с. 143, 211, 272; Б. Мартос, *Праця в галузі кооперації*, Другий Український Науковий з'їзд у Празі, Прага, 1934, с. 102–7; С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, відповід. ред. О. Купчинський, ч. 1, Л.; Кент; Острог, 2008, с. 113, 261.

³ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*, ф. 3883, оп. 1.

⁴ М. Кугутяк, *Діяльність Українського громадського комітету в Чехословаччині*, Українська еміграція. Історія і сучасність (Матер. міжнар. наук. конф., присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади, упоряд. Ю. Ю. Сливка), Л., 1992, с. 309–15; В. Трошинський, *Український соціологічний інститут у Празі: організація і наукова праця (1924–1932 рр.)*, Українська діаспора, ч. 2 (1992) 138–50; С. Ульянівська, В. Ульянівський, *Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами*, Українська культура (Лекції за ред. Дмитра Антоновича), К., 1993, с. 477–98; С. В. Віднянський, *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)*, К., 1994, 84 с.

⁵ В. М. Власенко, *С. В. Бородаєвський – видатний український кооператор*, Червоний промінь, 32 (1994) 3; С. Злупко, *Теоретик, організатор та історик кооперації: До 125-річчя з дня народження С. Бородаєвського*, Львівський політехнік, 8 грудня 1995, с. 2; М. Аліман, *Сергій Бородаєвський (1870–1942)*, Вісник Полтавської кооперативної ліги, 8 (2000) 2–4.

виданнях⁶, представили лише окремі факти та епізоди його громадської діяльності еміграційного періоду життя. Дещо поглибили і збагатили знання про С. Бородаєвського, зокрема як громадського діяча, колективне дослідження В. Власенка і В. Власенко, приурочене до 135-ї річниці від дня народження вченого⁷, та біографічний нарис С. Бородаєвського, вміщений у короткому біобібліографічному покажчику його робіт⁸. Збагаченню джерельної бази дослідження громадської діяльності С. Бородаєвського в еміграції сприяла публікація документів з зарубіжних і вітчизняних центральних та місцевих архівосховищ про створене й очолюване ним Українське університетське угруповання для Ліги Націй⁹. Разом з тим, згадані роботи не вичерпують усіх аспектів окресленої теми. Тож метою цієї статті є розкриття змісту, основних напрямів і форм громадської діяльності С. Бородаєвського під час його перебування в еміграції в Чехо-Словацькій Республіці.

Перебороти труднощі та поневіряння еміграційного життя українці у Чехо-Словацькій Республіці намагалися шляхом створення низки громадських структур, що мали на меті представляти й захищати їхні матеріальні, правові та духовні інтереси. С. Бородаєвський особисто сприяв заснуванню та розбудові кількох таких організацій. Варто зазначити, що громадська діяльність ученого в еміграції мала, насамперед, культурно-просвітницьку спрямованість і була тісно пов'язана з його науково-педагогічною працею. Це зумовлювалося тим, що в еміграції культурно-освітня праця розцінювалася як необхідна передумова росту політичної свідомості українців. Відповідно, українські еміграційні вищі навчальні заклади ставили за мету не просто підготовку висококваліфікованих фахівців, але, у першу чергу, виховання

⁶ В. М. Власенко, *Сергій Бородаєвський (1870–1942)*, Українські кооператори. Історичні нариси, ред. С. Гелей, кн. 1, Л., 1999, с. 201–10; *Сергій Бородаєвський (1870–1942)*, [в:] М. В. Аліман, Ю. М. Гавриленко, *Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї*, Донецьк, 2000, с. 205–6; *Теоретик, організатор та історик кооперації* [в:] С. Злупко, *Українська економічна думка. Постаті і теорії*, Л., 2004, с. 306–8.

⁷ В. М. Власенко, В. В. Власенко, *Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С. В. Бородаєвського)*, Сумський історико-архівний журнал, вип. 1 (2005) 11–22.

⁸ *Бородаєвський Сергій Васильович: Короткий біобібліографічний покажчик*, уклад.: В. М. Власенко, О. В. Глушан, Суми, 2010, 88 с.

⁹ О. Глушан, *Українське університетське угруповання для Ліги Націй: матеріали до історії організації*, Сумська старовина, XXVI–XXVII (2009) 207–29; В. М. Власенко, О. В. Глушан, *До історії Українського університетського угруповання для Ліги Націй*, Сумський історико-архівний журнал, VIII–IX (2010) 81–104.

справжніх патріотів, майбутніх лідерів українського руху, й перетворилися на потужні осередки активного громадського життя еміграційної спільноти. Так, оцінюючи значення Української господарської академії (УГА) у Подєбрадах для української нації, М. Добриловський відзначав, що вона “була не лише школою й центром наукової діяльності, але також одним із видатніших українських громадських і культурних центрів в найширшому розумінні. Біля неї гуртувалися десятки наукових, культурно-просвітніх, мистецьких, економічних, професійних та спортивних організацій, що своїми зв’язками з співзвучними їм чужинецькими організаціями пропагували українську національну справу”¹⁰.

Саме з ініціативи С. Бородаєвського було створене одне з таких академічних товариств, про які згадував М. Добриловський, – Українське університетське угруповання для Ліги Націй (УУУ для ЛН)¹¹. Розуміючи, наскільки важливо для української національної справи загалом та українського еміграційного студентства зокрема здобути широку підтримку різних міжнародних інституцій, учений відгукнувся на заклик створеної у 1924 р. Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй (МУФ для ЛН)¹² організувати національні угруповання, що ввійшли б до складу Федерації та поширювали ідеї і принципи Ліги Націй у середовищі студентського та професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів.

УУУ для ЛН розпочало свою діяльність 18 травня 1925 р. у Подєбрадах. Управління товариством здійснювали Загальні збори, Управа та Ревізійна комісія¹³. З 1926 р. його незмінним головою (президентом) був С. Бородаєвський¹⁴. У лавах УУУ для ЛН перебувало близько 120 офіційних членів. Якщо ж врахувати, що до складу товариства входив також Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС), який об’єднував переважну більшість українських студентських товариств в еміграції та в Західній Україні, то число членів угруповання становило близько 3,5 тис. осіб, що проживали не лише в Чехо-Словацькій Республіці, а й в інших країнах перебування української еміграції¹⁵. Зважаючи

¹⁰ М. Добриловський, *Українська Господарська Академія в Подєбрадах*, Подєбради, 1942, с. 5.

¹¹ О. В. Глушан, *Українське університетське угруповання для Ліги Націй: матеріали до історії організації*, с. 207–29.

¹² ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 12, арк. 40.

¹³ *Ibid.*, спр. 6, арк. 4.

¹⁴ С. Наріжний, *Українська еміграція*, с. 261.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 11, арк. 7.

на цю обставину, керівництво товариства прагнуло організувати його відділи у таких осередках, як Белград, Берлін, Бухарест, Варшава, Париж, Софія.

У статуті УУУ для ЛН метою його діяльності проголошувалося “студіювання ідей Ліги Націй, розповсюдження їх серед українців та взагалі спільна праця студентів та професури українських високих шкіл на засадах, рекламаних Лігою Націй по утворенню атмосфери міжнародного порозуміння та довіря, що веде до сталого миру, потрібного цілому світові, а зокрема українській нації”¹⁶. Конкретними ж його завданнями були: 1) збір матеріалів про Лігу Націй; 2) поширення серед українців ідей Ліги Націй шляхом видання брошур, влаштування лекцій і доповідей, проведення дискусій тощо; 3) співробітництво з аналогічними товариствами в інших країнах. С. Бородаєвський, регулярно виступаючи перед українською громадськістю в Чехо-Словацькій Республіці з лекціями і доповідями, знайомив її з основними принципами, напрямками та результатами діяльності Ліги Націй і МУФ для ЛН¹⁷. Відповідну інформацію вчений розміщував і на сторінках різних українських часописів та газет¹⁸.

Та основне завдання УУУ для ЛН його голова вбачав у презентації та відстоюванні перед міжнародною спільнотою українських національних інтересів, пропагуванні “при всякій можливості українських національно державницьких стремлень”¹⁹. Співпрацюючи у рамках МУФ для ЛН з такими міжнародними установами та організаціями, як Міжнародне бюро миру (Женева), Міжнародне бюро праці (Женева), Верховний комісаріат Ліги Націй у справах біженців (Женева), Міжнародна унія товариств Ліги Націй (Брюссель), Міжнародний інститут інтелектуальної співпраці (Париж), українське угруповання захищало перед ними права та інтереси свого народу. Зокрема, координуючи свої зусилля з Українським академічним комітетом та його членами, ЦЕСУСом, Товариством прихильників УГА, різними тимчасовими комісіями та комітетами, угруповання використовувало трибуну конгресів МУФ для декларування перед європейською гро-

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 6, арк. 4.

¹⁷ *Ibid.*, арк. 12, 14, 15; *Український В. Університет в Празі в роках 1926–1931*, Прага, 1931, с. 144.

¹⁸ С. В. Бородаєвський, *IV Конгрес Міжнародної Університетської Федерації для Ліги Націй*, Студентський Вісник, 1 (1928) 12; С. В. Бородаєвський, *Міжнародний конкурс для молоді*, Український тиждень, 19 лютого 1934, с. 4.

¹⁹ С. Наріжний, *Українська еміграція*, с. 113.

мадськістю протестів проти вбивства С. Петлюри та спроб звинуватити його у єврейських погромах в Україні в 1919–1920 рр.²⁰, проти масових арештів української інтелігенції у справі Спілки визволення України²¹, проти терору на західноукраїнських землях²².

Розгортанню більш активної діяльності УУУ для ЛН у рамках Федерації перешкоджав стверджений статутом МУФ державний принцип представництва окремих угруповань, а не національний. Українське товариство розглядали як організацію бездержавної нації, а отже, як неповноправного члена Федерації. Вже у вересні 1925 р. його делегат С. Романовський взяв участь у II Конгресі МУФ. Тоді ж УУУ для ЛН було прийнято до складу Федерації, проте лише з правом дорадчого голосу²³. Конгрес схвалив ідею тісного співробітництва українського угруповання з чехословацьким²⁴. У наступні роки українці продовжували домагатися дійсного членства. У 1928 р. Бюро МУФ підтвердило рішення II Конгресу щодо статусу УУУ. Остаточне питання про права й статус українського угруповання було вирішене VII Конгресом МУФ (Женева, 1930 р.). На пленарному засіданні 2 вересня була затверджена наступна схема вирішення “українського питання”: УУУ для ЛН набувало всіх прав члена Федерації за виключенням виборчого права на пленарних засіданнях Конгресу²⁵.

Таке рішення Конгресу було зумовлене постійним інтересом, який виявляло українське товариство, зокрема його голова, до діяльності МУФ, та безпосередньою участю у ній. Так, С. Бородаєвський регулярно приїздив на щорічні конгреси Федерації: III (Женева, 1926 р.), IV (Лондон, 1927 р.), V (Женева, 1928 р.), VI (Женева, 1929 р.), VII (Женева, 1930 р.), VIII (Женева, 1931 р.), XII (Женева, 1935 р.); брав активну участь в обговоренні різних актуальних проблем, зокрема про національні меншини²⁶, вивчення студентами вищих навчальних закладів діяльності Ліги Націй та пов’язаних з нею громадських організацій (VII Конгрес)²⁷; виголошував доповіді з окремих питань (III Конгрес)²⁸;

²⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 261, арк. 1.

²¹ Національний архів Чеської Республіки, ф. “Український музей у Празі”, інв. № 225.

²² ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 317, арк. 17.

²³ *З життя еміграції*, Українське життя, Подєбради, 26 серпня 1926, с. 3.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 21, арк. 22.

²⁵ *Ibid.*, арк. 106зв.

²⁶ Національний архів Чеської Республіки, ф. “Український музей у Празі”, інв. № 225.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 21, арк. 97зв.–98.

²⁸ С. Наріжний, *Українська еміграція*, с. 113.

вів жваве листування з генеральними секретарями МУФ (Р. Гендріксом, Ж. Дюпюї, Е. Крістіансеном)²⁹ тощо. У 1928 р. на оголошений МУФ для ЛН конкурс учений підготував французькою мовою працю “Економічні проблеми та мир”, що здобула премію Монтагю Бертона³⁰. Організаційна комісія VII Конгресу відзначила вагомий внесок С. Бородаєвського у розвиток та пропаганду діяльності МУФ для ЛН, його віддану працю на користь Федерації³¹.

Крім міжнародних, УУУ для ЛН активно співпрацювало й з багатьма українськими еміграційними громадськими, науковими, культурно-освітніми товариствами й організаціями. Зокрема, угруповання було колективним членом Українського академічного комітету³²; у 1926 р. стало одним із співзасновників “Комітету по вшануванню пам’яті Голови Директорії УНР та Головного Отамана Українських військ С. Петлюри”³³. Як представник УУУ, С. Бородаєвський брав участь в урочистостях з нагоди ювілеїв видатних українських діячів науки і культури (80-ліття від дня народження професора Ф. Щербини (1929 р.), 50-річчя іменування О. Ейхельмана професором Київського університету (1933 р.), річниць визначних подій (створення УГА)³⁴.

Протягом усього періоду існування угруповання активну підтримку його діяльності здійснювала УГА. Зокрема, Сенат Академії допомагав товариству виконувати його фінансові зобов’язання перед МУФ для ЛН, надаючи щорічні субвенції на сплату членського внеску до Федерації³⁵. Навіть тоді, коли Академія не могла з власних коштів надати таку допомогу УУУ, Сенат звертався до міністерств хліборобства та закордонних справ Чехо-Словацької Республіки з проханням виділити потрібні кошти. Так було влітку 1928 р., коли угруповання потребувало 2000 чеських крон для участі у VI Конгресі МУФ, на якому С. Бородаєвський мав порушити питання про матеріальну допомогу студентам УГА³⁶. Така підтримка з боку керівництва Академії свідчила

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 7.

³⁰ *Ibid.*, ф. 3795, оп. 1, спр. 432, арк. 62.

³¹ *Ibid.*, ф. 3883, оп. 1, спр. 21, арк. 101.

³² С. Наріжний, *Українська еміграція*, с. 194.

³³ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 255, арк. 6 зв., 17.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 6, арк. 8; спр. 8, арк. 19; *Урочисте засідання на пошану проф. д-ра О. Ейхельмана*, Український тиждень, Прага, 8 травня 1933, с. 3.

³⁵ Національний архів Чеської Республіки, ф. “Український музей у Празі”, інв. № 225.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 130, арк. 155.

про високий авторитет УУУ як виразника й захисника інтересів українського еміграційного студентства.

Небайдуже ставлення С. Бородаєвського до долі студентів виразно показали його заходи з забезпечення їм матеріальної підтримки. Встановленої чеським урядом допомоги ледве вистачало на задоволення найнеобхідніших потреб. Матеріальна незабезпеченість доповнювалася психологічним пригніченням: тугою за рідними і близькими, зв'язок з яким часто обривався назавжди, та невпевненістю у майбутньому. За таких умов самопомогова діяльність створеного завдяки ініціативі та зусиллями С. Бородаєвського ощадно-позичкового товариства “Єдність” при УГА відіграла важливу роль у справі матеріальної та моральної підтримки українських студентів. Неодноразово вчений відвідував голову Міжнародної організації допомоги студентам (Женева), з яким вів переговори стосовно виділення коштів для студентства УГА³⁷. С. Бородаєвський особисто підтримував різні допомогові акції на користь української учнівської та студентської молоді. Так, його прізвище значиться у списках жертводавців Допомогового комітету при Українській реформованій реальній гімназії в Ржевницях³⁸, Комітету “Рідної школи”³⁹. Зібрані останнім кошти передавалися Управі Благодійного Комітету для допомоги студентам, що не отримували стипендії, на утримання школи при Союзі українок-християнок, на придбання літератури для українського Пласту в Подебрадах тощо.

Загалом С. Бородаєвський був прихильником консолідації зусиль, взаємодопомоги та самоорганізації в середовищі української громади заради налагодження життя і плідної діяльності на науковій, культурній, освітній нивах в умовах еміграції. Така громадянська позиція вченого яскраво виявилася, коли Сенат Українського вільного університету (УВУ) у Празі на своєму засіданні 13 листопада 1931 р. відхилив запрошення Народи представників українських культурних установ та організацій взяти участь у порятунку українських емігрантських організацій в умовах загрози їх ліквідації. С. Бородаєвський, що входив до складу Сенату, разом з С. Шелухіним не погодився з таким рішенням інших членів Сенату та подав з цього приводу “окрему думку”. У ній наголошувалося на необхідності об'єднання зусиль усіх українських

³⁷ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 130, арк. 188зв., 273–273зв.

³⁸ *Ibid.*, ф. 3859, оп. 3, спр. 11, арк. 102.

³⁹ *Ibid.*, ф. 3795, оп. 1, спр. 151, арк. 2, 5.

еміграційних осередків “на ґрунті самодіяльності, гуманності, демократизму” для їх збереження й подальшого існування⁴⁰. Коли ж виникла загроза ліквідації УГА у зв’язку з заборонаю чехословацьким урядом нового набору студентів у 1928 р. та значним скороченням її фінансування, С. Бородаєвський взяв участь у створенні Товариства прихильників УГА (ТПУГА), що мало на меті утримувати Академію власними коштами. Він був одним з 22 фундаторів Товариства та очолив обраний ініціативними зборами 20 червня 1931 р. тимчасовий Виконавчий комітет ТПУГА, що здійснив справу організації та легалізації його діяльності⁴¹. Після затвердження Земським урядом у Празі статуту Товариства 6 травня 1932 р. під головуванням С. Бородаєвського відбулися Установчі збори ТПУГА, що обрали нові органи його управління. Вчений увійшов до складу Товариського суду ТПУГА⁴². У подальшому він сумлінно сплачував членський внесок до каси Товариства (28 чеських крон щомісяця) та брав участь у його загальних зборах. Неодноразово С. Бородаєвський уповноважувався керівництвом УГА, Українського технічно-господарського інституту у Подебрадах, ТПУГА полагодити справу матеріальної підтримки їх діяльності з боку Американської асоціації християнської молоді (ІМКА), фонду Карнеджі, МУФ для ЛН та інших благодійних організацій і допомогових фондів⁴³.

Важливим напрямком громадської діяльності С. Бородаєвського була його участь у протестних акціях української громадськості перед світовою спільнотою у зв’язку з резонансними політичними подіями на українських землях та в середовищі еміграції. Першим приводом до спільних звернень-протестів української еміграції до міжнародних організацій стало вбивство у 1926 р. Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР С. Петлюри. У багатьох центрах української еміграції створювалися комітети з вшанування його пам’яті. Вони виступали з відозвами та заявами, у яких засуджували злочин С. Шварцбарта, протестували проти спроб звинуватити С. Петлюру у єврейських погромах в Україні у 1919–1920 рр., доводили, що його вбивство – справа рук “московської влади”. С. Бородаєвський підписав такий

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 263, арк. 391.

⁴¹ *Ibid.*, ф. 3795, оп. 1, спр. 227, арк. 43; ф. 3796, оп. 1, спр. 1, арк. 45; В. Сапіцький, *Діяльність Товариства прихильників УГА*, Бюлетень Товариства Прихильників Української Господарської Академії, 1 (1932) 3.

⁴² ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 227, арк. 156зв.

⁴³ *Ibid.*, арк. 95; ф. 3796, оп. 1, спр. 1, арк. 47.

протест, складений УУУ для ЛН⁴⁴ і розісланий усім національним угрупованням у складі МУФ для ЛН⁴⁵.

Гнівно відреагувала українська спільнота у Подєбрадах і на політику репресій проти українського народу загалом та його наукової еліти зокрема, що здійснювалася радянською і польською владами у міжвоєнний період. У цьому контексті варто відзначити діяльність Комісії для проведення акції протесту лекторського персоналу УГА проти масових арештів в Україні, створеній невдовзі після початку арештів у сфальсифікованій справі Спілки визволення України. Ще до початку судового процесу над заарештованими 14 грудня 1929 р. Комісія звернулася до світової спільноти з резолюцією-протестом, у якому розкрила дійсну мету та злочинну сутність проєктованого більшовицькою владою політичного “монстр-процесу проти української інтелігенції”. Своїм підписом під згаданою резолюцією⁴⁶ та згодою на відрахування утримання з заробітної платні на потреби Комісії⁴⁷ С. Бородаєвський висловив повну підтримку діяльності останньої та небайдужість до долі колег-співвітчизників. Крім того, вчений підготував протест проти масових арештів інтелігенції в Україні, що від імені УУУ для ЛН був розісланий 30 національним університетським угрупованням і зачитаний на засіданнях Ради МУФ для ЛН 28 лютого – 2 березня 1930 р.⁴⁸ Також С. Бородаєвський підтримав акції протесту української громадськості в Чехо-Словацькій Республіці проти масових репресій, проведених польською владою на західних землях України восени 1930 р. (“пацифікації”), про що було заявлено на засіданні Центрального виконавчого комітету представників українських емігрантських організацій в Чехо-Словацькій Республіці для проведення акції протесту проти польського терору на західних землях України 12 листопада 1930 р.⁴⁹

Досліджуючи громадську діяльність ученого, не можна оминати його участі у боротьбі української еміграційної спільноти за визнання її окремою групою політичних емігрантів, поруч з росіянами та вірменами. Згідно з підписаною Чехо-Словацькою Республікою у 1929 р. в Женеві угодою, для всіх емігрантів, що проживали на її території,

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 8, арк. 60–61.

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 261, арк. 1.

⁴⁶ *Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали*, К., 2008, с. 374–75.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 292, арк. 102–102зв.

⁴⁸ *Національний архів Чеської Республіки*, ф. “Український музей у Празі”, інв. № 225.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 317, арк. 14.

починаючи з 1930 р. вводилися так звані “паспорти Нансена” – сертифікати ідентичності особи, розроблені Верховним комісаріатом Ліги Націй у справах біженців⁵⁰. Однак прийняте Комісаріатом визначення державної приналежності українців – “російського походження, що не придбав жодної іншої державної приналежності” – не лише заперечувало факт відродження української державності у 1918 р., а й позбавляло їх “національного ім’я”⁵¹. У зв’язку з цим у головних осередках української еміграції в Чехо-Словацькій Республіці почали створюватися спеціальні комісії, що домагалися зазначати в міжнародних (“нансенівських”) паспортах українців їхню національно-етнічну приналежність.

29 грудня 1929 р. ініціативна група лекторського й адміністративного персоналу УГА створила Комітет для збору матеріалів та інформації в справі так званих Нансенівських паспортів, реорганізований у січні 1930 р. в Комісію лекторського персоналу і адміністрації УГА у справі “нансенівських” паспортів на чолі з Б. Мартосом. Комісія розгорнула широку діяльність з подачі протестів і звернень до чехословацьких державних та міжнародних громадських установ й організацій, окремих відомих політичних і культурних діячів (Президента Чехо-Словацької Республіки Т. Масарика, міністерств внутрішніх та закордонних справ Чехо-Словацької Республіки, Ради Ліги Націй, Верховного комісаріату Ліги Націй у справах еміграції та ін.). С. Бородаєвський активно співробітничав з Комісією: брав участь у її засіданнях; зустрічався у справах Комісії з чиновниками Міністерства внутрішніх справ Чехо-Словацької Республіки; делегувався до Женеви для підтримки вимог української еміграції перед Міжурядовою дорадчою комісією у справах еміграції при Верховному комісаріаті Ліги Націй⁵². Злагоджена і рішуча боротьба української громадськості в Чехо-Словацькій Республіці за визнання її національно-етнічної й державної окремішності увінчалася успіхом: 1 липня 1930 р. Міністерство внутрішніх справ Чехо-Словацької Республіки ухвалило розпорядження про заміну в “нансенівських” паспортах для українців слова “tus” на слово “ukrajіnes” у чеському та французькому варіантах тексту⁵³.

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 293, арк. 1.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3793, оп. 1, спр. 187, арк. 5.

⁵² *Ibid.*, ф. 3795, оп. 1, спр. 130, арк. 293зв.; ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 294, арк. 12, 14; спр. 295, арк. 85.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 294, арк. 44.

С. Бородаєвський не належав до жодної політичної партії або суспільно-політичного об'єднання. Він підтримував товариські та ділові зв'язки з представниками як консервативно-гетьманського, так і соціалістичного таборів. У своїй професійній та громадській діяльності вчений намагався керуватися загальнонаціональними, а не вузькопартійними інтересами. З цього приводу в одному з листів до М. Шаповала він зазначав: "...приєднуюсь до [...] суворого таврування тих, хто при зведенню зі своїми ворогами політичних рахунків не спиняється перед тим, щоб робити замах на справи, які мають велике значіння для українського діла"⁵⁴.

Бажанням прислужитися загальнонаціональній справі, працювати на користь України, а, можливо, й безпосередньо на її теренах, була обумовлена участь С. Бородаєвського в роботі фахової сільськогосподарської комісії при Культурно-науковому видавництві (КНВ) Українського національного об'єднання (УНО) в Празі. УНО, найбільш масова на початку 1940-х рр. організація, яка об'єднувала українців за кордоном та перебувала на націоналістичних позиціях⁵⁵, з початком Другої світової війни поклала надії на перемогу Німеччини. Саме з метою "перевести необхідні дослідження й ствердити стан поодиноких галузей народного життя України в мент ліквідації комуністичного режиму" та "випрацювати проекти доцільних заходів у поодиноких галузях суспільного життя"⁵⁶ у липні 1941 р. з ініціативи УНО були організовані фахові комісії переважно з осіб професорсько-викладацького складу колишньої УГА. У вересні їх діяльність була підпорядкована КНВ УНО в Празі на чолі з М. Галаганом⁵⁷.

Організувати й очолити роботу сільськогосподарської комісії було доручено вченому-агроному В. Доманицькому. Проблема "підбору фахівців для господарського відродження України, їх підхід до справи, їх методи праці" він розглядав як "надзвичайно важливу"⁵⁸ і до участі у комісії намагався залучити визнаних фахівців у відповідній галузі. Тож не випадково саме С. Бородаєвському В. Доманицький запропонував очолити одну з її секцій – сільськогосподарської та кустарної кооперації⁵⁹. На останню покладалося широке коло завдань: розробка

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 146, арк. 70–70зв.

⁵⁵ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали, 47–48.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 4036, оп. 1, спр. 28, арк. 4.

⁵⁷ *Ibid.*, спр. 2, арк. 34–35.

⁵⁸ В. Доманицький, *Сільське господарство України в умовах Нової Європи*, Прага, 1942, с. 18.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 29, арк. 21–22зв.

статутів сільськогосподарської артілі, товариства для спільного обробітку землі, машинно-тракторного товариства; плану переходу від поширених у Радянській Україні сільськогосподарських колективів (комун, артілей) до сільськогосподарської виробничої кооперації; матеріалів до основного закону про землю та земельний устрій; проекту Земельного кодексу та ін. Не відомо, з яких саме міркувань – чи то політичного (обережне ставлення до співпраці з УНО та ОУН), чи особистого характеру (похилий вік, слабке здоров'я) – С. Бородаєвський не погодився стати головою секції, але дав згоду бути їй “сталим дорадником”. Секцію ж очолив інший знаний учений-економіст та кооперативний діяч, товариш і колега С. Бородаєвського – Б. Мартос.

Як згодом зізнавався В. Доманицький, для членів сільськогосподарської комісії “ні спочатку, ні потім не було ясно, яку ціль має Провід при творенні фахових Комісій: Чи це мало бути згуртування фахових людських сил для безпосередньої участі в державній роботі (тобто підбір людей до державного апарату)? Чи мала то бути підготовка і випрацювання форм і норм державно-правного життя у формі законопроектів тощо? Чи це нарешті мала бути організація досліду сучасного стану України, котрий можна використати при будучій державно-творчій роботі”⁶⁰. Тож фахівці секції сільської кооперації зосередили свою діяльність на підготовці проектів відродження та розвитку основних галузей кооперації в майбутній небільшовицькій Україні. Вже на першому її засіданні 8 серпня 1941 р. С. Бородаєвський подав розроблені ним проекти розпорядження про кооперативні товариства та їх союзи й статуту Центрального всеукраїнського кооперативного комітету і зобов'язався переглянути зразковий статут кооперативів, поширених серед українського населення Генерального Губернаторства⁶¹. Така поспішність у значній мірі була обумовлена сподіваннями перенести роботу комісії на “рідні терени” вже восени 1941 р. Незважаючи на свій похилий вік і слабке здоров'я, С. Бородаєвський теж погоджувався виїхати в Україну. На думку В. Доманицького, він був “найліпшим кандидатом на ролю Директора Високої Кооперативної Школи”⁶². У листопаді 1941 р. Б. Мартос тричі зустрічався з урядовцями Міністерства окупованих східних територій, що “докладно інформувались про українських фахівців на еміграції, але нічого не могли сказати про

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 4036, оп. 1, спр. 3, арк. 94–95.

⁶¹ *Ibid.*, ф. 4000, оп. 1, спр. 35, арк. 25.

⁶² *Ibid.*, ф. 4036, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

час можливого їх від'їзду"⁶³. Поступово праця комісії та її секцій набрала "семінарно-студійного" характеру і зводилася до підготовки до друку в КНВ напрацьованих матеріалів. Зокрема, циклоstileвим способом накладом у 150 примірників були видані розроблені С. Бородаєвським "Розпорядження щодо кооперативних товариств та їхніх союзів" та "Статут Центрального Українського Кооперативного Комітету"⁶⁴. На 1942 р. у рамках своєї праці в кооперативній секції фахової сільськогосподарської комісії вченим була запланована підготовка роботи "Кооперативне право в Німеччині за останні 20 літ"⁶⁵. Однак реалізувати цей науковий задум він вже не встиг. 6 лютого 1942 р. С. Бородаєвський помер на 72-му році життя та був похований у Празі на Ольшанському цвинтарі⁶⁶. До речі, у 1943 р., у перші роковини смерті С. Бородаєвського, КНВ УНО ухвалило на вшанування пам'яті професора видати останні його праці⁶⁷. Огляд діяльності вченого мав написати Б. Мартос. Та, очевидно, цей намір так і не було здійснено – принаймні, поки що нами не виявлено подібної роботи.

Отже, громадська діяльність С. Бородаєвського в еміграції відзначалася багатогранністю та спрямованістю у русло української національної справи. Основними її напрямками були організація та участь у самопомоговах акціях і товариствах української еміграційної громадськості, пропаганда та захист національних інтересів на міжнародній арені, розбудова культурно-освітнього життя української еміграції в Чехо-Словацькій Республіці. Участь С. Бородаєвського в акціях протесту проти масових арештів наукової інтелігенції в Україні у 1929 р., політики "пацифікації" в Галичині у 1930 р., а також у роботі фахової сільськогосподарської комісії при КНВ УНО свідчить, що його громадська діяльність не обмежувалася виключно інтересами еміграційної спільноти, а, навіть за умов відірваності від українських етнічних земель, мала загальнонаціональний характер.

⁶³ ЦДАВО України, ф. 4000, оп. 1, спр. 35, арк. 27–27зв.

⁶⁴ *Ibid.*, ф. 4036, оп. 1, спр. 2, арк. 51.

⁶⁵ *Ibid.*, ф. 4000, оп. 1, спр. 35, арк. 27–27зв.

⁶⁶ *Ibid.*, ф. 3859, оп. 2, спр. 53, арк. 10.

⁶⁷ Державний районний архів м. Німбурк, ф. "Українська Господарська Академія в Ч.С.Р.", картон № 9, спр. "Професор Сергій Бородаєвський", арк. 182.

ПРОСВІТНИЦЬКІ СТУДІЇ УКРАЇНОК-ЕМІГРАНТОК У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1921–1939 рр.)

Освіта є важливою складовою духовного розвитку кожної людини, а національна освіта дає можливість відчувати свою приналежність до окремої нації. Відомий український композитор Кирило Стеценко з цього приводу дуже влучно зауважив, що лише той народ може бути сильний духом, у якого є рідна національна школа, яка може зберегти національний образ і душу людини, де б вона не жила.

Відірвані від власного ґрунту українці в еміграції створили низку початкових, середніх та вищих навчальних закладів, найбільша їхня частка припала на міжвоєнну Чехословаччину (далі – ЧСР). Українське жіноцтво в міру своїх можливостей теж долучилося до просвітницької діяльності серед української громади в ЧСР.

Збереження українцями національної ідентичності було і є актуальним питанням як в еміграції, так і в Україні. Її формування розпочинається з дитинства і в цьому процесі мають бути задіяні всі ступені національної освіти. Усвідомлюючи це, емігранти створювали різні за рівнем українські навчальні заклади в країнах перебування. З огляду на сьогоднішній день, коли значна частина українців по всьому світу чітко ідентифікує себе з Україною, варто вивчати внесок українських емігрантів у збереження національного “обличчя” українців у країнах міжвоєнної Європи взагалі та Чехословаччині зокрема.

Метою цієї публікації є дослідження освітнього напрямку діяльності українок-емігранток у міжвоєнній Чехословаччині (1921–1939 рр.).

Ґрунтовної праці, яка б висвітлювала питання просвітницької діяльності українок у Чехословаччині, наразі не підготовлено, але є дослідники, які вивчали/вивчають питання освітньої діяльності українських емігрантів у міжвоєнний період: С. Наріжний, М. Богачевська-Хомяк, С. Віднянський, О. Вагіна, О. Джус, Л. Гонюкова, В. Піскун та ін.¹

¹ М. Богачевська-Хомяк, *Білим по білому: жінки в громадському житті України 1884–1939*, К., 1995, 424 с.; іл.; О. М. Вагіна, *Діяльність українських початкових і середніх шкіл в еміграції на території європейських країн: 1915–1945 рр.*, Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці, вип. 25 (2010) 20–26; О. Вагіна, *Освітня діяльність української еміграції в країнах Європи (1918–1939)*, 3., 1999, 156 с.; С. В. Віднянський, *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)*, К., 1994, 82 с.; Л. В. Гонюкова, *Український громадський комітет у Празі: ретроспектива діяльності (1921–1925 рр.)*, 290

При підготовці статті були використані архівні матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

У зазначений період у ЧСР діяло шість українських жіночих організацій: Секція допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті (далі – УГК), Громада українських студенток, Український жіночий союз (далі – УЖС), Союз українок-християнок у Подєбрадах (далі – СУХ), праязка філія Української жіночої національної ради (далі – УЖНР), Гурток старших пластунок “Україна”.

Склад українських жіночих організацій не був сталим і постійно змінювався. Незважаючи на це, з активних громадських діячок сформувався кістяк українського жіночого руху в ЧСР. На нашу думку, до таких слід віднести: Софію Русову, Зінаїду Мірну, Христину Кононенко, Ганну Чикаленко-Келлер, Ольгу Галаган, Ганну Григорієву, Євгенію Лоську, Маргариту Іваненко, Марію Фуртак, Михайлину Войтович та ін.

Відзначимо, що просвітницька робота жіноцтва часто перекликалась або навіть “зрощувалася” з культурницькими заходами, оскільки освіта та виховання включають у себе ще й залучення до скарбниці світової та української культури.

Секція допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті провела реєстрацію українських дітей у Празі та її передмісті². Отримавши матеріал про кількісний та віковий склад дітей, організаційний комітет секції отримав можливість реалізувати поставлене перед собою завдання: створити українську школу.

С. Русова, як голова секції допомоги жінкам і дітям, звернулася за допомогою до чехословацького уряду та приватної благодійної організації YWCA, яка мала своє представництво в ЧСР. Проте, незважаючи на зусилля української сторони, оперативно створити власну школу не вдалося.

Вісник Української академії державного управління при Президентіві України, № 3 (1998) 81–86; О. В. Джус, *Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції*, Ів.-Фр., 2002, 260 с.; С. Наріжний, *Українська еміграція: культурна спадщина української еміграції між двома світовими війнами*, ч. 1, Прага, 1942, 366 с.; В. Піскун, *Політичний вибір української еміграції (20-ті рр. ХХ ст.)*, К.; Нью-Йорк, 2006, 671 с.; іл.

² ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 523, арк. 2.

А. Мишуста, Просвітницькі студії українок-емігранток...

Щоправда, з'явилася можливість віддавати українських дітей до чехословацьких навчальних закладів, щоб вони не відстали в навчанні від своїх однолітків. На перешкоді цьому ставав психологічний бар'єр, оскільки батьки не хотіли віддавати своїх дітей “під опіку чужих людей”. Заради справедливості, варто відмітити, що іноді через життєві складнощі батьки байдуже ставилися до освіти взагалі, не кажучи вже про чехословацькі чи українські школи³.

Організуючи різні заходи для українських дітей, представниці жіночої секції мали на меті не лише занурити їх у святкову атмосферу, а й дати їм можливість перебувати в рідному оточенні. Не всі батьки могли їм забезпечити повноцінний духовний та культурний розвиток, вони навіть не завжди могли знайти житло своїм сім'ям і тому вимушені були віддавати дітей у чехословацькі притулки. Як зазначали матері-українки у своєму листі до УГК від 17 січня 1924 р., вони не можуть повноцінно виконати свій батьківський і громадський обов'язок перед дітьми і тому звертаються до Комітету з проханням ініціювати створення українського дитячого садка-притулку, де б кожен українець міг зі спокійною душею тимчасово залишити свою дитину⁴.

З ініціативи голови секції допомоги жінкам і дітям при УГК взимку 1924 р. було відкрито Український дитячий клуб, який зосередив свою діяльність на позашкільних формах навчання.

Робота Українського дитячого клубу проводилася за планом, який підготували представниці секції допомоги жінкам і дітям. Напрямів діяльності було декілька: по-перше, це заняття з літератури, дискусії, розповіді для дітей дошкільного і шкільного віку; по-друге, трудове навчання (ліплення, вирізування, плетення, малювання та ін.); по-третє, фізичний розвиток (фізичні вправи, ігри, національні танці та ін.); також планувалося створити дитячий часопис, організувати дитячий театр, проводити екскурсії тощо⁵.

Самостійна робота відвідувачів клубу заохочувалась. Так, наприклад, його засновниці вважали, що необхідно допомогти дітям створити власний часопис, оскільки це допомагало їм обґрунтовано висловлювати власну думку. До того ж, “...діти дуже люблять ділитися своїми враженнями, переписуватися, старші діти – фіксувати свої переживання, свою творчу працю”⁶. Та, на жаль, це залишилось лише в плані роботи.

³ ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 90, арк. 2–3.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 523, арк. 20–20зв.

⁵ *Ibid.*, арк. 21–23.

⁶ *Ibid.*, арк. 25.

Діти відвідували клуб щосуботи з 16 до 18 години. За перші півроку роботи його відвідувало 25 дітей віком від 4 до 13 років. Очоловувала клуб О. Галаган, заняття проводив А. Животко, а малювання і ліплення викладала К. Антонович.

У травні 1924 р. за пропозицією С. Русової дитячий клуб перетворили на “садок-майдан” (ігровий майданчик – *А. М.*), щоб діти більше часу проводили на свіжому повітрі. Для вирішення фінансового питання С. Русова звернулася до Управи УГК з проханням проспонсорувати цю ідею. Вона просила на утримання “майдану” 600 крон щомісячно, але отримала трохи менше 400 крон. Тому постало питання про додаткові грошові внески від батьків у розмірі 5–15 крон за дитину кожного місяця⁷.

Дітей, які відвідували “майдан”, вихователі ділили на три групи за віком (I група – дошкільнята, II – молодша (8–12 років), III – старша (13–15 років)). За літній період клуб відвідувало досить небагато дітей, а саме 16, яким було 6–14 років. Працював “майдан” двічі на тиждень з 15 до 19 години, де вихователями працювали студентки педагогічного інституту та досвідчені педагоги.

Кожен із вихователів розробляв власний план занять і виховних заходів у групі, який попередньо обговорювався з усіма членами колективу дитячого клубу. Крім того, педагоги мали вести своєрідні щоденники, в яких складали психологічні портрети дітей. Спираючись на власні спостереження, спілкування з дітьми та допомогу батьків, вихователі шукали індивідуальний підхід до кожної дитини. Це допомагало створювати затишну та домашню атмосферу в дитячому колективі. “Майдан” успішно функціонував впродовж усього літа 1924 р.

Восени 1924 р. постало питання пошуку нового приміщення для дитячого клубу, оскільки Українська хата при УГК, де до того він знаходився, не могла знову надавати приміщення. На звернення до українських установ Праги щодо допомоги у цьому питанні відгукнулася Українська студія пластичного мистецтва. Клас для занять надавався безкоштовно по дві години в неділю та в понеділок. Крім того, відвідувачі дитячого клубу могли користуватися мольбертами, глиною для ліплення та іншими матеріалами⁸.

Український дитячий клуб успішно працював протягом 1924 р., але зі згортанням роботи Українського громадського комітету була

⁷ ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 523, арк. 18.

⁸ *Ibid.*, арк. 47.

А. Мишуста, Просвітницькі студії українок-емігранток...

припинена і його діяльність. Незважаючи на короткий період своєї роботи, Клуб відіграв свою роль у процесі виховання українських дітей. Про це свідчить такий факт. Мати Лілії Балабас, однієї з постійних відвідувачів Клубу, дякувала О. Галаган за можливість виховувати дітей в українському оточенні. Вона розповіла, що її донька поки не ходила до клубу, говорила як вдома, так і в школі чеською або німецькою мовами: “Не можна було примусити її говорити рідною мовою, коли ж вона почала ходити до клубу, то цілком змінилась і дома говорить виключно українською, а також читає українські книжки”⁹. Зрозуміло, що це одинична подяка, але члени секції допомоги жінкам і дітям при УГК занесли її у протокол засідань від 7 травня 1924 р. та в звіт за 1921–1924 рр. роботи секції, оскільки вважали це найвищою оцінкою своєї роботи.

Союз українок-християнок за зразком попереднього Клубу заснував у Подєбрадах ще один Український дитячий клуб. Однією з причин його створення була стурбованість українок втратою національного обличчя українською громадою взагалі та дітьми зокрема. Про це йдеться у листі до секції допомоги при Українському громадському комітеті: “...з огляду на те, що українські діти вчать в чеських школах і знаходяться переважно в чеському оточенні і таким чином зовсім денационалізуються, Союз Українок Християнок улаштовує в Подєбрадах дитячий клуб, який має функціонувати поки що один раз на тиждень”¹⁰.

Майже два місяці (жовтень–листопад 1924 р.) дитячий клуб не мав власного приміщення як і необхідних коштів для закупівлі книг та шкільного приладдя. Отримавши грошову допомогу від УГК, частково були задовільнені першочергові потреби клубу і в грудні він розпочав свою роботу в одній із аудиторій Української господарської академії¹¹.

На момент відкриття Українського дитячого клубу в Подєбрадах до нього прийняли 13 дітей. Наприкінці року їх вже було 20, на початку 1925 р. – 25. 14 з них – діти професорів Української господарської академії в Подєбрадах, 11 – діти студентів академії. Всього 9 хлопців та 16 дівчат¹².

Протягом навчального року Клуб працював два рази на тиждень по чотири години, а під час канікул – щоденно. З дітьми займалися

⁹ ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 523, арк. 3.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3993, оп. 2, спр. 2, арк. 39.

¹¹ *Ibid.*, арк. 21.

¹² *Ibid.*, арк. 21, 36.

В. О'Коннор-Вілінська, М. Левицький та українські пластуни, які працювали безкоштовно.

Дітям старшого шкільного віку викладачі читали лекції з української мови, історії, етнографії, географії. Діти молодшого шкільного віку займалися з пластунами малюванням та ліпленням. Всі члени клубу вивчали українські народні пісні, танці, грали у різноманітні ігри. Діти з допомогою представниць Союзу ставили вистави “Марусина ялинка” та “Зустріч”. Крім того, вихованці клубу отримували в закладі підвечірок.

Як зазначала голова СУХ П. Єремієва у листі до УГК від 26 січня 1925 р., робота в “...Дитячому Подебрадському Клубові ... починає широко розгортатися, до нього вступають нові члени”. Спираючись на вдалий досвід створення та діяльності Дитячого клубу, члени СУХ вирішили організувати українську школу в Подебрадах, та нестача коштів, не дала змоги реалізувати цю ідею¹³.

Крім цього, представниці Союзу українок-християнок у Подебрадах доглядали могили українців, замовляли заупокійні служби, влаштовували екскурсії до Праги, намагалися налагодити зв'язки з чеськими жіночими організаціями. При Союзі українок-християнок діяли піврічні курси з виготовлення капелюхів. СУХ заснував власне видавництво “Київ”, яке надрукувало збірку поезій Є. Маланюка “Стилет і стилос” (1925 р.)¹⁴.

Український жіночий союз у Празі також займався просвітницькою діяльністю, хоча вона представлена досить скромно. Наприклад, при Жіночому союзі було створено “Товариство жінок з вищою освітою” на чолі з М. Омельченко, яке займалося питаннями підвищення освітнього рівня серед українського жіноцтва¹⁵.

Члени УЖС надавали допомогу українським жінкам та дітям, які перебували у таборах для інтернованих у Чехословаччині. В чехословацькому таборі Німецьке Яблонне в 1919–1920 рр. перебувало 100 жінок і 120 дітей¹⁶, у Ліберцях у 1920–1921 рр. – 66 жінок і 25 дітей¹⁷,

¹³ ЦДАВО України, ф. 3993, оп. 2, спр. 2, арк. 195.

¹⁴ *Українська культура*, лекції за редакцією Дмитра Антоновича, упор. С. В. Ульянівська, вст. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульянівської, В. І. Ульянівського, К., 1993, 592 с.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3993, оп. 2, спр. 4, арк. 2.

¹⁶ М. І. Павленко, *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії і ставлення влади та умови перебування (1919–1924 рр.)*, К., 1999, 352 с.

А. Мишуста, Просвітницькі студії українок-емігранток...

у Йозефові в 1924 рр. – 61 дитина¹⁸. В усіх трьох таборах діяли жіночі об'єднання. У Німецькому Яблонному був організований “Комітет українських жінок”, який у липні 1921 р. був реорганізований у “Союз Українок”. Тут же при допомозі місії Гувера в квітні 1921 р. був заснований дитячий садок для півсотні дітей членів Української бригади, очолюваний дружиною генерала Курмановича.

У Ліберцях, а пізніше і у Йозефові жінки теж створили свій “Союз Українок”. Матеріальна допомога сім'ям з дітьми, влаштування свят, поглиблення знань жіноцтва з української мови, літератури, історії – такими були конкретні прояви їхньої праці¹⁹.

Нагадаємо, що українське жіноцтво брало участь у створенні українських вищих навчальних закладів у Чехословаччині. Наприклад, Софія Русова входила до складу організаційного комітету Українського вищого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова (далі – УВП). Цей вищий навчальний заклад був заснований з ініціативи Українського громадського комітету та його голови М. Шаповала. Ось як про це згадує С. Русова: “Саме на Різдво 1923 р. був він (М. Шаповал – А. М.) у мене в Подєбрадах і вперше висловив мені свою нову мрію про організацію вищої педагогічної школи для підготовки освіченого українського вчителства”²⁰.

У червні 1923 р. С. Русова взяла участь у спільному засіданні Управи УГК та першого складу професорської ради УВП, до якої увійшла разом із такими вченими, як мовознавець Л. Білецький, правознавець О. Ейхельман, математик Є. Іваненко, історик М. Терлецький та ін. На урочисте відкриття інституту 7 липня 1923 р. вона відгукнулася публікацією “На чужині і дома: Лист із Праги”. Основне завдання УВП педагог вбачала у підготовці спеціалістів для розбудови шкільництва на рідних теренах, оскільки, була впевнена у національному відродженні України²¹.

З перших днів функціонування УВП С. Русова очолила кафедру педагогіки. Викладала теорію та історію педагогіки, дидактику та дошкільне виховання. Крім того, їй було доручено читати спецкурс

¹⁷ І. В. Срібняк, *Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924)*, К., 2000, 280 с. + XXXIX с.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3801, оп.1, спр. 523, арк. 66–67.

¹⁹ М. І. Павленко, *Ор. cit.*

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3889, оп. 1, спр. 2, арк. 118.

²¹ О. В. Джус, *Ор. cit.*

“Національна школа Чехословаччини й інших слов’янських народів”, обов’язковий для студентів усіх відділів, та факультативно – французьку мову. У липні 1925 р. Професорська рада УВІІ підтвердила статус С. Русової як “професора *honoris causa* (почесний доктор – *A. M.*) ... керування кафедрою педагогіки з приналежними дисциплінами: теорія та історія педагогіки, дидактика, школознавство, національна школа в Чехо-Словаччині, шкільне бібліотекознавство”²².

Працюючи в педагогічному інституті, С. Русова відмічала поступову і незворотну денационалізацію української громади. Вона разом із іншими представницями Української жіночої національної ради звертала на це увагу. Якщо дорослі українці знали та пам’ятали свою батьківщину, то діти в силу свого віку та обставин іноді навіть не чули про Україну. У звіті про діяльність УЖНР з цього приводу зазначено, що Рада звернула свою увагу на цей процес і почала боротися з ним, скеровуючи “...дітей на різні курси українознавства, організовувала дитячі вечірки, які дуже гарно впливали на дітей і об’єднували в одну широкую українську родину”²³. Відзначимо, для того, щоб хоча б мінімально запобігти денационалізації українських дітей та молоді необхідні були зусилля не лише УЖНР, а й батьків. Але іноді саме батьки не переймалися цим питанням і віддавали дітей до чехословацьких, німецьких та ін. шкіл, що, з одного боку, допомагало дітям адаптуватися до умов життя в новій країні, а з другого, повністю відривало їх від національного ґрунту²⁴.

У 1927 р. Софія Русова наголошувала на тяжкому становищі української еміграції в умовах скорочення допомоги з боку чехословацького уряду. Як вже зазначалося, сім’ям з дітьми не було часу думати про духовний розвиток чи навчання, головна мета – вижити в чужій країні. Тому й боліла їй не тільки доля дітей, але й їхнє виховання. “Дати-ж їх в чужі установи, де дитина так скоро вбирає в себе чужу національну атмосферу, – писала С. Русова, – дивись, за рік, за два еміграції українська дитина вже забула рідну мову і дома, і в школі, і надворі, чеше чужою мовою...”²⁵.

²² ЦДАВО України, ф. 3825, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

²³ А. О. Сабадин, *Секція допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті в Чехословаччині (1921–1925 рр.)*, Грані, 2(70) (2010) 40–44.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3963, оп. 2, спр. 5, арк. 5.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 3963, оп. 2, спр. 38, арк. 1.

А. Мишуста, Просвітницькі студії українок-емігранток...

Саме тому, в Українському дитячому притулку, створеному з ініціативи членів УЖНР, було запроваджене національно-патріотичне виховання, навчання велося українською мовою. Кімнати та класи були оформлені в українському національному стилі. Стіни прикрашали карти України та портрети видатних українських діячів, письменників, поетів, що "...наче говорило дітям про ту далеку Батьківщину, щирими синами, якої вони мали стати"²⁶.

Протягом 1932–1934 рр. при Українському дитячому притулку неофіційно працювала школа під керівництвом С. Русової. Короткі звіти діяльності цієї школи зафіксовані в книзі протоколів засідань празької філії УЖНР. Зазвичай діти відвідували уроки один раз на тиждень, їм викладали історію та географію України, українську літературу, вчили декламувати, а також займалися танцями²⁷.

Працювали з дітьми студентки Українського вищого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова. Спочатку молоді дівчата сприймали роботу в притулку як можливість підзаробити, але з часом захоплювалися справою, не шкодуючи сил та часу для виховання й розвитку дітей.

Під керівництвом виховательки С. Нагірної – випускниці УВПІ – діти видавали часопис "Наша Україна". У передмові до першого номеру журналу С. Нагірна, підкреслила, що завжди заохочувала дітей до самостійної праці, намагалася розвивати у своїх вихованців ініціативність, комунікаційні здібності, товариську співпрацю. Надавала можливість самостійно робити висновки, не нав'язуючи власної думки, але при цьому "залишала непомітне керування за собою"²⁸.

Діти захопилися ідеєю створення власного журналу і перший його номер присвятили Дню матері, другий – голодуючим ровесникам із Наддніпрянської України. Цей дитячий журнал відіграв роль своєрідного популяризатора діяльності Українського притулку серед української громади та серед чехів і словаків.

У 1930-х рр. залишалось актуальним питання денационалізації українських дітей. Оскільки колишні українські студенти отримавши освіту, почали працювати, то віддавали своїх дітей до чеських шкіл, що призводило до втрати національної ідентичності. Влітку 1938 р. Софія Русова звернулася до українського громадянства в Празі з

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3950, оп. 2, спр. 8, арк. 4.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 190, арк. 17–20.

²⁸ ЦДАЗУ, ф. 12, оп. 1, спр. 84, арк. 2.

закликом запобігти денаціоналізації українських дітей. Голова УЖНР запропонувала створити спільну організацію батьків та членів ради, яка б дбала про створення національного осередку для дітей. На жаль, ця ідея не була втілена в життя, оскільки у березні 1939 р. Рада припинила своє існування.

23 лютого 1936 р. у Подєбрадах при Українському дитячому притулку почала діяти українська народна школа, яка була початковою і мала 4 класи. Ініціативна група з її створення складалась з С. Русової, К. Антонович, М. Мартос, К. Донцової та ін.

Дозвіл від Земської шкільної ради ЧСР на відкриття цієї школи українки отримали ще у грудні 1935 р. Зазначимо, що на 23 грудня 1935 р. у новоутвореній школі було 18 учнів (10 хлопців і 8 дівчат). Завідуючою призначили випускницю УВП І. Кульчинську, яка до цього працювала в Українському дитячому притулку²⁹. Додамо також, що І. Кульчинська в свій час входила до складу Громади українських студенток.

Відкриття школи проходило надзвичайно урочисто. Цей захід відвідали не лише представники української громади в ЧСР, але й представники чехословацької сторони, яких “було понад 30 делегатів, на чолі з Окружним шкільним інспектором, заступниками Чехословацького Червоного Хреста, окружного уряду, міської управи, чеських шкіл, культурно-освітніх установ, організацій та спілок”³⁰.

Свято відкриття школи поєднали з проведенням Шевченківських днів і умовно поділили на дві частини: урочисту та виступи вихованців Українського дитячого притулку. Діти декламували вірші Т. Шевченка українською та чеською мовами і виконували народні пісні. Урочистості завершилися виконанням українського національного гімну. Присутні відчували неабияке патріотичне піднесення і гордість з того, що тут “виховуються наші наступники – свідомі українські діти”³¹.

Навчання у народній школі велося українською мовою, передбачалося також вивчення чеської мови. Основний контингент учнів становили, крім сиріт-вихованців притулку, діти робітників-емігрантів, що перебували у складних матеріальних умовах³².

²⁹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 453, арк. 3.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 452, арк. 1.

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*

А. Мишуста, *Просвітницькі студії українок-емігранток...*

До середини 1937 р. школа отримувала регулярну фінансову допомогу від Чехословацького Червоного Хреста в сумі близько 3–4 тис. крон щомісячно. Менші грошові суми надходили від Нансенівського комітету та інших подібних установ. Значною допомогою на утримання як притулку, так і школи були пожертви від чехословацького громадянства.

Після закінчення початкової школи її учні мали можливість отримати повну середню освіту в Українській реальній гімназії. Вона була утворена на основі матуральних курсів, які діяли в таборах для інтернованих українців у Щипіорно (Польща) та у Йозефові (ЧСР). Після ліквідації цих таборів у Польщі та Чехословаччині, а також за сприяння Українського громадського комітету, матуральні курси з Щипіорно та Йозефова у 1924/1925 н. р. були переведені до Українського вищого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова.

Реформування УВПІ у вищу педагогічну школу, яке проходило в той час, вимагало перетворення матуральних курсів у реальну гімназію, де українські діти могли б отримати середню загальну освіту рідною мовою, а студенти педінституту мали б змогу проводити необхідні практичні заняття з учнями гімназії. У § 12 статуту гімназії зазначалося, що УВПІ є “куратором гімназії, а з тим до нього належить зверхній догляд над нею та загальне ведення її справ”. Саме тому при педагогічному інституті було відкрито приватну гімназію, першим директором якої став професор УВПІ Яким Ярема. Вже у травні 1926 р. гімназія була офіційно визнана Міністерством шкільництва й народної освіти ЧСР, а разом з цим отримала й стипендії для своїх учнів³³.

Право вступу до гімназії надавалося дітям від 10 до 14 років, які мали початкову освіту. Крім суто академічного навчання, у гімназії проводилася широка культурно-просвітня робота: читання рефератів, влаштування свят, екскурсій до празьких музеїв і театрів тощо.

На початку роботи гімназії її основний контингент склали колишні учні матуральних курсів із Щипіорно, Йозефова. Пізніше до гімназії почали вступати й діти українських емігрантів у ЧСР, а напередодні Другої світової війни значно збільшився відсоток дітей карпатських українців.

Як зазначала С. Русова, яка упродовж першого року її функціонування була опікуном гімназії, там нараховувалося 74 дитини: 29 з Наддніпрянщини, 29 з Галичини, 8 з Чехословаччини, 2 з “других

³³ О. М. Вагіна, *Діяльність українських початкових і середніх шкіл в еміграції...*, с. 20–26.

українських земель”. Викладацький склад складався з 34 осіб, які мали “відповідний педагогічний стаж ... і працювали не за страх, а за совість”³⁴.

У брошурі “Українська гімназія в Чехословаччині” (1932) зазначено, що з 1926 по 1932 рр. гімназію закінчило 72 учні (58 хлопців, 14 дівчат), які продовжили своє навчання в українських та чехословацьких вищих навчальних закладах³⁵.

С. Русова високо оцінювала працю керівників гімназії, наприклад, Я. Яреми та Г. Омельченка, а також викладачів української, французької, латинської мов, хімії, фізики, природознавства, математики, географії, трудового навчання та ін. Вона вказувала на позитивні результати позашкільної роботи: організацію екскурсій, участь у відзначенні шевченківських днів, пам’яті героїв Крут, зустрічі з письменниками-емігрантами О. Ольжичем, У. Самчуком, С. Черкасенком та ін.

Наприкінці 1927 р. Українську реальну гімназію було перенесено до Ржевниць, за 30 км від Праги. Причинами переносу стали кращі, у порівнянні з празькими, приміщення для гімназійного інтернату та гарні природні умови.

Зусиллями професора Українського вільного університету в Празі Агенора Артимовича, який очолював гімназію в 1928–1930 рр., навчання в ній було реорганізовано за зразком відповідних чеських державних гімназій. У наступні роки гімназію очолював проф. І. Кобизський, а після його смерті проф. М. Хлюр. Влітку 1930 р. Міністерство освіти ЧСР відмінило стипендії студентам із західноукраїнських земель, а також тим, що мали в еміграції батьків. У цей критичний момент викладачами гімназії було засновано Допомоговий комітет, основними джерелами фінансових надходжень якого стали трьохвідсоткове оподаткування заробітної плати шкільних викладачів, пожертви від батьків та української громадськості. Завдяки діяльності Допомогового комітету існування гімназії в Ржевницях було врятоване. На початку 1931/1932 н. р. знову виникла загроза ліквідації школи, але завдяки зусиллям Допомогового комітету й створеного українсько-чеського “Товариства допомоги українським школам в ЧСР” загрозу знов пощастило відхилити.

Хоч умови життя в Ржевницях були кращими ніж празькі, але й там не було можливості розмістити всі складові частини гімназії в

³⁴ О. В. Джус, *Op. cit.*

³⁵ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 448, арк. 9.

А. Мишуста, Просвітницькі студії українок-емігранток...

одному приміщенні. Через це в 1936 р. її було перенесено до Модржан, ближче до Праги, де вона розмістилася в одному триповерховому будинку. Директором гімназії з 1936 р. став доцент Г. Омельченко. За повідомленням проф. О. Мицюка у львівській газеті “Діло”, переважну більшість учнів гімназії складали вихідці з Карпатської України, де утворилась вкрай несприятлива ситуація з українською освітою через насильницьке запровадження угорських шкіл. Під час Другої світової війни Українська реальна гімназія залишалася в Модржанах, а в 1945 р. у зв’язку з наближенням до Чехословаччини радянських військ гімназію евакуювали до Баварії (Німеччина)³⁶.

У цілому, Українська реальна гімназія забезпечувала учням широку загальноосвітню підготовку, що відповідала вимогам класичної середньої освіти у відповідності з історичними традиціями української школи. Крім того, українська гімназія в ЧСР поряд з суто академічними знаннями, надавала учням ще моральне й національне виховання. Багато випускників закінчили потім вищі навчальні заклади й отримали спеціальності філософів, правознавців, лікарів, інженерів та ін.³⁷

Активну просвітницьку роботу розгорнув Гурток старших пластунок “Україна”, який по мірі можливостей забезпечував емігрантські освітні установи українськими підручниками та художньою літературою. Пластунки тісно співпрацювали з відомим українським видавцем Є. Вировим, який у свій час очолював Українське видавництво в Катеринославі та Український громадський видавничий фонд у Празі, з видавництвом “Чесько-українська книга”, Музеєм визвольної боротьби України, а також збирали книги серед української громади. “...Гурток висилає різні книжечки всюди, де є лише скупчена українська еміграція, – писала Н. Козицька у листі до голови братиславських пластунів-новаків К. Бризгуна, – Асиміляція страшна і ми дбаємо, щоб хоч трохи відвернути її від молоді...” (пластуни-новаки – це діти 6–11 років – А. М.)³⁸.

Українки пересилали великі обсяги літератури в різні кінці світу. Наприклад, за чотири роки роботи гуртківців лише на Закарпаття вони відіслали 6624 книги, в Галичину та на Волинь – 1890, крім того, в Німеччину, Бельгію, Югославію, Туреччину, Канаду, США, Китай,

³⁶ С. Наріжний, *Історія української еміграції. 1918–1940 р. Ілюстрації. Фото*, ч. 2, К., 1999, 272 с.

³⁷ О. М. Вагіна, *Діяльність українських початкових і середніх шкіл в еміграції...*, с. 20–26.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1041, арк. 9.

Уругвай, Бразилію – 1701 книгу. Вся література надходила на адреси філій “Просвіти”, які розташовувались у зазначених країнах³⁹. Основна частина книг призначалася для дітей та юнацтва (казки, букварі, підручники, історичні оповідання), також пластунки пересилали географічні карти України, ноти українських пісень, книги загальноосвітнього змісту.

Голова Гуртка старших пластунок “Україна” Н. Козицька активно листувалась з українськими організаціями в еміграції. Вона самостійно знаходила їхні адреси і пропонувала надсилати їм книги. Лише пересилку пластунки не оплачували, тому завжди просили повернути витрачені на це кошти.

Проаналізувавши листування пластунок, ми дійшли висновку, що найбільше книг вони переслали на Закарпаття. Наприклад, восени 1933 р. для товариства “Просвіта” у с. Велике Березне українки надіслали 57 книг, перед новорічними святами 1934 р. 106 книжок відправили в міську школу м. Севлюш (сучасне м. Виноградів Закарпатської обл. – *А. М.*), 14 книжок з п’єсами для вистав – у с. Олешник, мукачівській “Просвіті” – 309 книг, які отримали від Музею визвольної боротьби України, “Просвіті” у с. Берегове – 39 тощо. Від усіх перелічених “Просвіт” пластунки отримали листи-подяки з проханнями й надалі надсилати літературу.

У грудні 1933 р. Є. Вировий пожертвував Гуртку 685 примірників книг, які вони відразу переслали лемківській “Просвіті”. Видавництво “Чесько-українська книга” на чолі з Г. Омельченком навесні 1934 р. теж подарувало пластунам 199 примірників книг, які вони переслали на Закарпаття та українській громаді в Белграді (Югославія)⁴⁰.

ГСПУ надіслали 30 книг українській “Просвіті” в м. Монсо-ле-Мін (Франція), 27 – в м. Тяньцзін (Китай). Від української “Просвіти” в Китаї прийшла подяка, в якій зазначалося, що завдяки цим книжкам українці змогли відкрити “рідну школу, в якій навчається троє учнів”⁴¹.

Відмітимо, що протягом 1933–1936 рр. пластунки надсилали дитячі книги на новорічні свята, які проводила Українська жіноча національна рада⁴².

³⁹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1040, арк. 1зв.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1041, арк. 26 зв., 51, 62, 92, 120, 135, 164, 175, 275.

⁴¹ *Ibid.*, арк. 137, 149, 165, 195; 280.

⁴² *Ibid.*, арк. 71, 74, 228.

Старші пластуни співпрацювали не лише з “дорослими” організаціями, а й з дитячими. Н. Козицька листувалася з Гуртком пластуновців “Котенята”, який розташовувався в м. Братислава. “Котенята” видавали власний часопис “Мяв”, Н. Козицька запропонувала розповсюджувати цей журнал серед пластунової молоді⁴³.

За підтримки українських громадських діячів та установ у ЧСР гурток старших пластунок “Україна” проводив просвітницьку роботу серед емігрантів, розсилаючи українське друковане слово. У той час, коли основною задачею емігранта було фізичне виживання, пластуни безкоштовно пропонували книги – основу духовного розвитку людини. Зрозуміло, що всі емігрантські організації, до яких зверталася Н. Козицька, радо підтримували зв’язок з Гуртком.

Просвітницькі студії українських жінок у ЧСР були спрямовані на підвищення освітнього, професійного рівня дорослих, отримання середньої та вищої освіти молоддю, а також на знівелювання процесу асиміляції українців в еміграції. Активно в цей процес включилися жіночі організації, кожна з них внесла свій вклад у загальну справу. Приміром, були створені два Українські дитячі клуби у Празі та Подебрадах, які займалися вихованням підростаючого покоління в українському національному дусі. Ці позашкільні заклади були засновані з ініціативи секції допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті та Союзом українок-християнок у Подебрадах. Члени зазначених організацій протягом 1924–1926 рр. забезпечили українських дітей цікавим та змістовним дозвіллям, змогли створити для них невеличкий український осередок на чужині. Український жіночий союз опосередковано долучився до організації дитячого садка у таборі для інтернованих у Німецькому Яблонному (ЧСР), для підвищення освітнього рівня своїх членів створив “Товариство жінок з вищою освітою”. Представниці Української жіночої національної ради взяли під опіку Український дитячий притулок, виховання в якому базувалось на національній основі. Крім того, при притулку відкрилася Українська народна школа, що надала можливість українським дітям вступати до українських та чеських середніх і вищих навчальних закладів. Гурток старших пластунок “Україна”, розповсюджуючи українські книги, сприяв налагодженню зв’язків з осередками української еміграції у світі та подоланню денационалізації серед української громади.

⁴³ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1041, арк. 1, 5, 152.

З ІСТОРІЇ КОНТАКТІВ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЕМІГРАЦІЇ В 20–30-х РОКАХ ХХ ст.

Вивчаючи наукову спадщину відомого російського вченого, дослідника давньої та нової української соціальної історії В. М'якотіна (1867–1937), його опубліковані публіцистичні матеріали та листування еміграційного періоду, що відклалися в фонді вченого в ГАРФі (Москва, ф. 5912) та родинному архіві історика, ми отримали певні відомості про його контакти з представниками українських громадсько-політичних організацій на еміграції, що є предметом нашого повідомлення.

Ще студентом історичного факультету Петербурзького університету Венедикт М'якотін зацікавився Україною. Спочатку він звернув увагу на те, що в курсі історії Росії зовсім мало уваги присвячено таким великим державам в її складі, як Україна і Польща. Під впливом свого вчителя професора Семевського, який досліджував соціальну історію російських селян, М'якотін теж вирішив працювати в цьому напрямку, тільки на матеріалі періоду XVII–XVIII ст. про українських селян. Для цього він поїхав знайомитися із відповідними документами в українських архівах. Тоді сталося справжнє пізнання України. Венедикт М'якотін мав два листи-рекомендації: від відомого історика Карєєва до знаменитого київського вченого європейської слави, професора університету Св. Володимира, медієвіста І. Лучицького та від висланого за “українофільство” з Києва до суворої північної столиці В. Беренштама до професора В. Антоновича, неоціненні поради яких всіляко сприяли успіху досліджень Венедикта М'якотіна. Протягом кількох років він періодично працював в архівах Києва, Переяслава, Полтави, Харкова, Чернігова, а також Москви. Велику роль у сприйнятті України і розумінні особистості молодого інтелігентного українця відіграло знайомство з вихованцями професора Лучицького, багато з яких стали широко відомими в Європі вченими: Д. Петрушевський, В. Пискорський, Є. Тарле, Н. Молчанівський, Е. Ківлицький, М. Василенко. М'якотін став членом їхнього гуртка. Особливо товаришував з В. Пискорським та М. Василенком¹. І. Лучицький та В. Антонович були

¹ *Отрывки воспоминаний (1933). В Киеве в 1891 г. – И. В. Лучицкий. – Киевская молодежь* [в:] В. О. М'якотін, *Вибрані твори*, т. 1, К., 2012, с. 183–188.

О. Новікова, З історії контактів представників українських...

великими патріотами України і скеровували своїх учнів на вивчення її історії; підкреслюючи паралельні явища в історії деяких європейських країн і України, вони вводили свою пригноблену Батьківщину в контекст європейської історії². Під керівництвом професора Лучицького Мякотін долучився до вивчення Рум'янцевського опису, став членом Історичного товариства Нестора Літописця при університеті Св. Володимира, де виступав з повідомленнями з української історії. Він надрукував в українських і російських виданнях низку статей про різні справи і документи кількох козацьких полків, а також велику рецензію на книгу О. Лазаревського “Описание старой Малороссии” (т. 2. Нежинский полк, Санкт-Петербург, 1893); разом із членами гуртка їздив по старовинних місцях України, побував у Суботіві, Переяславі, Китаєвому, Святошиному.

Свої візити в Україну Венедикт поєднував спочатку із завершенням навчання, потім викладанням у петербурзькому університеті, де був залишений для підготовки до професорського звання, та в інших навчальних закладах міста. Між іншим, лекції групі українських студентів з історії їхньої Батьківщини він читав майже за власною ініціативою. Професор В. Семєвський з В. Мякотіним були народниками, брали участь у підписанні листів на захист і підтримку студентів та робітників. За це Мякотіну відмовили в подальшій підготовці до професорського звання і праві викладати в alma-mater. На думку історика-архівіста і відомої громадської діячки О. Мякотіної-Каплан, дочки історика, причиною такого суворого рішення адміністрації університету стали не тільки політична неблагонадійність, а, ймовірно, “українофільство” історика, його довготривале перебування в Україні, інтерес до її власної незалежної історії та, можливо, контакт із В. Беренштамом³.

Мякотін активно займався політичною діяльністю, за що кілька разів сидів у в'язниці. Там він продовжував працювати над фундаментальним твором свого життя “Очерки социальной истории Украины 17–18 в.в.”, який частинами публікував на сторінках часопису “Русское богатство” протягом 12 років. У 1906 році разом із О. Пешехоновим Мякотін заснував Народно- (потім Трудову) соціалістичну

² В. К. Пискорский, *Вопрос о значении и происхождении шести “дурных обычаев” в Каталонии*, К., 1899, с. 11, 22.

³ О. В. Мякотина. *О моем отце* [в:] В. О. Мякотін, *Вибрані твори*, т. 2, К., 2015, с. 8.

партію, яка ставила метою поступове внесення в устрій російської держави конституційних змін із елементами соціалізму.

“Українським питанням” Венедикт Олександрович займався постійно. Він вважав, що російський і український народи збагачують один одного, і мріяв про рівноправне існування і співпрацю обох народів у спільній демократичній державі на основі федерації. Він гаряче полемізував із істориком П. Струве, який принижував український народ, не визнавав його самоцінності, самотності, права на окреме існування, багату власну історію⁴. Мякотін вважав, що український і російський народи мають спільну історію походження і розвитку, яка була перервана входженням України в Польсько-Литовське князівство і спробами зробити православних українців католиками. Але потім під час спільного подальшого існування обидва народи взаємно збагачували культуру один одного. Роздумуючи над відносинами російської і української інтелігенції, Мякотін писав: “Оскільки українська і російська інтелігенція воліють захищати інтереси народних мас, з яких вони самі походять, їм нема чого і нема за що боротися однієї з одною...”. “Вони мають спільне завдання – вести два тісно пов’язаних історією братні народи вперед до вільного існування і без перешкод культурного розвитку”⁵, ... “На демократической интеллигенции обоих народов... – украинском и русском одинаково лежит обязанность пролагать дорогу к такому соглашению братских народов и устранять все, что могло бы помешать ему”.

Буржуазно-демократична революція та жовтневий переворот 1917 року покликали до рішучих дій. Мякотін виступав за побудову нової Росії, до складу якої на федеративних і добровільних засадах увійшли б країни, народи яких були пригноблені в самодержавній царській Росії. Більшовицьку владу категорично не сприйняв і почав активно боротися з нею, за що був ув’язнений, отримав вирок розстрілу, замінений висланням з Росії у 1922 р. без права повернутися на Батьківщину. Венедикт Олександрович завжди підкреслював, що він не емігрант, не біженець, а вигнанець, якого примусово змусили жити за межами Батьківщини.

Уряд Німеччини дозволив висланим з Росії інакомислячим приїхати й оселитися в Берліні. Сюди в 1922 р. прибули вислані з Росії

⁴ В. О. Мякотін, “Українство” и русская интеллигенция, Русское богатство, 4 (1912) 113–125.

⁵ В. О. Мякотін, Два слова по поводу статьи г. Шульгина, Русское богатство, 4–5 (1917) 289–291.

О. Новікова, 3 історії контактів представників українських...

інтелігенти різних гуманітарних спеціальностей на т. зв. “філософському пароплаві”, а також залізницею через Ригу. Серед них були і Мякотін з дружиною і двома малими доньками. Російські вчені одразу взялися за підтримки відповідних берлінських інстанцій організувати Російський науковий інститут, що почав працювати з 1923 р.⁶ для молоді, яка опинилася за кордоном. В. Мякотін читав історію Росії, а незабаром за його пропозицією та рішенням Вченої ради почав викладати для українців історію України. Вчені розуміли, що для майбутнього потрібно зберегти різні документи, наукові курси, розробки, фотографії, які вони привезли в еміграцію. З цією метою і за особистої підтримки президента Чехословаччини Т. Масарика в Празі почали створювати знаменитий Російський закордонний історичний архів⁷, в чому активну участь брав В. Мякотін. Після більшовицького перевороту, який за сподіваннями багатьох, мав проіснувати в Росії недовго, Т. Масарик вирішив розпочати т. зв. Руську акцію для підготовки з її емігрантів освічених кадрів для майбутньої демократичної Росії, яка з часом замінить радянську. Він не раз бував у Росії, листувався з Л. Толстим, їздив в Ясну Полянну. Восени 1917 р. був обраний професором філософії Петроградського університету. Власне став свідком жовтневого перевороту, до чого поставився вкрай негативно. Приймали в Чехословаччину не кожного, а виключно фахівців, політична діяльність не віталась (була офіційно заборонена). Т. Масарик вважав, що основою і гарантом демократичних перемін у суспільстві в першу чергу є освіченість народних мас. Після перебування в Росії він зробив висновок, що для народів, які проживали в її складі (фіни, прибалти, поляки, чехи, євреї та ін. (українців він не згадував), важливо залишатися у складі сильної Росії. Інакше верх візьмуть німці.

У Берліні і Празі в 1924–1926 роках нарешті був опублікований перший том у трьох книгах фундаментальної праці В. Мякотіна “Очерки социальной истории Украины в XVII–XIII в.в.”.

Європейський простір з центрами в Берліні, Празі, Парижі, Варшаві, а на Балканах Белград, стали у 20-ті роки ХХ ст. осідками для існування та діяльності представників російських, українських, білоруських, донських, балтійських, кавказьких etc. політичних груп (монархісти, млядороси, соціал-демократи, соціал-революціонери, народні

⁶ *Русский Берлин*, Москва, 2003, с. 283–284.

⁷ Л. Бобровская, П. Бобровский, *На чужой стороне*, Москва, 2007, с. 103–108.

соціалісти, “поступовці”, “хлібороби”, “возвращенцы”, “невозвращенцы”, “євразійці”, “сменовеховці” тощо), а також літературно-мистецьких кіл, які в особі деяких літераторів також не цуралися політичних міркувань. Цікаво, що в елітарному об’єднанні “Скит” (Прага), де читали свої твори З. Шаховська, Ігор Северянін, М. Цветаєва, виступали українські і білоруські поети А. Павлюк, А. Стефанович, В. Жилка.

В архіві В. Мякотіна серед матеріалів еміграції ми не зустріли слідів його контактів з українськими друзями молодості – членами гуртка професора І. Лучицького, який помер у 1918 році на хуторі Коврай. Передчасно відійшли в інший світ ще молодими Н. Молчанівський і В. Піскорський (1910 р.). Є. Ківлицький помер у 1923 році. Професор М. Василенко, за спогадами його племінниці Н. Василенко, у 1922 р. в Києві, попри утиски більшовицької влади, плідно працював вдома над написанням “Історії України”. Д. Петрушевський і Є. Тарле стали академіками РАН, жили в Москві й Казані.

Аналізуючи питання контактів В. Мякотіна з українцями на еміграції, можемо відзначити серед них безпосередні особисті контакти; спілкування у формі листування; контакти через публікацію рецензій на роботи сучасників, які завдяки їм ставали відомими; та, якщо можна так висловитися, опосередковані односторонні “непрямі” контакти В. Мякотіна із сучасними українськими дослідниками і видавцями через знайомство історика із “продуктами” їхньої наукової думки, видавничої діяльності і написанням рецензій і відгуків в емігрантській пресі.

Ще коли В. Мякотін перебував у Берліні, до нього з Праги звернувся з листом від 14.02.1923 року Микита Шаповал⁸. Він повідомляв, що в Чехословацькій республіці існують українські громадські організації, працюють Український університет, Українська сільсько-господарча академія, гімназія, де вчиться понад 2 тисячі студентів українців, а також проживає біля десяти тисяч емігрантів (переважно селян, робітників і інтелігенції). Він сам є головою центрального об’єднання українців “Українського громадського комітету”, який веде культурно-просвітницьку благодійну роботу. М. Шаповал дізнався з газет, що В. Мякотін збирається перевидавати свою книгу “Соціальна історія Малоросії”, нариси якої він колись читав на сторінках часопису “Русское богатство”. “Я вважаю, що ця книга буде цікава для україн-

⁸ В. О. Мякотін, *Вибрані твори*, т. 1, К., 2012, с. 278–279.

О. Новікова, З історії контактів представників українських...

ських читачів, і чи не можна було б її видати і українською якомога скоріше? Якби це було можливо, я б замовив багато екземплярів для українських громадських організацій” (далі йшов перелік вище названих організацій – О. Н.). Висловлювалася також пропозиція: якщо автор такої можливості не має, то “Український Громадський комітет” взяв би на себе переклад українською і видання за власний рахунок за запропоновану автором суму. Так само важливо би мати переклад інших робіт: “Очерк истории закрепощения крестьян на Левобережной Украине в XVII–XIII вв.” та “История крестьянства в Польше”. Автор листа порадив у ввічливій формі замінити термін Малоросія на Україна, який є більш сучасним⁹. У ГАРФі ми не знайшли інших листів, де йшлося б про результат пропозиції М. Шаповала. Емігранти тоді жили в скрутних умовах. Перекласти три книги обсягом 800 сторінок – не тільки велика лінгвістична робота, але і немалі видавничі витрати. Думається, у двох цих людей не вистачило грошей. Але висока оцінка праці В. Мякотіна представником української інтелігенції дуже важлива.

У тому ж 1923 р. відбулося зібрання, на якому В. Мякотін виступив з доповіддю про сучасну Росію¹⁰. Місце проведення і склад слухачів у цій публікації на шпальтах паризьких “Последних новостей” не зазначені. Нам здається, що болісні питання як минулого існування України в самодержавній Росії, так і буремні події, що розгорталися в більшовицькій Росії, не виключали присутності і українців на цій доповіді. До вигнання В. Мякотін прожив останні два роки у більшовицькій Росії, із них сім місяців у в’язниці. Він розповів, що в сучасній Росії немає вільної преси, книг, підручників. Непомітно для себе люди перестають думати. Цензура знищує всілякий рух і думку, незгодну із правлячою владою... Професура отримує жалюгідну платню. Студенти голодують, їм доводиться спекулювати і працювати за принципом “купи–продай”. НЕП породив багато надій, але трести, що прийшли на його місце, переродилися на шахрайські організації... Селяни, хоч і мають землю, та не мають знаряддя для її обробітку, та й задушені податками. Але є надія, що скоро Радянська Росія перестане існувати. Багато хто з емігрантів, зокрема, змінюхівці, вірили, що більшовизм переродиться, і можна буде повернутися додому. Монар-

⁹ ГАРФ, ф. 5912, оп. 2, д. 17. (Москва).

¹⁰ М. Миронов, *Современная Россия* (доклад В. Мякотина) [в:] В. Мякотін, *Вибрані твори*, т. 1, К., 2012, с. 291–294.

хісти та їм подібні вважали, що подолати більшовизм і відновити минуле можна тільки воєнним шляхом. З такою метою ще з 1923 р. ці сили почали готувати Російський зарубіжний з'їзд у Парижі у 1926 р., щоб зібрати вихідців з Росії з усього світу (діаспору з 26 країн), об'єднатися, згуртувати свої сили і перемогти.

У січні 1926 р. в Парижі з публічною доповіддю виступив В. Мякотін, керівник Трудової партії народних соціалістів. Він висловив власні думки щодо ставлення емігрантів до Росії. Їх кількість величезна, підросло й молоде покоління. Склад еміграції представляє різні верстви російського суспільства. Сене існування еміграції в її стосунках з Батьківщиною. Вона ще відчуває себе часткою Росії. Які шляхи взаємодії? Одна частина бачить свою місію в спасінні культури Росії, та і самої Росії. Така позиція, на думку Мякотіна, хибна. Народи рятуються власними силами. Порятунком Росії в ній самій. Інші вважають, що більшовики перемогли, і еміграція нездатна вести якусь реальну боротьбу. І якщо еміграція не хоче бути непотрібною Батьківщині, вона мусить повернутися до неї. Засуджувати таких людей і перешкоджати їхньому поверненню на Батьківщину не можна. Хоча при цьому доведеться вклонитися владі, а не всі можуть піти на це з принципу. Особливо вигнанці. Та і російська влада їх не впустить, бо боїться їхнього впливу на маси. Країна все ще під диктатурою комуністичної партії, кілька десятків людей керують величезною Росією. Боротьба із більшовиками повинна бути боротьбою за народну свободу, за право народу вирішувати свою долю. І в Росії йде така боротьба. Не випадково з'являються нові ув'язнені, які направляються на Соловецькі острови, заселяється Наримський край і будуються концентраційні табори. Емігрантам, вважав він, потрібно викувати зброю вільного слова як зброю політичної думки, яка іноді працює краще за гармати і мечі... Пропозиція декого з еміграції підтримати інтервенцію ворожих сил у Росію для Мякотіна була неприйнятною. На питання про частину молодого покоління емігрантів, які бажають виїхати в Росію, Мякотін відповів, що їм перешкоджати ніхто не буде. Проте тим, хто виріс у вільному світі, треба пояснити, з якими умовами не-свободи і викликами вони зустрінуться в Росії. На думку доповідача, завдання еміграції – виховувати в собі та в інших політичних діячів, які потрібні Росії, щоб замінити обивателів, яких у Росії забагато.

Російський зарубіжний з'їзд, що відбувся в квітні 1926 р. в Парижі, не приніс бажаних результатів¹¹. Занадто різними були погляди різних верств емігрантів. До того ж почався процес визнання більшовицької Росії іншими країнами. Шансу на реставрацію старої або побудову нової демократичної Росії не залишалося, а багато тих, що повірили в нову Росію і повернулися туди, були розстріляні або сиділи в'язницях. Особисту трагедію пережив і Венедикт Олександрович. Його соратник і друг, також засновник Трудової народно-соціалістичної партії О. Пешехонов не міг жити за кордоном і попросив у більшовиків дозволу повернутися на Батьківщину. Із політичних міркувань йому це дозволили, хоча відмовили в праві жити в Центральній Росії, в Петрограді. Він недовго жив у Ризі, де й помер.

У 1926 р. М'якотін опублікував велике дослідження французькою мовою “Українське питання після російської революції” (*Le monde slave*, 1926, IV, 161, 347). Відомий український історик Ілько Борщак писав, що поява цієї публікації викликала низку “полемічних статей в українській пресі. І все ж, перечитуючи це дослідження сьогодні, мусимо визнати, що воно ґрунтується на оригінальних джерелах. Автор відштовхується від російської точки зору, однак за окремими винятками завжди зберігає об'єктивність. Це найкраща стаття росіянина про Україну”¹².

12 березня 1927 р. з Варшави надійшов лист з проханням прочитати низку лекцій з українського питання: “Лекції Ваші викликали живий відгук і величезний інтерес в середовищі багатомільйонної російської колонії в Польщі (Варшаві, Вільно, Гродно, Бресті, Львові)”¹³.

Багато ж хто з українців був незадоволений змістом і концепціями доповіді М'якотіна в Празі на цю тему. Це видно з повідомлень про доповіді в Парижі та дискусії на цю тему в газеті “Последние новости” (№1775, 29.01 і №2138, 31.01.1927). У статті під псевдо Н. П. В. “Украина и Россия. На доклад М'якотіна” повідомлялось¹⁴, що на доповідь В. М'якотіна “Украинский вопрос в свете русской революции” прийшло багато українців: українські есери на чолі із М. Шаповалом, гетьманці – з генералом Капустянським, хлібороби – із П. Кочу-

¹¹ Е. Менегальдо, *Русские в Париже 1919–1939*, Москва, 2001, с. 101–113.

¹² І. Борщак, *Україна в літературі Західної Європи*, К., 2000, с. 194.

¹³ ГАРФ, ф. 5917, оп. 1, д. 43 (Москва).

¹⁴ Н. П. В., *Украина и Россия. На доклад М'якотіна* [в:] В. О. М'якотін, *Вибрані твори в 2-х томах*, т. 1, К., 2012, с. 295–299.

беєм, українці-більшовики, українці-возвращенці (йдеться мабуть про українців-поворотців) та ін. В основному слухачі не виступили на обговоренні, крім кількох українців-більшовиків. В. М'якотін зупинився на лозунгах деяких українських гуртків 900-х років щодо відокремлення від Росії і приєднання до Австрії і навпаки – на зверненні до мас Петлюри та інших відомих українських діячів із словами про “тісний зв’язок долі України із долею Росії”. Нагадав про рішучі самостійні дії Центральної Ради і про владу гетьмана Скоропадського, яка трималася на поміщиках і німецьких штиках. Доповідач застерігав від проявів як великоруського, так і українського шовінізму. Права української мови і самостійної української культури можуть бути захищені в спільній федеративній державі. І така Україна буде набагато сильнішою за ту, що прирече себе на вічну виснажливу боротьбу із Росією, навіть якщо знайде підтримку з боку “друзів з культурного заходу”. Не має бути ні насильницької русифікації, ні насильницької українізації.

Зазначимо, що ця стаття викликає певний сумнів в об’єктивності репортера, виступи змальовано в надто іронічному тоні.

У наступній статті в “Последних Новостях”¹⁵ ішлося про зустріч в українській громаді 5 лютого 1927 р. з приводу попереднього виступу В. М'якотіна. Українці позиціонували себе як “чисті самостійники”, які шукають опори не в іноземних державах, а в “самому українському народі”. З відповіддю М'якотіну виступив М. Шаповал, який заявив про несприйняття основних позицій доповідача, хоча культурними, економічними і кровними узами Україна пов’язана з Росією більше, ніж з якоюсь іншою країною, хоча визнав його “наукові заслуги перед українським народом”. Виступ П. Мілюкова він назвав “імперіалістично-шовіністичним”. За словами репортера, М. Шаповал несподівано заявив, що вони не відкидають можливості ні федерації, ні конфедерації, ні спілки, якщо матимуть впевненість, що це забезпечить свободу культурної творчості в Україні. Проте, минуле не дає нам такої впевненості. Тому ми виставляємо антитезу – самостійність.

Потім озвучили лист “хлібороба” П. Кочубея, який, за словами репортера, вимагав “спілки трьох незалежних монархій – російської, білоруської і української”. Пан Трофимович зробив спробу зняти з гетьманства “клеймо германофільства” і висловив упевненість, що

¹⁵ Н. П. В., *Українці у В. А. М'якотін* [в:] В. О. М'якотін, *Вибрані твори в 2-х томах*, т. 1, К., 2012, с. 301–303.

О. Новікова, З історії контактів представників українських...

тільки “самостійність дає можливість мирного і доброго співіснування з Росією”. Лише один Н. Клименко привітав доповідь В. Мякотіна і заявив себе прихильником федерації з Росією, після чого зазвучали крики: Ганьба! Позор! Останні епізоди зборів і їх учасників репортер описує досить іронічно.

У фонді В. Мякотіна в ГАРФі зберігається лист від П. Кочубея без дати, але уважно прочитавши його зміст, можна зробити висновок, що він написаний після доповіді Мякотіна на тему “Українське питання після російської революції” в січні 1927 р. в Парижі. У своєму листі П. Кочубей полемізує з доповідачем. Він відстоює ідею незалежності України і формулює умови співіснування російського, українського і білоруського народів – це формування власної незалежної держави і тісна спілка між ними для боротьби із внутрішньою анархією і зовнішніми впливами. Він вважає, що замість федерації має бути спілка трьох незалежних і суверенних трудових монархій – “Великорусской, Белорусской и Украинской” на засаді співпраці в царині духу, думки, землі, станка, виробництва й обміну, тобто усіх виробничих класів. У лютому 1927 р., теж у Парижі, на наступній зустрічі української громади, П. Кочубей виступив зі своєю теорією трудових монархій, вірогідно, в ширшому контексті, ніж цитує репортер під ініціалами Н. П. В., який, на наш погляд, ставиться до української публіки досить антипатично.

Ми розшифрували, хто ховався під криптонімом Н. П. В. Це – Микола Платонович Вакар (1894–1970), працівник газети “Последние новости”, учасник Першої світової та громадянської в Росії воєн. Член ЦК партії кадетів. Навчався на юридичному факультеті Петербурзького і Київського університетів. У громадянську війну нелегально пробрався в Київ і організував виїзд 1 500 офіцерів для Білої армії, а потім приїздив сюди для організації антибільшовицького підпілля. Він зустрічався з Миколою і Костянтином Василенками, які знали його до еміграції, та їхнім оточенням. Метою свого приїзду – організації антибільшовицького підпілля він приховав під ліберальними балачками. Довірливість братів Василенків та їхніх товаришів призвела до страшних трагічних наслідків – ув’язнення, заслання, хвороб і смерті. Подобиці зустрічі з Вакаром описала у своїх спогадах дочка К. Василенка Ніна Костянтинівна¹⁶.

¹⁶ К. П. Василенко, *Спогади*, т. 2, К., 2006, с. 218–226.

Крім науково-дослідницької роботи, публічних лекцій, відряджень, професорства з 1928 році в Софійському університеті, В. Мякотін постійно стежив за українськими виданнями як у Радянській Україні, так і за її межами й на еміграції, і писав на них рецензії. В багатьох випадках це було одностороннім контактом з українською політичною думкою. Правда, не завжди. У Болгарії він опублікував дві рецензії на праці професора Дорошенка. Той теж, як вважають, цікавився дослідженнями Венедикта Олександровича. Вірогідно, вони могли бачитися, бо бували в Берліні і Празі. Були опубліковані такі рецензії: Юліан Бачинський, *Більшовицька революція і українці* (Берлін, 1929); *Сбірник на честь Т. Масарика*, виданий Українським інститутом в Празі в 2-х випусках (1924, 1929); *Берестейський мир. 1916–1928. Споми́ни та матеріали* (Л., 1928); *1917 год на Киевщине. Хроника событий* (Госиздат, 1928). *Сборник АН Украины о декабристах со статьей С. Ефремова* (1927) та багато інших.

Вивчення контактів представників українських і російських громадсько-політичних організацій в еміграції в 20–30-ті рр. ХХ ст. дасть нові відомості про сторінки розвитку української політичної думки і діяльність українських громадян, вимушених покинути Батьківщину.

**ПУБЛІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ-ЕМІГРАНТІВ НА
СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ СТУДІУМ ПРАВОСЛАВНОГО
БОГОСЛОВ'Я ВАРШАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ “ELPIS”
(1926–1937 рр.)**

Студіум православного богослов'я Варшавського університету (1925–1938) – один з цікавих культурно-освітніх феноменів міжвоєнної Польщі. Історія його заснування та функціонування¹ відображає всю складність та заплутаність ситуації, в якій перебувала Православна Церква в II-й Речі Посполитій. Навіть сама ідея створити православний богословський факультет у католицькій країні, з'явилась внаслідок болісного пошуку компромісу між потребою Варшавської митрополії мати свій вищий навчальний заклад та бажанням держави максимально контролювати процес підготовки богословів (як мінімум – задля того, щоб мати впевненість в їхній лояльності до польської держави). Відповідно, буквально кожен крок (вибір програми і мови викладання, підбір викладачів тощо) був пов'язаний з різного роду утрудненнями. Так, стандартна програма викладання в дореволюційних духовних академіях (а саме на них початково орієнтувалась церковна влада) не могла бути автоматично “допасована” до університетських вимог. Митрополія тривалий час не могла також виконати вимогу проводити викладання богословських дисциплін польською мовою: митрополиту Діонісію (Валединському) довелося навіть писати спеціального листа з цього приводу до Міністерства ісповідань та народної освіти². Не просто було й знайти відповідних викладачів, адже вони мали бути не лише апробовані університетом (у сенсі відповідності кваліфікації), але й пройти перевірку у міністерстві ісповідань. Останнє ж ретельно вивчало біографії претендентів та наводило довідки на предмет їхньої

¹ M. Lenczewski, ks., *Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego*, Rocznik Teologiczny ChAT, z. 1–2 (1974) 53–126; M. Lenczewski, ks., *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1927–1939*, Warszawa 1992, 96 s.; А. Портнов, *Студіум православного богослов'я Варшавського університету (1925–1939)*, Український археографічний щорічник, вип. 10/11, К. 2006, с. 386–397. А. Портнов, *Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939)*, X. 2008, с. 107–154.

² *Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego (AAN MWRiOP)*, sygn. 1107, к. 26–29. Лист митрополита Діонісія до міністра ісповідань та народної освіти Б. Міклавеського (26.03.1924).

політичної благонадійності. Далеко не всі з тих богословів, що їх пропонувало керівництво митрополії, “витримували” подібну перевірку³. В силу різних обставин, наявність досвіду роботи у російській вищій духовній школі було не “плюсом”, а “мінусом” для кандидатів (урядовці сумнівались у лояльності таких осіб, а фактичний керівник Студіум, митрополит Діонисій⁴, який не був знаним богословом і ніколи не викладав у вищій духовній школі, волів залишатись беззастережним авторитетом серед викладачів богословських дисциплін).

Складнощами супроводжувалась і організація видання друкованого органу Студіум – часопису “Elpis” (грецькою – “Надія”)⁵.

Наприклад, хоча формально його видавцями вважались Варшавський університет та Священний Синод Православної автокефальної Церкви в Польщі⁶, однак фінансування⁷ майже повністю залежало від дотацій міністерства ісповідань⁸. Відповідно, коли урядовці не виділяли кошти, часопис (друкувався у Синодальній друкарні) або не виходив, або його вихід серйозно затримувався. Так, п’ятий “rocznik” (1931) вийшов аж через три роки після четвертого (1928)⁹.

³ Так, наприклад, не отримали дозволу на переїзд до Польщі відомий російський богослов Ніколай Глубоковський (1863–1937) та професор Київської Православної богословської Академії Михайло Оксіук (1884–1961). Дет. див.: А. Стародуб, *Митрополит Георгій (Ярошевський) як ініціатор започаткування вищої православної богословської освіти в Польщі*, Київська Академія, 10 (2011) 198–211; А. Стародуб, *Професори КДА та православний богословський факультет у Варшавському університеті*, Пам’ятки України, 1 (2014) 14–21.

⁴ Про діяльність митрополита Діонисія як керівника Студіум див.: Р. Кикинець, *Організація православного духовного образования в Польше*, “Его Блаженству, Блаженнейшему Дионисию, митрополиту Варшавскому и Вольнскому и всея Польши в день его юбилеев: 20-летнего епископства и 10-летнего митрополитства”, Варшава, 1933, с. 58–60; М. Bendza, *Metropolita Dionizy jako kierownik Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego*, *Rocznik Teologiczny ChAT*, z. 1 (2000) 39–52.

⁵ На титульній сторінці назва подавалась грецькою мовою – “ΕΛΠΙΣ”.

⁶ Починаючи з 1932 часопис виходив з підtitулом, в якому вказувалось, що він видається “przez metropolitę Djonizego przy współudziale profesorów Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego”.

⁷ Всього вийшло 11 томів “ΕΛΠΙΣ” (1926, 1927 (2 випуски), 1928, 1931, 1932 (починаючи з цього року щорічник виходив у двох зошитах), 1933, 1934, 1935, 1936, 1937. Середній обсяг тому – 180–200 сторінок, наклад – 800 екземплярів. Дет. див. статтю о. Хенріка Папроцького у відновленому у 1999 році часописі “Elpis” (видається кафедрою православного богослов’я університету у Білостоці): Н. Paprocki, ks., *Bibliografia czasopisma teologicznego “Elpis” 1926–1937*, *Elpis*, 1 (1999) 27–43.

⁸ *AAN MWRiOP*, sygn. 1262 (Organ Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego “Elpis”: subsydia).

⁹ У 1930–38 роках виходило ще три періодичні видання, пов’язані зі Студіум: “Путь правды” (вийшло 2 випуски, у 1930 і 1934 роках), видавцем якого було “Коло православних студентів-богословів Варшавського університету”, “Вестник Братства православных богословов в

А. Стародуб, Публікації українських вчених-емігрантів...

На початковому етапі керівництву Студіум вдалося відстояти право публікацій у часописі статей не лише польською, але й російською, французькою та українською мовами. Однак, на початку 1930-х, відсоток російсько- та україномовних статей зменшився, а від 1935 року “Elpis” друкувався виключно польською¹⁰. Багатомовність видання дезорієнтує окремих польських дослідників, частина з яких зараховує щорічник Студіум до російськомовної преси¹¹, тоді як інші, з огляду на велику кількість статей у щорічнику українською, вважають його одним з умовно “українських” видань¹². Ще одна група авторів обходить питання “мовно-культурних” орієнтацій “Elpis”, підкреслюючи його унікальне місце серед видань релігійних та етнічних меншин у Північній Речі Посполитій¹³. І лише в поодиноких публікаціях зроблено спробу розглянути часопис у контексті загального розвитку наукової періодики (зокрема – теологічної) 1918–1939 років¹⁴.

Журнал складався з таких умовних “секцій”:

- 1) Статті викладачів факультету науково-богословської та церковно-історичної тематики;
- 2) Рецензії на твори з богослов'я¹⁵, церковної історії, державно-церковних взаємин;

Польше” (протягом 1934–1938 рр. вийшло 10 номерів цього часопису) та “Nasza myśl” (підtitул: “Pismo wychowanków Państwowego Internatu dla studentów Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego”, виходило у 1937–1939 рр.) Дет. див.: А. Кuryłowicz, *Prawosławne oficyny wydawnicze w II Rzeczypospolitej*, s. 205; С. Мишкарьова, *Освітньо-виховна діяльність Братства православних богословів у Польщі (1934–1938 рр.)*, Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету, 1 (2014) 269–275.

¹⁰ Окремі автори помилково вважають, що тотально польськомовними були 13 зошитів “Elpis”. Див.: Н. В. Самосюк, *Православные синодальные издания в культуре Западной Беларуси, 1921–1939 годы*, Вестник Полоцкого государственного университета, 2012 (серия Е), с. 156.

¹¹ А. R. Sulawka, *Rosyjska i rosyjskojęzyczna prasa religijna w II Rzeczypospolitej*, Kultura – Media – Teologia, 10 (2012) 60, 70–71.

¹² E. Wiszka, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce: 1920–1939*, Toruń 2001, s. 147–148.

¹³ А. Kuryłowicz, *Prawosławne oficyny wydawnicze w II Rzeczypospolitej* [в:] P. Chomik, A. Mironowicz, U. Pawluczuk (red.), *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, Białystok, 2004, s. 201–211; I. Choiński, *Wydawnictwa i prasa prawosławna w Polsce w 1918–1939* [в:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. nauk. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 146–152. А. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok, 2005, s. 197.

¹⁴ G. Wrona, *Polskie czasopisma naukowe w latach 1918–1939*, Kraków, 2005, s. 146.

¹⁵ Часткова бібліографія суто богословських публікацій (патристичні дослідження) див.: Н. Paprocki, ks (oprac.), *Patrystyczna zawartość czasopisma “Elpis” [1926–1937]*, Vox Patrum 10, z. 19 (1990) 1007–1011.

3) Офіційні звіти про діяльність Студіум за кожен академічний рік¹⁶ та інша інформація про події в житті Студіум (затвердження Тимчасового Статуту Студіум¹⁷, урочистості з нагоди річниць з дня заснування¹⁸ тощо);

4) Рецензії на дипломні роботи студентів Студіум;

5) Некрологи (найчастіше оформлені у вигляді спогадів про покійного (“wspomnienia pośmiertne”));

6) Анонс змісту наступного номера.

На сторінках “Elpis” було опубліковано праці Івана Огієнка (1882–1972)¹⁹ (викладав на Студіум у 1926–1931 роках)²⁰, В’ячеслава Заїкина (1896–1941) (працював у Варшавському університеті у 1926–1927 роках, деякий час виконував функції технічного редактора видання)²¹, Василя Біднова (1874–1935) (працював у Варшаві останні 6 років життя)²², Олександра Лотоцького (1870–1939)²³ (викладав на

¹⁶ Звіти про діяльність Студіум публікувались також у вигляді окремих брошур. Перший такий звіт (за 1925–1932 рр.) було опубліковано в 1932: *Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za lata akademickie 1925–1932, przedstawione przez Kierownika Studium Teologii Prawosławnej, Prof. Zw. Mag. Sw. Teologii Prawosławnej, Księdza Metropolite Djonizego (Waledyńskiego), na posiedzeniu Kolegium Wykładających Studium z dnia 1-go lipca 1932 roku*, Elpis, r. VI, z. 1–2 (1932) I–LXII. У 1933–37 публікувались звіти за відповідний академічний рік.

¹⁷ *Statut Tymczasowy Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego*, Elpis, r. II (1927) 203–207.

¹⁸ *Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego*, Elpis, r. III (1928) 87–96.

¹⁹ Про цей період життя та діяльності Огієнка дет. див.: М. Ковальський, *Персональна справа Івана Огієнка в Архіві Нових Актів у Варшаві*, Український історик, 1–4 (Нью-Йорк 1995) 259–267; Г. Купріянович, *Варшавський період у житті та діяльності Івана Огієнка (1926–1940 рр.)*, [в:] *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна*, [редкол.: О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.) та ін.], Кам’янець-Подільський, 2011, вип. VIII, с. 92–135.

²⁰ *Справа професора І. Огієнка збереглась серед особових справ викладачів Студіум: AAN MWRiOP, sygn. 4692 (Ogijenko Jan, 1925–1932).*

²¹ Про В. Заїкина, у тому числі – й про його роботу в Варшаві: А. Портнов, *В’ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями*, Збірник Харківського історико-філологічного товариства, X, 2004, т. 10, с. 89–112; А. Портнов, *Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939)*, X, 2008, с. 131–134.

²² Про “варшавський” період життя та діяльності В. Біднова див.: А. Портнов, *Василь Біднов: з Катеринослава до Варшави*, Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія, 10 (2002) 196–198; А. Портнов, *У пошуках “українського Гайдельбергу”: штрихи до наукової діяльності Василя Біднова (1918–1930-ті роки)*, Красзнавство, 1–4 (2003) 133–134; В. І. Ульянович, *Василь Біднов*, Історіографічні дослідження в Україні, К, 2003, вип. 12, с. 303–340.

А. Стародуб. Публікації українських вчених-емігрантів...

Студіум у 1928–1938 рр.)²⁴ та Дмитра Дорошенка (1882–1951)²⁵ (професор Варшавського університету у 1936–1938 рр.)²⁶.

Жоден з них не був фаховим теологом (у сенсі наукової спеціалізації). Більше того, богословську освіту мали лише Олександр Лотоцький (випускник КДА 1896-го року, кандидат богослов'я) та Василь Біднов (закінчив київську академію в 1902 році, у 1909-му Радою КДА йому було присуджено ступінь магістра богослов'я). Відповідно, переважна більшість наукових розвідок, опублікованих українськими вченими-емігрантами в часописі Студіум, торкалися проблем історії Церкви, церковного права, мистецтва та літургії. Так, проф. І. Огієнко на сторінках “Elpis” опублікував розвідки про українську вимову богослужбових текстів²⁷ та практику вживання мов у богослужіннях слов'янських церков²⁸. Публікації в часописі відображають, з одного боку, спеціалізацію Огієнка на Студіум (він викладав граматику церковно-слов'янської мови та кириличну палеографію), а з другого – дають уявлення про наукові знахідки та творчі зацікавлення вченого за межами суто філологічних студій. Наприклад, одна зі статей Огієнка була присвячена долі книги “Синод Луцький 1638 р.”. Це видання, в якому описано перебіг та рішення Синоду Острозько-Луцької єпархії 1638 року, вважалось втраченим, однак вченому вдалось знайти його примірники в Публічній бібліотеці Варшави²⁹. Ще одна публікація Огієнка стосувалась історії художніх розписів каплиці Св. Трійці в Люблінському замку³⁰. Серед статей Огієнка є й науково-

²³ Особова справа проф. О. Лотоцького: AAN. MWRiOP, sygn.4086 (Łotocki Aleksander; 1928–1938).

²⁴ Про життя та діяльність О. Лотоцького у 1929–1939 рр. див.: І. Коровицький, *Олександр Лотоцький у Варшаві в рр. 1929–39* [в:] *Лицар праці і обов'язку: Зб., присвячений пам'яті Олександра Лотоцького-Білоусенка*, Торонто; Нью-Йорк, 1983, с. 74–83; О. О. Дудко, *Польський період життя і діяльності Олександра Лотоцького (1928–1939 рр.)*, UCRAINICA POLONICA, К.; Житомир, 2008, вип. 2, с. 172–182.

²⁵ Особова справа проф. Д. Дорошенка: AAN MWRiOP, sygn.2254 (Doroszenko Dymitr; 1935–1938).

²⁶ Про наукову та викладацьку діяльність Д. Дорошенка у Вашавському університеті та Українському науковому інституті див.: Д. Бурім, *Варшавський період життя і діяльності Д. І. Дорошенка (1936–1939)*, Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів, К. 1999, т. 4, с. 283–296.

²⁷ І. Огієнко, *Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці*, Elpis, r. I (1926) 9–32.

²⁸ І. Огієнко, *Богослужбова мова в слов'янських церквах: збірка рецензій на нові видання*, Elpis, r. V (1931) 189–217.

²⁹ І. Огієнко, *Загублений кременецький стародрук: “Синод Луцький” 1638 р.*, Elpis, r. V (1931) 86–92.

³⁰ І. Огієнко, *Люблінські написи 1418 р.*, Elpis, r. IV (1928) 65–72.

популярні (наприклад – нарис історії розвитку церковно-слов'янської мови)³¹.

Цікаво, що одна зі статей професора (“Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські”), яка вперше з'явилась на сторінках “Elpis” (у третьому випуску, 1927 рік), була наступного року опублікована також і в “Записках Історично-Філологічного Відділу ВУАН”³². Обставини, за яких був здійснений київський “передрук” – остаточно не з'ясовані³³.

На іншу статтю Огієнка (про варіанти кириличної графіки Х–XVII ст.) відгукнувся відомий польський історик Казімеж Ходиницький (рецензія опублікована в віленському часописі “Ateneum Wileńskie”)³⁴.

Олександр Лотоцький, який очолював на Студіум кафедру історії православних церков у слов'янських країнах та Румунії, опублікував у часописі статті, присвячені проблемам церковно-правних основ створення Помісних церков³⁵, а також особливостям українського архієрейського Службника³⁶. Більшість “великих” публікацій Лотоцького “варшавського” періоду (“Українські джерела церковного права”, “Автокефалія”, 4 томи спогадів) виходили в серійних виданнях Українського наукового інституту³⁷, натомість в “Elpis” він, переважно, розміщав невеликі за обсягом рецензії³⁸.

У фокусі уваги Лотоцького-рецензента опинялись, насамперед, три групи публікацій: монографічні дослідження, присвячені історії Православної церкви в давній Польщі³⁹, книги та брошури про

³¹ І. Огієнко, *Історія церковно-слов'янської мови: короткий науково-популярний нарис*, Elpis, r. V (1931) 20–37.

³² І. Огієнко, *Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські*, Записки Історично-Філологічного Відділу, К. 1928, кн. XVI, с. 26–47.

³³ М. Тимошик, *Українознавчі проекти видавництва “Наша Культура” у Варшаві (20–30-ті роки XX ст.) та їх актуальність для сучасності*, Studia Ucrainica Varsoviensia, 3 (2015) 377–388.

³⁴ K. Chodynicki, “Wzory pism cyrylickich X–XVII w. Seminarjum Paleografii Cyrylickiej Studium teologii prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego”, *J. Ogijenko, Odbitka z “Elpis” 1927, ks. II–III: [recenzja]*, Ateneum Wileńskie, r.4, z. 12 (1927) 225–227.

³⁵ О. Лотоцький, *Церковно-правові основи автокефалії*, Elpis, r. V (1931) 58–71.

³⁶ О. Лотоцький, *Український Архиєратикон*, Elpis, r.VI, z. 1–2 (1932) 129–183.

³⁷ Бібліографію публікацій О. Лотоцького див.: В. Швидкий, *Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): бібліогр. покажчик*, Молода нація, 1 (2003) 198–250. Частину публікацій Лотоцького “варшавського” періоду в ній не відображено.

³⁸ Г. Михайленко, *Рецензування як складова інтелектуальної біографії Олександра Лотоцького*, Scriptorium Nostrum, 1 (2014) 51–69.

³⁹ Prof. A. Łotocki, *Kazimierz Chodynicki. Kościół prawosławny a Rzecz-Pospolita Polska. 1370–1632. I–XXI + I–632. 1934*, Elpis, r. VII, z. 2 (1934) 153–155; Prof. A. Łotocki, *E. Sakowicz*.

А. Стародуб, Публікації українських вчених-емігрантів...

актуальну на той час ситуацію в сфері державно-церковних взаємин⁴⁰, а також публікації про релігійні рухи в II-й Речі Посполитій (протестантські деномінації, Польський народний костел та ін.)⁴¹.

Вчений відгукнувся на нарис історії російського богослов'я авторства проф. Н. Глубоковського⁴², а також на огляд правового становища та адміністративного устрою нових автокефальних православних церков (автор – болгарський протоієрей С. Цанков)⁴³. Відслідковування дослідником ситуації, в якій перебувала Церква в СРСР також знайшла своє відображення в окремих його оглядах-рецензіях⁴⁴.

Доробок інших українських викладачів Студіум на ниві рецензування – значно скромніший. Так В'ячеслав Заїкін (викладав латинську мову та, деякий час, історію церков у слов'янських країнах та Румунії) опублікував рецензію на праці українських вчених з церковно-історичної тематики, які вийшли друком протягом 1920–1927 років⁴⁵, а також огляд досліджень про життя та творчість філософа Григорія Сковороди⁴⁶. Заїкін є також автором рецензії на публікацію ще одного українця (випускника 1930 р., пізніше – викладача Студіум)⁴⁷ Івана

Kościół prawosławny w Polsce w epoce sejmu wielkiego, 1788–1792, I–XII + 1–272. W-Wa, 1935. Nakładem Warszawskiej Metropolji Prawosławnej, Elpis, r. VIII, z. 1–2 (1935) 307–313; Prof. A. Łotocki, Janusz Woliński. Polska i Kościół Prawosławny, zarys historyczny, Lwów, 1936, str. 150, Elpis, r. IX, z. 1–2 (1936) 227–230.

⁴⁰ A. Ł., *Dr. St. Piekarski. Wyznania religijne w Polsce. Warszawa. 1927; Wikt. Piotrowicz. Z zagadnień wyznaniowych w Polsce. Wilno. 1930, Elpis, r. V (1931) 181–183; A. Ł., Suchenek-Sucheci Henryk. Państwo a Cerkiew Prawosławna w Polsce i w państwach ościennych. Warszawa. 1930, Elpis, r. V (1931) 183–184.*

⁴¹ A. Ł., *Ks. Dr. Stefan Grelewski. Sekty religijne w Polsce. – Radom. – 47 s., Elpis, r. VII, z. 2 (1933) 156–157; A. Ł., Ks. Dr. Stefan Grelewski. Kościół Narodowy w Polsce, jego zasady, organizacja i rozwój, wydanie drugie rozszerzone, Sandomierz, 1936. Str. 36, Elpis, r. XI, z. 1–2 (1937) 262–263; A. Ł., I. Власовський. Сучасний українсько-євангеліцький рух. Кремянець. 1936. Str. 94 (odbitka z “Церква і народ” за 1936 r.), Elpis, r. XI, z. 1–2 (1937) 263–264; A. Ł., Zygmunt Wolski, Sędzia Sądu Apelacyjnego w Poznaniu; Walka Badaczy Pisma świętego o zniszczenie obecnego porządku świata, Poznań, 1936. Str. 59, Elpis, r. XI, z. 1–2 (1937) 264–265.*

⁴² A. Łotocki, Глубоковський Н., проф. *Русская богословская наука в её историческом развитии и новейшем состоянии. Варшава, 1928, Elpis, r. V (1931) 178–180.*

⁴³ A. Łotocki, Цанков Стефан, протопресвітер, проф. *Положението и уредбата на найновите православни церкви. Софія, 1929, Elpis, r. V (1931) 180–181.*

⁴⁴ A. Ł., Орлеанский Н. *Закон о религиозных объединениях Р.С.Ф.С.Р. Издательство “Безбожник”. Москва. 1930, Elpis, r. V (1931) 184.*

⁴⁵ Z.W., *Najnowsze prace ukraińskie z historii kościoła (1920–1927)*, Elpis, r. III (1927) 102–111.

⁴⁶ В. Заїкін, *Нові праці про українського релігійного мислителя Гр. Сковороду*, Elpis, r. II (1927) 180–191.

⁴⁷ На відміну від інших українців-викладачів Студіум Коровицький не може вважатись емігрантом, оскільки досягнув повноліття вже в період, коли м. Володимир-Волинський

Коровицького (1907–1991)⁴⁸, присвячену історії православного проповідництва в польсько-литовській державі наприкінці XVI – на початку XVII-го століть (опублікована в “Ateneum Wileńskie”). Найбільша ж за обсягом робота В. Заїкіна в “Elpis” була опублікована в перших двох випусках часопису. Присвячена вона початковому етапу поширення християнства у Східній Європі⁴⁹.

Дмитро Дорошенко, який долучився до викладання на Студіум тільки в 1936 році (очолив кафедру загальної історії Церкви), є автором рецензії на історичний нарис Б. Крупницького “Теофан Прокопович і шведи”⁵⁰. Окрім інавгураційного викладу, присвяченого оцінці місця історії Церкви у всесвітній історії⁵¹, найбільшою за обсягом його публікацією у виданні був некролог знаного чеського історика Ярослава Бідла (1868–1937) (виданий також окремою брошурою)⁵².

Василь Біднов (очолював на Студіум кафедру загальної історії християнських церков та літургики) опублікував на сторінках “Elpis” дві церковно-історичні розвідки: про життя та творчість Адама Зернікава (культурного діяча, письменника і православного богослова др. пол. XVII ст., німця за походженням)⁵³ та московського митрополита Макарія (Булгакова) (1816–1882)⁵⁴. На ці публікації вийшли короткі рецензії Михайла Антоновича (1910–1954)⁵⁵ та Івана Мірчука (1891–1961)⁵⁶ в часописі “Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven” (видавався в Бреслау (нині – Вроцлав)).

(уродженцем якого він був) знаходилось у складі Польської держави. Дет. про нього див.: С. В. Федоренко, *Коровицький I*, Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=5918.

⁴⁸ W. Zaikin, *Korowicki I.: Stan kaznodziejstwa prawoslawnego na przelomie w. w. XVI–XVII w państwie litewsko-polskim. “Elpis” (Warszawa) R. IX: 1935 zes. 1, s. 241–280: [recenzja], Ateneum Wileńskie, r. XIII, z. 2 (1938) 296–298.*

⁴⁹ W. Zaikin, *Chrzescijanstwo w Europie Wschodniej w polowie X-go wieku, Elpis, r. I (1926) 47–93, 107–164; r. II (1927) 57–68, 73–86.*

⁵⁰ Prof. D. Doroszenko, [Рецензія на історичний нарис Б. Крупницького “Теофан Прокопович і шведи” (Жовква, 1934. – 14 с.)], *Elpis, r. X, z. 1–2 (1936) 230–231.*

⁵¹ Prof. D. Doroszenko, *Miejsce dziejow Kosciola w historii powszechnej. Wyklad inahuracyjny, wygloszony w dniu 29.IV. 1936 na Uniwersytecie J. Pilsudskiego w Warszawie, Elpis, r. XI, z. 1–2 (1937) 70–84.*

⁵² D. Doroszenko, *Profesor Jaroslaw Bidlo (1868–1937)*, Warszawa 1937, [I] 29 s.

⁵³ В. Біднов, *Адам Зернікав і його догматичні трактати*, *Elpis, r. VIII, z. 1 (1934) 151–174.*

⁵⁴ В. Біднов, *Московський Митрополит Макарій (Булгаков)*, *Elpis, r. VI, z. 1–2 (1932) 222–273.*

⁵⁵ M. Antonowitsch, *Moskauer Metropolit Makarij (Bulhakow) 1816 bis 1882 by W. Bidnow*, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Neue Folge, Bd. 9, H. 4 (1933) 631.*

⁵⁶ I. Mirtschuk, *Adam Zernikav i jeho dohmatyčni traktaty by W. Bidnov*, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge, Bd. 10, H. 3/4 (1934) 600–601.*

А. Стародуб, Публікації українських вчених-емігрантів...

Ще одна велика за обсягом публікація Біднова (про історію дзвонів та дзвонарства) мала науково-популярний характер⁵⁷.

Найбільший інтерес викликають, втім, спогади-некрологи про професорів дореволюційних духовних академій. Зокрема, на сторінках “Elpis” було опубліковано продовження умовної серії спогадів про професорів КДА⁵⁸. Учений відгукнувся на повідомлення про смерть останнього ректора Академії єпископа Василя (в миру – Дмитрія Богдашевського, 1861–1933)⁵⁹ та професора Василя Екземплярського (1875–1933)⁶⁰, загалом позитивно оцінивши творчий доробок і особистість обох богословів (у “старій” КДА Богдашевський та Екземплярський вважались антагоністами).

Ще один текст, який також належить перу Біднова, – некролог Костянтина Харламповича (1870–1932)⁶¹. Цей вчений формально не був пов’язаний з КДА (навчався та викладав у Санкт-Петербурзькій та Казанській духовних академіях). Однак сфера його наукових зацікавлень (Харлампович є автором класичної розвідки “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь”) та останнє десятиліття життя були тісно пов’язані з Україною.

У студентів залишилися позитивні враження про лекції та семінари Василя Біднова. Зокрема, його, серед інших професорів, виокремив автор першого нарису з історії Студіум о. Миколай Ленчевський (1912–2003) (випускник 1936 року)⁶². В ІХ томі “Elpis” (1937) був опублікований нарис про життя та творчість самого Біднова⁶³, який написав О. Лотоцький⁶⁴.

Лотоцький є автором ще одного тексту такої ж тематики – присвяченого українському історику, археологу і культурно-громадському діячеві протоіерею Юхиму Сіцинському (1859–1937)⁶⁵. Ці публікації

⁵⁷ В. Біднов, *Дзвони: короткий історичний нарис*, Elpis, r. V (1931) 96–117.

⁵⁸ В. Біднов, *Володимир Завітневич*, ЗНТШ, т. СXLIX, Л., 1928, с. 218–221; В. Біднов, *Професор Київської духовної академії С. Т. Голубев (з нагоди 10-х роковин його смерті)*, Духовний Сіяч, 12–14 (1930).

⁵⁹ W. Bidnow, *Preoświadczeniyy Episkop Wasilij Bohdaszewski (wspomnienie pośmertne)*, Elpis, r. VII, z. 2. (1933) 120–129.

⁶⁰ W. Bidnow, *Wasilij Iljcz Ekzemplarski (wspomnienie pośmertne)*, Elpis, r. VII, z. 2 (1933) 130–133.

⁶¹ В. Біднов, *К. В. Харлампович (1870–1932)*, Elpis, r. VII, z. 2 (1933) 106–119.

⁶² Ks. M. Lenczewski, *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1927–1939*, s. 49–50.

⁶³ А. Łotocki, *Pamięci prof. Wasyla Bidnowa*, Elpis, r. IX, z. 1–2 (1937) 282–301.

⁶⁴ Лотоцький опікувався організацією поховання В. Біднова і увічненням його пам’яті (AAN *MWRiOP*, sygn. 1111, k. 236).

⁶⁵ А. Łotocki, *Protoierej Eufemiusz Siciński*, Elpis, r. XI, z. 1–2 (1937) 202–208.

займають важливе місце в творчій спадщині Лотоцького – автора біографічних розвідок⁶⁶.

Значний інтерес становлять численні рецензії українських вчених на дипломні роботи випускників Студіум.

З одного боку, вони дають уявлення про тематику наукових студій, на яку орієнтували студентів. Наприклад, О. Лотоцький керував роботами, присвяченими історії Православної церкви в Україні у першій (студент П. Дубицький) та другій (студент П. Романюк) половині XVIII ст. Під керівництвом ученого студенти працювали над розвідками про церковний устрій Балканських (Е. Фотіадіс, С. Ніколіч) та Грузинської церков (В. Озеров). Загалом, тематика робіт, науковими керівниками яких були українські вчені, була подібною до тієї, яка розроблялась у дореволюційній КДА. Серед дещо “нетипової” для Студіум⁶⁷ тематики можна відзначити розвідку М. Ліхотвор-Ліхачевського про масонський рух у Росії за часів імператора Олександра I⁶⁸.

З другого боку, згадки в звітах про роботу Студіум та короткі рецензії на дипломні роботи дозволяють прослідкувати витoki контактів між окремими церковними діячами. Наприклад, проф. І. Огієнко (майбутній митрополит Іларіон) консультував студента Г. Шретера (1901–1962) (з 1938 – єпископ Польської автокефальної православної церкви Тимофій, у 1961–1962 – митрополит Варшавський та усїєї Польщі). Шреттер підготував дослідження “Вплив реформації на появу перекладів Св. Письма українською мовою”.

Типовий відгук-рецензія на студентські роботи складалась з оцінок та зауважень двох професорів. Наприклад, І. Огієнко разом з О. Лотоцьким оцінювали цілу низку робіт, темою яких були як питання ранньої історії слов’янських країн⁶⁹, взаємини Православної та Уніатської

⁶⁶ Г. Михайленко, *Біографічні нариси у творчій спадщині Олександра Лотоцького*, Півд. архів: 36. наук. праць: Іст. науки, Херсон, 2008, вип. XXVIII–XXXIX, с. 248–256.

⁶⁷ Втім, наприкінці XIX – поч. XX ст., подібна тематика розроблялась у російських духовних академіях, у тому числі – в КДА. Дет. див.: О. О. Крижанівська, *Наукова розробка історії масонства у Київській духовній академії другої половини XIX – початку XX ст.*, Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.). Матеріали Всеукраїнської наук.-освітньої конференції, присвяч. 300-річчю народження Якова Марковича; 130-річчю народження Михайла Грушевського; 60-річчю існування Інституту історії України НАНУ (м. Глухів, грудень 1996 р.), К., 1996, с. 24–25.

⁶⁸ *Recenzje Prof. z. kand. Aleksandra Lotockiego, o pracy p. Mikolaja Lichotwor-Lichaczewskiego p. t. “Wolnomularstwo w Rosji za czasów Aleksandra I (1803–1822)”*, Elpis, r. VII, z. 2 (1933) XXXVI–XXXVII.

⁶⁹ *Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. kand. Aleksandra Lotockiego o pracy p. Chrysanfa Gontara p. t. “O narodowości Cyryla i Metodogo”*, Elpis, r. VI, z. 1–2 (1932)

А. Стародуб, Публікації українських вчених-емігрантів...

церков⁷⁰, історії окремих церковно-адміністративних одиниць та інституцій (як в Україні, так і в сусідніх країнах)⁷¹. Історія Православної церкви в давній Речі Посполитій була темою, де “перетинались” наукові зацікавлення В. Біднова та О. Лотоцького⁷².

Таким чином, тривалий час роботи саме українські викладачі Студіум визначали “обличчя” видання. “Піком” присутності українців на сторінках часопису були 1931 та 1932 роки. У V та VI випусках були статті та рецензії одразу трьох професорів-українців – І. Огієнка, О. Лотоцького та В. Біднова. У будь-якому випадку, вивчення публікацій вчених-емігрантів у “Elpis” суттєво доповнює інформацію не лише про наукову⁷³, але й про педагогічну діяльність окремих представників української міжвоєнної еміграції в Польщі⁷⁴.

CXXIV–CXXXII; *Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. kand. Aleksandra Lotockiego o pracy p. Teokysta Skorobackiego p. t. “Prajczyna Słowian”, Elpis, r. VI, z. 1–2 (1932) CXLII–CXLIV.*

⁷⁰ *Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Lotockiego, o pracy ks. Mikołaja Garwasiuka p. t.: “Michał Słozka i jego wydania”, Elpis, r. VII, z. 2 (1933) XLIV–XLV; Recenzja Prof. z. kand. Aleksandra Lotockiego oraz Prof. z. mag. Jana Ogienko o pracy p. Anatola Tymińskiego p. t. “Powstanie Unji Cerkiewnej na państwie Polsko-Litewskim”, Elpis, r. VI, z. 1–2 (1932) CXXIII–CXXIV; Recenzje Prof. z. kand. Aleksandra Lotockiego, oraz Prof. z. mag. Jana Ogijenko o pracy p. Włodzimierza Baranowa p. t. “Odnowienie Prawosławnej Hierarchji Cerkwi Ukraińskiej na początku wieku XVII-go”, Elpis, r. VI, z. 1–2 (1932) XC–XCI.*

⁷¹ *Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. z. kand. Aleksandra Lotockiego o pracy p. Michała Kucewicza p. t. “Drukarnia Poczajowska”, Elpis, r. VI, z. 1–2 (1932) CVII–CIX; Recenzja Prof. z. kand. Aleksandra Lotockiego oraz Prof. D-ra Jana Ogijenko o pracy p. Velicu Dudu p. t. “Powstanie Metropolji Moldawskiej”, Elpis, r. VI, z. 1–2 (1932) CLIII–CLIV.*

⁷² *Recenzja Prof. z. kand. Aleksandra Lotockiego oraz Prof. z. mag. Wasyla Bidnowa o pracy p. Kalinika Halija p. t. “Prawo patronatu w Cerkwi Prawosławnej w Polsce”, Elpis, r. VI, z. 1–2 (1932) CLIV–CLV.*

⁷³ Більшість дослідників зосереджується на роботі українських дослідників в Українському науковому інституті. Лише в окремих роботах їхня діяльність у 1920–1930-х рр. розглядається в більш широкому контексті. Див. напр.: А. Середницькі, *W kręgu współpracy uczonych polskich i ukraińskich w Warszawie (1925–1939): (z historii Studium Teologii Prawosławnej UW i Ukraińskiego Instytutu Naukowego)*, *Rocznik Teologiczny ChAT XXXVI*, r. 36, z. 1–2 (1994) 197–211; R. Potocki, *Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie (1930–1939) – jego wkład do nauki i kultury ukraińskiej i polskiej*, *Warszawskie zeszyty ukraińoznawcze*, 6–7 (1998) 257–266.

⁷⁴ У більшості спеціальних досліджень, присвячених педагогічній діяльності згаданих вчених-емігрантів, недостатньо уваги приділяється їхній роботі на варшавському Студіум православного богослов'я. Див. напр.: О. Дудко, *Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939)*: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України”, К., 2005, 20 с.; В. Алейкіна, *Педагогічні погляди та просвітницька діяльність Василя Олексійовича Біднова (1874–1935 рр.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки”, Кіровоград, 2010, 20 с.

УМОВИ ЖИТТЯ Й НАУКОВОГО САМОУТВЕРДЖЕННЯ О. П. ОГЛОБЛИНА В МЮНХЕНСЬКИЙ ПЕРІОД (за листами до В. Г. Сенютовича-Бережного)

Це повідомлення ґрунтується на 25 листах О. Оглоблина до В. Сенютовича-Бережного, які виявлено в Архіві української еміграції, що зберігається в Бібліотеці Національного інституту східних мов і цивілізацій (ІНАЛКО) в Парижі. Ілько Борщак заснував цей архів 15 лютого 1949 р.¹ при Школі живих східних мов, як тоді називався нинішній ІНАЛКО². Ці листи відклались у цьому архіві власне завдяки тому, що В. Сенютович-Бережний працював там архіваром, починаючи з дати створення архіву 15 лютого 1949 р. і до 1 вересня 1952 р. у зв'язку з виїздом до США³.

Листи написані в с. Трансфельден біля Пассав, де в 1945 р. після переїзду Українського вільного університету з Праги до Мюнхена серед групи українських учених оселився і Олександр Оглоблин. Постать, громадська і наукова діяльність цього вченого в Україні й у США досліджена досить докладно⁴. Виявлені нами листи охоплюють майже чотири роки: перший датується 28 листопада 1946 р., останній – 10 липня 1950 р. Листування не досить регулярне, інколи вчений відповідав на два листи одразу.

Тоді як О. Оглоблина можна назвати відомим українським істориком, ім'я В'ячеслава Георгійовича Сенютовича-Бережного (1902–1992) в Україні відоме радше фахівцям з геральдики й генеалогії. У 1947 р. він захистив докторську дисертацію з історії України в Українському вільному університеті, працював асистентом на кафедрі історії України, читав курс генеалогії та геральдики. У 1948 р. за сприяння І. Борщака переїхав до Парижа, де працював в Українській апостольській візитатурі та в Архіві української еміграції в Школі живих схід-

¹ *Bibliothèque universitaire des langues et civilisations* (далі – BULAC), Archives Borschak, I.7 / B.L.I.22.

² Див.: Зоя Борисюк, *Доля архіву Ілька Борщака*, Національний університет “Острозька академія”. Наукові записки, вип. 21, Острог, 2013, с. 258–263.

³ BULAC, Archives Borschak, I.7 / B.L.I.47.

⁴ *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*, Нью-Йорк, 1977, 482 с.; *Олександр Мезько-Оглоблин. Дослідження та матеріали (до століття народження історика)*, упор. А. Атаманенко, Нью-Йорк; Острог; К.; Торонто, 2000, вид. 2, 215 с., а також низка публікацій в “Українському історикові”.

З. Борисюк, Умови життя й наукового самоутвердження...

них мов; у 1952 р. виїхав у США, де продовжив вивчення проблем українського родознавства, результати яких опублікував на сторінках “Українського Історика” в 1968–1969 рр. Про наукову діяльність цього вченого згадувалось у публікаціях, присвячених діяльності УРУ, ІРЗ й аналізу часопису “Рід та Знамено”. Найповніше науковий доробок першого українського доктора родознавства висвітлив О. Мазепа у дисертації “Дослідження з української геральдики та генеалогії в діаспорі (1945 – середина 1970-х рр.)”⁵.

На думку доктора історичних наук О. Купчинського, до визначень В’ячеслава Сенютовича-Бережного в закордонних українських енциклопедичних виданнях як “історика, або історика-геральдика і генеалога” слід, “задля справедливості, ще додати: сфрагіст, емблематист, ономаст”⁶, адже більшість праць дослідника присвячена допоміжним (спеціальним) історичним наукам. До цього переліку хотілося б додати ще й *архівіст*, адже саме В. Сенютовичу-Бережному ми завдячуємо класифікацією й систематизацією матеріалів Архіву української еміграції.

Перший лист від 28 листопада 1946 р. – це відповідь на лист Сенютовича-Бережного, в якому той “добрим словом” відгукнувся про доповідь Оглоблина, дописувач зізнається, що “вклав до неї багато душі, адже “генеалогія – це ж найулюбленіша моя наука ще з дитячих років, коли я, немов би зачарований, гуляв у цьому чудовому лісі родословних дерев. Це почуття проніс я крізь усе своє життя, й тому мусите повірити мені, як важко мені переживати відсутність праці Модзалевського”; ця праця потрібна йому не лише для вирішення низки історичних проблем, а й “просто тому, що переглядати (й думати, й доповнювати) родоводи – це найбільша насолода для мене, якої я тепер позбавлений”. Власне тому його дуже зацікавили матеріали Сенютовича-Бережного про Владиславичів, про рід яких молодий О. Оглоблин планував написати монографію. Але зібраний “великий документальний матеріал” залишився в архіві, однак за їх фрагментами й працею Лобанова-Ростовського Оглоблин подає В. Сенюто-

⁵ О. М. Мазепа, *Дослідження з української геральдики та генеалогії в діаспорі (1945 – середина 1970-х рр.)*: Автореферат дис. ... канд. іст. наук, К., 2014, 19 с.

⁶ Олег Антонович, *В’ячеслав Сенютович-Бережний – історик і дослідник допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. Матеріали до бібліографії праць*, Записки НТШ, т. ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, Л., 2000, с. 659–64.

вичу деякі уточнення, зокрема про дітей. У свою чергу цікавиться мемуарами його батька⁷ (AD.П. 23 (1)).

Можна припустити, що доти вони були незнайомі: звернення дуже офіційне “Високоповажаний пане Сенютовичу”, а ще дописувач просить співрозмовника написати, як його по-батькові, щоб звертатись до нього “за стародавнім звичаєм нашим”. Минає трохи більше двох місяців, і О. Оглоблин дякує йому за гравюру Карла XII, вона найкраща з наявних у нього, обов’язково вмістить, якщо колись видасть книжку про Мазепу (AD.П. 23 (2). 05.02.1947).

Треба думати, що особисте знайомства, яке переросло в дружбу двох науковців, відбулось під час захисту Г. Сенютовичем докторської дисертації. У листі від 16 травня 1947 р. Оглоблин висловлює тверду віру, що “наша історична наука здобула у Вашій особі нову творчу силу, особливо цінну для глибокого студювання рідної геральдики та генеалогії” (AD П-23 (4)).

Він постійно підтримує його порадами щодо залучення в наукову роботу в Історичній групі УВАН (AD П-23 (5). 8.VI.1947). 30 червня 1947 р. радить погоджуватись на курс “Допоміжні історичні науки” в УВУ, бо праця в деканаті для наукового майбутнього дасть небагато (AD.П.23 (6). 30.06.1947). Г. Бережного таки взяли на роботу в УВУ, з чим О. Оглоблин вітає його 3 вересня цього ж року.

Сам О. Оглоблин працює дуже напружено: “Що ще сказати Вам про себе? Працюю (як один з авторів і редактор) над великим курсом історії України (маю вже 40 др. арк. з загальної кількості 50), закінчую розвідку про історичну генезу московської теорії III Риму для Церковно-Археографічної Комісії і Єп. Бучка), пишу нарис про наукову працю укр[аїнської] еміграції в 1945–1949 рр. (готую доповідь про Д. Дорошенка як історіографа (для ювілейного засідання УВАН, яке намічається в Мюнхені на грудень). Переробив для “Квартальника” Чубатого свою розвідку “Американська Революція й Український національно-політичний рух наприкінці 18 – на поч. 19 ст.”. Готую статтю (й доповідь для НТШ) про підсумки укр[аїнської] історичної праці за 1939–1949 рр. ... Та ще низка дрібніших праць. В УВУ почав новий курс “Укр[аїнське] джерелознавство” (AD П 23(12). 11.XI.49).

О. Оглоблин високо цінує ерудицію свого співрозмовника, його глибоко тішить увага адресата до нього: “Я глибоко зворушений

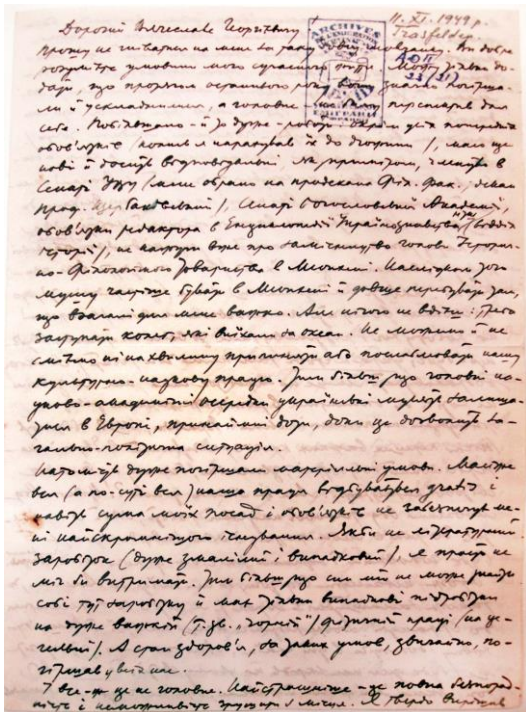
⁷ BULAC, Archives Borschak, I.7 / AD.П.23.

3. Борисюк, Умови життя й наукового самоутвердження...

Вашою присвятою й сердечно дякую Вам за цю високу честь⁸. Кажу щиро, я не заслуговую на неї, бо до останнього часу приділяв значно менше уваги геральдиці, ніж вона цього заслуговує. Захоплення поезією родословних дерев якось заглушило в мене інтерес до пишних гербів з їх – характерно для Гетьманщини – бароковим оформленням, з їх явно ампірною арматурою. Я дуже поважаю математику, але вона

ніколи мені не давалася. Не дивно, що мене трохи лякала геральдика, ця найбільш “математична” з історичних дисциплін. Ви “зарядили” мене геральдичним ядом – і це, безперечно, назавжди. Але за цю “хворобу” я Вам глибоко вдячний і тому з радістю, як несподіваний дарунок, приймаю Вашу присвяту (AD II-23 (9). 24.VIII.1947).

Обговорюючи окремі положення статті В. Бережного, О. Оглоблин відзначає надто суворе, як на нього, ставлення до російської геральдики і розкриває те, що і в цій царині російська наука завдячує “малоросіянам”: “Цікаво, що саме після революції 1905 року, в колах росій-



Аркуш листа О. Оглоблина до В. Сенютовича від 11 листопада 1949 р.

⁸ Вірогідно, йдеться про статтю “3 минулого нашої шляхти” (Рід та Знамено (Франкфурт), 1947, ч. 1, 2, 3. Див.: О. Кучерук, Українська Родовідна Установа (РУУ) та часопис “Рід та Знамено”, Нумізматика і фалеристика, 2006, с. 37–39.

ської (переважно петербурзької, отже не чисто російської) інтелігенції наукової, починає зростати глибший інтерес до геральдики. Імення, згадані Вами (до них треба обов'язково додати С. М. Тройницького), говорять дуже багато. Це майже виключно українські імення". А якщо ще "взяти "Гербоведь", науковий орган російської (а по суті українсько-російської) геральдики, навколо редакції якого об'єдналися Тройницький, Лукомський (Володислав Краскентієвич), брати Борис і Вадим Модзалевські, Юрій Нарбут та інші", то нічого дивуватись, що "найцікавіші видання, які вийшли з цього кола, присвячені українській геральдиці – й серед них така експериментальна й художньо-прекрасна книга, як "Малоросійський Гербовник" В. Лукомського й В. Модзалевського, в мистецькому виконанні й оформленні безсмертного Нарбута". Але для дальшого розвитку цієї дисципліни було вже, справді, пізно: "насувався 1917 рік" (AD II-23 (9). 24.VIII.1947).

Цей лист справжній панегірик геральдиці: "А яка чарівна річ – тая українська геральдика. Не кажу вже за правобережно-українські (й білоруські) герби – особливо волинські, – які відкривають шлях до таємничості рун. Але й лівобережні герби козацького шляхетства XVIII століття – це справжня героїчна симфонія української національно-державної боротьби – і водночас глибокий безперечний доказ європейськості наших предків. ... Почуття станової, родової й особистої гідності просякало тоді [XVII–XVIII ст. – 3. Б.] ціле українське суспільство з гори й до-низу. ... А про древність наших гербів промовляє й великокняжий Тризуб – наймолодше X ст., цей, будь-що-будь, родовий знак Рюриковичів. Цікаво було б простежити шлях до Візантії – чи не звідти прийшла до нас відповідна практика? А може зародки її були ще в державі Антів?"

Попри захоплення він висловлює кілька зауважень: можна було б згадати К. Несецького, який "хоч цікавився насамперед генеалогією, але ж дає багато матеріалу (разом з виображеннями гербів) і для геральдики". І, безумовно, слід було підкреслити значення геральдики для української історичної науки" (AD II-23 (9). 24.VIII.1947).

Листування свідчить, що адресат мав значний вплив на інтереси О. Оглоблина, зокрема в царині допоміжних історичних дисциплін. Так, коли питання виїзду Г. Сенютовича у Париж було вирішено, вчений зізнається: "Мені важко буде без Вас ще й тому, що нас зв'яже спільне кохання до, будь-що-будь, двох шляхетських панночок – Мlle Генеалогії й Мlle Геральдики. Першу я давно, ще з малечка, кохаю. Другу

3. Борисюк, Умови життя й наукового самоутвердження...

покохав з Вашої легкої руки – сподобалася вона мені дуже й не для того, щоб відбити її у Вас, а щоб ще тісніше нас зв'язати. Нема де правди діти, крім нас з Вами, Архипенка та ще, мабуть, Міллера (він все ж таки Zu археолог!), ніхто з наших істориків не любить і не розуміє цих двох не тільки шляхетських, але й шляхетних наук. Навіть Дм[итро] Ів[анович] Дорошенко (Гм! гм!), і той скоса дивиться на УРУ й Різ” (АД II 23(15). 17.08.48).

Завдяки переїзду перед Г. Сенютовичем відкривається можливість працювати в бібліотеках й архівах, а головне, “щастя незабаром взяти в руки” “Родословник” Модзалевського, “цю вічно дорогоцінну й – боюся – вже навіки втрачену мною книгу!”. Тож, він не сумнівається, що той не кине своїх досліджень: “Хто раз захопився геральдиком та генеалогією, той “пропаща людина”: ця хвороба невилікуванна” (АД II 23(15). 17.08.48).

На жаль, життєві обставини склалися так, що йому рідко коли вдавалось “лікуватись” від цієї “панської хвороби”: “Ви добре знаєте, що я люблю тільки українське XVII–XVIII ст., і найбільше – свою генеалогічну науку (а не родознавство – яка невдала назва!). А цим якраз за останні два роки я міг займатися хіба-що крадькома” (АД. II.23 (23). 19.06.50).

Захоплення цими двома близькими науками звучить у багатьох листах, відчувши споріднену душу, вченого, який вповні здатний зрозуміти його почуття, О. Оглоблин з самого початку поділився своїми думками про місце і роль геральдики й генеалогії у вивченні історії: “Генеалогія, геральдика – це не мертва річ, не снобізм одиниць – це жива й животворна сила, без повернення й звернення до якої порятунком нашої нації неможливий”. Ці слова написано після того, як О. Оглоблин дізнався, що з’їзд геральдиків пройшов добре і викликав велике зацікавлення: “Це дає нам підставу вірити, що наше громадянство ще не цілком втратило відчуття (коли не розуміння) історії” (АД II 23(11). 18.10.47).

Учений постійно цікавиться новими публікаціями. У листі від 16 червня 1947 р. дає оцінку II випуску “Укр[аїнського] Державника”, авторам якого трохи бракує вправності. Він згоден з оцінкою Г. Бережним російських оповідань Шевченка. Від себе додає, однак, що “вони мають велике автобіографічне значення й чудово документують епоху” (я спеціально досліджував її). Взагалі Шевченка можна зрозуміти (та й то чи вповні?), тільки беручи до уваги всю його (отже й

мистецьку-малярську спадщину) творчість, все його листування, щоденник, спогади про нього, все його життя. Самої поезії Шевченка для цього не досить” (AD. II. 23 (5)).

Пропонує приїхати на конференцію Історичної групи УВАН “Україна й Захід”, на яку сам готує дві доповіді: “Україна-Гетьманщина XVIII ст. та Захід” і “Закордонна секція українського автономізму XVIII століття”. Але настрою до роботи немає, відчуває депресію, яку пояснює передусім “загальною ситуацією ... повної безперспективності (зокрема для мене). “Хотілося б зайнятися своєю кабінетною науковою працею й писати про такі “немодні” речі, як, приміром, генеалогія XVIII ст., але доводиться витратити час на інші теми й справи безперечно важливі й актуальні, але психологічно в сучасному моєму стані важкі, а іноді й просто нецікаві для мене”. Його тішить лише природа, схожа на батьківщину, “багато гуляю в лісі, тепер захоплений збиранням чорники, якої хоч і менше, ніж торік, але для мене вистарчить”. Тут уперше звучить тема самопочуття: На жаль, заважає мені моя “пасивна хвороба”. Невже ж німці нічого не придумали проти неї?! Давайте спільними силами пошукаємо якихось чудодійних пілюль або пасти якоїсь, згоден і на мікстуру, тільки не на впорскування” (AD II- 23 (5). 8.VI.1947).

Ця обставина, на жаль, звучить практично в кожному листі. “Перед подорожжю до Мюнхена маю дуже багато праці. Але умови для неї цілком несприятливі: дошкуляє холод у моєму “ласточиним гнізді” і я вже застудився”. Поїздки, можливо, доведеться відкласти (AD. II. 23 (11). 18.X.1947).

У листі від 30 червня 1948 р. О. Оглоблин погоджується зі своїм співрозмовником щодо того, що життя, справді, “стало дуже важким – я тут, на самоті відчуваю це ще гостріше. По суті, ми всі опинилися коло “розбитого корита” й багато наших повітряних замків розвіялися, як дим. Зрештою, нам, людям, вирваним з рідного ґрунту, скрізь буде зле”. Однак, намагається підбадьорити друга, говорячи про необхідність використати таки “хоч один-одинокий шанс”. “Це кажу я, людина, позбавлена будь-яких перспектив, в якого – “все в минулому” й нічого в майбутньому, без найменшої надії на виїзд до якоїсь вільної країни, – і все ж кажу й буду казати: мусимо пережити. Contra spem spero. Не для себе, а для нас і нашої справи”. Хоча зізнається: “Особисто я опинився в дуже катострафальному стані. Kopfgeld тане, як свічка, а заробітку немає й хто-зна коли буде”. Син ніяк не може знайти праці.

3. Борисюк, Умови життя й наукового самоутвердження...

А ще “вимушена самотність страшенно гнітить і вибиває з робочої колії”, бо через хвороби урвався зв’язок з “нашим українським світом”, вчений не їде у Мюнхен і залишається вдома: “І все ж не здаюся. Стара гвардія” (AD.П.23 (14). 30.VI.1948).

І знову, більш, ніж через рік: “Важко давати поради, особливо коли їх не просять. А все ж я думаю, що Вам слід, оскільки буде можливо, триматися Франції. Всяка позаєвропейська країна відірве Вас од наукової праці – і то на довгий час. Звичайно, Расу не Париж, а все ж Ви можете, хоч раз на місяць, їздити туди й дихати свіжим повітрям (духовним) бібліотек. О, як я люблю старі книжки!” (AD П-23 (21). 11.XI.49).

У листі від 14 березня 1949 р. своє тривале мовчання вчений знову пояснює “тільки надто несприятливими обставинами мого сучасного життя (чи, краще сказати, животіння). Від самих латинських свят хворію майже без перестану. Спочатку були різні, мовляв, домашні недуги – простуда, ангіна, серце, нерви й т. п., які, правда, коштували мені місяць примусового сидіння в хаті”. Потім підхоплений у Мюнхені грип, який тримався більше двох тижнів, боялись навіть запалення легень; а ще сидіння в хаті через великі морози, які “досягали до 15–29 ступнів”. Найгірше, грип дав ускладнення – запалення лівого ока, “а це позбавило мене (й ще й тепер обмежує) змоги нормально працювати. Загалом настрої просто гнітючий: цілковита фізична й нервова депресія” (AD П 23(17). 14.III.1949).

Протягом останнього року умови лише погіршилися й ускладнилися, “а головне – не бачу перспектив для себе. Побільшало – й то дуже – роботи. Окрім усіх попередніх обов’язків (колись я нарахував їх до дюжини), маю ще нові й досить відповідальні, як, приміром, членство в Сенаті УВУ (мене обрано на продекана філ[ологічного] фак[ультету] (декан проф. Щербаківський), Сенаті Богословської Академії, обов’язки редактора в Енциклопедії українознавства НТШ (відділ історії), не кажучи вже про замісництво Голови Історично-Філологічного Товариства в Мюнхені”. Працювати доводиться й за колег, які виїхали за океан; утім, вчений стоїть на тому, що послаблювати нашу культурно-наукову працю не можна: “головні науково-академічні осередки українські мусять залишатись в Європі, принаймні доти, доки це дозволить загально-політична ситуація”.

Незважаючи на таке навантаження, матеріальні умови тільки погіршуються. “Майже вся (а по-суті вся) наша праця відбувається gratis і

навіть сума моїх посад і обов'язків не забезпечує мені найскромнішого існування. Якби не літературний заробіток (дуже змалілий і випадковий), я просто не міг би витримати". Тим паче, що син має тільки випадкові підробітки на дуже важкій фізичній праці (на цегельні). І все-ж це не головне. Найстрашніше – це повна безпорадність і неможливість зрушити з місця (AD.П.23 (21). 11.XI.49).

У березні 1949 р. Оглоблин ще живить надію на можливість переїзду до Франції: поклопотатись про візу для нього й кількох керівників УРУ за ІРЗ за допомогою Борщака обіцяв Є. Архипенко, ще на початку року він оцінював ці перспективи оптимістично, та наразі чомусь мовчить⁹. "Але я не кинув думки про переїзд до Франції. Я дуже вдячний Вам за Вашу оцінку тамтешньої ситуації й перспектив (чи безперспективності) для мене. І я розумію сумніви пр. Борщака щодо можливості якоїсь праці (заробітку) для мене у Франції. Але ж ... для моєї праці (й заробітку) немає так само перспектив ніде". Єдине, на що він сподівався, – це на допомогу в отриманні візи: "справа не в тому, щоб мене там влаштувати матеріально, або забезпечити мені краще життя, а в тому, щоб врятувати мене звідси" (AD.П.23 (17). 14.III.1949).

Через рік "неприпустиме мовчання" знову пояснюється життям, яке "занадто щедре для мене на всякі прикрощі й турботи, й найлегше з того те, що останні 3 місяці не вихожу з різних хвороб і з хати". Доводиться думати про "переселення, себто про нове життя, яке мені вже надто пізно починати", а водночас "думати (й дбати) про родину та її долю. Наслідком усього того страшна неврастенія, яка починає мене серйозно непокоїти. За всім тим, ще й навалюю всякої, здебільшого не цікавої (визнаю тільки творчу науково-дослідну працю) роботи, світу

⁹ Пояснення цьому мовчання знаходимо в листі Є. Архипенка до Г. Сенютовича від 31 грудня 1950 р.: "З огляду на те, що Кубійович відмовив мені і Битинському улаштувати нас в домі, який є в його розпорядженні, а ЗУАДК не набуде дому тепер, то ми не зможемо перенестися до Франції, бо ж не можна їхати нам не маючи даху над головою. За океан я не збираюся їхати, а тому доведеться лишатися в Німеччині" (BULAC, Archives Borschak, I.7 / AD.П.1).

Зрозуміти краще тривогу й відчуття безвиходи в О. Оглоблина допоможуть дальші рядки з цього листа Є. Архипенка: "Але нас надзвичайно дивує розпорядження ІРО переселяти всіх на схід, на совітську границю... Амберг, куди тепер висилають найбільше ДП, лежить за 60 км. А на заході все ліквідують. Шуткуючи наші кажуть, що "то розпорядження Москви". НТШ в паниці. Ті, що вчора приїхали з Мюнхену, оповідають, що НТШ палить свої архіви, всі вже мають візи до Франції і переносяться туди. Не знаю, наскільки це правильно, але серед еміграції в Мюнхені настрій паничний. Але ніяких особливих рухів військових тут не примітно й ніщо не вказує, щоб в короткому часі щось почалося тут" (BULAC, Archives Borschak, I.7 / AD.П.1).

З. Борисюк, Умови життя й наукового самоутвердження...

Божого не бачу і майже зовсім здичавів у своїй глушині. Єдина надія тільки на Бога та Його милість” (20.03.50).

Досить позитивно оцінюючи II випуск журналу “Рід та Знамено”, учений висловлює думку, що фірма Геральдичного інституту виглядає значно пристойніше, ніж Українська Родовідна Установа, а створення науково-геральдичного товариства повністю забезпечило б цю ділянку історичної науки (AD II.23 (6). 30.VI.1947). Він вважає справедливим те, що Геральдично-Генеалогічний Інститут прикріплено до УВАН і вітає обрання проф. Міллера його головою, а Сенютовича керівником відділу геральдики. Але через особисті обставини навряд чи зможе багато дати новому інституту: “видно, доведеться мені відмовитися від будь-якої праці, окрім “внутрішньої”, – науково-дослідної, покинути яку для мене було б рівнозначно з самогубством”. Боїться, що у найближчий приїзд у Мюнхен йому доведеться “мабуть, востаннє (принаймні на зиму) прочитати свої лекції й ліквідувати всі свої директорство, головування тощо: немає більше сил, підтримки, підтримки не знаходжу, один в полі не воїн. Залишуся тільки звичайним дійсним членом різних наукових установ й буду, доки стане моїх сил, продовжувати й закінчувати свої наукові праці” (AD.II.23 (11).18.X.1947).

Він не згоден з адресатом щодо поєднання Геральдично-Генеалогічного Інституту й Генеалогічно-Геральдичного Товариства. Розвиток генеалогічних і геральдичних студій в Україні і в Росії ХХ ст. перед революцією 1917 р. пояснює передусім тим, що вони були абсолютно вільні, позбавлені будь-якої урядової опіки, отже й урядового (цілком неминучого) примусу (АД II-23 (11). 18.10.47).

О. Оглоблин неодноразово радиться з Г. Бережним стосовно оформлення свого герба. “На корону для свого герба я ніколи не претендував і не претендую. На шолом вважаю своє право безперечним, бо *primo* – мій рід старо-козацький, отже військовий, відомий з середини ХVІІ ст. (з часів Хмельниччини); *secundo* – мої предки по матері – Шашкевичі здебільшого були військові, чи то в складі польського війська, чи то козацької старшини, чи то (в ХІХ ст.) російської імператорської армії – й брали активну участь в боях” (AD.II.23 (11). 18.X.1947). Просить надіслати схему герба Редван.

У листі від 19 червня 1950 р. О. Оглоблин знову повертається до теми переїзду в Париж, про який він “давно й серйозно думав”. “Порада Кир Івана Бучка ще більше зміцнила це моє давнє бажання. Далі прийшла формальна пропозиція НТШ оселитися в їх новому будин-

кові коло Парижу для праці над ЕУ (редагування історичної частини II тому ЕУ й чужоземного видання ЕУ), й запрошення на Міжнародний конгрес істориків, що має відбутися в Парижі в кінці серпня – на початку вересня ц. р. Справу про мій переїзд до Франції було розпочато офіційно... Такий стан тривав до квітня ц. р. Тепер все це луснуло, і я боюся, що ніколи в житті не побачу ні Парижу, ні взагалі Франції”.

“Мій син в U.S.A. вже кілька тижнів і пише мені звітти захоплені листи, а з проф. Кубійовичем в мене, кажучи старим літературним стилем, “все кончено”. Звичайно, я ще в Європі й міг би поїхати до Парижу й без Кубійовича. ... Проте, відчуваю, що сили мої заломлюються, й, боюся, що не вистарчить мені вже енергії для того”. І це навіть незважаючи на бажання “бодай побувати кілька днів на Конгресі”, тим більше як представник УВУ (19.06.50).

А скільки болю в наступних рядках: “Я старію – і це головне. Мені хочеться творчої наукової праці, праці над моїми улюбленими темами, що їх закінчення вважаю обов’язком мого життя (властиво, його решток). Мені набридло займатися всякою популярщиною, яка нічого не дає ні розумові, ні серцеві автора, більше того, яка нікому непотрібна, крім тих спритних видавців, що на цій популярщині заробляють – і то непогано. Редагування нудних підручників (це не стосується, звичайно, великого курсу історії України, який я редагую для СГД¹⁰), статті й редакційна робота в ЕУ, популярні статейки в пресі – з мене того досить! Єдина тема, яка мене останнього року трохи захопила, це була історична генеза московської теорії III Риму (для Церковно-Археогр[афiчної] Комісії)” (19.06.50).

Нестабільна політична ситуація, а ще нищпорення советських агентів, які прагнуть силою репатріювати українських діячів у СРСР, породжують бажання виїхати до Америки: “Я, між іншим, вичитав сьогодні в “Укр[аїнській] трибуни” (13.VI) зі звернення до науковців о. Вояковського, що в Мюнхені мають бути (24–26.VI) відпоручники католицьких університетів в Америці в справі ангажування вчених на виїзд до Америки”. Тож просить довідатися, “оскільки ця справа серйозна (реальна), зокрема щодо мене (і мого фаху – історія Східної Європи)” (AD.II.23 (13).14.VI.1948).

З часом питання виїзду з Німеччини дуже гостро постає для всієї української еміграції. “Тимчасом роз’їзд нашої еміграції триває й чим-

¹⁰ Союз гетьманців-державників – політична монархічна організація, правонаступниця Українського союзу хліборобів-державників.

3. Борисюк, Умови життя й наукового самоутвердження...

раз більш посилюється”, – пише він 14 березня 1949 р. і називає до десятка прізвищ учених, які вже за океаном (AD.П.23 (17)). Втім, уже 11 листопада 1949 р. робить сумний висновок, суперечний сподіванням на краще життя: “Майже всі наші науковці, що виїхали до США, поневіряються на важкій фізичній роботі, яка за пару років так виснажить їх, що ні до якої творчої наукової праці (зважаючи ще на їх вік) вони не будуть вже придатні. Навіть найщасливіші з них (це передусім ті, що досконало володіють англійською мовою) приречені на роботу, хоч і розумову, але зовсім не фахову (будь-що-будь, україністові там нема чого робити) (AD.П.23 (21). 11.XI.1949).

Сам О. Оглоблин твердо вирішив у Німеччині не залишатися: “Бути довше тут – це повільне вмирання, яке одного дня може перетворитися в катастрофу”. Наразі у них є дві можливості: США і Франція. І, хоча і він, і син мають статус ДП і “т. зв. контракти (очевидно, лише формальні), які дають нам право на в’їзд до США (при умові, що ми пройдемо всі митарства – політичні, медичні тощо)”¹¹, але залишати Європу їм зовсім не хочеться. Адже за цим, вважає вчений, стоїть відмова “від фахової наукової роботи, якій я присвятив 30 років мого життя, і яка завжди була, є й буде головним і єдиним змістом цілого мого існування”. Залишається Париж, попри ту духовну ізоляцію, на яку нарікає В. Сенютович, бо “так само (а то ще гірше) буде для нас скрізь на цьому світі. Бо наш світ, той, яким ми жили й живемо, вже не існує” (AD.П.23 (21).11.XI.49).

Наскільки міцними були дружні почуття між обома вченими-ровесниками та ще й “хворими на панську хворобу” свідчить лист від 17 серпня 1948 р., в якому О. Оглоблин зазначає, що звістка про від’їзд Г. Сенютовича у Францію викликала “подвійне почуття – великої радості й великого смутку. Сердечно радий я, що Ви скоро вирветесь на волю. І дуже сумно мені розлучатися з Вами... Наші дружні відносини

¹¹ Зазначимо, що вчений мав підстави так думати. У листі до В. Сенютовича від 8 серпня 1851 р. М. Міллер пише: “Саме як я був в Мюнхені, виявилось, що Оглоблин, потай поїхав до Бремену на американську комісію. Як Ви знаєте, тут на всіх доносять, тому стараються виїхати так, щоб ніхто не знав. Чим скінчилася справа з Оглоблиним, ще не знаю, але мало хто сподівається на те, що він виїде. Бо зараз в США шаліє закон Мак-Керена про “внутрішню безпеку”. За тим законом відкидають усіх, хто в СРСР заходив до Профспілки. А це було там обов’язкове для всіх службовців. Так саме відкидають усіх, хто при німцях служив, тобто не був остарбайтером. Завдяки таким вимогам приїздять лише прості люде-селяне, що нігде в Советах не служили, а в німцях були як остарбайтери” (BULAC, Archives Borschak, I.7 / AD.II.2).

– дозвольте мені назавжди зберегти їх в моєму серці – були для мене одним з найкращих подарунків долі в суворих і сірих буднях еміграційного буття. Без Вас і Євгенії Олександрівни Мюнхен втрачає для мене майже весь свій чар, і я з жахом думаю, що наступного разу, коли я буду там, я не побачу Вас і не відчую милого настрою затишного куточка на Georgenstrasse, який так живо, гостро й радісно нагадував мені батьківщину й ту рідну культуру, культуру традицій і століть, яку ми, мабуть, безповоротно втратили” (AD. II.23 (15)).

Пізніше вченого тішить те, що “Ваша робота дає Вам можливість науково працювати. Для нас, вчених, – це головне, а за сучасних умов – це найбільше, про що можемо мріяти” (AD. II.23 (15). 14.IV.1949).

“Ваш переїзд до Франції – це перша ластівка УРУ й ІРЗ на новому – вільному – терені. Цілком поділяю думку про те, що культурний центр укр[аїнської] еміграції треба перенести до Франції. Все ж таки тут, у Німеччині, навіть у Баварії – це німецька Франція! – нам бракує (і то не лише тепер) вільного повітря. Для нашої культури й нашої душі потрібне романське (галло-романське) повітря, а не германське”, – пише він 17 серпня 1948 р.

І ніби жартуючи, починає натякати, що йому теж слід надати підтримку для подальшого переїзду в Париж: “може, десь у маєтку Ваших родичів, чи їх сусідів потрібний буде робітник – мій син радо пішов би на цей виклик. А я вже за ним, може, на старості літ буду десь яблука стерегти. Дозвольте мені помріяти – і то цілком серйозно, без жартів – про таку можливість. “Коли ж “наша чвірка”, як каже Архипенко, потрапить до Франції, можна буде там справді розгорнути роботу ІРЗ. І може, знов колись зберемося в милому товаристві і поговоримо про родоводи, герби і, звичайно, Сенют волинських, яких Ви конче мусите колись науково опрацювати – у вигляді доброї, товстої-претовстої монографії (AD.II.23 (15). 17.VIII. 1948).

Водночас він ділиться планами: “Для 5 числа “Р[ід] і З[намено]” дав невеличкий нарис про Андрія Полетику (брата Григорія А. Полетики), одного з укр[аїнських] патріотів кінця XVIII ст. і оборонців дворянських прав маси лівобережного шляхетства та старшинства. Це розділ і моєї праці “Люди Старої України” (XVIII ст.)”. Крім того, даю для вміщення спочатку в журналі, а потім для окремого видання свою ширшу працю – відому Вам – “Укр[аїнську] генеалогію та її значення для історичної науки”. Архипенко дав згоду, і я тепер переписую її до друку”.

3. Борисюк, Умови життя й наукового самоутвердження...

Він проти плану В. Сенютовича виїхати в екзотичні країни: “Киньте всякі думки про “колонії” (байдуже, чи Африка чи Полуднева Америка, які в культурному відношенні для нас завжди залишаться *sui generis* колонією). Може, там буде краще в матеріальних справах, але то була б для Вас вічна культурна пустеля. Я певен, що краще існувати в Парижі, ніж розкошувати серед дикунів (або пів-дикунів)... Якби нам з Вами скинути по 10–20 років, може й був би сенс робити собі кар’єру (й масток) на тому “дикому полі”, щоб потім продовжувати своє життя, де вгодно, вільним і незалежним рант’є. Ні, краще, мабуть, лишатися в Європі, особливо у Франції, звідки, в разі потреби, можна буде перебраться за океан” (AD. II 23(18). 14.III.1949).

Сам учений мріє “вирватися з Німеччини” й переїхати або до Канади, або до США, водночас цікавиться можливістю переїхати до Франції; йому йдеться про візу, бо матеріальні турботи на новому місці, бодай на перших порах, міг би взяти на себе син. Учений відчуває, що через нервову напругу, викликану погіршенням здоров’я дружини й неможливістю лікувати її у глухому селі, його наукова діяльність стане неможливою: “Не можна безкарно роками жити на залізничному двірці” (14.III.1949).

На жаль, він наразі не бачить для себе можливостей виїхати за океан: “Мій фах (і вік) там нікому непотрібний, а моя особа для декого з наших земляків, може, й небажана. ... Тутешні укр[аїнські] організації, по-суті, нічого не зробили, щоб допомогти вченим переселитися з Німеччини; нічого не зроблять і далі”. Отже, є лише одна реальна можливість: це виїзд сина на працю до Канади чи США. “Він молодий, здоровий, працездатний (і то до фізичної праці), має статус ДП” (AD. II.23 (17) 14.III.1949).

Прикре враження викликають фрагменти листів, у яких йдеться про незгуртованість українців: “Наша еміграція в стані повного розвалу. Саме розвалу, бо нема сумніву, що, крім природного процесу, тут діють свідомі чинники. Всі розсварилися, всі перегризлися, всі партії, організації, інституції тощо, одверто, чи ще трохи приховано, поділилися на безліч фракцій, угруповань, – амбіцій – і все це завзято й з люттю пожирає одно одного. Нема сумніву, що скоро залишаться тільки котячі хвости. Навіть не хочеться писати про це докладніше. Противно і боляче” (AD. II 23 (18). 14.IV.1949).

Ба гірше, непорозуміння й незгоди між українськими вченими й діячами ведуть до занепаду “наших культурно-творчих і наукових

зкладів. Найбільш шкода Університету, який доживає останні дні”. На деяких важливих відділах (приміром, на історичному), фактично майже нема професорів: “троє старших істориків – Пол[онська]-Вас[иленко], Крупн[ицький] і я – весь час хворіють, а галицька молодь ... подалася чи подається до США”.

Причину цього О. Оглоблин бачить у тому, що хоча в 1948–1949 академічному році УВУ мав “досить добрі фінансові засоби (студенти, дотація від Бав[арського] Мін[істерства] освіти, допомога з Ватикану, з українських осередків Канади, США тощо)”, керівництво “не зуміло встановити певного режиму ощадності (розбухлий адм[іністративний] апарат, занадто коштовна “репрезентація”, бенкети й прийняття для “знатних чужинців” і т. п. – з одного боку, цілком неправильний розподіл годин і оплат серед професури й особливо керівників УВУ – з другого) – й маємо тепер катастрофальний стан” (AD.П 23(18). 14.IV.1949).

Ситуація старших професорів погіршилась через те, що з 1 квітня їх та інших позбавили “навіть тої невеличкої місячної допомоги, яку ми діставали з травня м. р. ... І це тоді, коли минулого семестру деякі члени Сенату діставали щомісячно по 400–500 м. (разом за лекції й адм[іністративні] посади)”. Писати про ці та інші обурливі факти бездушності у ставленні до вчених йому “соромно й сумно” (14.IV.1949).

Погіршення здоров’я, відсутність засобів до існування, ще більше хвороба дружини й безробіття сина, про яких він має дбати, геть виснажують ученого. Окрім того, політична ситуація, страх перед репатріацією й непродумані полемічні виступи окремих діячів нищили надію знайти вихід із такої ситуації. “Справа ДП для мене тут, мабуть, безнадійна, внаслідок інтриг та доносів Герасименка-Бжеського (який продовжує свої пасквільні й наклепницькі напади на мене)¹². Правда, син має статус ДП, але тільки для переселення. З Канади та США не сподіваюся якоїсь поважної підтримки (в справі переїзду туди). Отже, навіть коли й не буде скоро нової війни, я тут засуджений на повільну загибель, просто з браку засобів до існування” (AD.П 23(18). 14.IV.1949).

Зазначимо, що вчені регулярно обмінюються своїми працями, обговорюють їх та доповнюють необхідними даними. Так, О. Оглоб-

¹² Див.: Любомир Винар, *Олександр Оглоблин (1899–1992)*, Олександр Мезько-Оглоблин. Дослідження та матеріали. Оглоблініяна, т. I, с. 39

3. Борисюк, Умови життя й наукового самоутвердження...

лин надсилає товаришеві свої матеріали про М. Гоголя, часто просить його зробити виписки з праць, які можна знайти в Парижі (AD.П.23 (12)).

Зацікавившись проспектом праці Сенютовича про укр[аїнську] шляхту та її геральдику, він радить поговорити з Кубійовичем про її видання: “Вважаю, що сполучення цих двох питань (по-суті, це єдина історична проблема) дуже щаслива ідея (досі я не знаю такої широкої постановки цього питання в нашій історіографії)”. В разі потреби він готовий офіційно зреферувати його працю, відповідно “дещо відредагувати” проспект (AD.П 23(18). 14.IV.1949). 11 листопада 1949 р. повідомляє, що його статтю про шляхетство Б. Хмельницького перечитав, відредагував і надіслав для вміщення в “Рід та Знамено”. Наполегливо радить продовжувати працю над монографією про волинських Сенют, що може бути надзвичайно цікавим і важливим для загальної історії України (зокрема XVII ст.) (AD.П 23(21)).

Він захоплений працею В. Бережного “Генеалогічні дані про рід Сенют на Волині й Чернігівщині”: “Це, власне, перший нарис історії старого українського роду, який зв’язав своєю діяльністю два важливі українські історичні терени – Волинь і Чернігівщину. І це перший у нашій генеалогії нарис, який торкається важливого питання про зв’язок лівобережного шляхетства з старою правобережною шляхтою. Немає сумніву, що в майбутній збірці “Українські Роди” це буде справдешня окраса”. І знову радить якнайкраще використати паризькі бібліотеки, “визбируючи” матеріали до історії свого роду, про діяльність волинських Сенют, аріянівський рух на Україні, про закордонну освіту й зв’язки Сенют, бо свого часу Оляничин “не приділив належної уваги колегіятським зв’язкам тих українців, що вчилися в зах[ідно]-европ[ейських] університетах” (AD.П 23 (18). 14.IV.1949).

У листах неодноразово надibuємо згадки про листування з Ільком Борщак, з яким обговорював можливість переїхати до Парижа. Говорячи про широкі можливості для дослідника в Парижі, О. Оглоблин підкреслює: “До того ще Ви маєте такого Вергілія – як проф. Борщак, що його глибоко поважаю, а наукові праці високо ціную. Він, мабуть, найбільший європеєць серед українських істориків. Він відкрив нам ... чарівну історичну Францію”, яку я так люблю”, а “для сучасної Франції – історичну Україну”. “Не кажу вже про те, що він відкрив для української історіографії цілу першу половину XVIII століття, добу Мазепи та Орлика. Тому я був дуже радий, що нам, історикам,

пощастило провести його кандидатуру на дійсного члена НТШ ... Тепер хочемо провести проф. Борщака на дійсного члена (академіка) УВАН” (AD. II 23(18). 14.IV.1949). Видно, що вчений стежить за діяльністю І. Борщака: “А чому припинився церковний “Вісник” (паризький)? Він справляв зовсім добре вражіння. “Україною” (особливо II числом) я (і всі ми тут) захоплений” (AD. II.23 (23). 19.06.50).

О. Оглоблин усвідомлює важливість їх діяльності і думає про перемність поколінь істориків: “І все ж мусимо жити – ми, посланці минулих століть, ми – єдині, що можемо як-слід оцінити підлу й скупу сучасність, і, може, Бог дасть, перекинути голос минулого до майбутнього. Як нас не стане – таких, як ми, – що ж тоді залишиться!” (11.XI.49).

Як людина відповідальна, він не квапиться з від’їздом у США: “Мушу закінчити академічний рік в УВУ (на початку липня вибори Сенату), хочу закінчити працю над III Римом (одну статтю вже здав до друку, тепер працюю над другою), використати ще деяку літературу, взагалі підготуватися до такого важкого переселення. До того ще я хорий (тепер мене мучить страшний Hexenschups, а по-нашому люмбаго, ще й з температурою) і їхати на Комісію (до Швайнфурту) ще не можу. Отож, клопочуся, щоб ІРО дало мені відстрочку до серпня–вересня. А в межичасі дуже хотілося б побувати на Міжн[ародному] Конгресі Істориків у Парижі, ... Як цікаво було б подивитися разом на Париж! А тоді вже їхати до Америки – доживати “судьбой отсчитанные дни...” (19.06–50). У цьому ж листі учений просить адресата не думати, що “мовчанка була подиктована моєю нечемністю та неухважністю, ... Але, на жаль, це, моє життя таке страшне було за останні місяці, що не раз спадало на думку: а, може, смерть була б легша... Властиво, життя й не було, а був тільки страх перед ним – сучасним і ще більш – майбутнім. А поза тим була праця, нудна, марудна, безплідна, в повнім розумінні цього слова – каторжна праця, яка коштувала мені багато часу, сил, здоров’я, й яка просто фізично позбавила мене можливості дивитися на Світ Божій, бути людиною й листуватися з друзями (AD II-23 (23)).

Пояснення таким гірким словам безнадії дає наступний уривок: “Якби я переїхав до Парижу з НТШ (властиво, це вже не НТШ, а тільки невелика купка Кубійовича та його сателітів, серед яких справжніх вчених дуже мало, що являє собою, по суті, редакційно-видавничий штаб ЕУ), я потрапив би в цілковиту залежність (насамперед

3. Борисюк, Умови життя й наукового самоутвердження...

матеріально-грошову й мешканцеву) од людини, з якою маю великі принципи розходження й щодо Укр[аїнського] Вільного Університету (Ви це давно знаєте), й щодо методів організації наукової праці, а тепер (після піврічного сумного досвіду спільної праці в ЕУ, ще й по лінії ЕУ. Не відкидаю поважних заслуг Кубійовича в НТШ, подивляю його безмежну енергію й ініціативу, але ніколи не погоджуся з його тоталітарними методами, з його цінічним ставленням до науки й вчених, з його нестримною жадобою абсолютної влади над вільною укр[аїнською] наукою, і то не тільки організаційно, але й ідейно та морально. А вже найменше волів би промінати моє гідне й незалежне становище в Мюнхені (маю на увазі передусім УВУ) на абсолютно невластивну мені роллю будь-чого (тим паче Кубійовича) сателіта”.

Обурений до глибини душі вчений відчуває потребу розповісти і про конфлікт Кубійовича з Крупницьким, який виник через принципи розходження, і про те, як на прохання Крупницького він заступив його як редактор (чи співредактор) Іст[оричного] відділу ЕУ, і як з грудня аж до середини травня, “як каторжник, працював тільки над тою треклятою Енциклопедією! Це ще було б пів лиха, якби Куб[іювич], запрошуючи мене на редактора, не поставив собі цілком певної мети: зробити моїми руками (а головне, моїм науковим сумлінням!) Іст[оричний] відділ ЕУ таким, яким він, географ Кубійович, хотів би його бачити, а разом з тим мене самого таким, яким він, Куб[іювич], хотів би мене мати – і то не лише в ЕУ (або в НТШ), а в УВУ і взагалі в усіх науково-академічних справах”. Тож О. Оглоблин рішуче відмовився “редагувати модерну історію (це було абсолютно неможливо за тої дикої організації й задушливої моральної атмосфери, яку створив в ЕУ Кубійович)”, тоді Куб[іювич] “пішов на дешевий трюк, офіційно (під брехливим претекстом) відставивши мене (в кінці травня) від дальшого редагування” (AD II-23 (23). 19.06.1950).

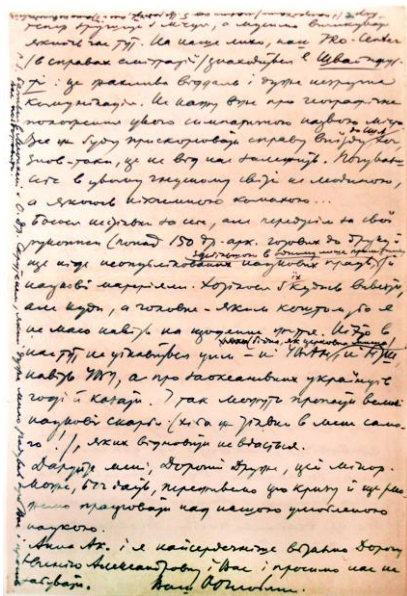
Досить високо оцінюючи праці Сенютовича “Саси” й “Остап Дашкович” та “Іоаннікій Сенютович”, О. Оглоблин висловлює міркування про можливе місце для їх друку. Водночас повідомляє, що “надіслав проф. Архипенкові виправлену (по-зможі) й доповнену бібліографію з геральдики, генеалогії, сфрагістики, дипломатики тощо”. Однак, боїться, що надрукувати її не вдасться через “ліквідацію таборів і грошові труднощі”. “Шкода, що наші наукові видавництва замерли. УВАН, приміром, зовсім безнадійна щодо цього. Брак коштів, ще більш інтересу до цього, а головне – наше вічно-історичне розбит-

тя і самонищення. Я вірю ще тільки в УВУ і в нашу індивідуальну наукову працю. Першого врятує ідея й Кир Іван; другу – той вічний дух наукового досліду й наукової творчості, що живе в нас і ще нас переживе” (19.VI.1950).

Подружжя Оглоблиних прийняло остаточне рішення переїхати до сина в США, який влаштувався в штаті Массачусетс під опікою греко-католицької парафії. Син має помешкання і працю, його заробіток цілком забезпечить і батька з матір'ю. Це дає О. Оглоблину нагоду перелічити оптимістичні перспективи свого майбутнього.

“Це значить, що я міг би вільно й спокійно, без поспіху безглузлого, який тільки шкодить справжній науці, працювати над своїми власними темами й над матеріялами, яких мені вистарчить до кінця мого життя. Це значить, що я не буду залежати від Кубійовича і *tutti quanti*. Це значить, що, з Божою поміччю, мені вдасться закінчити мої головні праці з історії України другої половини XVIII ст., а також відредувати як-слід великий Курс історії України. А може, залишиться ще часу й на генеалогію, й на обробку багатьох документальних матеріялів мого архіву й на продовження моїх Спогадів. А може, станеться чудо, й навчуся англійської мови – й тоді ще повернуся і до професури” (19.06.50).

Серед цих побажань немає нічого надзвичайного, лише прагнення спокійно працювати й займатись улюбленою справою. Тимчасом він виконує деякі літературні замовлення в США, щоб “не бути занадто важким тягарем для сина”, і разом з дружиною чекає від'їзду в США, який затри-



Аркуш листа О. Оглоблина до В. Сенютювича від 10 липня 1950 р.

3. Борисюк, Умови життя й наукового самоутвердження...

мується через бюрократичну тяганину в ІРО. Оскільки від нього нічого не залежить, він почуває себе “в цьому гнусному світі не людиною, а якоюсь нікчемною комахою...”. Однак, тут знову в ньому озивається учений, який переймається долею своїх наукових матеріалів: “Боюся не стільки за себе, але передусім за свої рукописи (понад 150 др. арк. готових до друку й ще ніде неопублікованих наукових праць, здебільшого в одному лише примірнику й наукові матеріали. Хотілося б їх кудись вивезти, але куди, а головне – яким коштом, бо я не маю навіть на щоденне життя. Ніхто в нас тут не цікавиться цим – ні УВАН (бідна, як церковна миша), ні НТШ, навіть УВУ, а про заокеанських українців годі й казати. І так можуть пропасти великі наукові скарби (хіба ж тільки в мене самого!), яких відновити не вдасться”.

Утім, переважає сподівання на краще: “Даруйте мені, Дорогий Друже, цей мінор. Може, Бог дасть переживемо цю кризу і ще зможемо працювати над нашою улюбленою наукою” (AD II-23 (25). 10.07.1950).

У своєму огляді ми намагались показати, в яких важких життєвих умовах Олександр Петровичу довелось працювати у роки так званого ДП-періоду в Мюнхені в 1946–1950 роках. Як бачимо, його життєвий шлях був надзвичайно складний, інколи, здавалося б, нестерпний. “А однак він прямий-простолінійний у своїй науковій спрямованості, без огляду на обставини місця і часу його наукової праці. Обставини мінялись, залишалась незмінною людина, та її сталєва воля по науковій праці” – так, без жодних словесних викрутасів окреслив постать ученого автор передмови до “Біо-бібліографічних матеріалів” науковця¹³.

“Все ж я ще вірю в те, що на світі існує правда, що є добрі й порядні люде, що, може, ще доля мені (й нам усім) всміхнеться. Й понад усе вірю в Божу ласку й милосердя. Цією вірою живу. А працювати науково буду до кінця” (AD II-23 (23). 19.VI.1950).

Доля була ласкавою до обох учених, обидва дожили до глибокої старості, обидва мали змогу працювати в улюблених ділянках науки. Особливо плідною була наукова діяльність О. Оглоблина, якому судилося стати організатором наукового життя українських істориків не тільки на Заході, а й в Україні, та виховати не одне покоління молодих науковців. Але це вже інша історія.

¹³ Любомир Винар. *Олександр Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріали*, Записки ЧСВВ, т. III, вип. 1–2, с. 148–171.

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УВУ В НІМЕЧЧИНІ (1945–2015 рр.): ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

2015 р. виповнюється сімдесят років від часу перенесення Українського Вільного Університету (УВУ) до Німеччини.

Протягом кількох повоєнних років – до початку масового виїзду українців до Америки 1947 р. – на початку 1950-х рр. – Баварія стала головним осередком української науки за кордоном. Нішу Українського Наукового Інституту в Берліні в німецькому академічному світі зайняв УВУ. Університет був перенесений до Німеччини з Праги і протягом серпня 1945–1946 рр. функціонував як університетські курси в Аугсбурзі і Гьоттінгені, а 1946 р. перемістився до Мюнхена. Там у складі УВУ розпочали діяти три факультети: філософський, права та суспільно-економічних наук. У 1952–1962 рр. УВУ пережив одну з найбільших за час свого існування криз, коли внаслідок масової еміграції українців з Німеччини до Америки був змушений припинити на десять років аудиторне навчання. Проте така ситуація дозволила розвинути активну дослідну і видавничу працю. З УВУ в різний час були пов'язані Дмитро Дорошенко, Наталія Полонська-Василенко, Олександр Оглоблин, Борис Крупницький, Олександр Лотоцький, Юрій Бойко-Блохин, Володимир Кубійович, Лев Окіншевич та інші видатні вчені-українознавці. 1950 р. Баварське Міністерство освіти визнало за УВУ право надавати наукові ступені магістра та доктора. 1961 р. університет отримав фінансування від Федерального уряду Західної Німеччини та уряду землі Баварія¹.

УВУ широко співпрацював з НТШ, його історико-філософською, філологічною та математично-природничою секціями, з Українською Вільною Академією Наук, де діяли секції історії та філософії, права й економіки, філології, природничо-математична. Їхні провідні вчені були водночас професорами і доцентами університету. За повоєнне десятиріччя було підготовлено понад 200 докторів та 100 магістрів². 1962 р. у Мюнхені УВУ, НТШ та Український технічно-господарський інститут (УТГІ) з метою координації праці та стосунків із німецькими колами

¹ О. Купчинський, *Погляд на науково-видавничу діяльність Українського Вільного Університету: зміст і видовий склад видань, динаміка розвитку, автура (1921–1991)*, Записки НТШ, ССXXXI (1996) 522.

² Я. Калакура, І. Краснодемська, *Осередок українознавства в Мюнхені*, Українознавство, 1–2 (2004) 424–431.

Т. Шевченко, Видавнича діяльність УВУ

створили Товариство сприяння українській науці. Завдяки підтримці з боку Товариства та співпраці з українознавчими центрами у США, Канаді, Франції було започатковано курси українознавства, щорічні українознавчі конференції.

Сьогодні УВУ є чи не єдиним університетом поза межами України з українською мовою викладання, з правом присвоєння вчених ступенів магістра та доктора наук. Тут діють факультети: україністики, державних та економічних наук, філософський. Свою місією УВУ бачить у перетворенні університету на провідний науково-дослідний центр українознавчих студій в ЄС, своєрідний інтелектуальний міст між Україною, Німеччиною та країнами ЄС, а також науковий, культурний та орієнтаційний центр для представників останньої, “четвертої хвилі” української діаспори в Європі³.

Поодинокі дослідження, присвячені УВУ, – досить фрагментарні. До них належать як невеликі загальні огляди діяльності УВУ⁴, так і документальні збірники з історії університету⁵, дослідження та описи бібліотечних та архівних зібрань УВУ (праці Г. Боряка та Л. Дубровіної, О. Кириленка та О. Яценка⁶, О. Гараніна⁷) дослідження історичних студій вчених, пов’язаних із УВУ (роботи І. Монолатія та О. Вишиванюка⁸, О. Гараніна⁹).

³ Історія та завдання. Український Вільний Університет. Мюнхен. http://www.ufu-muenchen.de/flyer/UA/flyer_ua.pdf (Станом на 9.07.2013.)

⁴ Див., наприклад: В. Янів, *Український Вільний Університет*, Енциклопедія українознавства. Словникова частина, Л., 2000, т. 9, с. 3418–3421; W. Janiw, *Ukrainische Freie Universität. Kurzgefasste Geschichte und dokumentarische Ergänzungen*, München, 1976; R. Holiat, *Short history of the Ukrainian Free University*, New York, 1964; Г. Васильович, *Український вільний Університет. Передісторія створення УВУ, його осяги й нові завдання*, Науковий збірник УВУ, Мюнхен, 1992, т. 15, с. 11–24; У. Пацке, *Україністичні студії в німецькомовному світі та роль Українського Вільного Університету*, Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011, під ред. У. Пацке, М. Шаповала, Р. Яремка, Мюнхен, 2011, с. 107–128.

⁵ Найновіше видання з історії УВУ: *Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011*, під ред. У. Пацке, М. Шаповала, Р. Яремка, Мюнхен, 2011.

⁶ Г. Боряк, Л. Дубровіна, *Архів Українського Вільного університету в Мюнхені: Попередній огляд фондів* <http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Munich.php> (Станом на 8.04.2014); О. Кириленко, О. Яценко, *Архів Українського Вільного Університету (Мюнхен): Описи фондів* http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Munich_Kirilenko.php#Vstup (Станом на 8.04.2014.)

⁷ О. Гаранін, *Стан архіву та організація діловодства в Українському Вільному Університеті в Мюнхені: спроба аналізу*, Архіви України, 4–6 (2004) 123–129.

⁸ І. С. Монолатій, *Державницька школа української історіографії в Українському Вільному Університеті в Мюнхені (1946–1991)*, Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія: 348

Останнє празьке видання УВУ побачило світ 1942 р., перше мюнхенське – 1946 р. Відтоді саме УВУ видала найбільшу кількість друкованої наукової продукції з україністики в Німеччині. Втім, видавнича діяльність університету не стала предметом особливого зацікавлення істориків, про що свідчить чи не єдина стаття О. Купчинського про науково-видавничу діяльність УВУ у 1921–1991 рр.¹⁰

Наше дослідження має на меті підбити підсумок німецького періоду видавничої діяльності УВУ у 1945–2015 рр., визначивши види періодичних видань, змістову тематику та динаміку видавничої активності. Підставою для нашого аналізу видавничої продукції УВУ став бібліографічний перелік його видань за 1921–2011 рр.¹¹ та перелік “Нових видань УВУ” на сайті університету¹².

1948 р. у Мюнхені було відновлене видання **“Наукового збірника Українського Вільного Університету”**. Перший “мюнхенський” том мав № 5, оскільки нумерація томів була продовжена від останнього “празького” № 4. До 2014 р. включно було видано 15 томів. Найменше томів вийшло у перше і друге повоєнне десятиліття – по одному тому (1948 і 1956 р. відповідно), найбільше – у 1980-ті та 1990-ті рр. (по п’ять томів кожні десять років). Останній 19 том вийшов 2014 р. “Науковий збірник” публікував статті з історії України та археології, української педагогіки, мовознавства, психології, музикознавства, фольклористики, мистецтвознавства, правознавства, філософії, біографістики, релігійних проблем та церковної історії, економіки, українсько-єврейських та українсько-польських стосунків, сокетології, славістики. Кілька томів збірника були видані на пошану українських вчених: 7 том за 1971 р. – на пошану Ю. Шевельова, 10 за 1983 р. – В. Янева, 11 за 1988 р. – Ю. Панейка, 14 за 1991 р. – О. Кобилянської. У трьох томах були опубліковані матеріали конференцій. Так, у 13 томі

Історія. Економіка. Філософія, 4 (2000) 409–441; І. Монолатій, О. Вишиванок, *Мюнхенська школа історії України (1946–1991 рр.): Історіографічне дослідження*, Коломия, 2001.

⁹ О. Я. Гаранін, *Дослідження історії України в Українському Вільному Університеті (1921–1991)*, Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, К., 2007.

¹⁰ О. Купчинський, *Погляд на науково-видавничу діяльність...*, с. 521–561.

¹¹ Див.: Р. Яремко, *Видання Українського Вільного Університету (1921–2011)*, Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011, під ред. У. Пацке, М. Шаповала, Р. Яремка, Мюнхен, 2011, с. 563–725.

¹² Нові видання УВУ. <http://www.ufu-muenchen.de/index.php/new-publication-holder/> (Станом на 22.05.2015).

Т. Шевченко, Видавнича діяльність УВУ

за 1988/89 рр. – матеріали Наукового Конгресу з нагоди 1000-ліття Хрещення Руси-України¹³, у 16 томі за 1993 р. – матеріали конференції до 70-річчя заснування УВУ¹⁴, у 17 томі за 1995 р. – конференції “Народ, нація, держава: українське питання в європейському вимірі, Львів, травень 1993 р.”. Із позначкою 12 тому “Наукового збірника Українського Вільного Університету” за 1988 р. вийшов перший том “Хрестоматії української релігійної літератури”¹⁵.

З 1965 по 1981 р. вийшло 18 номерів щорічника Товариства сприяння українській науці “**Mitteilungen. Ausgabe der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften [Повідомлення. Видання Товариства сприяння українській науці]**”. Редакторами “Повідомлень” були голови Товариства сприяння українській науці. Редактором 1–9 номерів був Ростислав Єндик, 10–18 номерів – Григорій Васкович. У “Повідомленнях” публікувались статті та повідомлення з історії України, української антропології, церковної історії, педагогіки, філософії, літературознавства, етнопсихології, театрознавства, мистецтвознавства, економіки, українсько-німецьких, українсько-чеських та українсько-єврейських стосунків, а також із советології, славістики. Додаткові рубрики давали можливість коротко інформувати про наукові конференції, діяльність українських наукових і педагогічних товариств, опубліковані монографії з українознавства, присвоєні УВУ почесні докторські ступені, виставки українських митців у Німеччині та неукраїнських в українських установах, а також публікувати некрологи українських вчених та громадських діячів. “Повідомлення” висвітлювали також поточну діяльність УВУ, НТШ та УТП – засновників Товариства сприяння українській науці, інформували про їх публікації. Окремо оприлюднювались тематичні видруки з окремих номерів “Повідомлень”. Так, видрук із номеру 10–11 за 1974 р. присвя-

¹³ *Науковий Конгрес у 1000-ліття Хрещення Руси-України у співпраці з Українським Вільним Університетом. Збірник праць Ювілейного Конгресу*, ред. Володимир Янів, Мюнхен (E. Mühlthaler's Buch- und Kunstdruckerei GmbH München), 1988/89, 1002 с. (Науковий збірник УВУ, т. 13).

¹⁴ *Науковий збірник Українського Вільного Університету. Матеріали конференції “Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування, Львів 13–14 лютого 1992 р.”*, ред. Михайло Присяжний, Мюнхен; Л., 1993, т. 16, 336 с.

¹⁵ *Хрестоматія української релігійної літератури в обох томах*, ред. І. Качуровський, Комітет Наукового Конгресу в Тисячоліття Хрищення Руси-України, Мюнхен; Лондон, 1988, т. I: Поезія, 552 с.

чений Г. Сковороди¹⁶. Подана за подвійною нумерацією як видрук із номерів 10–11 за 1974 р. та 12 за 1975 р. коротка історія УВУ Володимира Янева “Ukrainische Freie Universität. Kurzgefaßte Geschichte und dokumentarische Ergänzungen”¹⁷. Видрук із номера 16 за 1979 р. присвячений 100-річчю від дня народження С. Петлюри¹⁸.

1982 р. замість “Повідомлень” Товариство сприяння українській науці розпочало видання ідентичного за змістом збірника **“Jahrbuch der Ukrainekunde. Ausgabe der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften [Річник українознавства. Видання Товариства сприяння українській науці]”**. З 1982 по 1991 рр. побачило світ 10 річників за редакцією Григорія Васьковича. Тематика та змістова структура “Річників українознавства” співпадала з тематикою та змістовою структурою їх попередників – “Повідомлень”.

Протягом 1957–1988 рр. виходив збірник **“Наукові записки Українського Вільного Університету. Видання Сенату УВУ за участю Філософічного Факультету та Факультету Права і Суспільно-Економічних Наук”**. У 1957–1988 рр. вийшло 13 чисел збірника. Редактором 1–5 чисел був Юрій Бойко, 6 числа – Андрій Зілинський, 7–13 чисел – Володимир Янів. “Наукові записки” публікували українознавчі статті з мовознавства, літературознавства, історії України, історії Церкви та документи новітнього періоду Католицької Церкви, економіки, біографістики, археології, педагогіки, сокетології, правознавства, а також рецензії. Останні числа “Наукових записок” були тематично пов’язані з історією Церкви. Це число 9/10 за 1967–1969 рр. – матеріали конференції на пошану кардинала Йосипа Сліпого¹⁹; число

¹⁶ *Hryhorij Savyč Skovoroda (1722–1794)*. [Sonderdruck aus: Mitteilungen der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften. Bd. 10/11], München (Ukrainische Freie Universität), 1975, 45 S. (Серія: Монографії, ч. 22).

¹⁷ W. Janiw, *Ukrainische Freie Universität. Kurzgefaßte Geschichte und dokumentarische Ergänzungen*. [Sonderdruck aus: Mitteilungen der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften. Bd. 10/11, 1974 u. Bd. 12, 1975], München (Ukrainische Freie Universität), 1976, 62 S. (Серія: Varia, T. 6).

¹⁸ H. Waskowycz et al., *Symon Petlura. Zum 100. Geburtstag*. [Sonderdr. aus: Mitteilungen d. Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e.V., Nr. 16, München, 1979], München, 1979, 48 S. (Серія: Varia, T. 15).

¹⁹ *Наукові записки Українського Вільного Університету. Матеріали до історії Української Церкви. Збірник доповідей Наукових Конференцій у Нью-Йорку, 17 листопада 1962 р. та в Рокка ді Папа, 18–20 жовтня 1963 р. Спільне видання УВУ, НТШ, УБНТ та УВАН на пошану Блаженнішого Верховного Архiepіскопа Кардинала Йосифа Сліпого у 30-ліття Єпископських Свячень та 25-ліття вступлення на Митрополичий Престол*, ред. Володимир

Т. Шевченко, Видавнича діяльність УВУ

11/12 за 1984 р. – матеріали конференції “Церква і релігія в Україні – 50 літ після Жовтневої революції (1917–1967)”²⁰; число 13 за 1988 р. – матеріали наукового конгресу з нагоди 1000-ліття хрещення Русі-України²¹.

З 1974 р. Інститут психології, антропології та етології УВУ розпочав видавати збірник “**Ethologie. Arbeiten, Vorlesungen, Berichte, Buchbesprechungen aus den Gebieten der Verhaltenswissenschaften und der Nachbardisziplinen. Arbeiten aus dem Institut für Psychologie, Anthropologie und Ethologie der Ukrainischen Freien Universität** [Етологія. Праці, лекції, доповіді, книжкові огляди у галузі поведінкових наук та суміжних дисциплін. Праці Інституту психології, антропології та етології Українського Вільного Університету]” (редактором протягом усього часу був чеський вчений-емігрант Йозеф Кратохвіль). З 1974 по 1996 рр. побачили світло 88 томів збірника. 1986 р. томи 52–58 вийшли під зміненою першою частиною назви збірника – “*Zeitlose Ethologie. Beilage zur Ethologie* [Позачасова етологія. Доповнення до етології]”. Значна кількість томів “Етології” пов’язана не лише із регулярним виходом у світ збірника, але і незначним обсягом багатьох публікацій – від однієї до двох–трьох сторінок – та самих томів, обсяг яких не перевищував ста сторінок, зазвичай сягаючи сорока–шістдесяті–сімдесяті, чи навіть десяти–двадцяти у томі. Спільну наскрізну нумерацію мають томи 1–10, 11–20, 21–40, 41–50, 51–62, 63–71, 72–75, 76–88. Публікації збірника мали переважно інформативний характер і стосувались широкого спектра питань з філософії, психології, етнопсихології і зоопсихології, філософської антропології, етики, етології, ентомології, педагогіки, історії освіти та

Янів, Мюнхен; Рим; Париж (Український Вільний Університет), 1967–1969, ч. 9/10. – XXVIII + 387 + XXIV с.

²⁰ *Наукові записки Українського Вільного Університету. Церква і релігія в Україні – 50 літ після Жовтневої революції (1917–1967). Збірник доповідей Наукової конференції УВУ в Мюнхені (5–7 липня 1968 р.). На пошану Преосв. Владика Платона Корниляка, Апост. Екзарха українців католиків у Німеччині і Скандинавії. У 25-ліття Єпископських свячень та покликання на Екзарха. Видання Сенату УВУ за участю Філософічного Факультету та Факультету Права і Суспільно-Економічних Наук, ред. Володимир Янів, Мюнхен (Український Вільний Університет), 1984, ч. 11/12, 255 с.*

²¹ *Наукові записки Українського Вільного Університету. Збірник Мовознавчої Комісії Наукового Конгресу в Тисячоліття Хрещення Русі-України. Науковий Конгрес у Тисячоліття Хрещення Русі-України. Видання Сенату УВУ за участю Філософічного Факультету та Факультету Права і Суспільно-Економічних Наук, ред. О. Горбач, Мюнхен, 1988, ч. 13, 248 с.*

науки, соціології, етносоціології і зоосоціології, теорії фольклористики та природничих наук, флори та фауни Європи та інших континентів, біографістики, суспільствознавства (між іншим, советології, де головна увага приділялась українському національному питанню), релігієзнавства (зокрема, історії Церкви, святих, соціального вчення Католицької Церкви, становища католиків в СРСР та ЧСРР), прав людини і релігійної свободи, національних проблем, європейської єдності, українсько-чеських і шведсько-фінських стосунків, чеської національної ідентичності, літературознавства і навіть медицини і музикознавства. З усіх періодичних видань УВУ тематика публікацій “Етології” найдалі виходила за межі українознавства. Переважна більшість опублікованих тут статей була німецькою, менше – чеською. Статті українською, англійською, шведською чи іншими європейськими мовами були винятками.

1978 р. при УВУ було створено Інститут Дослідів Національних Проблем, який видавав збірник **“Studien zu Nationalitätenfragen. Ausgabe des Instituts zur Erforschung der Nationalen Probleme [Студії національних питань. Видання Інституту Дослідів Національних Проблем]”**. У 1985–1993 рр. вийшло 9 номерів збірника, де публікувались статті на теми українсько-польських, українсько-німецьких та українсько-єврейських стосунків часів II світової війни, польсько-німецьких, словацько-угорських та словацько-чеських стосунків, економічних проблем, советології (зокрема, міжнаціональних стосунків, реформ перебудови), Голодомору, актуальних українських політичних проблем. Збірник публікував книжкові огляди, з 1990 р. – перекладені німецькою мовою важливі документи української актуальної політики, як-то програму НРУ, Декларації про державний суверенітет України 1990 р. та про незалежність 1991 р., офіційні державні документи незалежної України щодо президентських виборів 1991 р., утвердження України як незалежної держави на міжнародній арені, правові акти щодо приватизації, оренди та іноземних інвестицій тощо.

1993 р. Інститут Дослідів Національних Проблем було реорганізовано в Дослідний Інститут Німецько-Українських Відносин. Останній у 1994–2000 рр. видав 4 номери збірника **“Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. Ausgabe des Instituts zur Erforschung der Deutsch-Ukrainischen Beziehungen [Студії німецько-українських взаємин. Видання Дослідного Інституту Німецько-Українських Відносин]”**. Як перший номер збірника була опублікована монографія

Д. Дорошенка “Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischen Beziehungen [Україна і Німеччина. Дев’ять століть німецько-українських стосунків]” (Мюнхен, 1994). Відповідно до завдань інституту, збірник висвітлював питання українсько-німецьких стосунків у галузі політики, історії, філософії, літератури, мови, культури, права, економіки та науки загалом з акцентом на періоді ХХ ст.

Останнє започатковане УВУ періодичне видання – науковий збірник робіт студентів та аспірантів університету “**ACADEMIA IUNIORA. Збірник наукових праць**”. Перший випуск збірника вийшов 2013 р. Статті “ACADEMIA IUNIORA” мають різнопланове українознавче спрямування, як і тематика його “старшого брата” – “Наукового збірника Українського Вільного Університету”.

Вивчення динаміки виходу в світ періодичних видань УВУ показує присутність двох значних перерв у публікаціях: 1949–1955 рр. та 2000–2012 рр. включно, коли не було видано жодного збірника. Перша семирічна перерва у публікаціях періодичних видань співпадає з кризою, пов’язаною з припиненням навчання у 1952–1962 рр. внаслідок масової еміграції українців з Німеччини до Америки. Друга дванадцятирічна перерва співпадає з періодом фінансово-економічної кризи університету, спричиненої припиненням фінансування УВУ Федеральним урядом Німеччини у 1996 р. та Баварським урядом у 2006 р. Втім, для порівняння зазначимо, що відсутність періодичних видань у 1949–1955 та 2000–2012 рр. не корелює з наявністю у цей час інших опублікованих УВУ бібліографічних позицій – понад 20 у 1949–1955 рр. та близько 30 у 2000–2012 рр.

За кількістю виданих томів (номерів) збірників вирізняється період 1976–1991 рр., коли щороку видавалось у середньому понад 6 томів (від 4 до 10) різних збірників. Проте з огляду на специфіку видавання “Етології” (див. вище) інтенсивність видань періодики слід визначати не лише за кількістю томів, які видавались щороку, але й назв збірників. Найбільша ж кількість назв збірників припадає на 1982–1996 рр. (3–4 назви щороку), в інший час це були 1–2 назви збірників щороку. Таким чином, пік інтенсивності появи періодичних видань УВУ припадає на останнє десятиліття існування СРСР, час його розпаду та постання незалежної України.

Кількість публікацій авторства вчених-неукраїнців у “Науковому збірнику Українського Вільного Університету”, “Наукових записках 354

Українського Вільного Університету”, “Повідомленнях” та “Річнику українознавства” була незначна, оскільки збірники мали виразне українознавче спрямування, зацікавлення яким серед німецьких вчених до середини 1980-х рр. було мінімальне²². Авторами публікацій у науковій періодиці УВУ були переважно українські вчені-емігранти. Від часу здобуття Україною незалежності та відкриття кордонів українські вчені з України почали брати участь у наукових конференціях, організованих спільно УВУ, студенти і молоді дослідники з України отримали доступ до навчання в університеті. Тоді ж у “Науковому збірнику” з’явилися публікації вчених з України. Таким чином УВУ та його періодичні видання стали об’єднавчою платформою української науки в еміграції та діаспорі й української науки в Україні, сприяючи швидкій інтеграції їх здобутків.

Більшою частка іноземців була серед автури “Етології”, “Студій національних питань” та “Студій німецько-українських взаємин”, які виходили за межі суто українознавчих тем. У двох останніх випадках це були в основному німецькі советологи і фахівці з історії Східної Європи, менше – чеські, польські та російські дослідники та експерти.

Коротко представлений огляд тематики періодичних видань УВУ демонструє якнайширше коло українознавчих тем. Наукові збірники висвітлювали також актуальні проблеми наукового та політичного життя в Україні та за її межами, як-то: порушення прав людини в СРСР, хрещення Русі, екологічні проблеми і Чорнобильську катастрофу, перебудовні реформи, міжнаціональні стосунки тощо. Окремі випуски були присвячені вшануванню видатних науковців, політичних, громадських діячів та церковних ієрархів. Зазвичай статті публікувались українською, німецькою та англійською мовами, радше виключенням були публікації французькою, чеською (за винятком статей в “Етології”), польською.

²² A. Kappeler, *Die Ukraine in der deutschsprachigen Historiographie*, A. Kappeler, *Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine*, Wien; Köln; Weimar 2003, S. 61–66.

МАЛОВІДОМІ УКРАЇНСЬКІ ВИДАВНИЧІ ОСЕРЕДКИ В ІТАЛІЇ: ВИДАВНИЦТВО ОТЦІВ ВАСИЛІЯН У РИМІ

Історія питання та його актуальність.

Не пізнаною, не вивченою і не виокремленою досі галузкою різнобарвного материка української діаспори залишається українська книга і преса на теренах Італії. Історіографія цієї теми, як ні за якою іншою країною Західної Європи, де в різні історичні періоди замешкували цілі колонії наших земляків, є вкрай куцою. Без перебільшення, таке твердження однаковою мірою стосується наявних на сьогодні гуманітарних судій і зарубіжних, і українських авторів.

Актуальність і новизна цієї розвідки обумовлена відсутністю в науковому обігу різноманітного фактологічного матеріалу про умови та результативність побутування українського друкованого слова в Італії, про високий життєвський, громадянський та професійний чин десятків, а то й сотень українських авторів, редакторів, коректорів, видавців і друкарів, які стверджували в різний час своєю непростою працею українську ідентичність у цій частині Європи.

Специфіка української еміграції в Італії.

Вивчення особливостей зародження, склад та характеристику основних осередків українського пресо- і книговидавання Італії доцільно розпочати із з'ясування специфіки тамтешньої української еміграції, оскільки вона суттєво відмінна від інших країн Європи й Америки. Виділимо кілька таких особливостей.

Перша. Через досить раннє поширення на українських теренах торгівельного, дипломатичного, культурного впливу Риму та італійських міст-республік Венеції і Генуї системна еміграція українців до цієї країни розпочалася чи не найдавніше з-поміж інших країн Європи. У цьому контексті достатньо згадати, для прикладу, про італійські колонії в Криму та Галичині від XII ст., що розвивали торгівлі взаємини з Україною; про дипломатичну місію Богдана Хмельницького до Італії в XVII ст. та героїчні подвиги українських козаків у воєнних дях па півночі Італії; про стрімке ствердження привнесеного італійцями в Україну стилю бароко в архітектурі тощо.

Друга. Через особливий статус цієї країни як колиски епохи Відродження, як світової столиці вільного розвитку різних видів мистецтва, а також науки, літератури до Італії віддавна спрямовувався потік

особливого типу українських емігрантів чи подорожувальників. Це – квіт тогочасної інтелектуальної еліти: письменники, художники, музиканти, релігійні, культурні й громадсько-політичні діячі. Серед знакових постатей варто назвати Г. Сковороду, Д. Боршнянського, Ю. Федьковича, П. Куліша, М. Гоголя, Марка Вовчка, М. Драгоманова, Лесю Українку, М. Коцюбинського. Що вже говорити про українських студентів, які, починаючи з XV ст., щороку сотнями стали заповнювати університетські аудиторії Болоньї, Падуї, Риму. Один із таких студентів, виходець із Дрогобича Юрій Котермак, пізніше став видатним ученим, був обраний ректором університету, який закінчував, – Болонського, а його наукова праця “Прогноз на поточний 1483 рік”, стала першою книгою українського автора, надрукованою за кордоном.

Третя. Через становлення Риму і Ватикану від III ст. нашої ери як столиці однієї з потужних гілок світового християнства – католицизму і переходу значної частини українських вірних після Брестської унії 1596 року під омофор Української католицької і Української греко-католицької церков Італія з її знаменитим Собором Св. Петра та музеями Ватикану стає не лише місцем постійного паломництва розсіяних по всьому світу мільйонів українців-католиків, а й осердям розбудови в метрополії потужної інфраструктури цих церков: резиденції однієї зі складових Конгрегації східних церков Ватикану, українських папських семінарій, колегій і, нарешті, Українського католицького університету у Римі з його неповторними архівом, бібліотекою, редакційним відділом і видавництвом.

Четверта. Італія належить до небагатьох країн Західного світу, де зосереджено найбільше цінних документів із давньої української історії та українських стародруків. Йдеться передусім про унікальну архівну колекцію Ватиканської бібліотеки, а також про бібліотечні схови Папського орієнтального інституту, Українського католицького університету у Римі, університетські збірки документів у Неаполі, Болоньї, Падуї.

П'ята. В Італії ніколи не існувало потужних українських громад зі сталим помешканням. І цим вони відрізняються від подібних громад емігрантів в інших країнах Західної і Східної Європи. Винятком може бути період кінця XX – початку XXI ст., коли через економічні негаразди молодій Українській державі і лоцальне італійське законодавство до трудових мігрантів із країн колишнього СРСР, туди виїхала і

М. Тимошик, Маловідомі українські видавничі осередки...

легалізувалася значна кількість українських заробітчан. Їх число, за окремими даними, складає нині кілька сотень тисяч чоловік.

Перелічені вище особливості не могли не накласти відповідного сліду на витоки, характер, інтенсивність, проблемно-тематичний діапазон, автуру, структуру та географію реакційно-видавничої діяльності українців у цій країні.

Дещо про чин Святого Василя Великого.

Перед тим як охарактеризувати діяльність цього практично невідомого в Україні видавничого осередку, варто бодай коротко з'ясувати чи не визначальну його типологічну характеристику – за приналежністю до видавця.

Йдеться про одну із монаших спільнот Української греко-католицької церкви, яка традиційно в літературі називається *Чином Святого Василя* (офіційна назва – Василянський Чин Св. Йосафата). Цей чернечий рух виник ще на зорі християнства (III ст.) у відповідності з Правилами святого Василя Великого. Організаційно оформився у 1617 році за ініціативи майбутнього святого цієї церкви Йосафата Кунцевича та активної підтримки тодішнього київського митрополита Йосифа Рутського. Структурно Український чин, що має центральний осідок у Римі (Головну управу), – поділяється на провінції, кожна з яких об'єднує залежні від місцевих єпископів монастирі. Про кількісний склад чину можуть свідчити такі дані. 1744 року, коли папа Римський перейменував василіанську конгрегацію Київської митрополії на *Рутенський чин святого Василя Великого*, йому було підпорядковано 195 монастирів, розміщених здебільшого на українсько-білоруських землях. Однак саме тут василіяни зазнали найбільших втрат. Для прикладу, після окупації цих земель Російською імперією ще в XIX ст. 89 монастирів чину були ліквідовані та передані Російській церкві¹. Нині найбільша кількість монастирів чину припадає на Україну (29). Затим, за кількістю, ідуть Бразилія, Канада, США, Аргентина.

Згідно зі статутом чину, видавнича та наукова діяльність є другим (після “плекання спільнотного життя задля власного освячення через виконання обітів і заповідей любові та задля спасіння ближніх”) з-поміж чотирьох найважливіших завдань Чину. Третім і четвертим є, відповідно, душпастирство та робота з молоддю.

¹ *Василіяни – Василянки – Чин Святого Василя Великого* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/directory>

Віддавна мовою спілкування в таких монастирях є українська, а друкована продукція, яка також віддавна видається з грифом цього чину – зазвичай україномовна. В Україні найбільш відомою від XIX ст. є різноманітна література, зосібно й світського характеру, двох друкарень отців Василіан – у Жовкві та Почаєві. Ці друкарні та їх видавництва вимушено не працювали лише в період перебування Галичини в складі російської та радянської імперій.

Українські василіяни поселилися в Римі на постійно в 1639 році, коли отримали в дарунок від кардинала Антоніо Берберіні для “Руської Церкви” розміщену в центрі Рима церкву святих Сергія і Вакха². Відтоді, на нашу думку, й варто вести літочислення створених ними рукописних і друкованих текстів. Якщо мати на увазі, що василіяни заснували і перший український навчальний заклад у Римі (Колегію Св. Йосафата) та мали в своїх руках Монастир у Гроттаферраті, то видану там друковану продукцію теж варто записувати в актив василіан.

“Записки чина Св. Василя Великого” : римський період.

Стабільно, як окремий структурний підрозділ, видавництво отців василіан у Римі запрацювало із другої половини 40-х років минулого століття. Приводом для цього стала нагальна потреба відновлення “Записок чина Св. Василя Великого” – своєрідної візитівки української історичної науки, яку в усі часи прагнули стверджувати кращі науково-просвітні діячі чернечого ордену Св. Василя. Перший випуск цього неперіодичного наукового видання вийшов у світ 1924 року у Львові. Його ціллю було видання студій із різних галузей церковної історії європейського Сходу. Засновник – молодий отець Йосафат Скрутень, на той час бібліотекар Свято-Онуфріївського монастиря у Львові, девізом своєї редакторської діяльності взяв слова Св. Василя: “Ті, хто пильно з кожної речі збирають користь, подібні до великих рік, яким з усіх сторін прибувають притоки”.

До 1936 року в друкарні в Жовкві було надруковано шість томів записок, кожен із яких складався з кількох частин. На жаль, підготовлені до руку наступні томи загальним обсягом понад 70 друкованих аркушів назавжди втрачені для історії. Дослідник історії Чину отець М. Ваврик описує цей драматичний епізод з історії українського книговидання так: “Весь довголітній склад “Записок був після неспо-

² О. Порфирій Підручний, *Василіяни в Римі*, Бібліотека і архів Головної управи Василіянського (Рим). – Записка, с. 1–2.

М. Тимошик, Маловідомі українські видавничі осередки...

дівані большевицької навали на Галичину у вересні 1939 року поварварськи зліквідований wraz з усім надбанням жовківської друкарні. Він сам [редактор о. Скрутень – прим. М. Т.] примушений рятуватися за границею від сталінських шиканів за посередництвом німецької репатріаційної комісії і не мав змоги взяти з собою навіть свого редакційного примірника”³.

Після Другої світової війни склалися об’єктивні передумови для формування в Римі нового редакторсько-видавничого осередку василіан: сюди з Галичини незабаром емігрували колишні працівники львівської редакції – отці Гліб Кінах, Теодосій Галущинський, згодом і сам редактор Йосафат Скрутень. Поступово створювався новий науковий гурток із числа молодих українців, що здобував освіту в римських навчальних закладах, – Мелетій Войнар, Мелетій Соловій, Анастасій Великий, Севастіян Собол. Ці особистості й склали ядро нової редакції.

Розпочатий 1949 року новий етап “Записок ЧССВ”, виявився багатого результативнішим від львівського. Обсяг зробленого в Римі можна уявити передусім за кількісними параметрами. До початку 1990 року тут вийшло у світ 10 томів “Записок”, кожен із яких має від 500 до 680 сторінок. Якщо підрахувати обсяги усіх томів (деякі з них виходили, як і у Львові, кількома випусками), то маємо 7273 сторінки добірного тексту, зверстаного на великий книжковий формат А-4.

Слід мати на увазі, що самі “Записки” – то лиш окрема секція друкарського доробку видавництва отців василіан у Римі. А всіх таких секцій було чотири. Окрім “Записок ЧСВВ”, провадилися ще й такі серійні видання: монографії зі східноєвропейської історичної проблематики в контексті української історії в серії “Праці” (58 томів загальним обсягом близько 12 тисяч сторінок); доти неопубліковані джерела з історії Української церкви та народу в серії “Документи з римських архівів” (12 томів, 52 частини загальним обсягом близько 19 тисяч сторінок). Такі обрахунки автор цих рядків здійснював за даними тринадцятого випуску Каталогу видавництва отців василіан у Римі 1990 року випуску⁴.

Таким чином, загальний обсяг надрукованих у Римі видань зазначених серій складає близько 58 тисяч сторінок. До цього обліку не

³ О. М. Ваврик, *До постання першої серії “Записок” Чина Св. Василія Великого*, *Analecta Ordinis S. Basilii Magni: Anno quinquagesimo vertene*, Roma, 1974, s. 15.

⁴ *Analecta OSBM*, catalogue, 12 (Poma, 1986) 1–12; 13 (Poma, 1990) 1–20.

увійшли науково-популярні видання з історії, мемуаристики, біографістики міжвидавничої серії “Українська духовна бібліотека”, поза-серійні видання окремих книжок (таких було близько десяти назв та вершинний твір цього видавництва – Біблію в перекладі Івана Хоменка, що мала кілька перевидань у великому подарунковому та малому форматах. Про ці видання йтиметься нижче.

Переміщення “Записок ЧСВВ” до Риму вплинуло не лише на зміну кількісних параметрів, а й на структуру видань, мову. Окрім української, стали появлятися статті італійською, англійською, німецькою мовами. Це викликано залученням до сформованого раніше кола авторів нових дослідників з-поза меж українських земель та розширенням географії розсилання нових чисел. Хоча кошти на друк видавці шукали винятково серед українців.

Про матеріальні засади видання українськими редакторами наукових текстів на чужині залишив цікаві свідчення безпосередній учасник українського видавничого руху в Римі з молодшої генерації учених отець А. Великий. Прочитуємо уривок із його міркувань щодо Божого Провидіння в друкуванні текстів на пам’ять грядущих поколінь: “Друга серія “Записок ЧСВВ” появилася друком повнотою засобами українських людей, які не були малі, і вони являються плодом української наукової ниви. Зокрема до видання третьої секції “Документів” не була вкладена ні одна чужа копійка, і жодна чужа людина чи інституція не може підносити до них якихось претензій. Це також свідчення, яке уважаємо за потрібним подати, щоб заспокоїти і піднести на душі українську людину, яка зуміла відкласти відповідні їй потрібні кошти на цю благородну справу: пізнати краще свою минувшину і оцінити більш підхожо діла і заслуги предків”⁵.

Серія “Українська духовна бібліотека”.

Виданням нової серії книг під назвою “Українська духовна бібліотека” видавництво василіян у Римі продемонструвало вміння об’єднуватися з іншими українськими видавцями на еміграції задля реалізації особливо важливих проектів.

Розробники серії виходили з того, що після Другої світової війни постала гостра необхідність обороняти українську національну самодентичність розсіяних світами мільйонів земляків. І залучати для

⁵ А. Великий, *До генези другої серії “Записок ЧСВВ” (1949–1974)*, *Analecta Ordinis S. Basilii Magni: Anno quinquagesimo vertene, Roma, 1974, s. 21–22.*

М. Тимошик, Маловідомі українські видавничі осередки...

цього слід було не лише громадські, культурні, наукові, а й передусім духовні чинники.

Справді, є рація в тому, що часто фахове видання чи пресовий щоденник про біжучі події не можуть мати такого впливу на свідомість відірваної від свого коріння людини, як книжка духовного змісту. Так виникла ідея заснування цієї міжвидавничої серії. Її підтримали такі ж українські василіанські видавництва в Канаді (Торонто), США (Нью-Йорк), Бразилії (Прудентопіль) та Аргентині (Буенос-Айрес).

Як ініціатори й координатори проекту, римські видавці взяли на себе основну частину його реалізації. Із 81 тому міжвидавничої серії 42 (більше половини) вийшли з маркою римського видавництва. Серія мала спільну для всіх видань форму розгорнутого титулу: лівий бік – італійською (відповідно в інших видавництвах – англійською, іспанською мовами), правий – українською. Спільно й реалізовували всі видання. Так, у віднайдених автором цих рядків каталогах римського видавництва за 1986 і 1990 роки перелік видань “Української духовної бібліотеки” подається одним списком за хронологією випуску кожної книги у цих чотирьох видавництвах⁶.

Серію відкрила книга “Великі люди” римського видавництва. Тут уміщено 20 популярно написаних отцем Іринеєм Назарком нарисів про найдостойніших ісповідників віри – представників різних національностей і країн. Це, зокрема, українець Павло Гойдич, французи Карло де Фуко, німкеня Августа Штайн, італієць Юрій Фрасат, австрієць Еме Дюваль, мексиканець Михайло Про, англієць Томас Мор, єврей Франц Верфель та інші. Спільне, що об’єднує цих особистостей, є те, що всі були апостолами правди і захисниками знедолених. Вони не набули статків, але завжди мали любов і прихильність оточення, а пам’ять про них і нині переживає час. Спонукою до прочитання цієї книги молодим і старшим читачем слугують ось ці слова з передмови автора: “Одною з чисельних причин, чому так шанують пам’ять великих людей, є виховна спонука, що міститься в правді староримського прислів’я: “Слова пролітають, а приклади притягають”. Приклади живих великих людей притягають до великого, вони немов повторюють старогрецький заклик: “Великого бажайте!”. Хай же ці приклади великих людей потягають українських читачів до великого в

⁶ *Analecta OSBM*, catalogue, 12 (Poma, 1986) 1–12; 13 (Poma, 1990) 1–20.

житті, в змаганнях, у чинах, а в першу чергу, як казав великий Шевченко, “до Великого Бога!”⁷.

Осібню виділяється із цієї серії цікавий видавничий проект, що починався із *щотижневих радіовислань-бесід* талановитого богослова і ритора Анастасія Великого. Ці бесіди транслювалися від середини 60-х років минулого століття з Української редакції “Радіо Ватикану”. Одна передача охоплювала певну драматичну сторінку зародження, ствердження та розвою на українських землях християнства. Йшлося в них про світлі й темні картинки з глибини віків, що засвідчували незнищенність народного духу, віковичне прагнення народу до своєї державної самостійної й національної самобутності. Радіопередачі викликали велике зацікавлення радіослухачів. Редакція стала отримувати листи з пропозиціями зафіксувати озвучені в ефірі сюжети в книжках. І такі незабаром з’явилися. До 1969 року вийшло три томи книги “3 літопису християнської України” з текстами 150 таких радіовислань, що охоплювали період від зародження християнства до кінця XVI ст. У передмові від видавництва наголошувалося на актуальності цього видання в час, коли на українських землях більшовицька влада з новою силою насаджувала войовничий атеїзм, повсюдно закривалися церкви, чинився шалений тиск на будь-які прояви національного духу. Виділимо з цієї передмови такий абзац: “Передаючи цю збірку в руки сучасних українських читачів, у часи народного і церковного лихоліття, маємо надію, що й сьогодні гартом свого духу та своєю вірою він вистойть несхитно оте лихоліття, і тим разом для нього возсіяє світла Майбутність у своїй Хаті, де пануватиме своя Правда, і Сила, і Воля”⁸.

У середині 60-х років видавництво виступило з важливою ініціативою видання для українського читача *матеріалів II Ватиканського собору*. Як відомо, цей Вселенський собор католицької церкви відбувався в Римі у незвично тривалий час – від 1962 по 1965 роки. На ньому було ухвалено низку дуже важливих для життя церкви і мільйонів вірян документів: чотири конституції, дев’ять декретів та три декларації. Йшлося про початок реалізації Ватиканом демократичних реформ як відповідь на виклики часу: агресивний егоїзм, розкладовий

⁷ О. Іринея Назарко, *Великі люди: біографічні силуетки історії й сучасности*, Рим, 1964, с. 7.

⁸ Від видавництва [в:] А. Г. Великий, *3 літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану*, Рим, 1969, с. 6.

М. Тимошик, *Маловідомі українські видавничі осередки...*

матеріалізм, релігійні непорозуміння, церковне роз'єднання. Серед важливих рішень собору – впровадження богослужіння національними мовами, зміни в літургійній практиці, відкритіша позиція у стосунках із вірними інших конфесій.

З огляду на те, що на всіх нарадах собору та в друкованих його документах вживалася лише латинська мова, його рішення для загалу української католицької церкви залишалися незрозумілими. Переклад українською мовою і видання всіх цих документів під назвою “Вселенський собор – Ватиканський II: Діяння і постанови” і здійснило Василіанське видавництво у Римі. Загалом матеріалів назбиралося на п'ять томів обсягом від 200 до 250 сторінок кожен. Останній том побачив світ 1966 року.

Не можна оминати в цьому огляді й “Бібліотеку наукових і популярних творів монахинь василіанок”, яку фінансувала капітула римських василіанок. У підсумку цієї співпраці видавництво мало три томи біографічних та мемуарних текстів: “Св. Василій Великий” М. Єроніма (у двох частинах), “Життя Св. Мокрини й історія розвитку перших монастирів Василіанок на Сході й на Україні” та “Погляд на історію та виховну діяльність монахинь василіанок” М. Цюха.

Видання Біблії в перекладі Івана Хоменка.

Найголовнішим виданням, за яке Видавництво оо. василіан у Римі можна однозначно віднести до тих, які мають особливі заслуги в розвитку української видавничої справи в еміграції, є Біблія в перекладі Івана Хоменка.

Як відомо, Біблія є найголовнішою книгою світу, яка створювалася, переписувалася, перекладалася понад 1700 років представниками більше як 60 поколінь різних народів світу. За енциклопедичними даними, повний переклад Біблії здійснено більш ніж 25-ма мовами світу; окремі книги Святого Письма перекладалися й 740-ма мовами та діалектами, що в цілому складає близько 1000 перекладів.

Українцям протягом тривалого часу не щастило мати повний текст Біблії, виданої літературною мовою. Спробу їх перекладу тогочасною галицько-українською мовою робив один із провідників національного відродження першої половини XIX ст. на західноукраїнських землях Маркіян Шашкевич. Однак він помер у молодому віці, встигнувши перекласти лише дещо із “Псалмів” та Євангелія від Матвія і Марка. У другій половині XIX ст. зазнає невдачі спроба Пилипа Морачевського добитися дозволу Синоду Російської церкви на видання

свого перекладу Біблії для населення підросійської України. Зрозуміло, що така заборона царського уряду була зроблена з політичних причин. І лише на початку ХХ ст. українці отримали Святе Письмо в перекладі Пантелеймона Куліша та Івана Пулюя, однак видання це здійснене у Відні і для вжитку у храмах на українських землях було заборонене. До того ж, науковий біблійний світ не визнав її за канонічну.

У цілому на сьогодні маємо п'ять повних перекладів Біблії українською мовою. З великою перервою в часі після виходу у Відні 1903 р. перекладу П. Куліша у Лондоні 1962 року побачила світ Біблія в перекладі І. Огієнка (митрополита Іларіона). Це перша канонічно визнана і друга за порядком створення українськомовна Біблія, яка вживається відтоді серед православних українців в еміграції, а з 1991 року – і в Україні. Третьою вважається Біблія в перекладі Івана Хоменка, яка від 1963 року є настільною книгою українських католиків. 1975 року тодішній глава Української греко-католицької церкви Йосип Сліпий благословляє свого колишнього учня, ченця Рафаїла Турконяка на здійснення перекладу “Острозької Біблії” українською мовою. Ця складна робота розтягнулася на 30 літ. Вперше видана в Острозі 425 літ тому церковнослов'янською мовою, Острозька Біблія з'являється у світ у Львові 2006 року в Турконяковому перекладі сучасною українською літературною мовою. Таким чином, вона стала четвертим перекладом. Є ще один, п'ятий, сучасний переклад Біблії – предстоятеля УПЦ Київського патріархату святійшого Філарета. Однак, він здійснений не з оригінальних мов (староєврейської чи грецькою), а з російської.

Важливо підкреслити, що до повного перекладу Івана Хоменка в українському католицькому світі здійснювалися неодноразові спроби перекладів окремих книг Біблії, однак у науковій літературі вони маловідомі. Так, на початку ХХ ст. на Галичині друкуються “Новий Заповіт” і “Псалтир” у перекладі греко-католицького священника і письменника Олександра Бачинського (Львів, 1903) та “Новий Заповіт” і “П'ятикнижжя” ще одного греко-католицького священника і публіциста Ярослава Левицького (Жовква, 1921). Від кінця 30-х до початку 60-х років справа перекладу активізується на еміграції заходами Михайла Кравчука, Теодосія Галушинського (Рим), Володимира Дзюба (Мюнхен). Однак із різних причин їхні оприлюднені у різний спосіб тексти не знайшли поширення й підтримки в провуді УГКЦ.

Такою є коротка історія питання. Та повернімося до особистості Івана Хоменка. Народився у Вінниці в родині прихильників греко-католицької церкви 1882 року – до речі, в один рік із ще одним перекладачем Біблії Іваном Огієнком. Освіту здобув у Київському університеті св. Володимира, а згодом – в університетах Відня і Рима. Там доля звела його з тодішнім предстоятелем УГКЦ митрополитом Андреем Шептицьким. Та зустріч визначила сповнення його подальшого житейського покликання. 1940 року, маючи 58 літ, досвідчений богослов приймає чернечий постриг (і знову – дивовижна паралель з Огієнком, який став ченцем того ж року і в такому ж віці).

Відтоді Іван Хоменко вступає до чернечого греко-католицького чину святого Василя Великого. Відтоді починається його найголовніша всежиттєва праця над перекладом Біблії.

Назовні виглядає так, що Іван Хоменко мав найкращі умови для цієї праці. Як відомо, перший варіант перекладу Пантелеймона Куліша згорів на хуторі Мотронівка під чернігівською Борзною; Огієнко, як політичний емігрант, вимушено скитався зі своїми рукописами дорогами зруйнованої війною Європи, закопував результат своєї багаторічної праці на території одного з монастирів під Віднем, а потім продовжував свою працю вже у Вінніпезі як митрополит українських православних всієї Канади, і то вечорами, у вільний час, якого в нього майже не було.

Хоменко ж, маючи замовлення від проводу своєї церкви та отримавши достатні засоби для існування, усамітнюється для тихої праці у безлюдній частині острова Капрі. І проводить там безвиїзно... 20 років. Час від часу для надання консультацій до нього навідуються відомі біблієзнавці, знавці стародавніх мов, студенти-богослови з Рима. З постановям у Римі Видавництва оо. Василян від 1949 року організовується редакційний процес із підготовки рукопису до друку.

І тут для перекладача починаються несподівані митарства, які добре поспували йому здоров'я. Апробація рукопису проходить досить складно. Рецензенти щоразу надсилали нові й нові зауваження, побажання, рекомендації, які слід було безумовно виконувати. Якщо врахувати, що католицький біблійний канон залучає до богослужб значно більшу кількість текстів Старого й Нового Заповіту, ніж, скажімо, у протестантів чи православних, то мороки з уточненнями і поправками побільшало.

Після рецензентів із проводу церкви почалися тяжби з членами видавничої комісії та редакторами. Перекладач погоджувався не з усіма правками, за кожну довго, часто безрезультатно, боровся. Маємо рідкісний випадок, коли видавництво і автор мали досить серйозні розбіжності в погляді на якість запропонованого для друку тексту.

Вихід у світ цього насправду багатостраждального твору 1963 року (на рік пізніше лондонського Огієнкового перекладу) з маркою Видавництва оо. василіан у Римі застав Івана Хоменка в Канаді, у василіанському монастирі поблизу Мадери, куди він переїхав з острова Капрі, нервово виснаженим, після здачі до видавництва остаточно виправленого тексту. Знайомство із сигнальним примірником не принесло перекладачеві радості, а ще більше засмутило його. Як зазначав пізніше колишній ректор УКУ, доктор богослов'я Іван Хома, перекладач був переконаний, що і рецензенти, і члени видавничої комісії зіпсували його текст. У листах до кардинала Е. Тиссерана та інших високопоставлених осіб в Італії він писав, що василіани “зіпсували” його переклад..., що хотів би повернутися до Італії аби виправити помилки і перевидати свій переклад⁹. До останніх днів свого життя (помер 1981 року на тому ж острові Капрі, де провів 20 літ добровільного заточення; там і похований) він працював над другим, виправленим і переробленим, виданням Біблії, однак появи його в світ так і не дочекався.

Ще за життя отець Іван сильно переживав заборону вживати Біблію в його перекладі на українських землях. Однак, він знав, що деякі священники рідної церкви в Галичині, відправляючи богослужби фактично в катакомбах, використовують нелегально передані з-за кордону примірники римського Святого Письма або поширювали її у фотокопіях. Вживати Біблію в перекладі і Хоменка, і Огієнка в радянській Україні забороняла не лише влада, а й Російська церква.

Відомий український учений-богослов Дмитро Степовик вважає вихід у світ третього повного перекладу Біблії “подією всеукраїнського значення; ним користуються не лише греко-католики, але також частина православних та протестантів; читачів приваблює манера викладу, гарна сучасна літературна мова, точність у передачі думок”¹⁰.

⁹ М. Жукалюк, Д. Степовик, *Коротка історія перекладів Біблії українською мовою*, К., 2003, с. 71.

¹⁰ *Ibid.*, с. 72–73.

Для українських греко-католиків усього світу Святе Письмо Івана Хоменка й сьогодні вважається найавторитетнішим джерелом. Після першовидання його у 1963 році Видавництво оо. василіан у Римі тиражувало цю книгу кілька разів у двох варіантах – подарункову (позолоченому) та звичайному для широкого вжитку як у церквах, так і вдома. Розпорядником авторських прав Святого Письма (так у греко-католиків прийнято називати Біблію), за якими видається дозвіл на кожне чергове його перевидання, відтоді став чернечий чин Василя Великого, член якого отець Іван увічнив цей чин та його видавництво в історії побутування текстів Святого Письма українською мовою.

Особливості редакційно-видавничого процесу.

Аналіз змістової частини “Записок ЧСВВ” та визначення їх місця в українській історичній і церковній науці є завданням істориків. Ми ж звернемо увагу на редакторські та видавничі особливості підготовки до друку книг у цьому видавництві. Аналіз проведемо на прикладі однієї із серій “Записок” – наукових досліджень “Праці”.

Як зазначалося вище, від 1949 по 1979 роки у світ вийшло 40 томів цієї серії. Не викликає сумніву той факт, що довкола видавництва було зібрано когорту добре обізнаних із методологією наукової праці справжніх учених, які легко орієнтувалися у вироблених не одним поколінням дослідників вимогах до наукових текстів. Як також доконаним є і той факт, що такі тексти у редакційно-видавничому опрацюванні та поліграфічному оформленні мають досить високу культуру.

Феномен цього видавництва полягає в тому, що воно діяло не при науковій чи навчальній інституції, як це було у випадку з видавництвом Українського католицького університету в Римі, а як самостійний підрозділ українського монашого чину в еміграції. Однак науковий рівень усіх видань та виконання їх саме з видавничого боку не може не викликати захоплення. Без перебільшення, за низкою складників культури книги (структура, службова частина, мовна грамотність, стилістика викладу наукового тексту, його складання, верстка, система покажчиків, додатків, посилань, зрештою, якість друку) василіанські наукові видання можуть і сьогодні слугувати для багатьох нинішніх “скороспілих” українських видавництв своєрідним зразком високого професіоналізму й відповідальності його творців. Як і у видавництві УКУ, основну редакторську роботу з підготовки тексту до друку тут виконували самі автори. Але це не значить, що рукопис направлявся для складання поза досвідченим оком редактора. Складний процес

перевтілення авторського оригіналу у видавничий прохід у відповідності з вимогами редакційно-видавничого процесу, виробленого ще на зорі друкарства.

Показовим у цьому плані є двотомне видання “Джерел і бібліографії історії Української церкви”. Зазвичай у державних націях такі знакові дослідження, які на багато років стають авторитетним джерелом не лише для своїх, а й чужинських дослідників, виконуються окремими науковими інституціями. Тут цю роботу виконала одна людина – Ісидор Патрило. І справа не лише в значному обсязі результатів зробленого – понад 700 друкованих сторінок), а в умовах, масштабах, способі здобуття аналізованого матеріалу.

Для встановлення й опису будь-якого джерела, де тією чи іншою мірою йдеться про історію Української церкви, автор використав наявні на той час архівні колекції в Римі, а також іспанську, французьку, польську національні бібліографії. Щоб виконати таку масштабну пошукову роботу, треба, принаймні, добре знати ці чотири мови. У підсумку вийшло 1400 назв із докладним описом кожної позиції за таким порядком: автор, назва, короткий зміст, обсяг, наявність покажчиків, рецензій, доповнень. Опис подавався тією мовою, якою створений документ. Це давало можливість передусім іноземним дослідникам, які цікавилися українською церковною історією, легко відшукувати інформацію із першоджерел, а не користуватися лиш окремими монографіями, об’єктивність і глибина висвітлення проблеми в яких нерідко залежали від наукового сумління автора.

На важливості включення до видавничої програми позицій із джерельних та бібліографічних матеріалів видавництво наголошує вустами самого автора: “Правдиве відтворення минулого, історії не є ніколи вільною поезією. Воно має об’єктивні корективи в джерелах, які до нас дійшли, а його об’єктивним мірилом є більше чи менше наближення до об’єктивної дійсності. Писані чи речеві джерела мають у цьому свою незаступиму вагу, а думки чи й обосновані здогади істориків цей процес відтворення тільки наближають до більше чи менше досконалої форми, хоча вона ніколи не є і не буде завершена”¹¹.

Усі видання цієї та інших серій видавництва мають чітко відпрацьовану службову частину. Зазвичай розгорнутий титул подавався

¹¹ Ісидор Патрило, *Джерела і бібліографія історії української церкви*. У 2 т., т. 1, Рим, 1975, с. VII.

М. Тимошик, Маловідомі українські видавничі осередки...

двома мовами: українською та італійською (або англійською). Складовими вступної частини були звернення до читача – від видавництва, від автора. Як і в будь-яких професійно зроблених наукових виданнях, тут зустрічаємо добре продуману систему покажчиків: іменних, предметних, географічних. Окремо – виданих кириличним і латинським шрифтом. У низці випадків, для полегшення орієнтації чужомовного читача, покажчики подавалися, паралельно з українською, також латинською транскрипцією. А, скажімо, в дослідженні Михайла Ваврика “Нарис розвитку і стану василіанського чина: XVII–XX ст.” українська топоніміка в покажчиках перекладалася польською, білоруською, литовською, латвійською, румунською, словацькою і латинською мовами. Чом не приклад для нинішніх видавців наукових видань, які зазвичай ігнорують такими “дрібницями”, що, до того ж, збільшують собівартість видання.

Строге й винятково шрифтове оформлення обкладинок містить необхідні для бібліографічного опису надзаголовні й підзаголовкові дані.

Висока культура друкарської продукції видавництва оо. Василіан у Римі вбачається і в скромній оцінці своєї праці та толерантному зазиві читача до позитивної критики зробленого. Ось два приклади:

“Праця вимагала від автора багато труду, шукання, переглядання стільки книг; тому читачі це як слід зрозуміють та оцінять і дадуть вдячну позитивну критику того, що в книзі знаходиться, вибачаючи ненамірені браки чи розуміючи правильно те, чого в праці нема чи не могло бути” (З передмови видавництва до книги І. Партила).

“В не одному випадку наші дати основання чи касати монастирів та їхніх храмів не є певні, а то залишаються невідомі, без огляду на довголітні розшуки, і вимагатимуть дальших дослідів та поправок. І в тому напрямі наша праця хоче служити безпретензійним посібником...” (З післямови видавництва до книги М. Ваврика).

Незважаючи на обмежені можливості в пошуку потрібних шрифтів для складання окремих фрагментів текстів різними мовами та поліграфічної бази, видавництво не відмовлялося від додаткових деталей книжкових видань, які нерідко бувають складними для поліграфічного виконання і спонукають до неминучих додаткових витрат. Але у випадках, коли йшлося про надто важливі наукові видання, на це йшли свідомо. Такими додатковими деталями були, скажімо, вкладки. Цінна

вкладка, для прикладу, віддрукована до згадуваної вже топографічно-статистичної монографії М. Ваврика. Це – карта василіанських монастирів України та Білорусі XVII–XX ст. Вона являла собою складений у кілька згинів, до формату книги, фізичний аркуш, задрукований з одного боку різноколірними топографічними позначками. Безмовно, це значно підвищило науковий рівень та затребуваність видання.

Висновки.

1. Видавництво отців василіан у Римі можна вважати другим за вагомістю видавничим осередком після видавництва Українського католицького університету. Утворене по закінченні Другої світової війни, піку своєї діяльності воно досягнуло в 60–70-х роках минулого століття, збагативши полиці українського книговидавництва в діаспорі десятками вартісних з історичного боку новинок книгодруку.

2. Візитівкою цього видавництва є “Записки чина Св. Василя Великого” – неперіодичне багатотомне видання наукових праць, започатковане у Львові 1924 року і перенесене до Рима 1949 року. До початку 1990 року тут вийшло у світ 10 томів “Записок”, що в загальному складає 7273 сторінки тексту, зверстаного на великий книжковий формат А-4. Високий науковий рівень “Записок” віддавна забезпечив їм заслужене поважне місце в українській історичній і церковній науці.

3. Видавництво виступило координатором міжвидавничої серії “Українська духовна бібліотека”. Із випущених 81 томів цієї серії 42 здійснено силами римських українських василіан.

4. Вперше надрукувавши 1963 року “Святе Письмо” в перекладі Івана Хоменка, Видавництво отців василіан у Римі відтоді вважається власником авторських прав на перевидання цієї книги. Цей переклад Біблії для українських греко-католиків у цілому світі вважається найавторитетнішим джерелом.

5. Усі видання цього осередку відзначаються високою культурою і належним рівнем редакторської підготовки.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛКИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 20–30-х рр. ХХ ст.

Одним з найбільших центрів української еміграції міжвоєнного періоду була Чехословацька республіка (ЧСР), в якій зосередилась значна частина вихідців з українських етнічних земель. Перебуваючи у тісному контакті з місцевим населенням, українці поступово інтегрувалися та асимілювалися в їхньому середовищі. Незважаючи на це, українська еміграція в Чехословаччині проводила активну культурно-просвітницьку діяльність. С. Наріжний виділив такі її основні завдання: 1) задоволення власних культурних потреб; 2) підготовка кадрів національної інтелігенції для фахової роботи на українських землях; 3) пропаганда української культури серед іноземців¹.

Ці завдання емігранти прагнули реалізувати через мережу українських емігрантських організацій. З-поміж них на особливу увагу заслуговує створена 30 вересня 1923 р. на установчому з'їзді у Празі Українська Селянська Спілка (УСС), яка перебрала на себе роль репрезентанта інтересів українських селян на території ЧСР.

УСС виступала як неполітична, культурно-громадська організація з яскраво вираженим соціалістичним характером. Основним її завданням було “згуртувати українське селянство в Селоспілки, які допоможуть йому освідомити своє значіння в державно-громадському життю, свої інтереси і потреби... створять з нього ту силу, котра спроможеться перебрати в свої руки всі життя на Україні”². Кінцева мета вбачалася у концентрації в руках селянства політичних державно-громадських функцій для будівництва “вільної, незалежної української республіки трудящого люду”³.

Культурно-освітня робота була одним з найбільш пріоритетних напрямків у діяльності УСС. Вона передбачала створення та керівництво курсами і школами; організацію бібліотек та читалень; видавничу діяльність; надання адресної шкільної допомоги⁴. Значну під-

¹ С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939*, К., 1999, с. 72.

² *Наша Спілка*, 1924, ч. 4–5, с. 59.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*, с. 51.

тримку у проведенні цієї роботи надавав уряд ЧСР. Так, у рамках т. зв. “російської допомогової акції” тільки з 1 грудня 1924 по 1 березня 1925 рр. на потреби УСС Міністерство Закордонних Справ ЧСР передало 155 тис. чеських крон, у той час як загальний прибуток організації складав 170 тис. 889 чеських крон. З переданої МЗС ЧСР суми на культурно-просвітницьку діяльність передбачалося 66 тис. 840 чеських крон (43 %), зокрема 57 тис. 840 чеських крон на витрати по курсах та школах УСС, 9 тис. чеських крон – на стипендії для відвідувачів цих курсів⁵.

Вже з вересня 1923 по квітень 1924 рр. при УСС було створено 7 шкіл та курсів, зокрема кооперативні школи та гарбарські курси в Празі і Йозефові, шоферські курси в Миловицях коло Ліси та ін. Найбільш масштабну освітню роботу УСС проводила з 1 травня 1924 по 15 травня 1925 рр. Тоді кількість курсів досягла 21, що дало можливість 414 особам отримати фахову освіту. Всього у 1924–1925 рр. освіти здобули 500 членів УСС⁶.

Створення курсів та шкіл мало на меті підготувати для українського народного господарства кваліфікованих робітників тих спеціальностей, в яких на той час відчувалася найбільша потреба (кооператори, чинбарі тощо). Іншим завданням культурно-освітньої роботи УСС було забезпечення українських емігрантів знаннями, які б дали їм можливість отримати роботу і успішно конкурувати на чехословацькому ринку праці⁷.

Відвідування слухачами курсів залежало від умов проживання українських емігрантів та матеріальної бази навчальних закладів. Так, на гарбарських курсах у Празі навчалися інтерновані стрільці Української Галицької Армії (УГА), які могли відвідувати заняття тільки після закінчення робочого дня. Умови навчання були складними, оскільки відчувався брак навчальної літератури, а лекції та практичні заняття проводились у старому бараку, який взимку не опалювався. Незважаючи на ці перешкоди, гарбарські курси відвідувало 20 осіб⁸. Подібна ситуація спостерігалася у Йозефові, де через брак відповідного приміщення та важкі умови життя в таборі для інтернованих

⁵ ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 72, арк. 26.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 71, арк. 174зв.

⁷ *Наша Спілка*, 1925, ч. 6, с. 20.

⁸ *Наша Спілка*, 1924, ч. 4–5, с. 68.

А. Яворський, Культурно-просвітницька діяльність...

гарбарські курси УСС змогли відвідувати тільки 70 осіб, хоча охочих записатися на них було 115 стрільців⁹.

Найбільш відвідуваними курси і школи були у Йозефові. Так, тільки у 1924 р. тут у кооперативній школі навчалось 159 стрільців, підстаршин і старшин УГА. З огляду на велику чисельність та різний освітній рівень, слухачів школи було поділено на 3 відділи. До відділу “А” приймали тих осіб, які мали освіту не менше 6 класів середньої школи; на відділ “Б” зараховувалися ті, хто закінчив три класи середньої школи. Решта слухачів переводилася у відділ “В”. Для того, щоб випускники відділу “А” мали змогу вступити у вищі навчальні заклади, для них вводилося обов’язкове вивчення алгебри, геометрії, фізики, хімії, всесвітньої історії, історії природи та німецької мови. Для практичних занять відвідувачів Кооперативної школи при ній були створені такі кооперативи, як кредитний кооператив “Україна”, споживчий кооператив “Основа” і сільсько-господарський кооператив “Ґрунт”¹⁰.

Окрім підготовки висококваліфікованих кадрів для сільського господарства, завданням організованих УСС курсів та шкіл було також проведення культурно-організаційної роботи в середовищі селянства. З цією метою при празькій філії УСС було створено “Курси інструкторів-організаторів культурно-професійної праці на селі”, які тривали з 23 травня по 23 серпня 1924 р. Програма навчання складалася з 13 навчальних предметів, серед яких “Культурно-освітні форми селянських організацій” (лектор А. Животко), “Історія селянських рухів” (лектор Н. Григор’їв), “Історія та завдання Селоспілки” (лектор Д. Ісаєвич) та ін.¹¹.

Вищий педагогічний контроль над навчальними закладами належав культурно-просвітницькому відділу Головного Комітету УСС. Безпосереднє керівництво школами та курсами здійснювалося Дирекцією та Лекторською Радою, яка складалася з усіх лекторів навчального закладу на чолі з директором¹². Окрім дисциплін, які спеціалізовано викладалися в тому чи іншому закладі, існували й загальнообов’язкові предмети. До таких належали “Історія відродження українського народу”, “Предмети українознавства”, “Предмети чехознавства”.

⁹ *Наша Спілка*, 1924, ч. 4–5, с. 68.

¹⁰ *Ibid.*, с. 67–68.

¹¹ *Ibid.*, с. 64–65.

¹² *Ibid.*, с. 52.

Важливою формою культурно-просвітницької діяльності УСС було проведення публічних щоденних лекцій. Проте через непостійність їх відвідування слухачами не вдалося організувати тривалих і систематичних курсів, тому проводилися лекції на епізодичні теми з різних дисциплін: української літератури, історії, геології, природознавства, права та ін. До 15 лютого 1923 р. відбулося понад 60 лекцій. З квітня 1924 по травень 1925 рр. у Празі та по філіях було влаштовано 40 лекцій на різні науково-популярні теми¹³. Пересічна кількість слухачів на них становила близько 30 чоловік¹⁴.

Активну діяльність Українська Селянська Спілка проводила також у справі заснування мережі українських бібліотек у ЧСР. При Головному Комітеті УСС існували т. зв. “фундаментальна бібліотека” для користування лекторами шкіл та курсів, і “розхідна бібліотека” для філій та окремих осіб. При філіях створювалися невеликі постійні бібліотеки¹⁵.

До 29 квітня 2014 р. у бібліотеках УСС налічувалось 5172 книги та журнали, з яких у фундаментальній бібліотеці – 210 примірників, розхідній – 1719, бібліотеках по філіях – 3031. У травні 1925 р. в фундаментальній бібліотеці Головного Комітету УСС нараховувалось вже 1148 праць, у розхідній – 1322. Філіям з квітня 1924 р. по травень 1925 р. Головний Комітет УСС передав 1 038 книг. Також Українська Селянська Спілка організувала 8 мандрівних бібліотек, в яких налічувалось 144 книги¹⁶.

Філії УСС займалися поповненням власних бібліотечних фондів і без втручання Головного Комітету. Проте траплялися випадки, коли кошти на закупівлю книг витрачалися недоцільно. Так у Хебі “філія підпала невідповідним викликам і витратила великі гроші на придбання видань, які мати їм є великою розкішью, або зовсім без потреби”¹⁷.

Головний Комітет УСС для членів Української Селянської Спілки випишував також періодичні видання, такі як “Громадський Голос”, “Українська Громада з Америки”, “Діло”, “Вісник Селоспілки”¹⁸.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 71, арк. 201.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 49, арк. 226.

¹⁵ *Наша Спілка*, 1924, ч. 4–5, с. 53.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 71, арк. 201.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 136, арк. 45.

¹⁸ *Наша Спілка*, 1924, ч. 4–5, с. 53.

А. Яворський, Культурно-просвітницька діяльність...

Друкованим органом УСС був часопис “Наша Спілка”, який видавався у 1923–1926 рр. Всього до 1926 р. вийшло 7 номерів часопису. На сторінках “Нашої Спілки” друкувалися статті “як змісту організаційного, так по різних галузях просвітнього, кооперативного та сільсько-господарчого життя”. У часописі подавалися також відомості з життя української еміграції в ЧСР та у світі. Постійною в “Нашій Спілці” була рубрика А. Животка “Що читати селянинові”, в якій друкувалися короткі анотації та рецензії на рекомендовані УСС праці літературного та науково-популярного характеру.

Для забезпечення потреб УСС власною друкованою продукцією було укладено угоду з Українським Громадським Видавничим Фондом (УГВФ). Згідно з домовленістю, при УГВФ була створена “Селянська Фундація”. Головним завданням “Селянської Фундації” було видання українською мовою книг для селянства. Основну увагу зверталось на видання наукових, науково-популярних, фахових, політичних і публіцистичних праць. Кількість і найменування книг, які мав видавати УГВФ через “Селянську Фундацію”, визначалася Головним Комітетом УСС¹⁹. Результатом цієї домовленості стало видання таких праць, як “Історія української кооперації” Грабіва (300 примірників), “Книговодство” Демінського (300 примірників), “Основи хемії” Василюка (100 примірників), “Основи рахункознавства” Моралевича та ін. Всього з 1924 по 1925 рр. було видано 2850 примірників наукових та науково-популярних праць²⁰.

Одним з основних напрямків культурно-просвітницької діяльності УСС було надання шкільної допомоги для тих емігрантів, які входили до її складу. Найчастіше це були клопотання до чеського уряду про виплату стипендій для поодиноких членів УСС. Так, станом на квітень 1924 р. стипендії отримували 42 особи, з них 23 завдяки Головному Комітету УСС, решту – через Український Громадський Комітет. Окрім стипендій Головний Комітет УСС надавав також допомоги та позики для оплати іспитів чи задоволення інших шкільних потреб²¹. З квітня 1924 р. по травень 1925 р. стипендії при допомозі УСС отримали вже 70 осіб²².

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 110, арк. 150.

²⁰ *Наша Спілка*, 1925, ч. 6, с. 29.

²¹ *Наша Спілка*, 1924, ч. 4–5, с. 54.

²² ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 71, арк. 201.

У “Регуляміні видачі стипендій і допомог членам Української Селянської Спілки” за 13 червня 1924 р. зазначалося, що стипендії в першу чергу надавалися “на вивчення методів організації селянських і робітничих Спілок, професійних спілок, а також на студії Кооперативні, Сільськогосподарські і фахово технічної”²³. Кожний, хто отримав стипендію чи одноразову допомогу, зобов’язувався після закінчення навчання й працевлаштування повернути отриману ним суму²⁴.

УСС також надавала грошову допомогу іншим українським емігрантським організаціям. Її, зокрема, отримували товариство “Кобзар”, “Студія Українського Пластичного Мистецтва”, “Цесус”, товариство “Молодий Кооператор” тощо²⁵.

Використовуючи прихильне ставлення з боку Українського Громадського Комітету, УСС старалася влаштувати своїх членів у різні чеські та українські культурно-освітні установи. Так, у лютому 1923 р. в Українській Господарській Академії у Подебрадах навчалося 18 членів Української Селянської Спілки²⁶.

Праця філій велася у тісному контакті з Головним Комітетом УСС. Ними проводилися лекції, збори, організовувалось користування бібліотечними фондами УСС. Так, з нагоди 75-річчя чеського президента Т. Масарика більшість філій провели концерти, академії та лекції. Регулярно проводилися Шевченківські свята²⁷, урочистості до Дня Злуки та Дня проголошення ІV універсалу Центральної Ради. Значна увага приділялася й організації екскурсій на різні виставки (промислові, мистецькі), в кінотеатри та музеї²⁸. Окрім цього, окремі філії УСС видавали власні друковані органи. Так, Празька філія випускала бюлетень “Селянська справа” (з 1924 по 1925 рр. вийшло 5 номерів бюлетеня)²⁹, Подебрадська філія – часопис “Селоспілка”.

Культурно-просвітницька робота філій виражалася і в організації мистецьких колективів з членів Української Селянської Спілки. Так, при Миловицькій філії у 1924–1925 рр. існував аматорський театральний гурток³⁰, при Гожицькій і Братиславській філіях – хорові колективи.

²³ ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 49, арк. 194.

²⁴ *Ibid.*, арк. 194.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 71, арк. 201.

²⁶ *Ibid.*, арк. 226.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 49, арк. 234.

²⁸ *Наша Спілка*, 1925, ч. 6, с. 30

²⁹ *Ibid.*, с. 30.

³⁰ *Ibid.*, с. 35.

А. Яворський, Культурно-просвітницька діяльність...

Поступове згортання “російської допомогової акції” і ліквідація трудових таборів для інтернованих у середині 20-х рр. ХХ ст. поставили під питання подальшу роботу УСС у культурно-освітньому напрямку. Іншою причиною згортання культурно-просвітницької діяльності в середині 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. стало скрутне матеріальне становище УСС. На другій сесії Головної Ради Української Селянської Спілки зазначалося, що організація нових курсів є неможливою через брак матеріальних засобів. У звіті Головного Комітету УСС за 1926 р. вказувалось на те, що до 20 грудня 1925 р. робота культурно-освітнього відділу, яка “була окрасою і оправданням Селянської Організації”, звелася до мінімуму³¹. Щоб не втратити контакту з філіями, Головний Комітет УСС змушений був розпочати видання для них літографованих лекцій та рефератів на різні науково-популярні теми³².

Через відсутність фінансування не вдалося реалізувати і масштабний проект зі створення Українського Селянського Університету, підготовку до якого почали ще на першому делегатському з’їзді у квітні 1924 р. Університет, згідно проекту, мав складатися з історико-літературного, соціологічного та сільськогосподарського відділів. Його завдання вбачалося у розширенні можливості здобуття вищої освіти селянами і організація підготовки для українського господарства висококваліфікованих професійних кадрів³³.

Таким чином, Українська Селянська Спілка у першій половині 20-х рр. ХХ ст. розгорнула активну культурно-просвітницьку діяльність. Її результатами стали збереження українцями своєї національної ідентичності в умовах еміграції та популяризація української культури за кордоном. У кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. у силу об’єктивних причин культурно-освітня робота була зведена до мінімуму, проте не припинялась аж до ліквідації УСС у середині 30-х рр. ХХ ст.

³¹ *Наша Спілка*, 1926, лютий, ч. 7, с. 76.

³² *ЦДАВО України*, ф. 3839, оп. 1, спр. 68, арк. 15.

³³ *ЦДАВО України*, ф. 3839, оп.1, спр. 140, арк. 116.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИДАВНИЧО-ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (СОБОРНОПРАВНОЇ) В ЕМІГРАЦІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Українські церковно-визвольні змагання тривали у 1917–1921 рр. до інституалізації Української автокефальної православної Церкви на Першому Всеукраїнському православному церковному Соборі УАПЦ, який відбувся у соборі св. Софії Київської впродовж 14–30 жовтня 1921 р. Багато з тих діячів, які увійшли до складу інституалізованої УАПЦ у 1921 р., вміщували свої публікації на шпальтах українських видань з проєктами реформування церковного життя на національних засадах. Але ці видання виходили друком нетривалий час і з приходом радянської влади їх видання припинилося. Натомість, власне церковні видання всіх напрямів почали виходити друком в УСРР тільки за дозволом влади і в форматі, який від представників церков вимагали відповідні відділи.

Питома вага опублікованих за межами України в міжвоєнний період джерел дуже мала. Натомість у післявоєнний період такі видання починають з'являтися спочатку у таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії, а потім у США та Канаді, куди переїхали представники УАПЦ (Соборноправної). Незважаючи на їх малочисельність, вони спромоглися перевидати друком деяку кількість джерел з документальної спадщини УАПЦ 1921 р., а також спогади учасників подій. Щоправда, серед таких спогадів відсутні капітальні праці, натомість оприлюднено багато невеликих публікацій у церковній періодиці (“Бюлетень Благівісництва й Краєвої ради УАПЦ у Західній Німеччині”, “Церква й Життя” як видання Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського в США та ін.).

Цікавою особливістю видання друкованих джерел в українській церковній діаспорі є та, що вони наслідують навіть зовнішньо вигляд книжок і брошур 1920-их рр. в Україні і таким чином продовжують цю справу так, якби продовжувала діяти сама УАПЦ формації 1921 року. Художнє оформлення видань, шрифти, зображення Св. Софії з написом “УАПЦ”, тернового вінку навколо зображення Києво-Софійського собору, орнаменти – все це повинно було відповідати загальній ідеї

І. Преловська, Документальні джерела...

тяглості існування УАПЦ 1921 р. До того ж на обкладинці багатьох видань було розміщено портрет митрополита УАПЦ Василя Липківського.

Продовженням розвитку публікацій документальної спадщини УАПЦ формації 1921 р. вже після зникнення цієї Церкви в СРСР стала діяльність таких діячів з числа найбільш активних діячів УАПЦ (Соборноправної), як Іван Гаращенко¹, Василь Потієнко², о. Демид Бурко³, о. Митрофан Явдась⁴, сп. Євген Бачинський, дружина Володимира Чехівського – Олена Чехівська та інші. Пізніше приєдналися нащадки тих, хто були репресовані в міжвоєнний період.

У 1941–1944 рр. УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським) відродилася на території України, прийнявши до свого складу тих священно- і церковнослужителів, які вижили після репресій і відновили церковне служіння у звільнених від радянської адміністрації містах і селах. З 1944 р. місцеперебуванням керівництва УАПЦ стає Польща, згодом – Німеччина. Там же було прийнято назву “УАПЦ на чужині”. Після смерті Полікарпа (Сікорського) його наступником став митрополит Никанор (Абрамович) (1953–1968).

Після 1944 р. УАПЦ на чужині управляли Священний Синод і Собор Єпископів. При Синоді існував Науково-Богословський Інститут (НБІ), який займався перекладами й видаванням богослужбових книг українською мовою. Професором цього Інституту був Іван Власовський, який умістив до свого “Нарису...” велику кількість витягів або й цілих документів з канцелярії ВПЦР. Автор ніде не повідомив звідки у нього ці документи, які він надрукував.

Натомість, прихильники УАПЦ формації 1921 р. вважали, що УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським) відступила від засад та ідеалів УАПЦ 1921 р. і взагалі зрадила їх. Ієрархія УАПЦ на чолі з Полікарпом (Сікорським) майже повністю вела свої походження з ієрархії Православної Автокефальної Церкви в Польщі і не

¹ Священик о. Іван Гаращенко, *Матеріали до історії Української Автокефальної Православної Церкви. 1921–1971*, Чикаго, 1975, 440 с.

² В. Потієнко, *Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви*, Новий Ульм, 1971, 68 с.

³ Протопресвітер Демид Бурко, *Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя*, Саут-Бавнд-Брук; Н. Дж., 1988, 392 с.

⁴ Протопресвітер Митрофан Явдась, *Українська Автокефальна Православна Церква. Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви*; Мюнхен; Інгольштадт, 1956, 228 с.

визнавала засад соборноправності, які виголошувалися в канонах УАПЦ 1921 р. Саме в цей період починається інтенсивний процес видання друком тих документів з життя та діяльності УАПЦ 1921–1930 рр., які були вивезені за кордон емігрантами з України. Головною причиною видання друком спадщини УАПЦ стало ідейне протистояння між УАПЦ, на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським), і представниками Ашаффенбурзького розколу під назвою УАПЦ (Соборноправна), який утворився у 1947 р.

Але кількісно переважав той масив документальних джерел, який опинився в канцелярії митрополита Полікарпа (Сікорського). Тому розподіл опублікованих джерел виявився досить нерівномірним. Першорядні програмні документи було уміщено до “Нарису...” І. Власовського, натомість спогади та окремі брошури авторства митрополита Василя Липківського, В. Чехівського та інших діячів разом зі спогадами, оприлюднила УАПЦ (Соборноправна).

Відродження УАПЦ 1921 р. було деклароване 23–24 жовтня 1947 р. в Ашаффенбурзі на з’їзді 67-ми його учасників. До Ашаффенбурзького розколу приєднався єп. Григорій (Огійчук) зі складу ієрархії УАПЦ 1942 р. Рішенням Священного Собору єпископів єпископа Григорія було позбавлено єпископського сану і відлучено від Церкви (пр. 8 III Всел. Соб., 10–11 пр. Св. Ап., 9 Карфаген. соб., 14 Двукрат. Соб.). Митрополит Полікарп (Сікорський), архієпископи Ніканор (Абрамович), Ігор (Губа), Михаїл (Хороший), Генадій (Шиприкевич) та єпп. Володимир (Мальцев), В’ячеслав (Лисицький), Сергій (Охотенко), Платон (Артем’юк) – видали “Соборне Архипастирське Послання”, в якому виголосили анатему на УАПЦ 1921 р. Виголошення анатем на цю частину УАПЦ знаменувало собою розкол між православними українцями, який існує і до сьогодні. Головним критерієм визначення належності до тієї чи іншої гілки Української Церкви було покладено ставлення до УАПЦ 1921 р. і ще точніше, до висвяти митрополита Василя Липківського 23 жовтня 1921 р. в соборі Святої Софії руками пресвітерів.

Було позбавлено священного сану і відлучено від Церкви пресвітерів Демида Бурка, Константина Данилевського, Олександра Попова, Митрофана Явдася, Петра Стельмаха, Івана Чумака і Григорія Антохова (Ап. прав. 31, 34 пр. VI Всел. Соб., Карфаген. Соб. 10, 64, Двукрат. Соб. 13). Було також відлучено від Церкви мирян, які були кваліфіковані як

І. Преловська, Документальні джерела...

організатори розколу, – Івана Бакала, Івана Гаращенко, Аркадія Яременка, Василя Дубровського, Павла Яцевича, Миколу Ковшуна та Андрія Макаренка. Настоятелі таборових парафій у Німеччині зачитали в храмах документ про анатему УАПЦ (Соборноправної).

Євген Бачинський, який з початку 1920-х рр. був представником УАПЦ у Західній Європі і листувався з митрополитом Василем Липківським, був хіротонований во єпископа УАПЦ (Соборноправної) 7 травня 1955 р. у Флоренції (Італія). Його привітали 5 парафій УАПЦ (Соборноправної) в Німеччині та інші представники українства. УАПЦ (Соборноправна) відновила практику УАПЦ 1921 р. скликання Великих Микільських і Покрівських Зборів.

У 1955 р. керівний склад УАПЦ (Соборноправної) був такий: Всечесний Євген – керуючий єпископ УАПЦ у Західній Європі, Благовісник і Голова Краєвої Ради УАПЦ (Соборноправної) прот. Митрофан Явдась, секретар Ради – свящ. Григорій Матвієнко, члени Ради В. Дубровський, І. Матюшенко, М. Гладкий та ін. Самі себе вони називали “УАПЦ Київська”, щоб відрізнити від УАПЦ на чужині під проводом Полікарпа (Сікорського).

Після 1947 р. прихильники УАПЦ (Соборноправної) розпоршилися по всьому світі і розбудували парафії в Європі, США, Австралії, Бразилії. Вони заснували три краєві церкви УАПЦ (Соборноправної). Єпископат складався з архієпископа Григорія (Огійчука) в США, єп. Євгена Бачинського, який до того був уповноваженим УАПЦ 1921 р. в Європі та о. Дмитра Буртана, якого було висвячено во єпископа УАПЦ (Соборноправної) в Австралії з ім'ям Донат. У Канаді до УАПЦ (Соборноправної) приєднався єп. Миколай Урбанович. УАПЦ (Соборноправна) в еміграції мала друковані органи “Православний Українець” у США та “Бюлетень Благовісництва й Краєвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині”.

УАПЦ (Соборноправна) найбільше прислужилася справі публікації документальних джерел з історії УАПЦ, оскільки саме вони були зацікавлені в ширенні інформації про УАПЦ під проводом митрополита Василя Липківського. Саме діячі з УАПЦ (Соборноправної) найбільше були зацікавлені в публікації тих джерел, які стосувалися Соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., оскільки не припинялася суперечка про канонічність цієї Церкви і про постанови і ухвали Соборів, які мали

розходження принаймні з устроєм, який закорінився з часів існування України в межах Російської імперії. Тому видання друком джерел УАПЦ стало одним з головних завдань УАПЦ (Соборноправної)⁵.

УАПЦ (Соборноправна) з 1947 р. видавала періодичний часопис під назвою “Бюлетень Благовісництва й Краєвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині”. Вдалося віднайти поки що 6 чисел за 1956 рік⁶. У “Бюлетенях” друкувалися витяги з церковних календарів на біжучий місяць, фото діячів УАПЦ 1921–1930 рр., статті та спогади, хроніка подій з життя УАПЦ післявоєнного часу в Німеччині та Західній Європі. Після утворення УАПЦ (Соборноправної) у 1947 р. в Німеччині це видання було продовжене під тією ж назвою прихильниками відродження УАПЦ 1921 р., які проповідували ідеї Першого Собору УАПЦ 1921 р. та митрополита Василя Липківського.

“Бюлетень Благовісництва й Краєвої ради УАПЦ в Західній Німеччині” за січень–березень 1956 р. було присвячено Благовісникові УАПЦ В. Чехівському⁷. На початку часопису умістили його фото без зазначення дати смерті, оскільки в німецьких таборах неможливо було довідатись про розстріл Чехівського на Соловках 3 листопада 1937 р. і поховання в урочищі Сандормох. Далі було надруковано його біографію⁸. У “Бюлетені”, попри невеликий формат видання, друкувались епістолярні документи, зокрема було надруковано 2 листи: 1) “Суд над В. Чехівським і ув’язнення” – витяг з листа О. Чехівської до п. Миколи Мухи від 18 червня 1950 р., де вона переповідає свої спогади про процес “СВУ” і обставини заарештування та ув’язнення Чехівського⁹ та 2) “С. В. Петлюра про УАПЦ Соборноправну”, де

⁵ І. М. Преловська, *Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939): монографія*, К., 2013, с. 449–454.

⁶ Короткий огляд цих видань див.: І. Преловська, *Друковані джерела УАПЦ [частина 1]*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, К., 2001, т. 7, с. 536–549; І. Преловська, *Друковані джерела УАПЦ [частина 2]*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; К.; Хмельницький, 2002, т. 8, ч. 2, с. 123–150.

⁷ *Бюлетень Благовісництва й Краєвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині. УАПЦ (Соборноправна)*, ред. Благовісник і Голова Краєвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині прот. Митрофан Явдась, 1(11) (Інгольштадт, 1956) 32 с.

⁸ *Ibid.*, с. 2–8.

⁹ *Ibid.*, с. 8–10.

І. Преловська, Документальні джерела...

зазначено, що редакція подає текст листа Петлюри з Парижа до Є. Бачинського в Женеві від 6 червня 1925 року¹⁰.

Взагалі у Німеччині УАПЦ (Соборноправна) друкувала матеріали з архіву Є. Бачинського, які він очевидно надав біженцям з України. У цьому листі Симон Петлюра радив Євгену Бачинському звернутися до митрополита УАПЦ Василя Липківського з тим, щоб він надіслав йому протоколи та справоздання різних з'їздів та Соборів УАПЦ починаючи з 1919 р. Зокрема це стосується повідомлення про те, що митрополит Василь Липківський звертався до Є. Бачинського з проханням стати представником УАПЦ у Західній Європі. Тому Петлюра пише: “В цьому напрямку Ви могли б дуже багато зробити, шукаючи моральної підпори для нашої Церкви в созвучних Їй православних Церквах інших народів, або й серед тих Церков, що канонічно стоять близько до неї”¹¹.

Далі він висловив жаль з приводу того, що сумний досвід 1919–1920 рр., коли боротьба за Українську державність не супроводжувалася підготовчою працею на ґрунті церковно-релігійних інтересів, і тому така діяльність могла б у майбутньому відіграти “позитивну роль для нашої національної справи взагалі”¹². У цьому ж листі С. Петлюра констатував, що УАПЦ в Києві майже нічого не видає і тому “варто було б цю справу організувати за кордоном і в умовинах вільних організувати видавництво церковної літератури, коли видавати останню заборонено більшовиками”¹³. Наприкінці листа він радив Бачинському бути обережним у листуванні і не давати ніяких натяків ні на знайомство з “українською контрреволюцією”, ні з “петлюрівськими агентами”, бо це може зашкодити і діяльності самого Є. Бачинського і митрополитові Василю Липківському.

Наступне число “Бюлетеня” присвячене видатному діячеві УАПЦ – архієпископу Харківському і всієї Слобожанщини Олександру Яреценку¹⁴, фото якого опубліковано на початку числа, а біографічна

¹⁰ *Бюлетень Благовісництва й Красвої Ради УАПЦ...*, 1(11) (Інгольштадт, 1956) 11–14.

¹¹ *Ibid.*, с. 12.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*, с. 13.

¹⁴ *Бюлетень Благовісництва й Красвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині. УАПЦ (Соборноправна)*, ред. Благовісник і Голова Красвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині прот. Митрофан Явдась, 2(12) (Інгольштадт, 1956) 32 с.

стаття, присвячена 30-й річниці арешту і заслання – на наступних сторінках¹⁵. Це число “Бюлетеня” припало на Великдень, тому було вміщено Великодне привітання правлячого єпископа Євгена Бачинського Західньо-Європейської дієцезії УАПЦ Соборноправної Київської до всечесного духівництва і всіх побожних вірних нашої Округової Церкви та на всій діаспорі перебуваючих від 6 травня 1956 р. в Ружмоні, Швейцарія¹⁶.

У цьому ж “Бюлетені” опубліковано текст резолюції Великих Покрівських Зборів УАПЦ (Соборноправної) в Західній Німеччині 25–26 грудня 1955 р., яка власне була відповіддю на анатемування її з боку УАПЦ на чужині під проводом митрополита Полікарпа (Сікорського)¹⁷. Далі надруковано відкритий лист до Редакції “Бюлетеня” і особисто до отця-редактора часопису від вдови о. Івана Гаращенко Катерини від 8 лютого 1956 р., з Міннеаполісу, США¹⁸. З цього ж числа можна дізнатися про обставини життя УАПЦ в Західній Німеччині, про діяльність ієрархів УАПЦ (Соборноправної) та проблеми, пов’язані з протистоянням різних частин УАПЦ після проголошення анатем на УАПЦ (Соборноправну)¹⁹.

Третє число “Бюлетеня” за 1956 рік містить біографічні матеріали про митрополита УАПЦ Миколая Борецького (1927–1930)²⁰. На початку числа є його фото в архієрейському облаченні, яке очевидно було взято з колективної світлини єпископату УАПЦ 1921–1926 рр., а після цього подано матеріали його життєпису²¹.

Далі в цьому числі друкуються матеріали з архіву єпископа УАПЦ Євгена Бачинського, зокрема його лист від 8 жовтня 1928 р. до митрополита Миколая Борецького з подяками за надіслані листи та інформації²², та лист Голови Директорії УНР Симона Петлюри до Євгена Бачинського від 16 вересня 1925 р., в якому йдеться про вихід

¹⁵ *Бюлетень Благовісництва й Краєвої Ради УАПЦ...*, 2(12) (Інгольштадт, 1956) 7–12.

¹⁶ *Ibid.*, с. 2–6.

¹⁷ *Ibid.*, с. 19–22.

¹⁸ *Ibid.*, с. 23–24.

¹⁹ *Ibid.*, с. 28–31.

²⁰ *Бюлетень Благовісництва й Краєвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині. УАПЦ (Соборноправна)*, ред. Благовісник і Голова Краєвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині прот. Митрофан Явдась, 3(13) (Інгольштадт, 1956) 32 с.

²¹ *Бюлетень Благовісництва й Краєвої Ради УАПЦ...*, 3(13) (Інгольштадт, 1956) 1–7.

²² *Ibid.*, с. 7.

І. Преловська, Документальні джерела...

першого числа емігрантського часопису в Парижі та прохання надсилати до нього матеріали про церковний рух в Україні²³. Тут же вміщено фото Головного Отамана Директорії УНР С. Петлюри у траурній рамці з повідомленням, що воно надруковане до 30-ої річниці з дня смерті.

У цьому числі “Бюлетеня” опубліковані спогади Отамана Вогоня про маловідомий факт з життя митрополита Василя Липківського, коли він благословив війська УПА в Україні²⁴, статтю Аркадія Яременка “Пошматовані душі”, написану в Чикаго (США) 12 травня 1956 р., в якій йдеться про суперечку навколо благодатності УАПЦ 1921 р.²⁵, сторінку спогадів І. Матюшенка про діяльність архієпископа УАПЦ Геннадія (Шиприкевича) під час німецької окупації на Січеславщині²⁶.

Найбільше зацікавлення викликають оприлюднені в цьому числі документи: 1) витяг з листа прот. Юрія Шумовського до єп. Рівненського Платона (Артем’юка), канцлера Св. Синоду УАПЦ від 19 грудня 1945 р.²⁷ та текст відповіді парафіяльної Ради УАПЦ (Соборноправної) в м. Фарелі (Західна Німеччина) архієпископу Григорію Огійчуку до Чикаго, США від 8 квітня 1956 року²⁸.

У другому документі, підписаному головою парафіяльної Ради УАПЦ (Соборноправної) у м. Фарелі (Західна Німеччина) Карпом Горобцем та членами – В. Потаповим, І. Плакущим та А. Євсюковою, міститься пряме звинувачення єдиного на той час єпископа УАПЦ (С) Григорія Огійчука, який приєднався до цієї Церкви, вийшовши зі складу УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським) у порушенні головних засад діяльності УАПЦ (Соборноправної)²⁹.

Наприкінці числа вміщено інформацію про діяльність Церковно-Історичної Комісії Краєвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині, яка започаткувала видання історичних документів відродженої УАПЦ в 1921 р. на “Рідних Землях України”³⁰. З цього повідомлення можна довідатись про список жертводавців на цю справу, а також про те, що отримані

²³ *Бюлетень Благовісництва й Краєвої Ради УАПЦ...*, 3(13) (Інгольштадт, 1956) 9.

²⁴ *Ibid.*, с. 10–11.

²⁵ *Ibid.*, с. 11–15.

²⁶ *Ibid.*, с. 16–18.

²⁷ *Ibid.*, с. 18–19.

²⁸ *Ibid.*, с. 19–23.

²⁹ *Бюлетень Благовісництва й Краєвої Ради УАПЦ...*, 3(13) (Інгольштадт, 1956) 19–23.

³⁰ *Ibid.*, с. 24–25.

150 доларів прот. Митрофан Явдась вжив на видання свого збірника історичних документів УАПЦ³¹.

Наступне число “Бюлетеня” починається матеріалами про архієпископа УАПЦ Нестора Шараївського³², де на першій сторінці вміщено його фото і далі оприлюднено матеріали до біографії³³ та опубліковано текст листа Нестора Шараївського до Євгена Бачинського від 27 листопада 1927 р., тобто щойно після усунення його і митрополита Василя Липківського на Другому Всеукраїнському православному церковному Соборі УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року³⁴.

У листі він шляхетно оцінює болісний факт своєї резигнації, висловлює сподівання, що нові люди з новими силами краще будуть працювати і просить Євгена Бачинського продовжувати свою корисну працю за кордоном для розвитку УАПЦ³⁵. У цьому ж числі “Бюлетеня” надруковано статтю Аркадія Яременка “Липківці”, написану в Чикаго (США) 12 липня 1956 року³⁶. У цій публікації окрім історичного нарису з історії УАПЦ 1921 р. викладаються обставини зв’язку цієї Церкви з Ашаффенбурзьким з’їздом 25–26 серпня 1947 р. в Німеччині. До тексту статті додано Меморандум до Священного Собору Єпископів УАПЦ від 13 травня 1947 р., яке підписали 276 членів наради українського православного громадянства³⁷. Цей Меморандум є важливим у справі вивчення обставин утворення УАПЦ (Соборно-правної), оскільки основні тези було декларовано до офіційного розколу УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським).

Тут же надруковані матеріали, які стосуються діяльності УАПЦ в еміграції, – лист митрополита Полікарпа (Сікорського) до організатора Ашаффенбурзького з’їзду Івана Гаращенко від 3 жовтня 1947 року³⁸, текст протоколу наради чотирьох єпископів у роки окупації України – Ніканора (Абрамовича), Ігоря (Губи), Сильвестра (Гаєвського) та Гри-

³¹ Протопресвітер Митрофан Явдась, *Українська Автокефальна Православна Церква...*

³² *Бюлетень Благовісництва й Красвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині. УАПЦ (Соборно-правна)*, ред. Благовісник і Голова Красвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині прот. Митрофан Явдась, 4(14) (Інгольштадт, 1956) 32 с.

³³ *Ibid.*, с. 2–5.

³⁴ *Ibid.*, с. 6–8.

³⁵ *Бюлетень Благовісництва й Красвої Ради УАПЦ.*, 4(14) (Інгольштадт, 1956) 8.

³⁶ *Ibid.*, с. 8–19.

³⁷ *Ibid.*, с. 19–23.

³⁸ *Ibid.*, с. 24–25.

І. Преловська, Документальні джерела...

горія (Огійчука)³⁹. Завершується це число хронікою подій з життя парафій УАПЦ (Соборноправної) в Західній Німеччині⁴⁰.

У числі № 5 “Бюлетеня” друкувалися матеріали до життєпису архієпископа Степана Орлика-Волинського⁴¹: фото на першій сторінці та біографічний нарис⁴². З інших матеріалів цього числа можна навести документи з архіву Керуючого Західно-Європейською Дієцезією УАПЦ (Соборноправної) єпископа Євгена Бачинського, зокрема статтю проф. Сергія Шелухіна “Про повстання УАПЦ і боротьбу з нею ворогів відродження України”, яку датовано 5 лютого 1926 року⁴³.

Важливою для дослідження є стаття прот. Петра Маєвського під назвою “Що нам далі робити?”⁴⁴. У цьому ж числі було вміщено витяги з епістолярних документів з архіву єпископа Євгена Бачинського⁴⁵. Цікавими для дослідження життя УАПЦ у таборний період існування парафій УАПЦ (Соборноправної) є наступний розділ часопису “Матеріали з історії УАПЦ в еміграції”, в якому вміщено спогади протопресвитера о. Григорія Антохіва про діяльність парафії УАПЦ (Соборноправної) у м. Ганновері впродовж 1946–1949 рр.⁴⁶.

Джерелом для вивчення обставин життя УАПЦ 1921 р. слугують невеликі за обсягом спогади учасників тих подій, причому цінувались подробиці зустрічей з очільниками УАПЦ, участь у богослужіннях та Всеукраїнських Соборах. Одними з таких невеличких спогадів вірного УАПЦ (Соборноправної) є спогади І. Якиміва-Метана⁴⁷, який у свій час зустрічався з митрополитом Василем Липківським. Саме з благословіння митрополита Василя він і розпочав свою працю по розбудові УАПЦ в Сибіру, Забайкаллі, Амурщині, Усурійщині, Приморщині (Зелений Клин), Манчжурії і навіть у Китаї.

³⁹ *Бюлетень Благівісництва й Красвої Ради УАПЦ...*, 4(14) (Інгольштадт, 1956), с. 25–28.

⁴⁰ *Ibid.*, с. 31–32.

⁴¹ *Бюлетень Благівісництва й Красвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині. УАПЦ (Соборноправна)*, ред. Благівісник і Голова Красвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині прот. Митрофан Явдась, 5(15) (Інгольштадт 1956) 32 с.

⁴² *Ibid.*, с. 2–5.

⁴³ *Бюлетень Благівісництва й Красвої Ради УАПЦ...*, 5(15) (Інгольштадт, 1956) 6–12.

⁴⁴ *Ibid.*, с. 12–14.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 18–22.

⁴⁶ *Ibid.*, с. 23–28.

⁴⁷ І. Якимів-Метан, *Святий спогад*, Бюлетень Благівісництва й Красвої Ради УАПЦ..., 5(15) (Інгольштадт, 1956) 29–30.

Практично весь останній з віднайдених чисел “Бюлетеня” починається життєписом єпископа УАПЦ (Соборноправної) Євгена Бачинського⁴⁸, який присвячено біографії та обставинам його висвяти⁴⁹, публікуються фотокопії всіх документів, які стосувалися цієї висвяти⁵⁰. Ймовірно, таке докладне висвітлення проблеми висвяти з уміщенням відбитків грамот були зумовлене тим тривалим протистоянням, яке утворилося внаслідок розколу в середовищі УАПЦ і кожен крок ворогуючих сторін ретельно відслідковувався і коментувався в пресі. Тому обставини висвяти єпископа УАПЦ (Соборноправної) вимагали саме найдокладнішого висвітлення і неспростовних доказів.

Актуально сьогодні виглядає останній документ, уміщений у цьому часописі, – “Меморандум пленуму Всеукраїнської Православної Церковної Ради відносно єднання Церков і вселенськості Церкви”⁵¹, який було підготовлено десь до Другого Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р., оскільки наявні підписи членів ВПЦР у складі до 1927 р. У документі йшлося про те, що розуміли під утворенням єдиної Церкви діячі УАПЦ. Наприкінці надруковано відбиток останньої сторінки документа за підписами митрополита УАПЦ Василя Липківського та членів ВПЦР архієпископів Нестора Шараївського, Івана Павловського, Антонія Гриневича, Константина Малюшкевича, єпископів Конона Бея, Володимира Самборського, Володимира Дахівника-Дахівського та інших⁵².

Можна висловити припущення, що таких чисел періодичних видань УАПЦ (Соборноправної), незважаючи на таборову скруту і обмеження, було більше, але на сьогодні вони є важкодоступними для дослідження. Цінність цих видань як джерела є великою, оскільки це були перші спроби зафіксувати документальну інформацію та свідчення очевидців після тривалої перерви у видавничій справі в УРСР 1930–1940-х рр. Після періоду політичних репресій, знищення церковного життя в підрадянській Україні, закінчення Другої Світової війни у цих виданнях з’явилася можливість продовжити церковно-видавничу справу УАПЦ.

⁴⁸ *Бюлетень Благовісництва й Красвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині. УАПЦ (Соборно-правна)*, ред. Благовісник і Голова Красвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині прот. Митрофан Явдась, 6(16) (Інгольштадт, 1956) 32 с.

⁴⁹ *Бюлетень Благовісництва й Красвої Ради УАПЦ..*, 6(16) (Інгольштадт, 1956) 2–8.

⁵⁰ *Ibid.*, с. 8–24.

⁵¹ *Ibid.*, с. 24–31.

⁵² *Ibid.*, с. 31.

ЛИСТУВАННЯ ПРОВІДНИХ ДІЯЧІВ ОУН ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ

Листування провідних діячів ОУН, про яке йдеться в цій статті, знаходиться в фондах Архіву ОУН у Києві. Архів працює в Києві з другої половини 1990-х років, зараз його фонди розміщено при бібліотеці ім. Олега Ольжича. В архіві зберігаються документи Організації українських націоналістів від моменту створення організації у 1929 році і аж до 2000-х рр. Документи 1929–1940 рр. (до періоду розколу ОУН) є документами єдиної організації, а після 1940 р. – це документи ОУН під проводом Андрія Мельника та його наступників: Олега Штуля, Дениса Квітковського та Миколи Плав'юка. Більшу частину документів становлять особові фонди провідних діячів організації. А в цих особових фондах майже 90 відсотків документів складають листи. І то не дивно, адже осередки організації були створені в різних країнах Європи, Америки, на Далекому Сході (Харбін), а після Другої світової війни ще й в Австралії. Тому листування було протягом тривалого часу єдиною можливістю спілкування поміж членами проводу ОУН та організаційним активом.

Від самого початку існування ОУН так склалися об'єктивні обставини, що навіть члени Проводу українських націоналістів (ПУН) мешкали в різних країнах. А декому доводилося ще й постійно переїжджати з країни в країну, часто через політичні переслідування. Так, голова ПУН Євген Коновалець у 1920-х – 1930-х рр. мешкав у Львові, Відні, Берліні, Женеві, Римі. Микола Сціборський мешкав у Празі, Відні, Парижі. Дмитро Андрієвський у Брюсселі, Володимир Мартинець та Омелян Сенік у Празі, Євген Онацький у Римі, Роман Сушко у Відні і т. д. Збиралися разом вони кілька разів на рік, як правило у Відні, Берліні чи Празі, інколи проводили конференції з представниками Крайової Екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях. А решту часу спілкувалися шляхом листування. Тому й листи складають основний масив документів в особових фондах членів організації.

У листуванні провідних діячів ОУН обговорювалися природньо важливі організаційні питання: устрій організації, ідеологічні засади діяльності, методи поширення впливу організації на українське населення на українських землях та серед української спільноти за кордо-

ном. З середини 1930-х рр., коли стала очевидною неминучість нової війни, активно обговорювалися питання підготовки національної революції для боротьби за здобуття Української Самостійної Соборної Держави. Разом з тим, у зазначених листах можна зустріти й інформацію про українські громади за кордоном. Особливо це стосується того періоду, коли на цих теренах ОУН створювала свої місцеві організації або різні товариства чи організації, дружні до ОУН, як їх ще називали “ідеологічно споріднені”.

Можна виділити два такі періоди. Перший період – кінець 1920-х – початок 1930-х рр. Після заснування ОУН у 1929 р. почалося створення місцевих організацій на українських землях та поза їх межами. Відповідно до Устрою ОУН, прийнятому на I конгресі ОУН, всі організації ділилися на Краї та Терени¹. Краї створювалися на українських землях, Терени, відповідно, на чужині. Якщо в країні було багато членів організації, то Терен міг бути поділений на дрібніші Відділи ОУН. Другий період – друга половина 1940-х – початок 1950-х рр. Він збігається у часі з повоєнною хвилею еміграції українців. У цей час значно поповнилися кількісно ті організації, що вже існували до війни, та виникли нові (в Австралії, Великій Британії, Швеції).

Інформація про українські громади міститься й у тих листах, де обговорювалися різні фінансові проекти. Як правило, це стосується листування Голови ПУН або фінансового референта та його помічників з представниками теренових організацій. Фінансування діяльності організації було важливою й одночасно надзвичайно важкою проблемою. Більшість українців, що опинилися на еміграції, знаходилися в скрутних матеріальних умовах. Коштів, які збиралися як членські внески та пожертви, не вистачало. Багато грошей потребувала видавничо-пропагандивна діяльність. Не менші суми витрачалися на адвокатів під час судових процесів над членами УВО та ОУН, на допомогу політв'язням, на закупку зброї під час підготовки до збройної боротьби. Тому час від часу у членів ПУН виникали ідеї створити своє комерційне підприємство, прибутки від якого витрачалися б на потреби організації. Йшлося про заснування свого видавництва та типографії, де можна було б друкувати націоналістичну літературу та ще й заробляти якісь кошти, або хоча б покривати витрати. Водночас це були б і робочі місця для українців на еміграції.

¹ Див.: З. Книш, *При джерелах організованого націоналізму*, Торонто, 1970, с. 168.

Ю. Черченко, Листування провідних діячів ОУН...

Також були й інші проекти, зокрема було відкрито крамницю в Канаді. Обговорювалися в листуванні також фінансові проекти в Бразилії (Курітіба). Але найбільшим фінансовим донором ОУН став Український Визвольний Фонд, заснований на початку 1930-х рр. в Канаді.

Обговорюючи різні такі проекти, члени ПУН відповідно цікавилися станом українських громад у тих місцевостях, їх кількісним складом, політичними настроями, релігійно-конфесійними уподобаннями для того, щоби прогнозувати ступінь підтримки можливої підприємницької діяльності. Також розглядалися кандидатури людей, які користувалися довірою громади й були би здатні очолити підприємство.

Політичні настрої в українських громадах члени ПУН та інші чільні діячі ОУН аналізували також, коли організація намагалася провести якісь помітні акції на міжнародній арені й залучити до участі в них українців з країн Європи та Америки. Так було зокрема в 1931 р., коли була організована в багатьох країнах протестна акція проти вбивств та тортур серед мирного українського населення Галичини під час так званої “пацифікації”.

Тема української еміграції в листуванні чільних членів ОУН вже частково висвітлювалася в науковій літературі². Але масив документів великий і різноманітний за географією та змістом і тому ще багато сюжетів залишилися поза увагою дослідників. Навіть ті документи, що були вже опубліковані, ще недостатньо використані науковцями.

Оскільки масив листування в архіві є значним, то для ілюстрації сказаного вище ми розглянемо в цій статті 2 фрагменти з листування голови ПУН Євгена Коновальця: його листування з членом ПУН Дмитром Андрієвським та кореспонденцію з товаришами з Канади. Листування Євгена Коновальця з Дмитром Андрієвським, яке нараховує 282 документи, вже було опубліковане в серії збірників документів “Документи і матеріали з історії ОУН”³. Дмитро Андрієвський до початку Другої світової війни жив у Бельгії. В його листах дещо можна прочитати про українське громадське життя в цій країні. Під

² Ю. Черченко, Д. Бурім, *Документи Богдана Кентржинського про українські громади в Німеччині та країнах Скандинавії*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 24 (К., 2012) 597–623; Ю. Черченко, *Листування Євгена Коновальця про життя українських громад в країнах Європи та Америки*. Системні зміни в українському суспільстві першої половини ХХ століття: Структура джерельної бази дослідження, К., 2015, с. 173–185.

³ *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, частина 2. *Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 рр.)*, упор. Ю. Черченко; наук. ред. Н. Миронець, К., 2007, 535 с.

час підготовки до скликання I конгресу ОУН у грудні 1927 р. Андрієвський пише в листі до Коновальця таке: “На жаль обставини в Брюсельській Громаді зложились дуже невідгідно для нас... Зрештою наша громада є дуже мало цікава. Інша річ Лієжська. Там більше люду, люди молоді і свідомі – головно буковинці. До них їздив я спеціально, робив доклад про Рух Укр[аїнських] Нац[іоналістів], здобув співчуття і зібрав дещо грошей⁴. Але все ж через малий термін доведеться навіть і на одну лісту додавати своїх. Другу ж поверну порожню... Зараз дебатуються питання створення одного Проводу чи Централі для всіх українських гуртків в Бельгії”⁵. Наступного місяця в січні 1928 р. Андрієвський знову повідомляє Коновальця про події в Бельгії: “Щодо відносин серед української еміграції в Бельгії то мені нема чого сказати. В Лієжі до мене поставилися досить симпатично і зібрали 110 франків. То було перед Святами ... В неділю має відбутись Святочна Академія з приводу роковин, на якій я маю виголосити доклад по-французьки. В лютому маєм улаштувати Вечірку, в якій всі ми члени Громади беремо по мірі сил чинну участь”⁶.

В одному з листів до полковника Коновальця в жовтні 1930 р. Андрієвський вказує на необхідність додержання суворої конспірації в організаційних справах. І як доказ наводить чутки про УВО, що поширювалися в Бельгії. “Добре робите, що заліплюєте ті куверти, здається було допущено немало недбалості в конспірації. Можу лише твердити, що в Лієжі всі горобці цвірінькають про УВО”⁷.

Завдяки клопотанням представників української еміграції в Брюсселі, передусім Дмитра Андрієвського, в Королівському музеї армії було відкрито український військовий відділ. Про цей факт йшлося в листуванні Коновальця з Андрієвським у травні 1931 р. У листі від 11 травня 1931 р. полковник Коновалець писав: “Напишіть як відбулося свято інавгурації Українського військового відділу при Музеї в Брюсселі”⁸. У відповіді в листі від 14 травня Андрієвський повідомляв: “Відкриття Відділу випало дуже добре. Дякую за телеграми, але вони сильно змішали Дирекцію Музею. На неї очевидно був натиск з боку поляків. Майте на увазі, що в Королівським Музею заступлені лише

⁴ Йдеться про збір коштів для підготовки конгресу ОУН.

⁵ *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, частина 2, с. 62–63.

⁶ *Ibid.*, с. 67.

⁷ *Ibid.*, с. 153.

⁸ *Ibid.*, с. 235.

Ю. Черченко, Листування провідних діячів ОУН...

державні нації і то не всі. Україна є винятком. Тому уникалося всякої політики. Телеграми мусів я забрати і нікому не показувати. Запитайте пана Панейка чому ані він, ані Вишиваний не відповіли на наші запрошення. Петлюрівці повелися інакше. Сими днями надішло образки, з яких побачите, що ми щось зробили”⁹.

Детальніше про музейні справи Андрієвський пише Коновальцеві в листі від 24 травня 1931 р.: “Ми плянуємо зробити галерею наших військових з однокордонних портретів розміру 15 на 20 сантиметрів найменше. Але зрештою доси ще не маємо сего формату жадної фотографії. Збільшення з невеликого, але доброго негативу в Брюсселі коштує коло 10 франків. Коли би Ви спромоглися зробити готові позитиви, себто відбитки, ми би були дуже вдячні. Справа с закупном одностроя стоїть так, що сам директор за ним колись питав і хотів купити. Але тоді ще ми не мали третього манекена. В кожному разі гадаю, що він не відмовиться купити однострій і нині. Отже, прошу списати точно всі речі і їх стан, означити ціну і переслати мені... Будем завжди раді і вдячні одержати якісь нові матеріали для Музея. Здається він у нас буде дуже а дуже поважним. На жаль я не знаю хто і що міг би постачати Вам писані матеріали для часопису. Або краще знаю, що таких матеріалів в Бельгії нема. Коли треба було писати нарис української військової історії довелось братись до неї мені, невійськовому”¹⁰.

У Бельгії також навчалися студенти з України. В місті Лювені знаходився відомий католицький університет, заснований ще в 1425 р. Перші українські студенти з’явилися в Лювенському католицькому університеті у 1925 р. В 1929 р. в Лієжі було засновано “Національний союз українських студентів”, а в 1931 р. ця організація також була створена в Лювені. Це сталося тому, що у 1931–1932 академічному році за допомогою бельгійського єзуїта о. Роберта Журдена при співпраці з українськими священниками УГКЦ на студії до Лювена приїхало 53 українських студентів і три студентки (група 56), переважно з Галичини. Разом з ними приїхав о. Роман Хомин, якого митрополит Шептицький вислав до Лювену як капелана студентів. Про перебування українських студентів у Лювені також можна дещо дізнатися з листування Дмитра Андрієвського з Євгеном Коновальцем. Зокрема, в

⁹ *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, частина 2, с. 236.

¹⁰ *Ibid.*, с. 239.

листі від 7 березня 1933 р. Андрієвський повідомляє, що українські студенти побували з концертами в 5-ти містах Бельгії¹¹.

З листування Дмитра Андрієвського з Євгеном Коновальцем за 1933 р. можна дізнатися також про реакцію українців у Бельгії на голодомор у Радянській Україні. У своїх листах до полковника Коновальця Андрієвський інформує його про зустрічі з представниками Бельгійського Червоного Хреста, про інформацію в друкованих виданнях стосовно голодомору. Він обіцяє переслати Коновальцю деякі пропагандивні матеріали, що розповсюджувалися в Бельгії: французькі переклади шести листів з України, друковані в Україні, брошуру про голод, видану в Брюсселі, а також меморандум, який передбачалося розіслати великій кількості осіб¹².

Дмитро Андрієвський очолював створене в Бельгії в 1931 р. Об'єднання українських організацій на чужині. Ця організація також включилася в міжнародну акцію допомоги голодаючому населенню в УСРР. Андрієвський у цьому ж листі повідомляв Коновальця: “Рятункова акція з рамен Об'єднання розвивається добре. У Франції вже зібрано понад 3000, у Бельгії коло 1000, приходять гроші з Болгарії”¹³.

У листуванні провідних членів ОУН можна знайти інформацію також про видатних українських діячів на еміграції. Зокрема, в листуванні Євгена Коновальця час від часу з'являлися матеріали, присвячені Дмитру Донцову. Євген Коновалець завжди з глибокою повагою ставився до Дмитра Донцова. Ще будучи студентом, Коновалець у липні 1913 р. на II Всеукраїнському Студентському З'їзді у Львові слухав реферат Дмитра Донцова “Сучасне політичне положення і наші завдання”. Цей реферат вразив Коновальця і пізніше він, згадуючи про виступ Донцова, наголошував на тому, що в тих умовах, завдяки своїй широкій та сміливій концепції, реферат став справжньою сенсацією¹⁴. Тому Євген Коновалець постійно намагався залучити Дмитра Донцова до участі в організаціях, що уособлювали в собі український визвольний рух. Перша така спроба відбулася в 1923–1924 рр., коли Дмитра Донцова запросили редагувати “Заграву” – орган Української партії національної роботи, який фактично фінансувався Українською війсь-

¹¹ *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, частина 2, с. 353.

¹² *Ibid.*, с. 382.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ О. Грицай, *Життя і діяльність Євгена Коновальця до революції 1917 р.*, Євген Коновалець та його доба, Мюнхен, 1974, с. 32, 33.

Ю. Черченко, Листування провідних діячів ОУН...

ковою організацією (УВО). Але ця спроба вийшла невдалою. Донцов нарікав на те, що УВО начебто погано фінансувала “Заграву”, через що це видання, мовляв, припинило існування. З того часу у Донцова зіпсувалися стосунки з Коновальцем, що позначилося в подальшому і на його ставленні до ОУН¹⁵.

У 1933 р. Коновалець знову пропонував Донцову співпрацювати з ОУН у видавничій справі. Про це зокрема йшлося в листуванні Коновальця з Андрієвським у лютому 1933 р. На жаль, при підготовці збірника до публікації, упорядник неправильно розшифрував ініціали ДД як Дмитро Демчук – член ПУН, керівник фінансової референтури в 1929–1931 рр., а відтак вишкільної референтури. Адже його з Донцовим у цьому листуванні позначали однаково, ініціалами ДД. Насправді в листуванні йшлося про Дмитра Донцова. Передбачалося, що Донцов буде редагувати українське націоналістичне видання в Парижі, можливо йшлося про газету “Українське слово”, яка того ж року почала виходити в столиці Франції. На це виділялися певні кошти. Як зазначав Дмитро Андрієвський у листі до Євгена Коновальця від 16 лютого 1933 р.: “З листа до ДД вичитав я про поліпшення нашого матеріального становища”¹⁶. В тому ж листі він дуже скептично оцінює націоналістичні погляди Донцова: “Моє глибоке і давнє переконання, що ДД не є ніякий націоналіст ні по духу, ні по переконанням ні по характеру. Хай він сам того не розуміє, а я певен, що рано чи пізно він від нас відійде, або ми матимемо з ним труднощі”¹⁷.

Євген Коновалець у відповідь у своєму листі від 25 лютого 1933 р. написав про Дмитра Донцова такі слова: “В оцінці ДД Ви попадаєте в певну крайність. Можливо, що він не є стопроцентовий націоналіст, все ж таки відтручувати його від нас я не бачу ніякої рації... Я ДД ще остаточно не збагнув, але на підставі моїх переведених над ним студій я тверджу, що в нього є сильний і твердий характер і що в тому напрямку йому нічого закинути не можна. Він є може необтесаний, дещо різкий, через що співпраця з ним є трохи важча, він може ще не є як слід оформлений, але це до певної міри знову наша вина, що ми його замало до співпраці притягали. Зрештою – Боже мій – чи всі ми в

¹⁵ Детальніше про це див.: Ю. Черченко, *Неопубліковані листи Дмитра Донцова до Дмитра Андрієвського (1927–1928)*, Історичний журнал, 1 (2006) 97, 98.

¹⁶ *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, частина 2, с. 346.

¹⁷ *Ibid.*, с. 347–348.

бігу праці не оформлювалися даліше і чи всі ми можемо з чистою совістю сказати собі, що ми вже є стопроцентові націоналісти? Я думаю, що ДД має певні цінності і тому над ним до порядку денного ми перейти не можемо”¹⁸.

У листуванні Євгена Коновальця з Дмитром Андрієвським, як вже зазначалося, переважно міститься інформація про українські громади в Європі. Проте, у фонді Євгена Коновальця також є його листування з представниками українських громад США та Канади, зокрема, з Іваном Гуляєм, Дмитром Геричем, Євстахієм Василюшином та іншими членами Управи Української стрілецької громади в Канаді (УСГ). Всього це листування нараховує понад 110 документів – точної цифри не подаємо через те, що авторство декількох листів ще остаточно не встановлене.

З листування Євгена Коновальця з діячами Української стрілецької громади в Канаді ми дізнаємося, що Коновалець уважно стежив за розвитком українських організацій на американському континенті. В 1920-х рр. туди виїхало багато колишніх учасників української революції 1917–1920 рр., зокрема колишні січові стрільці. “...Найбільший вплив у Канаду української військової еміграції почався в 1925 році, коли то в Йозефові (на Чехословаччині) розв'язано український військовий табір. Вояки з того табору вертались у Батьківщину, інші оставлялись у Чехословаччині й подались на заробітки, решта розбрилась по цілому світові. Багато з цих останніх прибували в Канаду й ставали до праці на фармах, фабриках і залізничних шляхах. За пару років по всіх усюдах цього краю, від Атлантики до Пацифік, вже можна було стрінути був. вояків Українських Армій”¹⁹.

Серед них були люди, яких Голова ПУН добре знав, як наприклад, Ярослав Чиж. Українські організації в США та Канаді намагалися всіляко підтримувати визвольний рух на українських землях. Такою підтримкою користувалася, насамперед, УВО від самого початку свого існування. В Архіві ОУН у Києві зберігаються листи Миколи Цеглинського, члена Екзекутивного комітету Федерації українців у Злучених Державах (США) до Андрія Мельника за січень–вересень 1922 р. У цих листах йдеться про певні суми, які федерація передавала для УВО. Так, у листі від 25 січня 1922 р. повідомляється про висилку

¹⁸ *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, частина 2, с. 350.

¹⁹ *Українська Стрілецька Громада в Канаді. 1928–1938*, Саскатун, 1938, с. 7. (Орфографія збережена при цитуванні).

Ю. Черченко, Листування провідних діячів ОУН...

чека на 500 доларів США через Віденський банк (чек Standard Bank у Нью-Йорку до Wiener Bankverein у Відні). Листа на бланку федерації підписали члени Екзекутивного комітету Микола Цеглинський, Ярослав Січинський та Іван Мартинець. Вони писали Андрієві Мельнику: “Гроші ті просимо Вас передати полковникови Коновалцеви і товаришам у Львові на допомогу Січовим Стрільцям (СС) і просимо їх ужити ту, на жаль не таку велику суму як там треба і як ми хотіли б, суму по своєму найліпшому розумінню теперішніх потреб”²⁰.

Федерація українців у США допомагала не тільки Січовим Стрільцям. М. Цеглинський згадує, що також надсилалися гроші (1 тис. дол.) Студентській Помочі у Львові²¹.

Протягом 1920-х років колишні Січові Стрільці та інші українські вояки, які були розкидані по території США і Канади, встановлюють поміж собою зв'язки. Ось як про це згадував один з фундаторів УСГ Канади та перший голова її Управи Євстахій (Остап) Василишин: “Працюючи в корабельній фірмі Кунард²², я звичайно виїздив зустрічати транспорти імігрантів до Західньої Канади. В дорозі з Сю Лукавту до Вінніпегу переходив я з вагону до вагону, відповідав на різні запитання, інформував імігрантів про все, що їх турбувало. Опісля в розмовах розпитувався я, чи нема між ними вояків колишніх українських армій. Якщо хтось зголосився, то я записував ім'я і назвище, ступінь, роки служби і адресу”²³. Таким чином він вів облік старшин і стрільців, щоб колись зорганізувати їх у товариство.

Згодом колишні вояки українських армій об'єднуються у гуртки і на основі цих гуртків протягом 1927–1928 рр. було створено окремо Українську стрілецьку громаду в США і Українську стрілецьку громаду в Канаді. Українська стрілецька громада Канади була заснована на ініціативних зборах 23 січня 1928 р. в залі Українського народного дому у Вінніпезі. Учасниками зборів були 16 колишніх українських вояків. На зборах було обрано комітет (О. Василишин, І. Гуляй, І. Іванусь, О. Штойко), що мав розробити статут й підготувати установчі збори²⁴.

²⁰ *Архів ОУН у Києві*, фонд Андрія Мельника, справа “Листи Миколи Цеглинського до Андрія Мельника (січень–вересень 1922 р.)”, арк. 2.

²¹ *Ibid.*, арк. 27.

²² Cunard Line – британська корабельна компанія, яка здійснювала рейси на трансатлантичних та круїзних маршрутах.

²³ Е. Василишин, *Твердою ходою по довгому шляху*, За честь, за славу, за народ! Збірник на золотий ювілей Української Стрільчої Громади в Канаді. 1928–1978, Торонто, 1978, с. 128.

²⁴ *Українська Стрільча Громада в Канаді. 1928–1938*, Саскатун, 1938, с. 7–8.

Після Першої світової війни ветеранські організації створювалися практично в усіх країнах-учасниках тієї війни. Серед іншого, вони піклувалися допомогою інвалідам, безробітним колишнім воякам, подекуди виявляли політичну активність. Організації колишніх українських вояків теж не оминали своєю увагою ці справи. Але той факт, що українські землі були окуповані і поділені поміж чотирма державами – СРСР, Польщею, Чехо-Словаччиною та Румунією – висував не передній план задачу національно-визвольної боротьби. Як писав Зиновій Книш про Українську стрілецьку громаду Канади: “Допомога українському народові в його боротьбі за незалежність – це був головний клич, виписаний на прапорах Української Стрілецької Громади. Допомога всестороння, політична, моральна й матеріальна всіма тими, хоч і скромними силами, що ними розпоряджали колишні українські вояки на чужині”²⁵.

Українська стрілецька громада в Канаді від самого початку свого заснування не тільки сама допомагала українському визвольному рухові, але також намагалася впливати на інші українські організації в Канаді, щоби вони допомагали морально й матеріально визвольній боротьбі на українських землях. На цьому ґрунті інколи виникали непорозуміння поміж УСГ та деякими організаціями, що не хотіли здійснювати такої допомоги, пояснюючи це тим, що у них тут на континенті потрібні кошти на організаційні потреби, на свої культурно-освітні, виховні заклади, на свою українську церкву, щоби рятувати українську молодь від “винародовлення”²⁶.

Особливо войовничо почав ставитися до УСГ Союз українських самостійників (СУС), з яким протягом певного часу до того УСГ плідно співпрацювала. Питання політики Української стрілецької громади стосовно Союзу українських самостійників часто обговорювалися в листуванні Євгена Коновальця з Іваном Гуляєм. Євген Коновалець також листувався з одним з керівників СУС Василем Свистуном і ймовірно зустрічався з ним підчас поїздки до Канади. Коновалець прагнув, щоби обидві ці організації об’єднали свої зусилля в підтримці національно-визвольного руху на українських землях. Так, у листі до І. Гуляя від 20 березня 1930 р. Є. Коновалець писав: “З тих теж мотивів я підчас мого побуту в Америці й Канаді старався довести до

²⁵ З. Книш, *Українська Стрілецька Громада в Канаді*, За честь, за славу, за народ! Збірник на золотий ювілей Української Стрілецької Громади в Канаді. 1928–1978, Торонто, 1978, с. 38.

²⁶ *Українська Стрілецька Громада в Канаді*, с. 13.

Ю. Черченко, Листування провідних діячів ОУН...

якогось порозуміння і “модус вівенді” між Стрілецькими Громадами і СУС. Я вже тоді зорієнтувався, що СУС є найбільше підходячим для нас контрагентом. Рівночасно здавав я собі справу, що СГ не може ані злучитися з СУС ані теж піддатися диктатові СУС, а навпаки мусить вона задержати повну свободу рухів...”²⁷. Проте подальший розвиток подій показав, що між керівництвом цих двох організацій час від часу виникали певні непорозуміння і врешті Коновалець був змушений відмовитись від ідеї співпраці з СУС.

Другою важливою темою листування Євгена Коновальця з представниками УСГ Канади була необхідність видавання власного періодичного друкованого органу. В листі до І. Гуляя від 15 липня 1930 р. Є. Коновалець писав: “Крім цього на мою думку необхідно Вам подумати над видаванням Вашого органу, бо тільки ця організація може правильно розвиватися, яка має свою публичну трибуну... Я Вам писав вже, що з тим моментом, коли Ви рішиться видавати хоч би бюлетин від СГ, то ми Вам будемо надсилати матеріал і в цей спосіб допоможемо Вам в цьому ділі. Прошу тільки начинати а я певний, що діло піде вперед”²⁸.

УСГ в Канаді почала видавати місячник “Стрілецькі Вісті”. Останній випуск цього видання вийшов 20 грудня 1932 р. З березня 1932 р. Управа УСГ почала розміщувати свої матеріали в газеті “Новий Шлях”. Після ліквідації “Стрілецьких Вістей” УСГ дістала свою постійну сторінку в “Новому Шляху”. В той же час Управа УСГ вела переговори з метою отримати газету у свою власність. УСГ в Канаді в 1932–33 рр. з метою залучення до своєї роботи широкого кола українців заснувало Українське національне об’єднання (УНО). З часом часопис “Новий шлях” стає органом УНО в Канаді.

З метою поширення української літератури ще в 1930 р. УСГ заснувала книжкову кооперативу “Калина”. Ініціатором створення цієї кооперативи був В. Топольницький, першим керівником В. Рурик. Кооперативі “Калина” вдалося нав’язати контакти з різними українськими видавництвами в Європі, в першу чергу з видавництвом “Червона калина” у Львові.

Листування Євгена Коновальця з членами УСГ в Канаді, що зберігається в Архіві ОУН у Києві (так само як і листування з Дмит-

²⁷ *Архів ОУН у Києві*, фонд Є. Коновальця, спр. “Листування Є. Коновальця з І. Гуляєм та Українською стрілецькою громадою в Канаді”, арк. 35.

²⁸ *Ibid.*, 48зв.

ром Андрієвським), хронологічно завершується 1934-м роком. Хоча, звісно, воно тривало й надалі, але очевидно не збереглося. Чому саме 1934-й рік? На нашу думку, це пов'язано з вбивством у Польщі міністра Броніслава Перацького. Адже після цього теракту на вимогу польської влади в низці європейських країн (зокрема в Німеччині й Чехо-Словаччині) були проведені обшуки у багатьох членів ОУН. В Чехо-Словаччині до рук поліції потрапили документи так званого Архіву Сеника. А у Євгена Коновальця виникли проблеми з перебуванням у Швейцарії, які ще ускладнювалися намаганням радянських агентів зчинити на нього замах. Врешті наступного року Коновальцеві довелося переїхати на постійний побут до Риму. Очевидно, що передбачаючи свій переїзд Коновалець передав частину свого архіву до канцелярії ПУН, де вона й збереглася завдяки зусиллям Михайла Селешка.

Для прикладу, в кінці статті ми наводимо один з документів – текст листа голови Управи УСГ Івана Гуляя до Євгена Коновальця. Текст публікується без змін у повній відповідності до оригіналу.

Лист І. Гуляя до Є. Коновальця від 8 травня 1934 р.

Дня 8 травня, 1934.
Вінніпег, Ман[ітоба]

В[исоко]поважаний пане полковнику.

Вашого листа з 29.III.34 одержав, як також витяг з листів Окея²⁹ до В[ас], за що щиро дякую. З відповіддю здержався дещо тому, що хотів Вам подати біжучий звіт про стан моїх заходів для оздоровлення організації в К[анаді] та щойно нині можу це зробити.

1. На пропозицію Дуба тепер справи в нас вирішують: Дуб, Скала, Гонта і я. Ваших листів я не пересилаю їм, але в дусі їх стараюся справу представити. Повищу копію як також попередні обіжники вислав я їм також і більше нікому. Попередні обіжники я дав прочитати, а також післяв копію винятково Гультаєві, бо він є в об'їзді і на мою думку повинен знати їх.

²⁹ Окей – псевдонім члена ОУН Євгена Ляховича.

Ю. Черченко, Листування провідних діячів ОУН...

2. Наперед відповідаю на Вашого листа: А) Минувшого листа я не вислав нічого лише тому, що Н[овий] Ш[лях] засипав нас в Вінніпегу телеграмами і ми мусіли випорожнити касу та вислати їм \$ 225.00. Нині висилаю рівночасно з тим листом телеграфічно \$100.00 до звичайного місця, як попередні. Коли вдасться нам стягнути гроші, які ми видали на Н. Ш., то вишлемо також таку саму суму на другий місяць, я вірю, що це виконаю. Сподіюсь, що Вам то не буде тепер так болючим, бо делегат в Зл[учених] Д[ержавах] мусить також вже мати змогу помочти. Прошу о відповідь на мою пропозицію в попереднім листі в справі вирівняння залеглостей, бо я мушу якусь грошову політику завести і знати напевно, як вилізи з того положення, в яке УСГ залізла.

Б) Делегат на жаль не звязався зі мною і не маю від нього за весь час жадних інформацій. Я одержав всего кілька слів від нього сей час по його приїзді до Нью Йорку з повідомленням, що приїхав і більше нічого та не знаю, яка тому причина. Я вислав копію листа до Вас також до дел[егата] Гриб[а]³⁰, а також написав одного листа, але на тім і остало і навіть не маю потвердження одержання того листа.

В) В справі хибного висунення тези, що УВО бореться з займанцями, а ОУН веде заграничну політику, пишу до редактора і прошу, щоби уважав на те, що приймає до друку на будуче.

Г) З Пернаровським така історія: При організації УНО³¹ в Саскатуні була в нас погоня за людьми з поза УСГ, і знайшли аптекаря Пернаровського з Саскатуну, та не провіривши його підготовки, вибрали на голову УНО. Потім не завдали собі труду, бо впрочім не було кому, дати йому основи розуміння справи, та він робив різні дурниці, за які його зачали ганьбити. На другий рік його не вибрали на голову вже, бо боялися, що своїми виступами принесе більше шкоди, а він як амбітна людина, не міг знести свого усунення і виступив з УНО. З ним виступили ще 2 члени, яких мабуть післав СУС для роблення замішання і на тім кінець. На мою думку з Пернаровського можна було мати поміч і робітника не злого, але треба було дати йому початки і підготувити до праці. Та справа однак не пошкодила зовсім УНО в Саскачеван, хоч того і не було треба та можна було оминути.

³⁰ Гриб, Грибівський – псевдоніми члена ПУН, фінансового референта Омеляна Сеніка.

³¹ Йдеться про Українське національне об'єднання в Канаді.

Г) Справа приналежності до ліберальної партії: Я був саме в Саскатуні, як ту справу обговорювали. Гультай поставив був тезу, що зближаються вибори того, або другого року і треба конче на тім скористати для роздобуття фондів на Н. Ш. так через оголошення і друк всіх можливих летючок, як і використати другим способом, як вдасться без зобов'язань, добути гроші. Рівнож поставив він тезу, що ми мусимо мати опертя на якусь політичну групу, щоб на випадок потреби в парламенті мати попертя. Лібералів уважають новими господарями Канади, які побідять при слідуючих виборах. Погорецький³² заступав думку, що то нам не допоможе і не буде мати найменшого успіху. Гультай їздив на переговори до Реджайни³³, де дістав по носі. Потім я від'їхав з Саскатуни, більше не інформували мене. Гультай мав перевірити справу в своїй поїзді, та я був певний, що на тім кінець стане, однак потім таки заложили відділ ліберальної партії, про що вже довідався я з Н. Ш. Безперечно, що всі ті кроки були з опортуністичних причин “рятувати Н. Ш.”, та они ні до чого не довели ані не доведуть, хиба здискредитують нас. Ту справу будемо обговорювати на Краєвім З'їзді в липни (мабуть около 12 липня). Я стою на тім, що нам щонайближче до канадійських Націоналістів, але лучитись з ними також нам годі, ані явно співпрацювати, хиба порозуміватися. Кан[адські] націоналісти мають свій відділ в Вінніпегу, але не мають тут сили, за те мають силу вже поважну на Вскоді в Торонті і Монтреали. В тій справі пишу до редактора Погорецького, щоби не перепускав більше таких вістей в Н. Ш. Я просив в тій справі також подати Вашу думку, яке нам становище зайняти ще перед З'їздом, щоби можна було ту справу раз на все ясно вирішити.

Д) Брацтво Українців Католиків: Створено його на те, щоби підготувати людей для гетманської організації в Канаді. Найвизначніший організатор БУК-а є о. Семчук. До цієї пори він має кілька відділів, але не загрожує на разі нашого розросту. Члени БУК-а належать також до УНО в деяких місцевостях. На З'їзді БУК в Саскатуні прийшло до непорозумінь і острих вимін думок з причини рефератів і висловів, що “нам (БУК-ові) ближчими є католики поляки, чим українці не католики”. БУК ширився досить скоро з початку, але тепер

³² Погорецький С. – український громадський діяч, редактор. Член УСГ Канади. Був редактором ювілейного альманаху до 10-ї річниці утворення УСГ (Див.: *Українська стрілецька громада Канади. 1928–1938*).

³³ Ріджайна – місто в Канаді, столиця провінції Саскачеван.

Ю. Черченко, Листування провідних діячів ОУН...

нидіє вже. Впрочім він не може набрати сили, бо не має інтелектуальних активних робітників, а також до гетманської ідеї наші люде не мають схилу. Ми заняли становище не звертати уваги на БУК, але поширювати УНО виминаючи сварок з ним. Оно дуже тяжко, бо в нас не наладжена справа і греко-католицькі священники повною сили парою вже від року кидають з казальниць³⁴ на нас обиди. Докладнійше, доси заангажувалися явно в боротьбі проти УНО Василяне, а світські лише дишуть проти нас ненавистю, та в розмовах виступають проти, але не на проповідях. Василяне зміряють до того, щоби витиснути з Канади світських священників³⁵ і тому світські не дуже їм прихильні, а деякі бунтуються явно. З них лише о. Шумський є нашим явним прихильником, а другі нейтральні а боязливі лише ангажуються в поборювання нашого руху мабудь на приказ єпископа Ладики. Загально ходить чутка, що до Канади має приїхати єпископ Будка, та обняти так звану “Жуківську” греко-православну церкву, яка починається ширити в Канаді також, Мабудь є між ним а тутешніми деякими греко-кат[олицькими] священниками порозуміння в тій справі. Єп. Ладики ані люде, ані світські священники не люблять і в такім случаю, якщо дійсно єп. Будка приїхав би, то можемо очікувати сильної релігійної боротьби, та правдоподібно підорвання греко-катол[ицької] церкви. Жуківська церков ставиться до нас ще найбільше прихильно, бо впрочім не має до кого більше хилитися і ми з того обороту би лише зискали. Як ставиться єпископ Ладика до нас видно найкраще з того, що відмовив дозволу посвятити Національного дому в Сакска-туні недавно, а так само дав заборону відправити панахиду по жертвах голоду на Україні в осені 1933. На своїм соборчику гр. кат. церков вирішила, що націоналісті є проти церкви, бо ми ставимо “Націю понад все”, а не церкву. На ділі не о ту справу ходить, але ходить о поширення гетманської ідеї під покришкою БУК-а. Они відчували, що треба їм також якоїсь організації політичної, бо інакше не вдержуть людеї і ті захопляться іншою ідеєю.

Е) Що УНО і УСГ в Торонті не зробили порядку з Шварцбартом нас вразило також, але ми не мали змоги направити вже, бо Шварцбарта викинули з Канади і його вже не було в других місцевостях.

З. Тепер приступаю до з’ясування, як ми поступили далеко для напрари зла: Всі наші похибки виходять з того, що для нас став

³⁴ Очевидно йдеться про проповіді.

³⁵ Очевидно йдеться про протестантські церкви.

Н[овий] Шлях тим молохом, для якого ми тепер так здається і живемо і готові навіть піти і на опортуністичну лінію для него, хоч і не в Краєвих справах, але канадійської політики. УСГ є вже видушена як цитрина і тому кінця не буде, коли так дальше піде ніколи, хоч би ми дали на Н. Ш. навіть і \$ 10000,00. Ми вийдемо з того зачарованого колеса лише тоді, коли звернемо найбільшу форсу³⁶ на розбудову УНО, а Н. Ш. будемо вдержувати лише при життю. З поставленням УНО тим самим Н. Ш. скріпиться і поставиться на ноги. Тут знова мусить бути провідник, який би не сидів на фармах і який би мав повну змогу повести організацію, бо УНО мусить мати “лице” через свого голову. УНО мусить мати свою централю. Муситься завести дисципліну дуже строго в проводі і мусить бути безоглядний послух. Централя мусить бути в осередку українського життя то є в Вінніпегу, як дивимося на дальшу мету. Нав’язуючи до вашого листа з 20 лютого тепер виясню, чому я відповів не робити наглих змін. Коли я би став ще тепер головою УНО в Канаді, то всі (так свої, не стрільці, як і противники) счинили би крик, що УСГ так довго держала громадян в проводі, як довго нам було конче потрібно, а тепер ми їх копнули. Я можу тому всю працю, як писав, наладити безкровною революцією і впливати на хід подій не як видний голова УНО, але стоячи в тіні, а саме: Найдальше до 4 тижнів приїде до Вінніпегу вже голова УНО п[ан] Григорович і секретар п[ан] Глинка, а тим самим ціла централя УНО переноситься на стало до В[інніпега]. Головна Управа дає в розпорядимість КЕ³⁷ УНО свою канцелярію. Оба они можуть віддати найкращі услуги націоналістичній ідеї, бо Глинка вийде з-під впливу Васкана, а як канадієць і дуже енергічний молодий чоловік, зможе виробитися під моїм впливом і запрацюватися як слід. Він передовсім надається до приєднання канадійських студентів до нашого руху, і його промови є дуже добрі. Нам конче треба його в Вінніпегу, бо ми нині все ще відтяті від студентства, хоч в Едмонтоні і Саскатуні та Реджайні *вже* зроблено велику роботу в тім напрямі. Тим ми зліквідуємо одну централю і Едмонтон не буде більше бунтуватися проти Вінніпегу, бо тут будуть сидіти їх люде. Залишиться ще Саскатун на якийсь час, поки ми не здобудемо гроша на перенесення Н. Ш до Вінніпегу також. То може потрєвати і до 3 літ ще, залежно як ми

³⁶ Тобто силу.

³⁷ КЕ – Крайова Екзекутива.

Ю. Черченко, Листування провідних діячів ОУН...

зможемо збути ту друкарню, яка стала нашим нещастям, та добути грошей на перенесення Н. Ш. Саскатун мусить слухати і буде, як праця буде і центри, а за працю я вже можу до повної міри ручити, бо маю ще найкращий досвід, та виказав вже не раз в тім напрямі успіхи. Все наладимемо після схеми і лише де конечно будемо модифікувати всі постанови, про що будемо в час повідомляти Вас.

До того треба фінансів, бо треба вдержати двох людей більше. Ті фінанси до[б]уду з розіграви³⁸ на взір саскатунського Національного Дому.

За місяць вже пустимо в рух тикети (білети) по 25 центів один; вигри³⁹ будуть річи, які кожному промовлять до кишені, як господарська машина (мабуть жниварка), шифкарти⁴⁰ і другі річи все на суму понад \$ 1,000.00. Я дещо надаюся на зорганізованню такої акції, бо вже пропаганду вів в інших справах і певний висліду. Сподіюся від тисячи до двох тисяч чистого. Тимчасово мусимо дістати на вдержання Григоровича в Вінніпегу, та ми обмежили видатки до мінімуму, щоби видержати як він приїде. На Глинку дав Едмонтон до осени гроші. На пізнійше справу наладимемо, бо як УСГ можемо вдержати канцелярію хоч це мала організація, то УНО зі зростом мусить мати змогу вдержати обох, отже нормальні приходи організації мусять вистарчити. Мешкати будемо всі на фармі 8 миль від Вінніпегу і будемо приїздити кожного дня. В тій ціли я зі Штепою⁴¹ купив фарму 27 акрів, щоби мати все потрібне на життя і не витрачувати гроша на мешкання.

Така справа вже є наладжена до З'їзду, бо на З'їзді годі таких справ рішати, коли не підготовано. На те погодився Едмонтон в цілості, та думаю, що Саскатун не буде противитися, а як буде, то все одно не виграє на тім і справи на перерішить. Уважаю таке наладження справи найкращим в теперішній час.

4. Справа Гультая: Залучую (в копії) листа ГУ до дирекції Н. Шляху, з якого побачите його роботу. Ми мусимо завести дисципліну. Гультаєви закидують Едмонтонці, що він саме їх поріжнив зі всіми з Н. Ш. і з УСГ отже, що ту саму роботу вів проти КЕ, що тепер

³⁸ Очевидно йдеться про лотерею.

³⁹ Тобто виграші.

⁴⁰ Шифкарта – квиток на пароплав.

⁴¹ Штепа Павло (1897–1983) – український громадський діяч у Канаді, історик, письменник, інженер-будівельник, член УВО та ОУН.

проти ГУ УСГ довірочною дорогою і сплетнями. Мені найважливіше справа морального стану членства УСГ, яку він нищить. В Саскатуні він так повів справу, що там говорять про бій межі мною і Гультаєм. Я бачу дійсно, що він той бій веде тепер і мушу примусити його заставити. Як би Гультай мав моральну основу крім його уміння з'єднувати і опановувати людей, то він був би ідеальним провідником, але біда в тім, що він не має тої моральної основи, хоче бути всім, не хоче і не вміє обмежитися до своєї праці як управитель Н. Ш., не вміє наладити свого діла як управитель, бо уважає це замалім для него, хоч сам взявся за ту справу друкарні і наложив нам на карк⁴². Я особисто, як Вам відомо, запропонував його на управителя Н. Ш., потім минушого року в осени лише своїм впливом і його обороною вирвав його з того болота, в яке він заліз. Йому ми поставили оправу ясно і дали нагоду вивести Н. Ш. та він залишився управителем. Уважаю терпіти далше неможливим і ГУ не може дати йому на далше права виступати в імені УСГ, а при повороті ми переведемо суд дисциплінарний і він мабуть супроти підкопування організації вилетить з УСГ. КЕ також не дала йому права виступати в імені УНО і тепер лишається дирекції його відкликати. (КЕ тому не дала повновласти, що Гультай не дає жадних звітів і прямо ігнорує КЕ). По Гультаєві мабуть перебере управу Н. Ш. т. Коссар, бо йому не йде торгівля (штор), я пишу в тій справі до КЕ, але не знаю ще чи згодиться. Прошу о відповідь та остаюсь, з націоналістичним привітом.

Архів ОУН у Києві, ф. Є. Коновальця. Копія, машинопис.

⁴² Карк – шия.

ПЕРСОНАЛІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (1919–1952)

У практиці світового історіописання одним із найстаріших жанрів історичних творів залишається біографія. Досягнувши значного розвитку в добу античності (особливо в римській історіографії), вона у формі життєпису святих проіснувала впродовж усього Середньовіччя, отримавши новий розвиток за часів Ренесансу та Нового часу, і ставши, врешті, у XIX ст. найпопулярнішим жанром історичних творів¹. У XX ст., попри чисельні методологічні та жанрові зміни в історичній науці, критику з різних сторін, біографія як спосіб пізнання минулого незмінно користувалася успіхом як у професійних істориків, так і в звичайних читачів².

В українській історіографії, на якій відбилися усі складні та суперечливі моменти історичного розвитку українського народу в усіх його проявах протягом останніх століть – у площині політики, культури, національної самосвідомості, економіки, – також наявна власна традиція біографічних (або ж персоналійних) досліджень, закладена фундаторами вітчизняної історичної науки у XIX ст. (варто лише згадати праці класика української історіографії того часу – М. Костомарова). У Радянському Союзі, незважаючи на значний розмах біографічних досліджень (наприклад, популярна дотепер серія “Жизнь замечательных людей (ЖЗЛ)”), українська біографістика в силу відомих обставин не досягла значних звершень. Новий шанс розвитку на відповідному світовому рівні остання отримала з проголошенням незалежності України – після 1991 р. проблеми розвитку біографічних досліджень неодноразово розглядалися професійними істориками³.

Дослідникам та просто зацікавленим на сьогодні доступна значна кількість наукових студій, присвячених особам, які справили вплив на

¹ Л. Рєпина, В. Зверєва, М. Парамонова, *История исторического знания*, Москва, 2004, с. 263.

² Л. Рєпина, *Историческая наука на рубеже XX–XXI веков*, Москва, 2011, с. 287.

³ В. Чижко, *Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України*, К., 1996, 240 с.; *Український біографічний словник: історія та проблематика створення, Матеріали науково-практичної конференції (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.)*, Л., 1997, 120 с.; В. Попик, *Досвід першого десятиліття діяльності Інституту біографічних досліджень НБУВ на тлі розвитку сучасної України*, Українська біографістика, вип. 8, К., 2011, с. 7–26. Найновіші міркування українських істориків у цьому напрямі представлені в останньому випуску альманаху “Ейдос”. Див.: *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 8, К., 2014, 394 с.

хід історії України, що значно сприяло “олгодненню” української історії, представлення її в “людському вимірі”. Поряд із цими здобутками, враховуючи останні зміни підходів до визначення об’єкта та предмета пізнання минулого, – історична біографістика на ґрунті української історії має широкі перспективи розвитку жанру. Про це слушно зазначив директор Інституту біографічних досліджень (заснованого у 1994 р. при Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського) В. Попик: “Історія і сьогодення все більше осмислюються дослідниками і сприймаються людським загалом переважно через людські постаті та їхні звершення. Яскравими прикладами тому нині є важливість біографіки діячів науки для осягнення шляхів розвитку цілих наукових напрямів, політиків – для поглибленого розуміння механізмів суспільно-політичного простору”⁴. У випадку історіографії також зазначалося, що саме персоналіно-історіографічні студії, присвячені індивідуальній творчості і земному буттю істориків, дають можливість зрозуміти приховані пружини поступу науки Клію, водночас вони ж створюють підстави для визначення провідних ідей і тенденцій розвитку історичних знань у минулому і сучасності⁵. В історіографії як спеціальній дисципліні, предметом якої є історія історичної науки, персоналіні дослідження про представників фахової корпорації істориків називаються біоісторіографічними⁶.

На початку 90-х рр. минулого століття видатний український історик Я. Дашкевич у передмові до перевидання історичних есе І. Борщака (передмова, до речі, була однією з перших біографічних розвідок в українській історіографії часів незалежності про цю неоднозначну постать), звернув увагу на таку ситуацію:

“До майже цілком недосліджених у нас сюжетів історії української історичної науки належить творчість тих дослідників, яких до складного еміграційного життя довели події так званої громадян-

⁴ В. Попик, *Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку*, К., 2013, с. 14.

⁵ В. П. Яремчук, *Призабуті постаті української історіографії ХХ ст.: Біоісторіографічні нариси*, Острог, 2002, с. 4.

⁶ Аналіз біоісторіографічних досліджень у сучасній українській історіографії див.: В. Левченко, Г. Левченко, *Біоісторіографічні дослідження в українській історіографії на зламі ХХ–ХХІ століть: регіональний аспект*, Історіографічні дослідження в Україні, вип. 22 (2012) 443–462; Т. Попова, *О биоисториографических исследованиях (три заметки с приложением)*, Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць, ч. 14, К., 2007, с. 44–62, та ін.

І. Логвин, *Персональні дослідження...*

ської війни. Протягом десятиріч їх позитивний внесок у вивчення минулого України замовчували. Праці істориків-емігрантів якщо й використовували, то в паскудному антуражі та без цитування заголовків. Часто, звичайно, списували, нікого не згадуючи. Характеристику спадщини зводили до стандартно різких негативних ярликів. На сьогодні не підлягає сумніву, що вклад цієї великої групи істориків у дослідження історії України вимагає об'єктивного висвітлення з відзначенням, у першу чергу, такого фактографічного і концептуального матеріалу, що може і повинен збагатити уявлення про наше минуле”⁷.

На той час традиція вивчення життя і творчості еміграційних істориків, яка існувала в західній історіографії діаспори, тільки відкривалася для вітчизняних науковців. Останні ж досить швидко приступили до розроблення того неопрацьованого поля, яким була історія еміграції. Можемо констатувати, що діаспорознавчий дискурс на сьогодні представлений низкою досліджень, присвячених українським історикам, які в силу обставин змушені були провадити професійну діяльність у невластивих для істориків умовах відсутності повноцінних бібліотек, архівів, відірваності від “верстату праці”. Втім, хоч історію української еміграції, долі окремих її представників вже не можна зводити до штампів “великої білої плями” в минулому українського народу, багато постатей ще потребують повноцінних студій.

Метою нашої статті є спроба простежити розвиток персоналіїчних досліджень про представників української зарубіжної історіографії, а також, втім меншою мірою, способи представлення життєдіяльності вчених-істориків у наукових текстах від їх появи у міжвоєнний період до сьогоднішнього часу. Головну увагу зосередимо на тих студіях, в яких розглянуто питання життя, наукової діяльності, умов праці представників української зарубіжної історіографії, що провадили активну діяльність на європейських теренах у 1919–1952 рр. Численні дослідження, в яких превалює аналіз гносеологічної діяльності дослідників, у цій статті до уваги не беремо.

Зазначений хронологічний проміжок – 1919–1952 рр. охоплює міжвоєнний період, Другу світову війну, а також так званий DP-період, яким в українській історіографії традиційно називають час з 1945 по 1952 р. – період існування таборів для “переміщених осіб (displaced

⁷ Я. І. Дашкевич, *Борщак, історик* [в:] І. Борщак, *Мазєпа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе*, Л., 1991, с. 4.

persons)»⁸. Таке окреслення, на нашу думку, може визначитися наступним. По-перше, це період, який в історії української зарубіжної історичної науки можна окреслити як еміграційний, оскільки більшість істориків-емігрантів, незважаючи на тривалий час проживання в європейських країнах, не мали статусу громадян країн поселення. По-друге, з географічного погляду – це “європейський” період, у тому значенні, що в цей час історична наука на еміграції розвивалася головним чином в європейських країнах – Чехословаччині, Польщі, Німеччині, меншою мірою у Франції та Італії⁹. По-третє, в контексті світової історії існування української історичної науки на еміграції – результат двох світових воєн, внаслідок яких велика кількість представників українського народу (серед них – чимало культурної та наукової інтелігенції) опинилася поза межами батьківщини.

Внаслідок драматичних подій, якими завершилася Перша світова війна у Європі, невдачі українського національного проекту державотворення, багато науковців, зокрема й істориків, емігрували до країн Центральної та Західної Європи, де й продовжили свою професійну діяльність у національному руслі¹⁰. Серед них були вже відомі на той час дослідники, які посіли визначне місце у структурі історичної науки ще у дореволюційні часи – М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський, А. Яковлів, В. Біднов, Р. Лашенко, а також молоді історики, що здобули освіту і реалізували себе у якості фахових істориків вже на еміграції – Мих. Антонович, Д. Оляничин, Б. Крупницький, В. Кучабський, О. Ольжич, С. Наріжний, П. Феденко. У період завершення Другої світової війни, з Радянської України до Європи виїхали й інші відомі дослідники – О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, В. Шугаєвський, П. Курінний, В. Козловська, С. Гаєвський, Л. Окиншевич, М. Карачківський, К. Штепа та ін.¹¹ Усі вони здійснили більш або менш значний внесок у розвиток української історичної думки, тому й поява персоналійних досліджень їх наступників, в яких поряд з прагненнями віддати шану достойникам відбулися одночасно й наукові зацікав-

⁸ L. Wynar, *Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945–52, The Refugee Experience. Ukrainian Displaced Persons after World War II*, Edmonton, 1992, p. 311.

⁹ Див. також: Л. Винар, *Український історик і стан української історичної науки на Заході*, Нью-Йорк; Мюнхен, 1980, с. 11.

¹⁰ Ю. Макар, *Українські вчені за рубежем: доля і наукова діяльність*, Дмитро Чижевський, особистість і творчість, Прага, 2004, с. 163–173.

¹¹ О. Салата, *Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції*, Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр., вип. 22, К., 2012, с. 236.

І. Логвин, Персональні дослідження...

лення, виглядає цілком закономірним.

Як відзначає Т. Попова, сучасні біографічні дослідження в галузі історичної науки включають три напрямки: колективну історію, індивідуальну історію та его-історію (автобіографію). Усі три напрямки є взаємопов'язаними сферами єдиного історико-біографічного поля, і їх диференціація – умовна¹². В українській біографістиці дослідження за структурою та функційним призначенням поділяють на *основні* (історико-біографічна монографія, історико-біографічний нарис, науково-популярний життєпис, автобіографія), *довідково-допоміжні* (некрологічні підвиди, словники та покажчики, біографічний коментар, біобібліографія) та *суміжні* (персоналогічні та генеалогічно-біографічні дослідження)¹³.

Перші зразки персоналійних досліджень у вигляді історико-біографічних нарисів почали з'являтися ще в міжвоєнний період і були присвячені найбільш відомим представникам історичного професійного “цеху”. У 1927 р. в “Літературно-науковому віснику”, що видавався у Львові, опубліковано статтю В. Біднова, присвячену Д. Антоновичу на честь його 50-ліття¹⁴. У ній автор розглядає дореволюційну діяльність історика, часи революції, а також працю вченого на еміграції, його вклад у розбудову українського наукового та культурного життя на чужині. Подібні історико-біографічні нариси про діяльність Д. Дорошенка ще за його життя написали Б. Крупницький та Л. Білецький¹⁵.

Іншою формою представлення життя історика стали статті, що виходили у зв'язку зі смертю історика (їх ми можемо віднести до некрологічних підвидів). Так, у відомому українознавчому журналі “Україна”, що видавався у Парижі, міститься стаття-некролог про Д. Дорошенка, автором якої був редактор видання І. Борщак¹⁶. Так само розлога стаття Н. Полонської-Василенко, присвячена Б. Крупницькому, міститься у якості біографічної передмови до видання його праці “Українська історична наука під советами”, що вийшла за рік

¹² Т. Попова, *Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций: теория, методология, практика*, Ейдос, вип. 8, К., 2014, с. 18.

¹³ О. Ясь, *Біографістика*, Енциклопедія історії України, т. 1 (А–В), К., 2003, с. 296.

¹⁴ В. Біднов, *Дмитро Антонович*, Літературно-науковий вісник, кн. XI (1927) 256–260.

¹⁵ Б. Крупницький, *Сорокаліття літературно-наукової діяльності проф. Д. І. Дорошенка* [в:] Д. Дорошенко, *Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу*, Берлін, 1940, с. V–XIII; Л. Білецький, *Дмитро Дорошенко*, Вінніпег, 1949, 24 с.

¹⁶ І. Борщак, *Дмитро Дорошенко (1882–1951)*, Україна, ч. 5 (Париж, 1951) 374–377.

після смерті дослідника¹⁷.

Поступова інституалізація історіографічного простору, структури наукового поля в нових країнах поселення українських емігрантів після Другої світової війни (США, Канада, Німеччина та Франція в Європі) – створення не лише наукових установ чи об'єднань, а також випуск фахових видань, на сторінках яких вчені могли розмішувати свої статті, – сприяла подальшому розвитку персональних досліджень, об'єктами яких були історики міжвоєнного та DP-періоду. Так, у другому випуску “Наукового збірника” Української вільної академії наук у США міститься короткий історико-біографічний нарис про завідувача Українського історичного кабінету в Празі А. Животка¹⁸ – особу й досі маловідому в українській історіографії.

З появою в діаспорі у 1963 р. фахового історичного видання “Український історик”, розпочалася систематична поява персональних досліджень на його сторінках. У журналі до 1990 р. діаспорній науковій спільноті було представлено історико-біографічні нариси про О. Кандибу¹⁹, В. Липинського²⁰, Д. Дорошенка²¹, Б. Крупницького²² – студії, які не лише зберігали пам'ять про видатних дослідників, але й у яких на основі джерел здійснювався фаховий аналіз їх життя і творчості.

З початком співпраці з материковими істориками від 1990 р. (коли на сторінках журналу опубліковано їх перші статті) публікація персональних досліджень у виданні продовжилася. У 2001 р. вийшов спеціальний випуск “Українського історика”, присвячений Д. Дорошенку. У

¹⁷ Н. Полонська-Василенко, *Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956)* [в:] Б. Крупницький, *Українська історична наука під советами*, Мюнхен, 1957, с. I–XXXI; Короткий біографічний нарис про Б. Крупницького авторства О. Оглоблина: О. Оглоблин, *Борис Крупницький (1894–1956)* [в:] Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля*, Мюнхен, 1956, с. 5–8.

¹⁸ В. Дорошенко, *Аркадій Животко*, Науковий Збірник, Нью-Йорк, 1953, II, с. 9–11.

¹⁹ Л. Винар, *Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби*, Український історик, ч. 1–4 (1985) 49–74; Я. Шумелда, *Чому загинув д-р Олег Кандиба-Ольжич у концентраційному таборі?* Український історик, ч. 1–4 (1985) 81–90; Л. Винар, *Головний період наукової діяльності Олега Кандиби: 1931–1940*, Український історик, ч. 1–2 (1986) 37–54.

²⁰ М. Антонович, *В. Липинський і Д. Дорошенко*, Український історик, ч. 3–4/1 (1982–1983) 5–18.

²¹ Л. Винар, *Дмитро Дорошенко: видатний дослідник української історіографії і бібліографії*, Український історик, ч. 3–4/1 (1982–1983) 40–78.

²² О. Вінтоняк, *Борис Дмитрович Крупницький*, Український історик, ч. 1–4 (1987) 115–118.

І. Логвин, Персональні дослідження...

журналі вміщено історико-біографічні нариси Л. Винара²³, Б. Крупницького²⁴. Окремі випуски журналу присвячено й О. Ольжичу (випуск за 2004–2005 рр. та окрема рубрика присвячена 100-літтю від дня народження Ольжича)²⁵. У різних статтях інших випусків журналу також пролито більше світла на життя цієї непересічної постаті. Так, Л. Винар проводить аналіз діяльності О. Ольжича під час Другої світової війни²⁶, а матеріал американської дослідниці А. Процик²⁷ містить міркування над місцем О. Кандиби на міжвоєнній інтелектуальній мапі.

Своєрідними біографічними коментарями слугують передмови до опублікованого в журналі листування відомих істориків, які глибше розкривають окремі епізоди з еміграційного життя вчених. Такі короткі персональні розвідки містяться перед листуванням М. Грушевського та Д. Дорошенка²⁸, Д. Дорошенка з Д. Яндою²⁹.

На сторінках журналу широко представлений некрологічний підвид біографічних досліджень, що було пов'язано з відходом старшого покоління³⁰. До 1991 р. у якості таких біографічних некрологів опубліковано статті про В. Дубровського³¹, М. Міллера³², Д. Оляччина³³,

²³ Л. Винар, *Дмитро Іванович Дорошенко: Життя і діяльність (у 50-ліття смерті)*, Український історик, ч. 1–4 (2001) 9–67. Історіографічний аналіз місця та значення у творчості вченого дослідження постатей української зарубіжної історіографії містить стаття: А. Хеленюк, *Постаті українських істориків в творчості Л. Винара*, Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки, вип. 9, Острого, 2007, с. 145–160.

²⁴ Б. Крупницький, *Д. І. Дорошенко – піонер української історичної науки*, Український історик, ч. 1–4 (2001) 68–73.

²⁵ Л. Винар, А. Атаманенко, *Олег Кандиба й Український Науковий Інститут в Америці: 1937–1939*, Український історик, ч. 3–4/1 (2004–2005) 88–148; Л. Винар, *Олег Кандиба: унікальна постать в історії України*, Український історичний журнал, ч. 3–4/1–2 (2007–2008) 62–71.

²⁶ Л. Винар, *Революційна й політична діяльність О. Кандиби-Ольжича під час Другої світової війни*, Український історик, ч. 1–3 (2006) 99–127.

²⁷ А. Процик, *Олег Кандиба Ольжич на тлі ідеології міжвоєнної доби*, Український історик, ч. 1–4 (2009) 243–253.

²⁸ Л. Винар, *Два листи Михайла Грушевського до Дмитра Дорошенка*, Український історик, ч. 4/1–2 (2006–2007) 108–112.

²⁹ Т. Примак, Н. Заворотна, *Листування Дмитра Дорошенка з Доріс Яндою*, Український історик, ч. 1–3 (2006) 211–227.

³⁰ О. Ясь, *Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів*, Ейдос, вип. 1, К., 2005, с. 351.

³¹ Л. Биковський, *Василь Дубровський (1897–1966)*, Український історик, ч. 1–2 (1966) 92–97.

³² Л. Биковський, *Михайло Олександрович Міллер (1883–1968) (Біо-бібліографічні матеріали)*, Український історик, ч. 1–4 (1968) 105–118.

³³ Н. Полонська-Василенко, *Пам'яті Домета Оляччина (1891–1970)*, Український історик, ч. 4 (1970) 83–89.

Я. Пастернака³⁴, М. Ждана³⁵, М. Чубатого³⁶, П. Феденка³⁷. Часто автори і герої публікацій були особисто знайомі, і мемуарні вкраплення в таких статтях надають їм якості біоісторіографічного джерела.

Щодо діаспорної історіографії, то варто згадати також історико-біографічні нариси І. Лисяк-Рудницького, присвячені такій визначній постаті, як В. Липинський³⁸. Про останнього³⁹, а також про Д. Дорошенка⁴⁰, Б. Крупницького⁴¹ містяться статті у збірнику “Українці в Берліні. 1918–1945”, виданого з нагоди зустрічі колишніх студентів берлінських високих шкіл. У збірнику на пошану О. Лотоцького (виданий з нагоди 45-річчя його смерті) зібрано статті авторів (біографічного характеру, а також спогади про вченого), частина з яких була опублікована ще за життя вченого⁴².

У Радянській Україні персональні дослідження з української зарубіжної історіографії були відсутні через заборону. Як виняток можемо назвати статтю Ф. Шевченка про М. Грушевського, де автор намагається проаналізувати причини повернення видатного історика в Україну⁴³.

Після 1991 р. розпочався цілком закономірний процес зацікавлення дослідників тими істориками, які на еміграції зберігали національні традиції історіописання. Отримавши доступ до нових, раніше закритих спеціальних архівних сховищ, а також внаслідок контактів із

³⁴ В. Верига, *Дослідник підземного архіву України (Пам'яті проф. д-ра Ярослава Пастернака)*, Український історик, ч. 4 (1970) 90–98.

³⁵ Л. Винар, *Михайло Ждан (1906–1975)*, Український історик, ч. 3–4 (1975) 88–99.

³⁶ Я. Падох, *Микола Чубатий (1889–1975)*, Український історик, ч. 3–4 (1975) 100–111.

³⁷ М. Антонович, *Панас Феденко (13.12.1893–10.9.1981)*, Український історик, ч. 3–4/1 (1982–1983) 151–153.

³⁸ I. L. Rudnytsky, *Viacheslav Lypynsky: Statesman, Historian, and Political Thinker*, Essays in Modern Ukrainian History, Edmonton, 1987, p. 437–446; І. Рудницький, *Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту*, Вячеслав Липинський. Архів, т. 7: Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського, Філядельфія, 1976, с. XV–XCVIII.

³⁹ М. Сулима, *В'ячеслав Липинський*, Українці в Берліні 1919–1945, Торонто, 1996, с. 87–88.

⁴⁰ М. Сулима, *Професор Дмитро Дорошенко*, Українці в Берліні 1919–1945, Торонто, 1996, с. 89–90.

⁴¹ В. Яріш, *Проф. Борис Крупницький – історик, знавець Гетьманської доби*, Українці в Берліні 1919–1945, Торонто, 1996, с. 107–108.

⁴² *Лицар праці і обов'язку: Збірник присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка*, Торонто, Нью-Йорк, 1983, 190 с.

⁴³ Ф. П. Шевченко, *Чому Михайло Грушевський повернувся в Радянську Україну?* УДЖ, 11 (1966) 13–30; У тому ж році в “Літературній Україні” була також опублікована стаття І. Бойко та Є. Кирилюка, присвячена М. Грушевському. Детальніше про ці обидві статті: В. Яремчук, *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*, Острог, 2009, с. 356–360.

І. Логвин, Персональні дослідження...

представниками з недавнього ворожого “буржуазно-націоналістичного табору” – українськими діаспорними істориками, дослідники почали вивчати закордонну історіографічну спадщину. Можемо констатувати, що процес засвоєння національної парадигми історії в українській історичній науці періоду незалежності відбувався паралельно з поверненням основних творців цієї парадигми та відкриттям їх заново.

Питання еміграційного періоду життя істориків часто розглядались у так званих біографічних перед- або ж післямовах до перевидань творчої спадщини вчених. Так, у перевиданні лекцій з української культури за ред. Д. Антоновича містяться у якості додатків одні з перших досліджень у незалежній Україні про українську міжвоєнну еміграцію в Чехословаччині. Їх автори – С. Ульяновська та В. Ульяновський не лише дали загальну характеристику еміграції та її основним рисам, науковій та культурницькій діяльності. Важливими є насамперед біографічні нариси, присвячені авторам лекцій – відомим українським історикам Д. Антоновичу, Д. Дорошенку, С. Наріжному, В. Біднову, А. Яковліву, О. Лотоцькому⁴⁴. Увагу привертає також і бібліографічний апарат, який яскраво показує стан і тенденції розвитку діаспорознавчих досліджень – більшу частину посилань становлять маловідомі на той час архівні документи, які на сьогодні великою мірою введені до наукового обігу.

У перевиданні двотомника Н. Полонської-Василенко “Історія України”, а також у книзі “Українська академія наук. Нарис історії” вміщено перші біографічні дослідження про автора⁴⁵. Дещо детальніше еміграційний період життя історика висвітлено у монографії І. Верби, що вийшла з початком нового тисячоліття⁴⁶. Біографічне дослідження про С. Наріжного, історика та визначного культурного діяча української еміграції міжвоєнного періоду, є у перевиданні його фундаментальної праці “Українська еміграція”⁴⁷.

⁴⁴ В. Ульяновський, С. Ульяновська, *Автори “Української культури”*, Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича, К., 1993, с. 505–587.

⁴⁵ І. Верба, П. Овчаренко, О. Рубльов, *Н. Д. Полонська-Василенко: історико-біографічний нарис життя та діяльності* [в:] Н. Д. Полонська-Василенко, *Українська академія наук. Нарис історії*, К., 1993, с. 8–22.

⁴⁶ І. В. Верба, *Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973)*, К., 2000, 339 с.

⁴⁷ А. Атаманенко, Л. Винар, *Симон Наріжний – дослідник української історії та еміграції* [в:] С. Наріжний, *Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами (2-ге вид.)*, Л.; Кент; Острог, 2008, с. VII–XX.

Доступність архівних фондів дала змогу і для написання спеціальних студій, у яких проблеми життєдіяльності вчених посідають чільне місце. Порівняно швидко, ще в 1990-х роках, з'явилися дисертаційні дослідження, присвячені Д. Дорошенку⁴⁸, В. Біднову⁴⁹, О. Лотоцькому⁵⁰, а після 2000-го р. захищено дисертації про С. Шелухіна⁵¹, М. Андрусяка⁵², М. Чубатого⁵³.

Переформатування історичної науки у національну парадигму сприяло кардинальній зміні внутрішнього наповнення фахових історичних видань (насамперед – Українського історичного журналу), а також появи нових. На сторінках УІЖ публікуються персональні дослідження про еміграційний період життя М. Грушевського⁵⁴ (в т. ч. і статті діаспорних істориків, зокрема, А. Жуковського)⁵⁵, Б. Крупницького⁵⁶, В. Липинського⁵⁷, Д. Дорошенка⁵⁸.

У спеціальних випусках фахового видання Інституту історії “Історіографічні дослідження в Україні” містяться розлогі персональні статті, присвячені В. Липинському⁵⁹, Шелухину⁶⁰, А. Яковлеву⁶¹,

⁴⁸ Д. В. Бурім, *Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д. Дорошенка в еміграції (1919–1951 рр.)*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук, К., 1997, 20 с.

⁴⁹ І. В. Саламаха, *Громадсько-політична та наукова діяльність В. О. Біднова (кін. XIX ст. – 1935 р.)*, Дис. ... канд. іст. наук, З., 1998, 225 с.

⁵⁰ В. П. Швидкий, *Громадсько-політична та наукова діяльність О. Г. Лотоцького (1890-і – 1930-і рр.)*, Дис. ... канд. іст. наук, К., 2000, 248 с.

⁵¹ О. Я. Яцишина, *Громадсько-політична та наукова діяльність С. П. Шелухина*, Дис. ... канд. іст. наук, З., 2004.

⁵² М. М. Чебан, *Наукова та громадсько-культурна діяльність Микола Андрусяка (1902–1985)*, Автореф. дис. ... канд. іст. наук, Л., 2012, 20 с. Дисертація вийшла у формі монографії: М. Чебан, *Микола Андрусак. Історія історика*, Л., 2015, 356 с.

⁵³ Н. А. Григоров, *Наукова та громадська діяльність Миколи Чубатого (1889–1975 рр.)*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук, Л., 2006, 19 с.

⁵⁴ В. Потульницький, *Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.)*, УІЖ, 2 (1992) 48–57.

⁵⁵ А. Жуковський, *Політична та публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр.*, УІЖ, 1 (2002) 96–125.

⁵⁶ О. Ясь, *Борис Крупницький (до 110-річчя від дня народження)*, УІЖ, 5 (2004) 35–45.

⁵⁷ Т. Осташок, *В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби*, УІЖ, 2 (2007) 113–130.

⁵⁸ В. Андрешко, *Дмитро Дорошенко: “перший” чи “другий” в українській історіографії першої половини XX ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика)*, УІЖ, 4 (2007), с. 102–122.

⁵⁹ О. Ясь, *В'ячеслав Липинський*, Історіографічні дослідження в Україні, вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст., К., 2005, с. 432–486.

⁶⁰ В. Потульницький, *Сергій Шелухин*, Історіографічні дослідження в Україні, вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст., К., 2005, с. 267–283.

⁶¹ В. Горак, *Андрій Яковлів*, Історіографічні дослідження в Україні, вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст., К., 2005, с. 283–302.

І. Логвин, Персональні дослідження...

В. Біднову⁶², В. Дубровському⁶³, Б. Крупницькому⁶⁴, І. Огієнку⁶⁵. Їх позитив – не лише у комплексному висвітленні життя видатних вчених, – кожна стаття також містить бібліографічний апарат, що містить перелік праць дослідників, а також наявні дослідження про цих осіб.

З поступовим накопиченням джерельної бази, а також спеціальної літератури з'являються окремі життєписні монографії, в яких біографічний аспект поєднується з творчим шляхом. Такими є праці про В. Петрова⁶⁶, згадувану вже Н. Полонську-Василенко, В. Липинського⁶⁷.

Контакти із представниками діаспори, зокрема з її науковим середовищем, сприяли створенню в Україні дослідних центрів (переважно при вищих навчальних закладах), основним завданням яких мало бути вивчення історії української еміграції. Одним із проявів їх роботи стала організація наукових конференцій, які фактично гуртували та сприяли тіснішим контактам діаспорознавців з усієї України. Опубліковані у вигляді статей матеріали таких конференцій ілюструють зацікавлення українських вчених видатними постатями. Так, у “Наукових записках” Інституту досліджень української діаспори Національного університету “Острозька академія” містяться окремі статті, присвячені Д. Антоновичу⁶⁸, Л. Чикаленку⁶⁹. А в одному із випусків матеріалів конгресів, що їх організує Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Львівської політехніки, опублікована стаття про ще

⁶² В. Ульяновський, *Василь Біднов*, Історіографічні дослідження в Україні, вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст., К., 2005, с. 303–340.

⁶³ І. Матяш, *Василь Дубровський*, Історіографічні дослідження в Україні, вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст., К., 2005, с. 384–405.

⁶⁴ О. Ясь, *Борис Крупницький*, Історіографічні дослідження в Україні, вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст., К., 2005, с. 405–458.

⁶⁵ І. Тюрменко, *Іван Огієнко*, Історіографічні дослідження в Україні, вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст., К., 2005, с. 458–507.

⁶⁶ В. М. Андрєєв, *Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого*, Дніпро, 2012, 476 с.; *Див. також:* В. Брюховецький, *Віктор Петров: верхи долі – верхи і долі*, К., 2013, 168 с.

⁶⁷ І. Передерій, *Вячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець: монографія*, П., 2012, 622 с.; *Дмитро Антонович і українське мистецтвознавство: 130-літтю від дня народження Д. Антоновича присвячується*, упор. Дагмар Петішкова, Прага, 2009, 233 с.

⁶⁸ Б. Єржабкова, *Незабуття постаті великої людини: Дмитро Антонович (1877–1945)*, Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки, вип. 9: Матеріали Другої міжнародної наукової конференції “Українська діаспора: проблеми дослідження”, Острого, 2007, с. 139–145.

⁶⁹ І. Старовойтенко, *Наукова діяльність Лева Чикаленка: період еміграції (1920–1965)*, Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки, вип. 11, Острого, 2008, с. 280–291.

одну маловідому постать української історіографії – історика Р. Лашенко⁷⁰.

Варто згадати також статті Д. Тетеріної-Блохин про талановитого історика Д. Олянчина⁷¹ та польського дослідника С. Козака про відомого історика церкви та громадського-політичного діяча О. Лотоцького⁷². Значний інтерес дослідників досі викликає постать О. Ольжича, відомого історика, археолога та поета, персональні дослідження про якого містяться в окремих виданнях та збірниках⁷³. Канадському вченому українського походження Т. Примаку належить стаття про Д. Дорошенка в “Harvard Ukrainian Studies”⁷⁴.

Малодослідженою постаттю міжвоєнної еміграційної історіографії залишається В. Заїкин. Грунтовна розвідка про перипетії його життєвого та творчого шляху належить А. Портнову у книзі “Історії істориків”, де також вміщено його нарис про В. Петрова, в якому автор намагається представити власний підхід до характеристики цієї неоднозначної постаті в житті української еміграції DP-періоду⁷⁵. Лише окремі статті присвячено онукові В. Антоновича, трагічній постаті української еміграції – історику Мих. Антоновичу, життя якого стало предметом досліджень Т. Ківшар⁷⁶, І. Шаповала⁷⁷. У 2009 р. в Празі

⁷⁰ О. Івасечко, *Громадсько-політична діяльність Р. Лашенка в еміграції*, Друга міжнародно-практична конференція діаспора як чинник утвердження держави Україна в міжнародній спільноті: Тези доповідей, Л., 2008, с. 53–55.

⁷¹ Д. Тетеріна-Блохин, *Видатний український історик-архівіст Домет Олянчин (19.08.1891–25.06.1970) (до 115-річчя з дня народження)*, III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”, Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т., т. 1, Луцьк, 2007, с. 139–155.

⁷² С. Козак, *Олександр Лотоцький – учений, дипломат і політик*, На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності, К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Л., 2000, с. 356–364.

⁷³ Л. Винар, *Олег Кандиба Ольжич: дослідження та джерела*, Острог, Нью-Йорк, 2008, 388 с., іл.; *Спадщина Олега Кандиби Ольжича у контексті національного відродження України: Збірник матеріалів Міжнародної наукової студентської конференції. Травень 1997 р.*, Т., 1999, 278 с.

⁷⁴ Т. М. Prymak, *Dmytro Doroshenko: A Ukrainian Émigré Historian of the Interwar period*, Harvard Ukrainian Studies, XXV (1/2) (2001) 31–56.

⁷⁵ А. Портнов, *Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії XX століття*, К., 2011, с. 107–182.

⁷⁶ Т. Ківшар, *Автобіографія Михайла Антоновича як складова частина його наукової біографії*, Українська біографістика: Збірник наукових праць, вип. 4, К., 2008, с. 137–153.

⁷⁷ І. Шаповал, *Співпраця Михайла Антоновича з Українським історичним товариством у Празі*, Архіви України, вип. 4 (2012) 88–99.

І. Логвин, Персональні дослідження...

вийшов збірник, присвячений Д. Антоновичу, в якому вміщено біографічні розвідки про вченого М. Мушинки, Ю. Макара⁷⁸.

Як бачимо, озвучена Я. Дашкевичем необхідність дослідження постатей еміграційної історіографії, була “почута” фаховим середовищем істориків (сюди також можна віднести і вплив таких чинників, як “перепрофілювання” на нові національно орієнтовані теми, можливість доступу до раніше закритих архівних фондів, формування нової генерації дослідників та ін.). З вище наведеного матеріалу ми можемо зробити такі висновки.

По-перше, левову частку уваги дослідників історії української історичної науки приділено найбільш видатним історикам, особам, які справили значний вплив на збереження та розвиток національних традицій історіописання або ж були за сумісництвом й активними громадсько-політичними діячами. Лідерами за кількістю присвячених їм досліджень є В. Липинський, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, О. Ольжич, В. Біднов. Значно менш вивченими є постаті Михайла Антоновича, Д. Оляччина, В. Заїкіна, Р. Лашенка, П. Феденка. Такі преференції для одних та “неувага” до інших викликані, передусім, об’єктивними обставинами – багато важливих архівних документів як джерела до вивчення життя та діяльності істориків зберігаються за межами України, що передбачає для українських дослідників не лише подолання кордонів, але й мовного бар’єру, оскільки багато з них написані німецькою, чеською, польською, французькою тощо. По-друге, переважна більшість вказаний персоналійних досліджень – це узагальнений образ всього життя та діяльності українських істориків, в яких еміграційний період був лише окремим етапом у житті.

По-третє, існує й інший аспект змістового наповнення цих праць. Фактично усі вони розглядають явище еміграції з ретроспективного погляду, оглядовий майданчик якого розташований в Україні, а особу вченого-емігранта – лише як представника певної частини цієї еміграції. На нашу думку, слід взяти на озброєння й наднаціональну перспективу погляду на цю проблему – спробувати розглянути українських істориків на еміграції не тільки як українців-емігрантів, а еміграційну історіографію як продовження національних традицій істо-

⁷⁸ М. Мушинка, *Дмитро Антонович і Музей визвольної боротьби України в Празі*, Дмитро Антонович і українське мистецтвознавство, Прага, 2009, с. 121–136.

ріописання (хоч і в чужому соціокультурному середовищі). Фактично, український еміграційний історик є носієм унікального досвіду життя інтелектуала у двічі повоєнній Європі, що, враховуючи його емігрантський статус, передбачає певний набір унікальних життєвих стратегій та практик виживання в чужому середовищі, шляхів реалізації фахової спеціалізації. Таким чином, життя істориків, їх вплив на розбудову української національної історіографії в умовах еміграції постають як складова світової (або ж загальноєвропейської) історії, відкриваючи нові шляхи для комплексного розуміння світового історичного процесу загалом. Зрештою, це передбачає не стільки написання дескриптивного нарративу про життя вченого, як провадження комплексного дослідження з застосуванням порівняльного аналізу та урахуванням здобутків світової історіографії в напрямі інтелектуальної історії, з широкими її тенденціями до антропологізації історичного минулого.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ

Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 – червень 1930 рр.), упоряд. Н. Халак, Л., 2015, 156 с.

Бездержавний статус України протягом останніх століть визначив й умови розвитку української культури вплинувши й на формування джерельної бази до її дослідження. Таким чином основним корпусом джерел з історії української культури є джерела особового походження, значну масу з яких складають саме епістолярні джерела. З іншого боку, після знищення російським окупантом на початку 1930-х рр. Постійної комісії для складання біографічного словника українських діячів при ВУАН, зі складеними нею понад 200 тисячами біографічних карток, перед українською історичною наукою стоїть нагальне завдання реконструкції української історії та культури через призму особистих доль українських діячів, чому також сприяють джерела особового походження. Відтак, мусимо вітати корпусну публікацію епістолярію Степана Томашівського (1875–1930 рр.) та Івана Крип'якевича (1886–1967 рр.) – видатних українських істориків та суспільно-політичних діячів ХХ ст., підготовлену відомою дослідницею життя і творчості С. Томашівського Надією Халак.

Книга видана в серії “Львівські історичні праці. Джерела” (вип. 5) під грифом Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Видання здійснено в кращих традиціях української археографії, воно містить як публікацію самих джерел, з супровідними детальними коментарями, так і вступну статтю автора-упорядника Н. Халак та археографічну передмову Н. Кіт. Текстовий ряд джерел доповнює ілюстративний, доданий наприкінці видання. До видання додано обов'язковий, але часто в публікаціях пропущений, іменний покажчик.

У передмові “Листування С. Томашівського та І. Крип'якевича (лютий 1906 – червень 1930 рр.) на тлі українського наукового та суспільно-політичного життя Галичини у першій третині ХХ ст.” Н. Халак досить детально і всебічно окреслює джерелознавчий потенціал опублікованих епістолярних джерел, уводить читача в широке коло тогочасного культурного та політичного життя Галичини першої третини ХХ ст. Хоча, до дискусійних моментів можна віднести означення епістолярних джерел як “епістолярних документів”, наприклад, с. 4. Видається за доцільніше джерела особового походження означати саме як “джерела”, а “документальні” вживати до офіційних актів.

Загалом публікація охоплює 34 листи С. Томашівського та 12 листів І. Крип'якевича зі львівських архівосховищ (Центрального державного історичного архіву України у м. Львові та Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України)¹. Хронологічно упорядниця поділяє листи на чотири періоди: 1) передвоєнний (1906–1907 рр.); 2) 1922–1924 рр.; 3) 1925 р. та 4) 1927–1930 рр., що зумовлено як місцем перебування кореспондентів, так і тематикою листування.

Так, перший період дослідниця називає “нтшівським” і він охоплює 2 листи, другий “присвячений оцінкам політичної ситуації в Галичині після поразки українських визвольних змагань, а також пошуку істориками шляхів для наукового співробітництва” (с. 5), він містить 13 листів; 1925 р. виділений в окремий період, очевидно, як через зовнішні обставини – віднайдено листи лише від С. Томашівського (25 епістол), так і тематикою, пов’язаною з заснуванням галицького тижневика “Політика”, до того ж це період найінтенсивнішого листування двох істориків; більш “технічним” є останній, четвертий період.

За припущенням Н. Халак, С. Томашівський та І. Крип'якевич познайомились протягом червня–липня 1904 р. на наукових курсах, організованих “Товариством прихильників української літератури, науки і штуки” у Львові, де С. Томашівський був один з їх засновників та лекторів, а І. Крип'якевич – слухачем (с. 7–8). Тому опублікований епістолярний корпус можна розглядати і як листування між вчителем та учнем. Ця співпраця тривала з моменту знайомства вчених до самої смерті С. Томашівського в 1930 р.

Позаяк листування належить до часу унормування українського правопису, “аби полегшити сприйняття змісту публікованих епістолярних документів сучасним читачем, було вирішено подавати їх не цілком ідентично до оригіналу, а в частково адаптованому вигляді” (с. 29). Власне принципи археографічної підготовки тексту листів чітко викладені в “Археографічній передмові” Н. Квіт. На жаль, не скрізь ці принципи дотримано, наприклад, на с. 66 збережено “з проблемів” замість “з проблем”, на с. 68 “акуту” в значенні документа замість “акта” як мало б бути за означеним підходом. Також дискусійним є

¹ Фактично це розширена публікація попередньої: *Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 – червень 1930)*, підготувала Н. Бортняк, Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, Л., 2001, вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві, с. 395–416.

Рецензії. Огляди

унормування флексій *Gen. sing. -u* → *-i*; так само й написання літери *г* в таких словах іншомовного походження, як, наприклад, догма – догма (*dogma*) чи еміграція – еміграція (*emigratio*) тощо.

Тематика листів найрізноманітніша, від суто наукових до політичних та особистих. Власне перша опублікована епістола – лист І. Крип'якевича до С. Томашівського від 12.02.1906 р. стосується історії козаччини перед Хмельниччиною.

Своєрідним маркером українського руху (політичного й культурного) ХХ – початку ХХІ ст. є пояснення С. Томашівським причин свого небажання повернутися з еміграції до краю, це “переконання, що загал нашого громадянства не чує, не бачить і не розуміє того всього [становища в Україні – *Д. Г.*], тільки живе на хмарах утворених собою ілюзій” (з листа від 8.06.1922 р.), – дилема, яка поставала перед оунівцями, дисидентами та й сучасною українською інтелігенцією. Тому й Крип'якевич у питаннях розвитку української науки й культури мав більшу “надію на еміграцію.., бо з нашого провінціалізму тяжко тут на місці добутись...” (з листа від 8.06.1922 р.).

Значний інтерес являє інформація про культурне життя Галичини 1920-х рр., наприклад, діяльність НТШ, видавничо-просвітницьку працю, діяльність Українського таємного університету у Львові (1921–1925 рр.). При цьому І. Крип'якевич наголошував, що “якби ми мали публічний університет, то можна б масу зробити для культури, – голод за наукою великий” (з листа від 8.06.1922 р.).

Одним з важливих (хоч, певним чином, вимушеним) здобутків української історіографії в еміграції є вписання української історії в загальноєвропейський контекст. Опубліковане листування показує, що важливість цього синтезу для розвитку української культури добре розуміли й українські діячі означеного періоду. Так, у листі від 10.01.1923 р. І. Крип'якевич писав адресату:

“...Дуже мститься на нас наше відчуження від європейської думки – і на методі, і на темах, і на цілім закрою нашого дуже старосвітського дієписання. Ви у щасливому положенні, що маєте доступ до західних журналів, – у Львові їх нема навіть в університет[ській] бібліотеці, не то франц[узських] і англ[ійських], але навіть німецьких, – упадок культури. Дуже прошу Вас, хоч щонебудь знайти таке, що могло б нас повернути до Європи, – присилайте, не баріться!..”

На кінець 1920-х – 1930-ті рр. в українській емігрантській історіографії припадає період активного осмислення середньовічного (києво-руського) спадку/етапу в історії України. С. Томашівський був одним з перших, хто чітко окреслив період історії України як “середні віки”², тим самим увівши український “історичний текст” у коло як загальноєвропейської історії, так і коло наукових категорій європейської історичної науки. На скільки складно відбувалось розширення хронологічного і тематичного поля української історичної науки, свідчать слова С. Томашівського з останнього відомого його листа до І. Крип’якевича від 10.12.1929 р., що “коли хто у нас не пише про Хмельницького, Мазепу і т. д., той – як не дійсний національний зрадник, то щонайменше підозрілий у своїй “державницькій” благонадійності...”. Проте й на сьогодні не лише в російській (що цілком природно), а й в українській історичній науці визначення т. зв. “Київської Русі” як “Середньовічної України” зустрічає шалений спротив.

Листи подають і певну інформацію до історії повсякдення української еміграції, яка зовсім не розкошувала в країнах міжвоєнної Європи. Час від часу С. Томашівський порушує питання гонорару за свою редакторську чи публіцистичну працю для краю. Власне умови проживання еміграції в той період добре характеризують слова з листа С. Томашівського від 23.03.1925 р.: “Ось учора і нині я ні одної букви не додав до початих статей; просто – не був у силі: думка, що ось видаю останніх 5 марок на харч і не маю поняття, що завтра дам дітям їсти, не належить до таких, що дуже пособляють у духовій творчості... Думаєте, мені легко було вже у другім листі до Вас згадувати про гроші?”.

Окрім суто наукового значення, корпус опублікованого листування гостро актуальний і для розуміння тих процесів, що відбуваються сьогодні в Україні. Однією з наскрізних тем листування двох істориків є спроба зрозуміння причин, що не дали змоги втримати Українську державність у роки Української революції, а також визначити шляхи та можливості збереження української державної традиції в умовах окупації України різними державами та в умовах вимушеної еміграції. Не менш актуальним для сьогодення є й порушене в листуванні питання об’єднання зусиль української інтелігенції власне в Україні та на еміграції/діаспорі для розбудови української державності та культури. Й на сьогодні, в умовах незалежної держави, Україна не забезпечила дієвої підтримки української діаспори в плані її національно-

² Див.: С. Томашівський, *Українська історія. Нарис I: Старинні і середні віки*, Л., 1919.

Рецензії. Огляди

культурної праці задля збереження української ідентичності на чужині, так і не інтегровано доробок та досвід української еміграції / діаспори в українських культурний та науковий процес. Сюди ж можна віднести і слова І. Крип'якевича з листа від 9.02.1923 р.: “Велику рачію Ви мали, як говорили, що потрібний тепер момент деякої політ[ичної] пасивності, щоби взятися до творення культурних цінностей, – до цього ми й вертаємося...” Власне заполітизованість суспільства й перешкоджає творенню сучасної модерної української культури, а з нею й нації, як складової, повноцінної, цілісної частини світової цивілізації.

Таким чином публікація епістолярного корпусу листування С. Томашівського та І. Крип'якевича є вагомим внеском в українське джерелознавство та гуманітаристику загалом. Попри неповний його характер, завдяки ґрунтовним коментарям та передмові Н. Халак інформаційний його потенціал є цілісним і зразковим для подібних видань в Україні.

Д. Гордієнко

“Емоційний з трохи задиркуватим характером” історик Микола Андрусяк: М. Чебан, *Микола Андрусяк. Історія історика*, Л., 2015. – 356 с.

Сучасна українська історіографія, впевнено відходячи від радянської методології з її класовим підходом, активно залучає до наукових досліджень методологічні здобутки світової історіографії, у тому числі так званого антропологічного підходу. З іншого боку, за радянської окупації коло тем, а відтак і коло “українських діячів” було чітко окресленим, виходити за яке було неможливим. Відтак лише в еміграції й могла вільно розвиватись українська історична наука. Однак, відірваність від джерельної бази не дозволяла українським вченим за межами України подати цілісну картину української минувшини. Таким чином лише на сучасному етапі розпочато написання української історії та культури, заснованих винятково на джерельному матеріалі і позбавлених різноманітних ідеологічних нашарувань, особливо російських та радянських загалом. Важливим напрямком сучасної української історіографії є біографічні дослідження, що, з одного боку, “олюднюють” українську історію, а з другого – доповнюють власне біографічне коло українських діячів минулого. До цієї групи належить

і монографія Марини Чебан, підготовлена за дисертаційним дослідженням авторки¹. Як і більшість істориків першої половини ХХ ст. М. Андрусяк формувався в рамках галицької школи Грушевського, більшість учнів якого ретельно замовчувалася в радянській історіографії або ж таврувалася як “буржуазні націоналісти”. Відтак означена монографія є першим узагальненим дослідження життя й діяльності видатного, але все ще малознаного в Україні українського історика та громадського діяча Миколи Андрусяка (1902–1985), значна частина життя якого пройшла в еміграції (1944–1985).

Монографія побудована на значній і різноманітній джерельній базі з залученням широкого кола історіографічних праць. Загальна кількість позицій бібліографії джерел та історіографічних праць, не рахуючи бібліографію праць М. Андрусяка, налічує 448 позицій. Таким чином, попри те, що з об’єктивних причин на належному рівні не залучено до дослідження архівні матеріали української еміграції, що перебувають за кордоном, джерельна база є досить репрезентативною, що забезпечила належний фаховий рівень монографії.

Основний зміст монографії викладено в трьох розділах, перший з яких “Формування наукових і суспільно-політичних поглядів” є біографічним, однак він логічно підводить до висвітлення власне творчої біографії вченого. Розділ побудовано за проблемно-хронологічним принципом. Перша його частина “Родина та юнацькі роки” присвячено періоду формування особистості майбутнього вченого. Власне в українській біографістиці цьому періоду загалом не приділяється належна увага. Щодо формування особистості вченого вагому роль, очевидно, відіграв його батько – Григорій Андрусяк, який будучи вїйтом села Переволочна (1926–1927), дбав і про культурний розвиток односельців (с. 37). Хоча те, що Андрусяк став на українську позицію в москвофільському селі, за монографією, зумовлено випадковою порадю студента-богослова Петра Івахіва, за якою, Микола зможе стати священником, якщо буде “додержуватися української партії” (с. 39). Потрапивши до Бродів-ської реальної гімназії ім. кронпринца Рудольфа, Андрусяк мешкав в українській бурсі ім. Маркіяна Шашкевича, що була для українців осередком національного виховання та протистояння впливу москвофільства й попри лише однорічний термін навчання в ній подальша доля Андрусяка була пов’язана з українством.

¹ М. М. Чебан, *Наукова та громадсько-культурна діяльність Миколи Андрусяка (1902–1985)*: Автореф. дис. канд. іст. наук, Л., 2012.

Рецензії. Огляди

Значна частина діячів української науки та культури пройшла через Українське військо, в лави якого М. Андрусак вступив у 1919 р. Відтак служба в армії “ще більше загартувала юнака, посилила його державно-соборницькі прагнення й актуалізувала необхідність подальшої наукової праці, насамперед в історичній галузі” (с. 49).

Авторка йде строго *від джерела*. Однак саме тут видається доцільним подати ширший контекст формування покоління Андрусяка, своєрідний колективний портрет. Адже не лише буремні події виводять на авансцену історії визначні постаті – насамперед останні стають творцями епохальних історичних зламів.

Як фахівець-історик М. Андрусак формувався у стінах на той час польського Львівського університету ім. Яна Казимира. З польських професорів найбільший вплив на Андрусяка мав медієвіст Станіслав Закшевський, семінар якого він відвідував. У рамках семінару виникла і тема майбутньої докторської роботи “Йосиф Шумлянський – перший львівський уніатський єпископ 1667–1708. Його життя і діяльність”. Під час навчання в університеті Андрусак розпочав свою співпрацю з І. Крип’якевичем та академіком М. Грушевським, якого в автобіографії називав “батьком сучасної української історіографії” (с. 60) і матеріальна підтримка якого дала змогу молодому історика захистити свій докторат.

Підсумовуючи дослідження періоду становлення М. Андрусяка як історика авторка приходить до чіткого висновку,

“що значний вплив на формування його світогляду справило: по-перше, сімейне виховання на традиціях християнської моралі, поваги до старших, національних традицій, рідної мови і культури; по-друге, здобуття освіти й наукова праця під керівництвом визначних діячів польської та української історичної науки: С. Закшевського, І. Крип’якевича, М. Грушевського, М. Возняка, І. Кревецького, М. Кордуби й інших; по-третє, участь у національно-визвольних змаганнях початку ХХ ст. – гартування характеру в лахах УГА й Армії УНР, а також служба в польському війську; по-четверте, педагогічна діяльність” (с. 71).

Наступний – другий розділ присвячено фаховій та суспільно-культурній діяльності М. Андрусяка. Розділ відкривається розкриттям постаті вченого як публіциста, хоча цей підрозділ варто було б включити в наступний розділ, адже у міжвоєнний час публіцистика й власне наукова історіографія складала єдине нероздільне ціле допов-

нюючи одне одного. До того ж і сама авторка, в цьому підрозділі розглядає співпрацю М. Андрусяка з такими авторитетними власне науковими часописами, як “Записки НТШ”, “Записки Чина святого Василя Великого” чи київською “Україною” (с. 73), а також рецензії вченого для провідних європейських часописів, наприклад “The Slavonic and East European Review”. З іншого боку, саме преса у міжвоєнний період була основним джерелом популяризації знань про національну культуру, історію, політику тощо серед широкого кола громадянства. Як публіцист М. Андрусяк дебютував ще в студентські роки і “подавав статті майже у всі українські галицькі часописи” (с. 75), а згодом співпрацював і з багатьма часописами української еміграції. На жаль у підрозділі є певні дрібні суперечності. Так, на с. 74 дослідниця пише, що М. Андрусяк “радіше симпатизував центристам – українським націонал-демократам”, а на с. 75, що “вченому більше симпатизували праворадикальні видання”.

Співпраця з науковими та громадсько-культурними товариствами активно залучала молодого науковця до наукових українських кіл у “краї” та в еміграції. З іншого боку, для М. Андрусяка співпраця з товариствами була й доброю науковою школою. “Українською академією наук” на землях Західної України того часу фактично було Наукове товариство ім. Шевченка, дійсним членом якого (з 1932 р.) був і М. Андрусяк. Враховуючи місце й значення НТШ в історії української гуманітаристики, цілком логічно, що дослідженню участі в ньому вченого М. Чебан відводить окремий підрозділ. Окрім того М. Андрусяк був членом і низки інших українських товариств, як то Богословське, “Просвіта” та ін. Окрім того, вчений був членом Українського історично-філологічного товариства в Празі, а в повоєнний час – Українського історичного товариства в США. Окрім наукових, дослідник був членом і товариства “Молода громада”, що об’єднувало ветеранів УГА та Армії УНР. Важливо, що М. Чебан не розділяє ці товариства, а об’єднує в одному підрозділі, що дає змогу зобразити цілісну особистість. Прикметно, що в рамках НТШ М. Андрусяк працював не лише в суто історичних комісіях, як, наприклад, Комісія нової історії України, а й суміжних, наприклад, у Комісії національної економіки, соціології та статистики, що зробила “вагомий внесок у становлення української економічної науки **через публікацію розвідок українською мовою і, відтак, творення української економічної термінології**” (с. 133) (виділення моє – Д. Г.).

Рецензії. Огляди

З 1949 р. розпочався американський період у житті та діяльності М. Андрусяка. Попри складність налагодження праці з української гуманітаристики на Американському континенті, науковцю вдалося створити в США понад 200 наукових праць. Через об'єктивні обставини цей період висвітлено не так ґрунтовно, як львівський, переважно на основі публіцистичних джерел, однак авторці вдалося цілісно реконструювати й цей період у житті історика. Насамперед у монографії розкрито діяльність М. Андрусяка в Американському відділі НТШ у Нью-Йорку, особливо детально зупинившись на участі історика в дискусії щодо походження назви “Україна”, що розгорнулася в емігрантській науці у 1950-ті рр. (с. 151–152).

Важливу складову в житті М. Андрусяка відігравала викладацька діяльність, яку авторка розкриває у підрозділі разом з висвітленням праці історика в наукових установах та органах влади. Як і для більшості українських гуманітаріїв, викладацька діяльність для “кабінетного” науковця М. Андрусяка зумовлювалась потребою заробляти на життя. Цілком логічно, у цьому ж підрозділі розглянено й співпрацю М. Андрусяка з ОУН(м), разом з похідними групами якої, за припущенням авторки, науковець восени 1941 р. прибув до Києва (с. 169). У столиці України М. Андрусяк долучився до праці у відновленому Київському університеті, в роботі Відділу культури й освіти міської управи та відновленій Українській Академії Наук, де вчений очолив Інститут історії України. Попри те, що в Києві були всі умови для відновлення наукової роботи, адже лише 120 томів “з числа стародруків жидо-більшовики вивезли до Уфи”, як відмічав сам М. Андрусяк (с. 172), цей інститут не зміг розгорнути діяльності як “не потрібний німцям”. Однак, цей період є важливим, адже його детальне вивчення проливає світло на бачення українськими діячами розвитку української державності та культури в складних умовах нацистської окупації. Через окупацію радянськими військами Чехословаччини не була тривало й співпраця М. Андрусяка з Українським вільним університетом у Празі, яка, проте була відновлена в Мюнхені, і цей період (1946–1948 рр.) був продуктивнішим і в науковому плані, а з 1949 р. М. Андрусяк був змушений розпочати новий і останній – американський період у житті.

Попри обмежений доступ до джерельної інформації, дослідниці, хоча й лаконічно, але вдалося окреслити основні віхи викладацької діяльності М. Андрусяка в США, як в українських, так і у власне американських освітніх та культурних установах. Підсумовуючи жит-

тевий шлях історика, М. Чебан підкреслює, що його діяльність “як вченого й організатора наукового життя припала на час, коли історична наука відігравала важливу роль у національному самоусвідомленні українського народу і сприяла активізації його боротьби за державність” (с. 182). Однак, як показали події російської агресії проти України 2014 р. “історичний аргумент” і на сьогодні зберігає свою силу, минулим активно спекулюють різноманітні політичні і навіть терористичні організації. Тому, історії українських істориків набувають не лише суто наукового, а й важливого дидактичного значення як для розвитку української гуманітаристики, так і суспільства загалом.

Відтак, завершує монографію розділ з аналізу наукової спадщини М. Андрусяка, яку М. Чебан поділяє на чотири групи. В першу групу, цілком логічно, дослідниця виділяє праці М. Андрусяка з історії України періоду козаччини – магістральної теми української історіографії міжвоєнного періоду. Власне, дебютував вчений працями з історії Церкви, повернувши в культуру імена митрополитів Юрія Винницького та Михайла Лозинського, єпископа Івана Снігурського та інших активних діячів Церкви. Проте застарілим на сьогодні виглядає твердження М. Андрусяка, процитоване в монографії, що “коли поширилася унія, греко-католицьке духовенство, на відміну від православного, зближувалося з народом, промовляючи до нього рідною мовою” (с. 184). Навіть за російської окупації приходські священики в Україні промовляли до пастви, у своїй переважній більшості, розмовною українською мовою, і в XIX ст., як у Галичини греко-католицькі, так у наддніпрянській Україні православні священики стали провідниками українського національного відродження.

Більш детально авторка зупиняється на дослідженнях М. Андрусяка, присвячених постаті митрополита Йосифа Шумлянського, “неординарної особистості, що понад чверть віку була своєрідним містком між православно-візантійською і католицько-латинською традиціями” (с. 185). Цією темою історик зацікавився ще навчаючись у Львівському університеті. Підсумком цих досліджень була докторська дисертація вченого та перша в історіографії ґрунтована монографія “Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki Lwowski (1667–1708): Zarys biograficzny” (Л., 1934), що й на сьогодні не втратила своєї актуальності і потребує перевидання в українському перекладі.

Безпосередньо з козацької проблематики М. Чебан виділяє близько 40 наукових монографій, статей та рецензій М. Андрусяка. За спостереженням авторки, це праці з історії переважно правобережжя кінця

Рецензії. Огляди

XVII – першої третини XVIII ст. На 1920–30-ті роки припадає період активного дослідження в західноукраїнській та емігрантській історіографії життя й діяльності гетьмана Івана Мазепи, що зумовлено як звільненням дослідників від російської цензури, так і роллю Мазепи в українській національній історії та його місцем у національній мітологемі. Саме українській еміграції, насамперед працями В. Січинського, Б. Крупницького, І. Борщака та інших, належить заслуга всебічного вивчення постаті гетьмана. Природно, що не оминув у своїй творчості цієї теми й М. Андрусак, який присвятив ній низку статей, у тому числі історіографічний огляд ювілейної літератури, а також кілька монографій, що й проаналізовані авторкою в монографії. Так, розглянувши монографію М. Андрусяка “Мазепа і Правобережжя”, М. Чебан приходиться до висновку, що історик “вважав добу Мазепи, як і саму постать гетьмана, найсуперечливішими в українській історіографії”, чому “сприяли історичні обставини, які склалися після Полтавської битви 1709 р.” і представляв гетьмана “вірним й гідним послідовником Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка, що ставив за мету за допомогою Семена Палія приєднати Правобережжя до Гетьманщини й стати гетьманом “обох сторін Дніпра” (с. 194–195).

Певним підсумком козакознавчих праць М. Андрусяка був його курс лекцій для студентів Українського вільного університету “Історія козаччини”, опублікований у 1946 р. у Мюнхені в 3-х книгах. Попри те, що в американський період М. Андрусак відійшов від теми козацтва, з історіософської точки зору для сучасної української історіографії важливими є його праці, присвячені річниці Переяславського договору. На думку М. Андрусяка, акт 1654 р. не можна називати ні “Переяславською угодою”, ні “Переяславським договором”. Як виснує дослідниця, історик “азначав, що в Переяславі не укладали угоди, не підписували договору, – це, як відомо, оформили в Москві. Розмови між гетьманом зі старшиною, з одного боку, і московським посольством – з іншого, були попередніми, нечіткими і не відповідали офіційному дипломатичному протоколу. Недоречно вживати ці назви ще й тому, що вони вносять плутанину, оскільки саме так називали в Москві створений там фальсифікат – договір 1659 р.” (с. 201).

В сучасній українській історіографії М. Андрусак найбільше відомий своїми працями з історії галицького московфілства. Зважаючи на політичну кон’юнктуру, роль московфілів в історії України і на сьогодні є суперечливою і неоднозначною. Узагальненням праць історика в цій сфері стали праці М. Андрусяка “Нарис з історії галиць-

кого москвофільства” (Л., 1935) та “Генеза й характер галицького русофільства в XIX–XX ст.” (Прага, 1941). В осмисленні цього явища М. Андрусяк пережив певну еволюцію. Так, спершу історик розділяв москвофілів XIX ст., які були прив’язані до свого народу, від москвофілів першої третини XX ст., які заявляли про племінну і культурну єдність українців з московитами, однак згодом історик прийшов до висновку про згубну для українства роль москвофільства. Підсумовуючи, авторка зазначає, що ідеї М. Андрусяка в дослідженні такого явища, як москвофільство, знайшли своє продовження в працях сучасних українських дослідників, наприклад, М. Мудрого та О. Аркуші.

Саме в 1920–30-ті рр. в українській історіографії активно розвивались історіографічні та біографічні студії. Відтак, цілком логічно дослідниця й виокремлює ці теми в наступний підрозділ, при цьому відмічає, що у своїх працях “вчений розглянув основні напрями та реконструював осередки національної історіографії впродовж дев’яти століть (1039–1939)” (с. 214–215). Цілком слушно, датою припинення історичної праці в окупованій наддніпрянській Україні історик ставить 1931 р., дату заслання М. Грушевського до Москви. Говорячи ж про науку на еміграції, М. Андрусяк виділив такі центри, як Відень, Прага, Берлін, Варшава і Париж, і вказував на такий недолік, як брак українознавчих студій в США, до створення якого в повоєнний період йому вдалось долучитись.

Іншим важливим напрямком міжвоєнної української історіографії була біографістика, що також було зумовлено потребою виокремити українську складову з загальноімперських контекстів у вигляді портретів її діячів. Важливу складову біографістика займала і в творчому доробку М. Андрусяка. Так, історик присвятив свої дослідження постаті М. Грушевського, праця якого “як історика, повчає нас, як слід змагатися до найвищої мети” і який як історик не має “під оглядом великої ерудиції собі рівного навіть серед чужих” (с. 233), також Д. Багалія, С. Томашівського, М. Костомарова, І. Кривецького, Є. Петрушевича, М. Тарнавського, В. Винниченка та багатьох інших, у “яких відзначив їхню жертвну працю, спрямовану на відродження не залежної Української держави” (с. 234).

Відтак, у останній підрозділ М. Чебан виділила праці М. Андрусяка з краєзнавства, історичної географії та регіоналістики – досить популярного напрямку української історіографії міжвоєнного періоду, до того ж, як у наддніпрянській Україні, так і в Галичині. Більш детально дослідниця зупинилась на огляді праць історика з історії Зне-

Рецензії. Огляди

сіння, Покуття та на працях М. Андрусяка методологічного характеру. Активною була праця вченого в цьому напрямку і в еміграції, де було підготовлено й опубліковано розвідки з історії Перемишля, рідного села Переволочна, Золочівщини, Бойківщини, Зборівщини, Ярославщини, Лемківщини, Кубані та Далекого Сходу, що, будучи побудовані частково на мемуарному матеріалі, мають і джерелознавче значення.

Проте, варто було б виокремити в окремий підрозділ аналіз доробку М. Андрусяка з історії Середньовічної України, тим більше, що авторка сама цитує слова історика, що на той час “питання початків Русі та генези української нації викликували час до часу живу дискусію поміж українськими істориками” (с. 221), хоча загалом по монографії певним чином розкриваються і ці питання. Варто відмітити, що і на сьогодні цей період залишається малодослідженим і гостродискусійним в українській історіографії, а тому доробок М. Андрусяка може бути й базою для побудови власне української візії різноманітних питань середньовічної історії України.

Неабияку цінність має додана бібліографія опублікованих праць М. Андрусяка, яка нараховує 543 позиції, хоча їх доречно було б об'єднати з неопублікованими, тим більше, що в тексті опубліковані і неопубліковані історіографічні джерела аналізуються паралельно, і всі вони складають історіографічні джерела дослідження. Доповнюють і полегшують сприйняття дослідження ілюстративний ряд та доданий іменний покажчик.

Підсумовуючи, можна впевнено стверджувати, що розглянене дослідження М. Чебан життя і творчості М. Андрусяка є вагомим здобутком сучасної української історіографії. Окрім заповнення власне історіографічної та біографічної складових української історії, монографія окреслює й коло дослідницьких питань, в дослідження яких ще мають бути інтегрованими праці М. Андрусяка. Це, насамперед, дослідження з історії Середньовічної України, історичної ономастики, козацтва та історії Церкви в Україні. Важливість інтеграції в сучасний науковий процес здобутків української визначається тим, що саме ці дослідження дають власне український “погляд” на національну історію, а також принципово відмінні від “традиційних”, пост радянських, методологічні підходи. Відтак мусимо вітати появу досить ґрунтовного, максимально цілісного дослідження М. Чебан, присвяченого непересічній постаті в історії української історичної науки та культури загалом – Миколи Андрусяка.

Д. Гордієнко

CONTENTS

To the 130th anniversary of Olgerd Bochkovsky

<i>[Olgerd Hippolyt Bochkovsky]</i>	6
<i>Valentyyna Piskun (Kyiv)</i> . Important Current Issues in Publicistic Writing of Olgerd Bochkovsky	8
The article is about publicistic activity of a Ukrainian journalist and historian Olgerd Bochkovsky. Living in Czechoslovakia he spent more than 30 years in science, teaching and journalism. The most vital themes of his work were: theoretical and practical journalism, what is a journal, the role of a journalist and relationship with a reader. Ukrainian national question in the light of nations' development in Europe in the beginning of 20 th century, T. G. Masaryk and his attitude towards Ukrainian question. Rise and development of a pan-European movement and the future of European countries.	
<i>Iryna Kanevska (Kyiv)</i> . Olgerd Hippolyt Bochkovsky: the Formation of National Identity in Conditions of Exile	17
The process of formation of national identity and ideology of outstanding Czech-Ukrainian scientist, journalist, publicist, social and political figure Olgerd Hippolyt Bochkovsky is presented in the article. This research draws upon the most primary sources including registration books, passports, personal profiles, etc., memories Olgerd Bochkovsky and his contemporaries, correspondence, scientific works and periodicals of the referred period.	
<i>Olgerd Bochkovsky</i> . The People Themselves (Ways of National Self-Help Among Different Nations) / Publ. and edit. by <i>I. Kanevska</i>	28
I. National self-help in peoples' life	28
II. Iceland peasants and old Scandinavian sagas	30
III. The principle "The people themselves" in Finnish revival	31
IV. From Irish practice of national self-help	34
V. Municipal ways of public self-help in Catalonia	37
VI. Whereby the Czechs built a "National Theatre" and generally used the principle "The people themselves"	39
VII. What have Zionists gained by their own in Palestine?	43
VIII. Estonian example warning	47
IX. The young Breton activism is on the path of national self-help	50
X. American black people struggle for human self-identification ..	52

Contents

XI. The slogan “The people themselves” is the national order of the Ukrainian public life	55
Excerpts from the Regulations of Society of the Supporters of Ukrainian Economic Academy in Czechoslovakia	56
The study presents vivid examples of national cooperation. The author reflects on the meaning of the Anglo-Saxon social self-help practices that could be used to form an independent nation. This research was published in 1932 in Podebrady to promote an idea of self-help among the Ukrainian intelligentsia in exile.	
<i>Olgerd Bochkovsky</i> . Peoples Self-Identification and Education / Publ. and edit. by <i>I. Kanevska</i>	58
In the essay the author examines the period of peoples’ cultural self-determination towards the formation of modern nations. Bochkovsky names mass distribution of native education to be the main cause of this stage. It must be nurtured in a national form and in native language especially among the “oppressed peoples”. Using the examples of other nations, the author convincingly argues that “native education – is the cornerstone of national self-determination and a path to national liberation”.	
<i>Olgerd Bochkovsky</i> . Europe invertebrates (Europa Invertebrata) / Publ. and edit. by <i>I. Kanevska</i>	69
The article was written in 1933. Europe is presented in it as a kind of social and moral community and emancipatory ideal of enlightened humanity competitions. The author openly ponders the notion of “European conscience” and draws parallels between Europe before and after World War I. Bochkovsky comes to the disappointing conclusion. The First World War aroused atavistic instincts of man, which led to the moral impoverishment of Europe. The European community failed to jointly oppose Bolshevik terror and just spontaneously protested against Hitlerism.	
<i>Iryna Kanevska (Kyiv)</i> . The Bibliography of O. Bochkovskies Works	74

Articles. Notes. Publications

<i>Nadiya Myronets (Kyiv)</i> . Volodymyr Vynnychenko’s Realized and Unrealized in Exile Publishing Projects	87
Volodymyr Vynnychenko’s activity during his last forced emigration concerning the publication of his works both in Ukrainian and other	

languages which he considered not only as a way of creative self-realization and material support, but also as a way to serve the national case through the creation of fiction and its popularization among other nations, and thus tried to integrate Ukrainian culture in the Western world, is considered in the article. His realized and unrealized publishing projects are considered, the reasons that prevented to put them into practice are analyzed.

Iryna Sakhno (Kyiv). Correspondence of Volodymyr Vynnychenko as a Source to Research of Ukrainian Emigration 111

In this article by analyzing the correspondence of Volodymyr Vynnychenko, who most of his life spend in different European countries, is showed how correspondence can serve as a comprehensive source for prosopographical research of the history of Ukrainian emigration. The author used both the published correspondence, and that which is stored in the archives to illustrate various aspects of life outside the homeland of Volodymyr Vynnychenko and his correspondents, from political activities to household circumstances

Olena Palko (Norwich, Great Britain). The Captive of Ideologies: Mykola Khvyl'ovyi as Perceived by the Ukrainian Diaspora 118

This article examines main approaches to perceive and to evaluate personal, creative and political development of Mykola Khvyl'ovyi, one of the most talented writers and at the same time one of the most controversial figures of Ukrainian culture of the 1920s. It is emphasized that the discussion about Mykola Khvyl'ovyi in Western historiography has always been highly ideological and depended on the political orientation of the narrator. The influence of the diaspora attitudes to evaluate Khvyl'ovyi and the whole period of the 1920s on the national historiography is highlighted. Also in the article some recent approaches to study Mykola Khvyl'ovyi and the generation of the “executed renaissance” are discussed.

Inna Starovoytenko (Kyiv). The Ukrainian immigration realities in correspondence between Yevhen Chykalenko and Yevmen Lukasevych (1920–1928) 135

The letters of the famous Ukrainian exile representative of the 1920s Yevmen Lukasevych to Yevhen Chykalenko are analyzed in the article. The main epistolary subjects, its quantitative and archeographical characteristics, and its source value for the reproduction of the Ukrainian emigration life realities in 1920-ies on the territory of Poland: in

Contents

Tarnów and Warsaw are determined. The chummy relationship between two famous contemporaries, their motives, Y. Lukasevych' helps to Y. Chykalenko at different times of life are reflected. It is noted that the valuable information of these letters is the information about some Ukrainian institutions in exile (Ukrainian Central Committee in Warsaw) and print media (newspaper "Ukrainska trybuna") establishment and activity, difficulties in relations between the Dnieper and Galician emigration branches. The lead story of the letters is also Y. Lukasevych search of Y. Chykalenko's memoir records manuscripts in Warsaw.

Julia Gorbatsch (Kyiv, Ukraine). O. Oles' and the Ukrainian Union of Journalists and Writers in Exile 162

The participation of O. Oles' in creation and activity of the Ukrainian Union of Journalists and Writers in exile, 1919–1945, is reviewed in the article.

Rafał Kowalczyk (Łódź, Poland). In the Shadow of Struggle, Wars and the Revolution. A Heavy Road of Ukraine to Freedom... 171

This article analyzes the place of Ukraine in the security system of Central and Eastern Europe. It is shown that underestimation of Ukrainian factor caused the defeat of Napoleon in the war of 1812. In the mid-19th century Ukraine – an area of Donbass and Kryvyj Rig were industrial giants of Russian Empire. Thus, the economic exploitation of Ukraine by Russia boosted military power of Russia. Particular attention is paid to events of Ukrainian Revolution 1917–1921 years. Primarily there is analyzed the activity of Symon Petliura as an armed confrontation to Russian aggression, and attempts to get supporting from the West for struggle against Russia. However, the West was not ready to accept Ukraine and provide it an effective assistance, which led the military defeat of Ukraine in confronting to Russian aggression and the appearance of large Ukrainian emigration, primarily in countries of Central and Eastern Europe.

Valeriy Vlasenko (Sumy). The Evacuation of the Russian Army of General of P. Wrangel from the Crimea: Ukrainian context 208

The article deals with the southern direction of the third wave of inter-war Ukrainian emigration in Europe. It highlights Ukrainian aspect of domestic and foreign policy of General P. Wrangel before and during the evacuation of the Russian army from the Crimea in the autumn of 1920. It defines the locations of Ukrainian military in Constantinople and its vicinity and defines the number of native Ukrainians and residents of Ukraine in Wrangel's army.

Mykola Gorbatiuk (Kyiv). The Central Bureau of Refugees from Ukraine in Tarnow and Its Affiliates: Origin, Composition, Activities (1920–1922) 222

Volodymyr Potulnytski (Kyiv). Toward the History of Political Relations of Ukrainian Monarchical Emigration with British Ruling Circles in 1930s. 238

Dmytro Burim (Kyiv). Ukrainian Student Association in Germany in 20s of the 20th Century: Integration into the Society of the Residence Country and the Desire to Preserve National Identity 249

Germany was one of the countries where in the inter-war period had been concentrated Ukrainian political and powerful intellectual force – Ukrainian intellectuals, scientists, artists and the studying youth. In the 1920–1930s Ukrainian students had studied in many high schools in Germany: Frederick William University in Berlin, Higher Trade School in Berlin, Higher agricultural school in Berlin, Higher Veterinary School in Berlin, Higher Technical School in Danzig, Alberta University in Konigsberg, University of Goettingen, University of Kiel, University of Leipzig, University of Tübingen, University of Freiburg, University of Frankfurt, Forest High School in Eberswalde and other higher education institutions.

In many higher education institutions where Ukrainian students studied were acted Ukrainian student centers: *The Union of Ukrainian Students “Osnova” in Danzig, the Society of Ukrainian students “Chornomore” in Danzig, The Circle of Ukrainian students at the University in Berlin, The Society “Osnova” in Berlin, The Association of agronomists, foresters and veterinarians in Germany, in Berlin, The Committee of Ukrainian students from the Green Wedge in Berlin, The Society of Ukrainian students at the Alberta University in Konigsberg* and others.

The consolidation of Ukrainian students on the territory of Germany, the establishment of separate Ukrainian student associations, organizations and groups in higher educational institutions of Germany, the

Contents

uniting them under *The Union of Ukrainian Student Organizations of Germany and the Free City Danzig*, as well as in The Central Union of Ukrainian Students contributed to the successful solution of common objectives faced by Ukrainian students abroad, particularly in Germany in the 1920s.

The establishment of Ukrainian student organizations, associations and societies on the territory of Germany in the 1920s, the organization of joint life by the Ukrainian studying youth the organized life of Ukrainian students at German higher education institutions both served two roles. On the one hand, it helped adaptation, “employ” in the German educational, cultural, scientific, general public nationwide situation of the host country, contributed to the assimilation of Ukrainian students to the general German student and social life, while also, on the other hand, it ensured the preservation of Ukrainian national identity as separate Ukrainian students and their associations.

Mariia Nakonechna (Nizhyn). O. Kulchytsky’s Scientific Heritage and the Personal Agency Problem 266

The article is devoted to the analysis of O. Kulchytsky’s psychological theory and its connections with contemporary speculations on personal agency. O. Kulchytsky distinguishes three main parts of psychological being – cognition, experiencing and orientation, all of which are analyzed in the article in the reference to personal agency. The conception of Ukrainian character type was one of O. Kulchytsky’s main scientific themes and novelties. The deep research on O. Kulchytsky’s heritage can give insights on various topics in psychology and in general social and humanitarian sciences.

Olena Hlushan (Kyiv). Participation of S. V. Borodayevsky in Socio and Political Life of the Ukrainian Emigration in Czechoslovakia ... 276

Maintenance, basic directions and forms of public activity of the Ukrainian scientist and statesman S. V. Borodaevsky in emigration are described in the article. It is shown that his basic efforts as a publicman were focused on organizing self-help and protest actions and societies of Ukrainian emigration in Cheho-Slovak Republic, attracting of attention of international community to the Ukrainian problems, establishing contacts with the representatives of international public institutions, charities and aid funds. Special attention is paid to work of S. V. Borodaevsky on creation and organization of activity of the Ukrainian university groupment for League of Nations.

Anastasia Myshusta (Dnipropetrovsk). Educational Studies
of Ukrainian Emigrants Women
in Interwar Czechoslovakia (1921–1939) 290

The article deals with the educational direction of the Ukrainian women organizations in Czechoslovakia at the middle war period, such as The Section for help to the women and children in addition with the Ukrainian Public Committee, The Ukrainian Students Union, The Ukrainian Women Union in Prague, the Ukrainian national Women Council (Prague Section), The Union of Ukrainian Women-Christians in Podebrady, The Senior Women Plust Group “Ukraine”.

The author elucidates the special features of Ukrainian Women organization’s activities in the increasing of the educational and professional level of adults, the access to the professional and high education for the Ukrainian youth, the restraining of the assimilation process of Ukrainians at the immigration.

Olena Novikova (Kyiv). From History Contacts of Representatives of
Ukrainian and Russian Political Organizations in Exile
in 20–30s years of the 20th century 305

This report deals with the early and the following works of V. A. Myakotin on Ukrainian history, the author’s initial interest on the subject and the subsequently conducted research in the archives of various cities of Ukraine as well as its promotion of publications of articles by Myakotin in Ukrainian scientific journals Furthermore, it thematizes the communication of Myakotin with Professor Luchitskiy and his disciples as well as the grounds of the expulsion of the former from Soviet Russia in 1922 and his subsequent contacts with expatriated Ukrainians.

Andrew Starodub (Kyiv). The Publications of Ukrainian Scholars-Emigrants
on the Pages of Journal of Orthodox Theology Studium
of the Warsaw University “Elpis” (1926–1937) 316

The article is devoted periodical Studium Orthodox Theology at Warsaw University (*Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego*) “Elpis” (1926–1928 and 1931–1937). On its pages published work of professors and teachers Studium, including – Ukrainian political emigrants Ivan Ogijenko (1882–1972), Vyacheslav Zayikyn (1896–1941), Vasyly’ Bidnov (1874–1935), Olexander Lototsky (1870–1939), Dmytro Doroshenko (1882–1951).

Contents

- Zoya Borysyuk (Kyiv)*. Conditions of the Life and the Scientific Himself Strengthening in Olexander Ohloblyn in the Munich Period (on the Letters to V. G. Senutovytch-Berezhnyj) 327

This article is based on the letters of Olexander Ohloblyn, known Ukrainian historian, to V. Senutovitch-Berezhnyj, specialist in the genealogy and the heraldry conserved in the Archives of the Ukrainian emigration which was created by E. Borschak in the INALCO (Paris). The analysis of his letters shows the difficult conditions of life of Ukrainian researchers during the DP period (1946–1950) and their efforts to maintain the development of the Ukrainian historic studies, especially in the fields of genealogy and the heraldry.

- Tetiana Shevchenko (Kyiv)*. Publishing Activities of the Ukrainian Free University in Germany (1945–2015): Serial Publications 347

The paper presents eight serial publications of the Ukrainian Free University published in Germany in 1945–2015. There are “Wissenschaftlicher Sammelband”, “Mitteilungen. Ausgabe der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften”, “Jahrbuch der Ukrainekunde”, “Wissenschaftliche Schriften”, “Ethologie”, “Studien zu Nationalitätenfragen”, “Studien zu Deutsch-ukrainischen Beziehungen” and “ACADEMIA IUNIORA”. It defines their sorts, types, research area and the dynamics of publishing activity.

- Mykola Tymoshyk (Kyiv)*. The Little-Known Ukrainian Publishing Centers in Italy: Publishing House of the Basilian Fathers in Rome 356

The article has been written on the basis of Roman book collections about Ukrainian matter, which have been worked over by the author during his scientific studies in Italy.

- Andriy Jaworski (Ivano-Frankivsk)*. Cultural and Education Activity Of the Ukrainian Peasant Union in Czechoslovakia on 20–30s of the 20th century 372

The article discusses the cultural and educational activity of the Ukrainian Peasant Union in Czechoslovakia in 20–30s years of the 20th century. Analyses its main directions such as schools and courses opening and management; libraries organization and print production appending; publishing activities; directed help for schools. Justifies the value of cultural and educational activity of the Ukrainian Peasant Union in preparation ethnical aware people for Ukrainian country, in preservation national identity by Ukrainians under the conditions of emigration and promotion Ukrainian culture abroad.

- Iryna Prelovska (Kyiv)*. Documentary Sources to Study the Publishing and Journalistic Activities of Figures of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Sobornopravna) in Exile after World War II 379

This article is an overview of sources that provide information about publishing and journalistic activity leaders of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Sobornopravna) in camps for Ukrainian immigrants in Germany in the second half of the 1940s he was. The main attention is paid to the problem of source classification of sources to determine their value for future historical research.

- Iurii Cherchenko (Kyiv)*. Correspondence of OUN Leading Figures as a Source of Information About Life of Ukrainian Societies in the Countries of Europe and America. 390

This article is about documents from Archive of OUN in Kyiv. Correspondence of leading figures of OUN is kept in this archive. A lot of different information about life of Ukrainian societies in the countries of Europe and America is in correspondence of leaders of organization.

- Ivan Lohvyn (Ostrog)*. Personals Studies About Representations of the Ukrainian Foreign Historiography (1919–1952) 408

In the article made an attempt of analyses of studies about representations of the Ukrainian foreign historiography in the period of their activity on emigration from 1919 to 1952. The main attention dedicated to scholarly studies (articles, monographs, doctoral dissertation) in which on first place is problem of life of historians, without accent on particularities of their scholarly legacy.

Reviews

- Dmytro Gordiyenko (Kyiv)*. – *Листування Степана Томашиівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 – червень 1930 рр.)*, упоряд. Н. Халак, Л., 2015, 156 с. (Correspondence of Stepan Tomaszewsky with Ivan Krypiakewych (February 1906 – June 1930), comp. by N. Khalak, Lviv, 2015, 156 p.) 422

- Dmytro Gordiyenko (Kyiv)*. “Emotional With a Little Snooty Character” Historian Mykola Andrusiak: М. Чебан, *Микола Андрусяк. Історія історика*, Л., 2015, 356 с. (M. Cheban, *Mykola Andrusiak. The History of Historian*, Lviv, 2015, 356 p.) 426

ЗМІСТ

До 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського

<i>[Ольгерд Іполит Бочковський]</i>	6
<i>Валентина Піскун (Київ)</i> . Актуальні питання доби в публіцистиці Ольгерда Бочковського	8
<i>Ірина Каневська (Київ)</i> . Ольгерд Іполит Бочковський: формування національної ідентичності в умовах еміграції	17
<i>Ольгерд Бочковський</i> . Нарід собі. (Шляхами національної самопоміги серед різних народів) / Публ. та ред. <i>І. Каневської</i>	28
I. Національна самопоміч у життю народів	28
II. Ісляндські селяне та староскандинавські “сагі”	30
III. Засада “Нарід – собі” у фінським відродженню	31
IV. З ірляндської практики національної самопоміги	34
V. Муніципальні шляхи громадської самопомічі в Каталонії .	37
VI. Як чехи збудували свій “Національний Театр” та взагалі користувалися засадою “Нарід – собі”	39
VII. Чого досягли сіоністи в Палестині власними силами?	43
VIII. Пересторога естонського прикладу	47
IX. Молодо-бретонський активізм стає на шлях національної самопомічі	50
X. Боротьба американських муринів за людське самоозначення	52
XI. Гасло “Нарід – собі” національним наказом українського громадського життя	55
Із Статуту Товариства Прихильників Української Господарської Академії в ЧСР	56
<i>Ольгерд Бочковський</i> . Самоозначення народів й освіта / Публ. та ред. <i>І. Каневської</i>	58
<i>Ольгерд Бочковський</i> . Безхребетна Європа (Europa Invertebrata) / Публ. та ред. <i>І. Каневської</i>	69
<i>Ірина Каневська (Київ)</i> . Бібліографія праць О. Бочковського	74

Статті. Матеріали

- Надія Миронець (Київ)*. Реалізовані й нереалізовані в еміграції видавничі проекти Володимира Винниченка 87
- Ірина Сахно (Київ)*. Листування Володимира Винниченка як джерело дослідження української еміграції 111
- Олена Палько (Норідж, Велика Британія)*. Заручник ідеологем: Микола Хвильовий у сприйнятті української діаспори 118
- Інна Старовойтенко (Київ)*. Реалії української еміграції у листуванні Євгена Чикаленка з Євменом Лукасевичем (1920–1928 роки) ... 135
- Юлія Горбач (Київ)*. Олександр Олесь і Союз українських журналістів та письменників на чужині 162
- Rafał Kowalczyk (Łódź, Rzeczpospolita Polska)*. W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności 171
- Валерій Власенко (Суми)*. Евакуація російської армії генерала П. Врангеля з Криму: український контекст. 208
- Микола Горбатюк (Київ)*. Центральне бюро біженців з України в Тарнові та його філії: виникнення, склад, діяльність (1920–1922 рр.) 222
- Володимир Потульницький (Київ)*. До історії політичних відносин української монархічної еміграції з правлячими колами королівства Великобританія у 1930-х роках ХХ ст. 238

Український монархічний рух у Великобританії у 30-х роках 20 століття був складним історико-політичним і соціальним явищем, який вирішував свої традиційні цілі і завдання в контексті світової політики. Британська перспектива відіграла для українського гетьманського руху одну з найзначніших ролей у його політичній стратегії і тактиці. Обидва традиційні консерватизми впливали один на одного в ідеологічному плані. Впливові кола англійської аристократії були близькі до гетьмана Скоропадського і підтримували дружні відносини з ним, його сином Данилом і представником гетьманського руху в Англії Володимиром Коростовцем, який заснував у Лондоні у 1932 році політичний часопис “Investigator”, а протягом другої половини 1930-х років проводив активну інформаційно-пропагандистську діяльність, виступаючи з лекціями і відчитами перед чільними представниками англійської

Зміст

дипломатії, політики, науки та війська. Рахуючись з політикою гетьманського руху в Європі і Америці, ці кола створили гетьману Данилу Скоропадському, який був єдиним сином і спадкоємцем гетьмана, можливість для переїзду в липні 1939 року з Берліна до Лондона, а також певні умови для його життя та діяльності там. Специфіка британського напрямку політики українського монархізму полягала, насамперед, у тому, що впливові кола англійської аристократії з середовища консервативної і ліберальної партії розглядали український монархізм, гетьмана Павла Скоропадського і гетьману Данила Скоропадського як серйозну політичну силу, з якою потрібно і можна вести діалог і налагоджувати політичні стосунки на майбутнє. Хоча погляди українських і британських монархістів на політичну перебудову світу в дечому і різнились, проте з низки питань український консерватизм зв'язав свою політичну лінію з британськими поглядами, налагоджуючи свої стосунки з ним на ґрунті довіри і спільних традицій аристократії і її спільними з ним поглядами на світовий порядок. Якщо український консерватизм відводив Великобританії певне місце у відродженні ідеї великої України, натомість британський консерватизм трактував гетьманську ідеологію як єдиний серйозний чинник в українській політиці, з яким потрібно мати справу в реалізації своїх планів майбутньої перебудови Європи та світу.

- Дмитро Бурім (Київ)*. Українські студентські об'єднання в Німеччині у 20-х роках ХХ століття: інтеграція в суспільство країни проживання та бажання збереження національної ідентичності 249
- Марія Наконечна (Ніжин)*. Творча спадщина О. Кульчицького та проблема особистісної активності 266
- Олена Глушан (Київ)*. Участь С. В. Бородаєвського у громадсько-політичному житті української еміграції в Чехо-Словацькій Республіці 276
- Анастасія Мишустя (Дніпропетровськ)*. Просвітницькі студії українок-емігранток у міжвоєнній Чехословаччині (1921–1939 рр.) 290
- Олена Новікова (Київ)*. З історії контактів представників українських і російських громадсько-політичних організацій в еміграції в 20–30-х роках ХХ ст. 305

<i>Андрій Стародуб (Київ)</i> . Публікації українських вчених-емігрантів на сторінках часопису Студіум православного богослов'я Варшавського університету “Elpis” (1926–1937 pp.)	316
<i>Зоя Борисюк (Київ)</i> . Умови життя й наукового самоутвердження О. П. Оглоблина в мюнхенський період (за листами до В. Г. Сенютовича-Бережного)	327
<i>Тетяна Шевченко (Київ)</i> . Видавнича діяльність УВУ в Німеччині (1945–2015 pp.): періодичні видання	347
<i>Микола Тимошик (Київ)</i> . Маловідомі українські видавничі осередки в Італії: видавництво отців Василіян у Римі	356
<i>Андрій Яворський (Івано-Франківськ)</i> . Культурно-просвітницька діяльність Української селянської спілки в Чехословаччині у 20–30-х pp. ХХ ст.	372
<i>Ірина Преловська (Київ)</i> . Документальні джерела для дослідження видавничо-публіцистичної діяльності діячів Української автокефальної православної церкви (Соборноправної) в еміграції після Другої Світової війни	379
<i>Юрій Черченко (Київ)</i> . Листування провідних діячів ОУН як джерело інформації про життя українських громад в країнах Європи та Америки	390
<i>Іван Логвин (Остроз)</i> . Персональні дослідження про представників української зарубіжної історіографії (1919–1952)	408

Рецензії. Огляди

<i>Дмитро Годієнко (Київ)</i> . – Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 – червень 1930 pp.), упоряд. Н. Халак, Л., 2015, 156 с.	422
<i>Дмитро Годієнко (Київ)</i> . “Емоційний з трохи задиркуватим характером” історик Микола Андрусяк: М. Чебан, Микола Андрусяк. <i>Історія історика</i> , Л., 2015, 356 с. .	426
Contents	435

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

UCRAINA MAGNA

Volumen I

Макетувальник – *Д. Гордієнко*

Редактор – *Д. Гордієнко*

Коректор – *Д. Гордієнко*

Художник – *А. Кальченко*

Підписано до друку 17.05.2016 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 21. Обл. вид. арк. 22